

BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 15.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Bethlen Gábor képmása

SZERKESZTETTE:

PAPP KLÁRA és BALOGH JUDIT

Debrecen, 2013

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

A kötetet lektorálták:

BARTA JÁNOS *professor emeritus,*
PAPP IMRE és PAPP KLÁRA *egyetemi tanárok*

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
A publikációk elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024
számú projekt támogatta.
A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap
társfinanszírozásával valósult meg.

SZÉCHENYI TERV

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-473-622-6

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
--------------	---

A BETHLEN-HISTORIOGRÁFIA KÉRDÉSEI

HORVÁTH ZITA: Acsády Ignác Bethlen-képe	13
ERŐS VILMOS: „A második száműzött Rákóczi vita”. Szekfű Gyula „Bethlen Gábor” című művének fogadtatása az 1920-as és 1930-as évek fordulóján	25
KEREPESZKI RÓBERT: Bethlen Gábor emlékezete a két világháború közötti magyar politikai közbeszédben	43
TÓZSA-RIGÓ ATTILA: Bethlen-kép a német- és az angol nyelvű szakirodalomban	55
ERDŐSI PÉTER: A fiatalkor és az udvari élet témája a Bethlen Gáborral és Báthory Zsigmonddal foglalkozó történeti irodalomban.....	75

Bethlen Gábor Európa színpadán

GEBEI SÁNDOR: Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához (1622-ig)	93
NAGY GÁBOR: „Med Betlehenn Gabor är nu väl at correspondera” Svéd diplomáciai források a fejedelemtől 1625–1626-ban	117

BETHLEN GÁBOR A HABSBERG ORSZÁGRÉSZBEN

PÁLFFY GÉZA: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622)	139
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Bethlen Gábor, mint választott magyar király portái politikája az oszmánok által elkövetett magyarországi sérelmek tekintetében	159

KÓNYA PÉTER: Bethlen Gábor képe a felső-magyarországi szabad királyi városokban	179
KÓNYA ANNAMÁRIA: A református egyház működése Zemplén vármegyében, Bethlen Gábor fejedelemsége idején	191

BETHLEN GÁBOR – A FEJEDELEM ÉS ORSZÁGA

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA: A „befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a Fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613–1629)	199
BALOGH JUDIT: Bethlen Gábor víziója a székely társadalomról	215
RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ: A só, az ispotály és Bethlen	229
SZABADI ISTVÁN: Reformátusok és románok (református románok?) Bethlen Gábor fejedelemsége alatt	241

BETHLEN GÁBOR KÉPE, ÁBRÁZOLÁSA, REPREZENTÁCIÓJA

GYULAI ÉVA: „Nézd meg ezt sok ország népe, Bethlen Gábornak ez képe” – Bethlen Gábor ikonográfiai reprezentációja	251
KOVÁCS ANDRÁS: Josef Trausch krónikaszerkesztményének Bethlen Gábor fejedelemtől szóló anekdotái	271
SZABÓ PÉTER: Emlékezet és reprezentáció Bethlen Gábor udvarában	281
A KÖTET SZERZŐI	295

ELŐSZÓ

Az elmúlt néhány évben a 17. századi Erdélyi Fejedelemség két meghatározó személyiségének politikai és katonai cselekedeteit, kapcsolatrendszerét, a Magyar Királysággal formálódó új viszonyrendszerét számos jelentős történész vizsgálta. A Bocskai István és Báthory Gábor fejedelemségének évfordulóihoz kapcsolódó történeti kutatásokból több konferencia szerveződött és jó néhány kiváló kötet született. („Nincsen nekünk több hazánk ennél”. Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk. Barta, János, Papp Klára, Budapest, 2004. 203.; „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára–Jeney Tóth Annamária, Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadása, Debrecen, 2006. 320; G. Etényi Nóra–Horn Ildikó–Szabó Péter: A koronás fejedelem. Budapest, 2006. 248; Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én szervezett konferencia előadásai. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, tomus XIII. – fasciculus 2. (szerk. Horváth Zita) Miskolc, 2008.; Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára–Jeney Tóth Annamária–Ulrich Attila. Debrecen, 2009.; Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010.)

2013-tól a nagy fejedelem, Bethlen Gábor kora kerül a történész kutatások homlokterébe. Hosszú évekre az 1613–1629 közötti időszak forrásainak feltárása, történeti eseményeinek mérlegelése, a Magyar Királyság politikusaival kialakult és kialakítható kapcsolatok, a fejedelemség helye és súlya, működésének sajátosságai lesznek, lehetnek a vizsgálódások fő területei.

A további kutatást egyértelműen megalapozza, hogy évekkal ezelőtt létrejött a budapesti székhelyű „Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület”, valamint a debreceni „Erdély-történeti Alapítvány”. Barta János professzor irányításával eredményes volt az „Erdély és a Partium gazdasága és társadalma a 17–19. században” című OTKA pályázat (Bársony István, Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Egyed Ákos, Takács Péter stb. részvételével). Hasonlóan kiválónak bizonyult a „Török-erdélyi diplomáciai kapcsolatok a XVII. században” című OTKA kutatás is (Papp Sándor). Az újabb pályázatok közül kiemelkedik R. Várkonyi Ágnes akadémikus kutatócsoportjának „Magyarország a kora újkori Európában” című témája, amely komoly hozzájárulást ad a 16–17. századi Magyar

Királyság és Erdély története európai megismertetéséhez, a diplomáciai és szellemi kapcsolatok történetének feltárásához (Horn Ildikó, Kármán Gábor, G. Etényi Nóra stb.). Elkezdődött és új eredményeket ígér a munka a „Székely társadalom és önkormányzat a kora újkori Erdélyben (1530–1630)” című témában (Balogh Judit, Oborni Teréz) is. Ugyancsak alapvető kutatási eredmények várhatóak az Orosz István akadémikus által vezetett „Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták a 17–20. századi Magyarországon” című témát vállaló történészekről (Pál Judit, Papp Klára, Egyed Ákos, Egyed Emese, Orosz István, Barta János, Kónya Péter, Jeney-Tóth Annamária, Velkey Ferenc, Püski Levente, Ballabás Dániel). A Debreceni Egyetem kutatóegyetemi programjában vállalt kora újkori emlékezhely-kutatás az előbbiekhöz hasonlóan megalapozza a szisztematikus új kutatásokat.

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete a Bocskai és a Báthory Gábor évfordulókhöz kapcsolódó történeti kutatásokból, konferencia-szervezésekből és kötet-kiadásokból komolyan kivette a részét, ezzel megalapozta szerepvállalását a 17. századi Erdélyre vonatkozó további kutatásokban is. 2010. december 17-én, Debrecenben workshop keretében találkoztak a 17. századdal foglalkozó történészek (az ELTE, a szegedi és miskolci egyetem, az MTA Történettudományi Intézet kutatói) ahol elhatározták: a Bethlen évfordulóhoz kapcsolódó kutatásokat koordinálják, ennek egyik központja Debrecen legyen. A résztvevők terveiben levéltári adatbázis építés, felvidéki, erdélyi, magyarországi, de berlini, lipcsei, isztambuli levéltárak kutatása, több tematikus konferencia szervezése, kötetek kiadása szerepelt.

A jelenlévők azt is elhatározták, hogy a megjelenő köteteket a szerzők – a megállapodás kifejezőjeként – közös logóval látják el, amely az együttes feladatvállalást jelzi, de viszonylagos szabadságot ad a résztvevőknek a kiadó, nyomda stb. megválasztásában. Az elképzelés megvalósulásaként jelent meg Jeney-Tóth Annamária: „... Urunk udvarnépe...” Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debrecen, 2012. című könyve a Speculum sorozat 11. köteteként, amelyet már a megegyezés szerinti logóval láttunk el.

Az évfordulóval kapcsolatos elképzelés később módosult, hiszen a korszakkal foglalkozó történészek szerették volna, ha Bethlen Gábor fejedelemségét – a korábbi Rákóczi évfordulóhoz hasonlóan – országos megemlékezés keretében irányította volna egy Bethlen emlékbizottság. Ezért ült össze 2012. március 9-én az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszékének „Magyarország a kora újkori Európában” kutatócsoportjának szervezésében az a zártkörű kerekasztal, amely közel harminc kutató részvételével gondolta végig a kutatás lehetséges irányait, feladatait és az évfordulóhoz kapcsolható programokat.

Az emlékbizottság szervezése megindult, a felkérésekre született válaszok alapján igen hatékony testület szerveződött volna, s az MTA Történettudományi

Intézet által koordinált-kialakított program-tervezet is perspektivikusnak ígérkezett. 2013 azonban végül nem lett Bethlen emlékévé, ezért a tervezett programok egy része a helyi szervezők támogatása és kezdeményezése révén, más részük az NKA támogatásával valósulhat meg.

A debreceni kutatóegyetemi program (2010–2012) tervei között szerepelt konferencia Bethlen Gáborról, s a Miskolci Egyetem történészei hasonlóan egy nyitó rendezvény megszervezésén gondolkodtak. A két elképzelés egy eperjesi történetészkonferencia szünetében formálódott közös tervvé, amikor Balogh Judit és Papp Klára, a jelen kötet két szerkesztője elhatározta, hogy a Bethlen Gábor fejedelemmé választásának 400. évfordulóját ünneplő események nyitó konferenciája legyen a 2012. május 2-án és 3-án a MAB (Miskolci Akadémiai Bizottság) székházában rendezett „Bethlen Gábor képmása” című nemzetközi történetészkonferencia.

A konferencia igen sikeresen lezajlott, véleményünk szerint sok új eredményt hozott, s mindenképpen jó megalapozója lett a további Bethlen kutatásoknak. Az ott elhangzott előadások tanulmányá érlelt változatait szerkesztettük most tanulmánykötetté, amelyet 2013. október 24-én, a Kolozsváron a BBTE, az EME, az ELTE és a DE által szervezett három napos megemlékező konferencia első napján kívánunk a szakmai közönségnek bemutatni.

Debrecen–Miskolc, 2013. október 1.

a Szerkesztők

A Bethlen-historiográfia kérdései

HORVÁTH ZITA

ACSÁDY IGNÁC BETHLEN-KÉPE

„A dualizmus kori magyar történészek a nemzedéki hovatartozásukon és szocializációjukon túl három fontos szempont alapján különültek el egymástól, alkottak szorosabb-lazább csoportokat, és képviseltek irányzatokat. Ezek a következők voltak: a Habsburgokhoz, illetve Bécshez és az 1867-es kiegyezéshez való viszony; vallási hovatartozás; történetfilozófia és módszertan.”¹

Az első szempont lényegében kuruc (függetlenségi) – labanc (aulikus) szembenállást jelentett, ami a témaválasztásban is megnyilvánult. Míg a „labanc” történétírók érdeklődése a középkor és a 18. századi újjáépítés felé fordult, a „kurucok” a Habsburg-ellenes, 16–17. századi függetlenségi mozgalmak történetével, természetesen Erdéllyel foglalkoztak. A felekezeti norma – Tóth Zoltán kifejezésével élve² – alapján a kurucok között főként reformátusokat, a labancok között katolikusokat találunk. Több zsidó származású történész a két kategória valamelyikéhez állt közelebb, pl. Fraknói Vilmos katolikus álláspontot képviselt, Acsády Ignác inkább a református vonalat képviselte, Marczali Henrik kiegyensúlyozottabb képet rajzolt. A kiegyezés utáni időszak történészei – bár autodiakták voltak –, tájékozottságuk, műveltségük, nyelvtudásuk és külföldi tanulmányútjaik révén ismerték a külhoni történétírói módszereket – historizmus, pozitívizmus, a Wilhelm Roscher-féle közgazdaságtan, a gazdaságtörténet – de műveikben kevésbé alkalmazták őket. Pauler Gyula tanulmányokat szentelt a pozitívizmusnak, de középkortörténetében nem követte az irányzatot. A felekezeti norma, az ezzel összefüggésben álló nemzeti-romantikus történet szemlélet volt a meghatározó. Elég, ha Thaly Kálmán nevét megemlítjük. (Fraknói-Thaly vita a jezsuita rend kapcsán).³ „A nemzeti romantikával együtt járó függetlenségi történet szemlélet a 19. század utolsó harmadától az újabb és újabb eredményekkel gazdagodó magyar történetírás egyik meghatározó irányzata lett. Szerepe és hatása a 20. században is mindvégig számottevő, bizonyos időszakokban a legje-

¹ Romsics Ignác: *Clio* bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp., 2011. 125. (továbbiakban Romsics, 2011.)

² Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárosodás”. Társadalomtörténeti esszé. = *Századvég*, 1991. 1–2. sz. 75–130.

³ Romsics, 2011. 131.

lentősebb maradt. Katolikus történetírók éppúgy magukénak vallották, mint protestánsok, pozitivisták ugyanúgy, mint szellemtörténészek, marxisták vagy napjaink nemzeti romantikájának képviselői – mégpedig függetlenül attól, hogy háttérükön innen vagy túl éltek, demokráciában vagy diktatúrában, föderatív vagy monarchikus államokban alkottak⁴ – írja Pálffy Géza. Szerinte Acsády árnyaltabban gondolkozott.⁵ Lényegében egyetértve a szerzővel, a felekezeti hovatartozást én mégis erőteljesebbnek érzem, jelentős különbségek mutatkoznak például a 16. század megítélése kérdésében az egyes szerzők között. Szapolyai János és Ferdinánd kapcsán erről részletesebben írtam.⁶ (Érdeemes még megemlíteni a Szekfű–Mályusz vitát,⁷ vagy a Szekfű–Domanovszky vitát.⁸)

Acsády Ignác pályájáról több elemzés is született, mindenekelőtt Gunst Péter 1961-ben megjelent biográfiáját kell megemlíteni. 2003-ban én magam is külön tanulmányt szenteltem neki, de természetesen valamennyi historiográfiai munka, amelynek tárgya a magyar történetírás története, megemlékezik róla.⁹ Mindezek alapján tudjuk, hogy jómódú, vidéki zsidó családban született, nevét később magyarosította Adlerről Acsádyra. Református gimnáziumba járt, majd jogot tanult, de soha nem dolgozott a jogi pályán, az újságírói pályát választotta, ami mellett akkor is kitartott, amikor már elkötelezte magát a történetírói pálya mellett, rövid szépírói próbálkozás után. Újságírói működése alapján ismerjük politikai nézeteit, amelyeknek hatása volt történetírói gondolkodására is. 1869-ben a Századunk hírlapírója lett, majd amikor ez egyesült a Kemény Zsigmond által szerkesztett, Deák-párti Pesti Naplóval, ő is idekerült. Haláláig belső munkatársa lett a lapnak. Deák Ferenc és Eötvös József liberális politikájának híve volt, elfogadta a kiegyezést, a polgári állam kiépülését támogatta. Az általános választójogot nem helyeselte, véleménye szerint „a tudatlan tömeg játéklabdájává tenné... az általános választójog nem való Magyarországnak”,¹⁰ ez szembe is fordította a Deák-

⁴ Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. 13. (továbbiakban Pálffy, 2010.)

⁵ Pálffy, 2010. 14.

⁶ Horváth Zita: A 19. századi történetírás Szapolyai-képe. Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. = *Studia Miskolcinsula*, 5. Miskolc, 2004. 125–134. (továbbiakban Horváth, 2004.)

⁷ Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Bp., 2000.

⁸ Domanovszky Sándor: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet*. VI. kötet. Szekfű Gyula: A tizennyolcadik század. Bp., Századok, 1933, 308–315.

⁹ Gunst Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Bp., 1961. (továbbiakban Gunst, 1961.); Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000. 197–224.; Horváth Zita: Vázlat Acsády Ignác történetírásáról. = *Fons*, 2003. X. évfolyam, 3. szám. 445–462.; Az utókor vitái Acsády Ignác munkáiról. In: Szilágyi Ágnes Judit: *Érdekes személyiségek, emlékezetes viták a magyar történetírásban. 27 történetészportré*. Bp., Palatinus, 2007. 55–58.; R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetészmelelete a magyar történetírásban. I–II*. Bp., 1973.

¹⁰ Alföld, 1872. 69. sz. Idézi: Gunst, 1961. 29.

párt politikájával, a kiegyezést soha nem utasította el, de kritikával illette. A gazdasági kiegyezés hatására fogalmazódik meg mások mellett benne is a Habsburg gazdasági gyarmatosítás tétele. (A mindenki másnál kiegyensúlyozottabb Marczali Henrik is vallotta ezt a tételt.)

Acsády egyszerre fogadta el a kiegyezést, volt függetlenségi-párti, és asszimilálódott zsidó szülők gyermekeként nyitott volt a liberális gondolatra és a túlzott nacionalizmusra. Magyarságát túlhangsúlyozva kompenzálni igyekezett zsidó származását. Eklektikus nézetrendszere volt, amiben már megjelentek nyomokban a történelmi materializmus jegyei, de korántsem olyan mértékben, mint ahogy azt az 1950-es években feltételezték róla. Maga kevés helyen írt arról, hogy melyek a történetírói elvei. Amikor a jobbagysággal és általában gazdaságtörténettel, adózástörténettel kezdett el foglalkozni, a következő indoklást fogalmazott meg: „Ott, ahol az állam nemcsak nagy és zajos politikai akciók, hanem a csendes mélyreható kulturtevékenység iránt is élénk érzékkel viseltetik, hol egyenlően gondviselésébe fogadja a társadalom minden elemét, a polgárosító munka és emberi szorgalom összes tényezőit, ott a történetírás sem csupán a katonai vagy a diplomáciai eseményeknek, nemcsak a híres embereknek és a vezérlő elemeknek áldozza figyelmét. Ott felöleli a társadalom összes elemeit, a nép minden rétegét.”¹¹

Történetírói pályájának két markánsan elkülönülő tematikája van: a gazdaság- és társadalomtörténet, kiemelten a jobbagyság története és a kora újkori magyar történelem. Itt most csak ez utóbbival foglalkozom.

Több munkája is született, ami alapján leírható a kora újkori magyar történelemről alkotott véleménye.¹² A legkorábbi munkája e témakörben doktori disszertációja volt, 1877-ben *„Az osztrák császári cím és Magyarország, 1804–1807.”* Már ebben a korai művében is megfogalmazódik a Habsburg uralom és a gyarmatosító politika bírálata: „... a török elleni védelem ügyének előmozdítása helyett a Habsburgok »kizsákmányolták« az országot.”¹³ 1880-as években finomodott Acsády erőteljes kurucos szemlélete, hogy majd élete vége felé ismét felerosdják. Az 1886-os *„Magyarország Budavár visszafoglalása korában”* című monográfiája kedvezőbb Habsburg-képet tár az olvasó elé, mint doktori disszertációja. A mű folytatása a *„Magyarország belállapota 1680 körül”* címmel jelent meg, erre is jellemző a Habsburg dinasztia viszonylagos elfogadása, és annak hangsúlyozása, hogy a török uralom alatt a magyarságot egyedül a katolikusok képviselték. Tehát az az ellenszenv, ami későbbi műveiben jelentkezik a Habsburgokkal és az őket támogató katolikus egyházzal szemben, még nem jellemzi

¹¹ Acsády Ignác: *A magyar jobbagynépeség száma a mohácsi vész után*. Bp., 1883. 3.

¹² Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Bp., 1886.

¹³ Acsády Ignác: *Az osztrák császári cím és Magyarország 1804–1807*. Bp., 1877. 5–8. Idézi: Romsics, 2011. 146.

korai műveit – a disszertációja kivételével –, sőt bírálja a protestánsokat a török iránti magatartásuk miatt. Ebben az időszakban számára még nem a Habsburg-ház, hanem a török az országot veszélyeztető igazi ellenség. A kuruc mozgalmak iránti Thaly Kálmán-féle pozitív elfogultság sem jellemzi, a Rákóczi-szabadságharcból az 1711-es szatmári békét tartja igazán jelentősnek, ami tükrözi az 1867-es kiegyezéshez való viszonyát is. Nem híve a forradalmi megmozdulásoknak, mert azok – megítélése szerint – veszélyeztetik a társadalmi békét. Gazdaságtörténeti munkáiban is pozitív képet rajzol a Habsburg uralkodókról, mindenekelőtt I. Ferdinándról: „Bármennyire megbontotta a mohácsi vész azt is, Ferdinánd nem alkotott helyére valami idegenszerűt, hanem a régi alapokon építette fel s igyekezete csupán oda irányult, hogy czélszerűbb szervezéssel emelje hivatásainak színvonalára.”¹⁴

A millenáris Magyarország történetében két kora újkori kötet is az ő nevéhez fűződik.¹⁵ Az V. kötet „*Magyarország három részre oszlásának története, 1526 és 1608.*” címet viseli, a VII. kötet címe „*Magyarország története I. József és I. Lipót korában*”, amelyben az 1657 és 1711 közötti időszak történetét írta meg. A függetlenségi szemlélet ezekben a kötetekben is megjelenik, különösen a 17. századdal kapcsolatban, csak nem annyira markánsan, mint legkorábbi és legutolsó művében: az „udvar nem a magyar királynak, hanem a császárnak foglalta vissza Magyarországot. A török rabságot a német kényuralom váltotta fel s a királyi hatalom a béke éveit nem a múltak bajainak orvoslására, hanem a magyarság megmaradt erejének végképeni megtörésére használta.”¹⁶ „*A magyar birodalom történetében*” kristályosodik ki végleg mély ellenszenv a katolikus egyház és a Habsburg házzal szemben.

¹⁴ Acsády Ignác: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–1564.* Bp., 1888. 33.

¹⁵ Acsády Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608.* In. *A Magyar nemzet története.* V. kötet. Bp., 1897. és Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában 1657–1711.* In. *A Magyar nemzet története.* VII. kötet. Bp., 1898. (továbbiakban Acsády, 1898.)

¹⁶ Acsády, 1898. VII. kötet, 402.

**BETHLEN GÁBOR „AZT A POLITIKÁT CSINÁLTA,
MELY ABBAN AZ IDŐBEN A MAGYARSÁGRA EGYEDÜL
VOLT HASZNOS, MERT KIVIHETŐ VOLT”¹⁷**

A 19. századi magyar történetírás „Bethlen Gáborral foglalkozó nagy reprezentánsai többnyire a hiteles és autentikus tanúnak tartott Kemény János nyomán értékelték a fejedelem személyét és történelmi szerepét. A Bethlen emberi gyengéit, politikai tévedéseit és kudarcait elhallgató – vagy legalább is elbagatellizáló – ábrázolásmód e kritikátlan elfogadása szinte teljesen háttérbe szorította az ettől eltérő kortársi véleményeket.” – írta Nagy László a Bethlen historiográfiát felvázoló tanulmányában. Ugyanezen tanulmány előző oldalán pedig éppen arról ír, hogy Gindely, az első Bethlen-biográfia szerzője inkább negatívan ábrázolta a fejedelmet, majd azt írja, hogy Angyal Dávid a millenáris Magyarország történetében elismeri, hogy Bethlent kortársai és az utókor őszintétlen, gátlástalan embernek tartották.¹⁸

Acsády ennek az első nagy Bethlen-biográfiának a kiadásában is közreműködött. A kötet szerzője, Gindely Antal, a prágai egyetem tanára volt, a művet Acsády fordította és függelékkel írt hozzá Bethlen udvaráról. A Gindely–Acsády életrajz megjelenését követően a millenáris Magyarország történetében Angyal Dávid írta meg Bethlen korát, nem Acsády.

Acsády véleményét Bethlenről a „*Bethlen Gábor udvara*” című recenziójából, a hasonló címmel Gindely könyvének függelékeként írt tanulmányából, valamint „*A magyar birodalom története*” című összefoglaló Magyarország történetéből tudhatjuk meg, illetve „*A magyar jobbágyság történetében*” is találunk utalást Bethlenre.

BETHLEN GÁBOR UDVARA

A Házi történelmünk emlékei sorozatban jelent meg Radvánszky Béla kötete Bethlen Gábor udvartartásáról,¹⁹ amelyről részletes recenziót írt Acsády a Budapesti Szemlében, 1889-ben. A részletes könyvismertetésben méltatja Radvánszky

¹⁷ Acsády Ignác: *A magyar birodalom története. I–II. A kútfők alapján a művelt közönség számára.* Bp., 1903–1904. (II. kötet, VI–VII. fejezet: 281–303.) Itt: II. k. 1904. 288. (továbbiakban Acsády, 1904.)

¹⁸ Nagy László: Bethlen Gábor a magyar históriában. In. *Bethlen Gábor állama és kora. Bethlen-bibliográfia 1613–1980.* Szerk. Kovács Kálmán. Bp., 1980. 3–18. Itt: 4–5.

¹⁹ Házi történelmünk emlékei. Első osztály: Udvartartás és számadáskönyvek. Gyűjti báró Radvánszky Béla. Első kötet: *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása.* – Kiadja a Magyar Történelmi Társulat, Buda-Pest, 1888.

művét és dicséri Bethlen Gábort, nyilván ezúttal nem a politikai tettei alapján, hanem gazdag, jólétet és műveltséget sugárzó udvartartása alapján.

„Bethlen Gábor istenes életet élt, habár ellenségei törökösséggel vádolták. De noha mély és benső vallásos érzéséhez, tiszta és erős protestantismusához – valami huszonnyolcyszor olvasta el a Bibliát – ma már a gyanúnak árnyéka sem férhet, nagyon távol állott az akkor erős fejlődésnek induló puritanismus komor és világkerülő nézeteitől. A mint vallásosságával össze tudta egyeztetni azt a fenkölt türelmességet, melyre példát akkor legfőlebb Hollandban találhatott, úgy a földi élvezetek, az élet vidámabb szórakozásai és örömei iránt is megtartotta fogékonyságát mindenkor. Udvarába nem a könnyelmű Brandenburi Katalin hozta be az életvidor vonást, a külső fény és multságok iránti hajlamot. A fejedelem maga is szerette a pompát s a mint jövedelmei szaporodtak, növeszté az erdélyi udvartartás fényét. Szeretett jól élni s az akkori négy világrész minden élvezeti cikke megfordult asztalán.”²⁰ A rövid idézet is jól mutatja Acsády Bethlenről alkotott véleményét, elismerve protestáns – hangsúlyozva, hogy nem puritán! – vallásosságát, az ő esetében pozitívumként feltüntetve pompaszeretetét, amit másutt Brandenburi Katalin hibájaként ró fel.

A *Gindely Antal-féle „Bethlen Gábor udvara”* függelékeként kicsit több mint 20 oldalas tanulmányt írt Acsády Bethlen udvaráról, 1890-ben.

Már a bevezetőben kitűnik Acsády elfogultsága a fejedelem iránt, talán az összes munka közül, amelyben Bethlen Gáborról írt, ez a legelfogultabb: „A leg-hatalmasabb uralkodók vagy miniszterek kezében sem folytak annyira össze a keleti s nyugati politika szövevényes szálai, mint az övében s összeköttetései Konstantinápolytól Londonig, Velenczétől Stockholmig, Moszkváig és a krími félszigetig terjedtek. De a vitézi tudományok, a diplomatai művészetek jeles mestere, mint fejedelem és uralkodó is a legelső sorában állt. Országá boldogítására irányult minden törekvése s e tekintetben már kortársai Hunyadi Mátyás mellé helyezték.”²¹

Belpolitikáját a következőképpen méltatja: „a mint Bethlen Gábor trónra ül, geniusának napja csakhamar friss verőfényt, áldott termékenyítő meleget hoz népére; egyszerre sürgés-forgás támad mindenütt, a polgárosító munka összes ágai-ban; az anarchiát rend és nyugalom, a szellemi tespedést élénken lüktető művelődési élet, a nyomort és inséget anyagi gyarapodás és jólét váltja föl, az ország egész külső képe megváltozik, Erdély a magyarság vezérlő eleme lesz s belép az új korba, a művelt államok sorába.”²²

²⁰ Acsády Ignác: Bethlen Gábor udvara. = *Budapesti Szemle*, 1889. 58. kötet, 148. sz. 42–59. (Itt: 49–50.)

²¹ Gindely Antal – Acsády Ignác: Bethlen Gábor és udvara 1580–1629. Magyar történeti életrajzok 20. Bp., 1890. 233–234. (továbbiakban: Acsády, 1890.)

²² Acsády, 1890. 235.

Második feleségét, Brandenburgi Katalint, mint a „bajok kútforrását” mutatja be, csakúgy, mint más művében. Fejedelmi udvart Gyulafehérváron rendezett be, az építkezés költségeit a három nemzet vállalta, támogatta az egyházat „a meny-nyiben az a protestantizmus szellemével összefért”.

„...ő az első magyar uralkodó, a ki a szó modern értelmében culturpolitikát csinált, ... korának egyik legtanultabb fejedelme volt...”

„az iskolákat megnyitotta minden alattvalójának. Törvény útján mondta ki, hogy a politikai jogokat nélkülöző jobbagység gyermekei is látogathatnak iskolát.” Főiskolát alapított, uralkodása alatt várak, kastélyok, udvarházak épültek, vagyis az ország virágzott. „Védte a köznépet a zsarolás és erőszak ellen...” Ő telepítette le az anabaptistákat, kiváltságokat adott nekik, csakúgy, mint a zsidóknak. „Gondot fordított az igazságszolgáltatás javítására...”²³ A gazdasági élet fellendült uralma alatt. Vagyis Bethlen kiváló uralkodó volt, aki tündérkertté varázsolta Erdélyt, uralma alatt fejlődött az ország, virágzott a kultúra, élénk volt a gazdasági élet, az alattvalók jólétben éltek. Személye csak a legnagyobbakhoz, mint Hunyadi Mátyás, mérhető.

A MAGYAR BIRODALOM TÖRTÉNETE

A századfordulótól kezdve haláláig, néhány kisebb lélegzetű munkát leszámítva két utolsó, reprezentatív művén dolgozott, „*A magyar jobbagység történetén*” és „*A magyar birodalom történetén*.”

A reformkorban még meghatározó liberalizmus, amelynek többek között Horváth Mihály is a képviselője volt, a 19. század második felében már visszaszorulóban volt, helyét egyre inkább a nacionalizmus vette át. A nacionalizmus hatására kiteljesedő magyar birodalmi gondolat, amely a sajtón keresztül egyre szélesebb rétegeket ért el, Acsádyra is hatással volt. Ennek látjuk nyomát *A magyar birodalom története* című monográfiáján is.

Acsády a magyar történelmet ebben a munkában két részre osztja: az 1526 előtti rész a nemzeti királyok, az 1526 utáni rész az idegen, elnyomó Habsburg uralkodók korszaka. A Habsburg-ellenesség mellett megjelenik az idegen dinasztiát támogató katolikus egyház és arisztokrácia-ellenesség is. A katolikus egyházat egyenesen a nemzet elárulásával vádolja. Csalódottsága mellett is még mindig elfogadja a kiegyezést, ami abban nyilvánul meg, hogy a Habsburg-ellenes felkeléseket lezáró békéket ebben a nagy összefoglalóban is méltatja. Ugyanakkor hangsúlyozza a 18. századdal kapcsolatban a Habsburg gazdasági gyarmatosítás tételét. Művének nacionalizmusát és hagyományos függetlenségi, kuruc

²³ Acsády, 1890, 246.; 248.; 249.; 255.; 256.

szemléletét a közönség nagy része tetszéssel fogadta. Katolikus egyház-ellenesége azonban a római katolikus egyház heves támadását váltotta ki. Ennek a támadásnak, és egyúttal a fent említett katolikus/labanc/Habsburg-párti történelemszemléletnek szimbóluma Dudek János katolikus teológus külön kötetben megírt bírálata, amelyet „*A magyar birodalom története*” című Acsády könyvről írt. Acsády és Dudek vitája a protestáns-katolikus szembenállás szélsőséges példája. Acsádyt azzal vádolja Dudek, hogy szándékosan ferdíti el a katolikus egyház szerepét a magyar történelemben. Acsádyval szemben Dudek történelmében a Habsburg uralkodók a pozitív szereplők. Ez különösen Szapolyai és Ferdinánd viszonyában szembetűnő. Dudek Szapolyait hibáztatja azért, hogy nem született meg az összefogás a török kiűzésére, és szerinte a protestantizmus terjedése csak tetézte a bajokat. Úgy véli, hogy „A baj tehát a mohácsi csata után kezdődött és pedig abból, hogy a már a Jagellók alatt fennállott nemzeti és udvari párt ekkor sem egyesült, hanem külön indultak királyválasztásnak.”²⁴ Dudek szerint Acsády akkor volt történetíró, amikor a millenáris Magyarország története számára írta meg a kora újkor történetét.²⁵ Amiből kitűnik, hogy változott vagy legalábbis módosult Acsády történelemszemlélete.

A két kötetes munka második kötetében ír Acsády Bethlen Gáborról, a VI. és VII. fejezetben, összesen 22 oldal terjedelemben. Korábbi írásaihoz hasonlóan itt is egyértelműen pozitív színben tűnik fel a fejedelem, akit megválasztásakor mindenki üdvözölt, a szászok és székelyek, mint hazájuk megváltóját köszöntöttek, és a medgyesi országgyűlésen egyhangúlag választották fejedelemnek. (Azért azt megjegyzi, hogy török hadak élén érkezett vissza Erdélybe, és nem írja le az ezzel kapcsolatos ellenérzéseket.)

„Bethlen Gáborral egy új és hatalmas alak lépett Erdély trónusára, Bocskaynak egykori hű munkatársa, ki a végveszélyben forgó bécsi békét megmenteni nemcsak akarta, hanem fényes tehetségeivel képes is volt szándéka valósítására.” Vagy más helyen: „Végül felülkerekedett minden ellenségén s ez örökös küzdelem kifejlesztette lelkének gazdag tehetségeit, katonai, diplomácia és kormányzati képességeit. Sikerei megállapították tekintélyét, népszerűvé tették nevét alattvalói s az egész magyarság körében.” Különösen azzal hangsúlyozza a tehetségét, hogy kívülről folyton ellenséggel nézett szembe, ami nehezítette feladatának teljesítését: nem bízhatott a török barátságában, az udvar a katolikusokat és a szászokat bujtogatta ellene. Forgách Zsigmond és Dóczy András, szatmári kapitányok rátámadtak és a kapcsolt részeket, Várad kivételével, el is foglalták tőle. A külső ellenségek legyőzése szilárdította meg Acsády szerint Bethlen hatalmát, hogy „a közelgő világtörténelmi eseményekben nagy tehetségeihez

²⁴ Dudek János: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről*. Nyitra, 1904. 139. (továbbiakban Dudek, 1904.)

²⁵ Horváth, 2004. 132.

és segélyforrásaihoz mért szerepet játszó.” Acsády hosszabban foglalkozik a fejedelemnek a 30 éves háborúban való részvételével, de Bethlen belpolitikáját kevésbé mélyen elemzi. A háború kitöréséért II. Ferdinándot kárhoztatta: „Neve kész program volt, melyben a felekezeti harc és az idegen uralom állt legelől. ... II. Ferdinánd királlyal, kit a jezsuiták egészen saját képmásukra neveltek, a jezsuita eszmény megtestesülése ült a trónra, ki nem alattvalói földi javát, hanem lelki üdvét tekinté egyedüli hivatásának s hogy a régi vallást helyreállítsa. Európa nagy részét lángtengerbe borította.”

Acsády véleménye szerint Bethlen először az udvar oldalára kívánt állni, de „hamar meggyőződött, hogy az ő helye nem a császár oldalán van, a ki győzelme esetén fegyverét nyomban a gyűlölt Erdély ellen fordítaná... A cseh fölkelést egy második husszita mozgalomnak tekintette s azt remélte, hogy ez fogja örökre megtörni a katolikus császárság rettenetes túlhatalmát.” Acsády abból a szempontból értékeli végig a fejedelem politikáját, hogy az miként szolgálta a bécsi béke fennmaradását. Úgy véli Bethlen „eszménye első sorban a mindenfelől megtépett, megcsónkított Erdély jelentőségének fokozására irányult. Ebből is végtelen haszon hárult az egész magyarságra, mert ettől függött a bécsi béke fennmaradása, melynek megvédésére a magyarok már 1619-ben felhívták a fejedelmet, mert a királyi területen egyre kíméletlenebbül folyt a vallásháború.” Vagyis korábbi írásaihoz hasonlóan ezúttal sem Bocskai mozgalmát, hanem az azt lezáró bécsi egyezményt méltatja. Egyértelmű katolikus és Habsburg-ellenessége: „A régi végbeli vitéz s a vándor prédikátor helyett a convertita lesz e korszak tipikus alakja, a ki egyrészt a császári rendszer szolgálatába helyezkedve, a régi alkotmány megdöntésére törekszik, másrészt meg a tömegekre rábocsátja a jezsuitákat, hogy megtérítsék őket is. ... az állam által különben is mellőzött protestáns főurak, kik hasztalan követelték a vallásügyi sérelmek törvényes orvoslását, végre Bethlen Gáborba vetették reményöket.” Az időközben királlyá választott Bethlen nem koronáztatta meg magát, Nikolsburgban békét kötött az uralkodóval. Acsády a bécsi béke megújításaként értékeli a nikolsburgi békét, úgy véli, ez felel meg a „kölcsonös hatalmi viszonyoknak.” Viszont kárhoztatja az udvart és a katolikusokat, köztük Pázmányt, hogy erőszakkal terjesztik a hitet, kétségbe ejtve a protestánsokat. Ez készítette a fejedelmet, Acsády szerint, hogy újra fegyvert fogjon, de diplomáciai próbálkozásai ellenére csak a Porta támogatta.

Belpolitikáját vázlatosan mutatja be, dicséri uralkodói kvalitásait, műveltségét, államszervező képességét, amellyel „Erdélyt gyorsan kiemelte a romlásból s anyagilag, szellemileg a virágzás olyan fokára juttatta, hogy előkelő nemzetközi szerepét még halála után is egy hosszú emberöltőn át megtarthatta s a bécsi békének nyugvó politikai egyensúly fennmaradását biztosíthatta.” „... uralkodása folyamán országszerte várak, kastélyok, udvarházak épültek, a városok csinosodtak s mindenütt új ízléssel és kényelemmel rendezték be a lakást.” „Trónraléptekor az ország teljes zűrzavarban volt, a nemzeti és felekezeti ellentétek a végle-

tekig kiélesedtek, a szászok ki akartak lépni a három nemzet uniójából, a széke-lyek háborogtak, a vármegyék inségbe, nyomorba sülyedtek. Bethlen erős keze hamar rendet hozot...” „Fölvilágosodott gondolkodása, kormányzatának ember-séges szelleme, az anyagi és szellemi kincsek szaporítására irányuló sikeres tö-rekvései Erdély aranykorává tették uralkodását...”²⁶

Kritikával csak második feleségét illeti. Első feleségét, Károlyi Zsuzsannát dicséri, viszont Brandenburgi Katalint rendkívül erkölcstelennek tartja, Hunyadi Mátyás feleségéhez, Beatrixhoz hasonlítja. Nyilvánvaló az az ismert történelmi toposz, ami az uralkodók hibái mögött idegent – értsd külföldit – lát, különösen igaz ez a királynéokra. Említhetjük akár II. András feleségét Gertrúdöt, Hunyadi Mátyás oldalán Beatrixot és Bethlen feleségeként Brandenburgi Katalint. Dudek János szerint Acsády ebben a műben protestáns nézőpontból tárgyalja a 17. szá-zad történetét, azt írja, hogy „Acsády pedig történetíró létére ezt a felekezeti nó-tát fűjja”. Dudek szerint Bethlen nem nemzeti, hanem protestáns politikát csinált. A 30 éves háborúval kapcsolatban a következőket írja Dudek: „A köztudatba át-ment nézet ugyanis Bethlen ezen fölkelését tisztán a magyarság szabadságharcá-nak tekinti, létéért, alkotmányáért, vallásszabadságáért való harcnak, az országot mindezekről megfosztani akaró német Habsburg ellen. Magát Bethlent pedig egy makula nélkül való nemzeti hősnek mutatják be. S amennyivel élénkebb színek-ben emelik ki mindezeket, annál sötétebben festik a Habsburg bűneit a nemzet ellen. Ugyanígy mutatja be e fölkelést Acsády is a jelen füzetes művében.”²⁷ Du-dek Bethlent és a protestánsokat leginkább azért kárhoztatja, mert a török szövete-ségében támadt törvényesen megválasztott királya ellen. Szerinte nem a Habs-burg, hanem a török hódoltság volt a fő baj, – ahogy írja – „ez sérthette volna igazán a nemzeti önérzetet, de mikor éppen a magyar hozta be a törököt és barát-kozott vele. ... A tömérdek panasz tehát, amit történelmi könyveink a Habsburgok ellen hirdetnek, nagyon protestáns ízű, mintha csak a bajok igazi okairól el akar-ná terelni a figyelmet.” Dudek szerint „Bethlen Gábornak sem célja nem volt nagy, sem eszközei nem voltak tiszták. Célja volt, az országban nagyranőtt vallási elégedetlenség felhasználásával, magának, családjának fényes trónt alapítani: a magyar protestáns királyságot... Ritka ügyességgel tudta ámítani barátait és ellen-ségeit... folyton a szabadságot hordta ajkain s legkevésbé ismerte azt a gyakorlat-ban.”²⁸ Persze – ismeri el Dudek János – mindehhez tehetség kellett, amiben Beth-len nem szűkölködött, de gátlástalan, erkölcstelen embernek tartotta, akit valójá-ban csak a saját érdeke hajtott. Tehát, amint már említettem itt egy katolikus-protestáns történelemszemlélet bontakozik ki előttünk szélsőséges változatban.

²⁶ Acsády, 1904. 281.; 282.; 284.; 285.; 286.; 288.; 294.; 300.; 301.; 302.; 303.

²⁷ Dudek, 1904. 211.

²⁸ Dudek, 1904. 214–215.

A MAGYAR JOBBÁGYSÁG TÖRTÉNETE

„*A magyar jobbágyság története*” uralkodók időrendjében tekinti át a jobbágyság történetét, külön szól Bethlen fejedelmi jobbágypolitikájáról is. A következőket írja „A legkiválóbb erdélyi uralkodók sem tettek a jobbágyság sorsának javítására semmit. Bethlen Gábor, ki országára igazán arany korszakot varázsolt s anyagi jólétet hatalmasul hatványozta, ismerte ugyan a munka értékét, sőt a paraszti munkaerő államfenntartó erejét s egy ízben azt mondotta: bárcsak lenne 200 000 parasztunk! Meg is nyitotta a jobbágy gyermekeinek az iskolát, másrészt nagyszerű közgazdasági tevékenységének, mint minden honlakos, a szegénység is hasznát látta. ... De jobbágyvédő törvényt egyikök sem hozott... a jobbágyság jogi és tényleges állapotainak javítását sem a fejedelmi hatalom, sem az országgyűlés nem tekintette hivatásának.”²⁹ A leírt sorok azért különösen érdekesek, mert Acsády, amint az az előzőekből is kitűnt, Bethlent a legnagyobb uralkodók egyikének tartotta. Ugyanakkor, mint a jobbágyság történetének kutatója és a jobbágyság sorsa iránt mély empátiával viseltető történész, nem hagyhatta szó nélkül, hogy az erdélyi fejedelmek, így Bethlen jobbágypolitikáját sem tartotta elégségesnek. Vagyis a kora újkor függetlenségi párti és a gazdaság- és társadalomtörténet egyik első hazai kutatója küzd magában az ellentmondással, amit feloldani teljesen nem tudott.

ÖSSZEGZÉS

Acsády Ignác kora egyik legsokoldalúbb, sok tekintetben modern – gondolok itt gazdaság- és társadalomtörténeti munkásságára – történésze volt, autodidakta történész, de történész. Alkotásainak többsége ma is megkerülhetetlen, még akkor is, ha megállapításai mára sok helyütt elavultnak tűnnek. Kora közéleti, politikai vitái éppen úgy hatottak rá, mint kortársaira. Származása, neveltetése alól ő sem tudta függetleníteni magát.

Egyidejűleg fogadta el a kiegyezést, volt függetlenségi-párti („kuruc”, ha nem is olyan mértékben, mint Thaly Kálmán), és asszimilálódott zsidó szülők gyermekeként nyitott volt a liberális gondolatra és a túlzott nacionalizmusra. Eklektikus nézetrendszerében megjelentek a történelmi materializmus jegyei, a liberálisizmus, a nacionalizmus és a magyar történelem függetlenségi szelleme. Bethlen Gáborról vallott nézetei tükrözik a függetlenségi-kurucos, protestáns történet-szemléletet.

Bethlen Gábor személye nem állt kutatásainak középpontjában, viszont mint a 16–17. századdal foglalkozó történész nem kerülhette meg, hogy ha keveset is,

²⁹ Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*. Bp., 1908. 310–311.

de írjon róla, alkosson róla véleményt. Alapvetően új eredményekkel nem gazdagította a Bethlen-kutatást, mégis úgy vélem historiográfiai tekintetben nem volt érdektelen összefoglalni mindazt, amit a témáról gondolt. Ezzel nem kizárólag Acsády, de egy markáns történetírói kör – gondolok itt a függetlenség-párti történetírókra – gondolkodásmódjába, nézetrendszerébe tekinthettünk bele, ami a 19–20. század fordulójának meghatározó történetírói álláspontja, ideológiája volt.

ERŐS VILMOS

„A MÁSODIK SZÁMŰZÖTT RÁKÓCZI VITA”.
SZEKFŰ GYULA „BETHLEN GÁBOR” CÍMŰ MŰVÉNEK
FOGADTATÁSA AZ 1920-AS ÉS 1930-AS ÉVEK
FORDULÓJÁN¹

Az alábbi tanulmány témája Szekfű Gyula híres, nagy port felvert könyvének az 1929-ben, az erdélyi fejedelem halálának 300. évfordulójára megjelent „Bethlen Gábor” című monográfiájának korabeli visszhangja.² A vizsgálat legitimitását az adja, hogy (jóllehet az itteni körülményekre sokan hivatkoznak) az ez ügyben kibontakozott széleskörű vitát még senki sem dolgozta fel, sőt ez alapján bibliográfiai/filológiai szempontból is sok vonatkozásban feltáratlan. Bizonyítja mindent, hogy Gyurgyák János 2007-es könyve („Ezzé lett magyar hazátok”),³ amely az eddigi legteljesebb Szekfű műveinek visszhangját rögzítő bibliográfiát tartalmazza, csak a széleskörű vita néhány elemét (Móricz Zsigmond, Rugonfalvi Kiss István, Hajnal István, Krenner Miklós⁴) sorolja fel. (Pedig Hernádi László 1981-es bibliográfiája⁵ ennél már lényegesen többet megjelöl, de – amint a következőkből ez kiderül – messzemenően ez sem mindent.) Mindezekon felül Szekfű „Bethlen Gábor” című monográfiája általában is a Bethlenről szóló történeti irodalom egy kiemelkedő, számos egyéb álláspontot pozicionáló alkotása, ezért mindenképpen indokoltnak tűnik ennek külön analízise.⁶

¹ A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B–09/1/KONV–2010–0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Itt szeretnék köszönetet mondani tanítványomnak, Gyimesi Pálmának is a tanulmány forrásanyagának összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

² Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, 1929. (továbbiakban Szekfű, 1929.)

³ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007. (továbbiakban Gyurgyák, 2007.)

⁴ Vö. pl. Krenner Miklós: A Toll, 1929, 1930. 1. sz. 20–25. A többi cikk részletes bibliográfiai adataira vö. a későbbiek.

⁵ Vö. Hernádi László: Bethlen Gábor bibliográfia 1613–1980. In. *Bethlen Gábor állama és kora*. Szerk. Nagy László, Budapest, 1980.

⁶ Jelen tanulmány nem tartja feladatának Szekfű Bethlen könyve teljes recepciójának feldolgozását, csak a húszas évek végére, a harmincas évek elejére korlátozódik (persze ez a fő periódus ebben a vonatkozásban.) A későbbiekből megemlíthető még mondjuk Németh László értelmezése, aki szerint Szekfű (történetírásának, történeti-politikai mondanivalójának megfelelően) inkább a külpolitikai intrikust mutatta be s megfeledezett a belső kérdésekkel foglalkozó „országépítőről”. A Szekfű–Németh László diskurzus azonban egy külön kérdés, amelynek csak egyik állomása a Szekfűvel való fokozatos leszámolás a harmincas évek második felében.

Elöljáróban meg kell még jegyezni, nincs külön/speciális adatunk arra nézve, mi motiválta pontosan Szekfűt a monográfia megírására. Nincs itt tér annak elemzésére sem, hogy maga a könyv miként illeszkedik általában is a Szekfű-i életműbe. Elég azt megjegyezni, hogy Szekfű természetesen nem ekkor foglalkozott először a Bethlen-kérdéssel. Hiszen, eltekintve attól, hogy történetírói pályája kezdetétől középpontban álltak az Erdély történetével összefüggő problémák (ezek során nyilván szüntelen beleütközött a Bethlen-kérdésbe),⁷ első nagyobb, szintetikus összefoglalásában, „A magyar állam életrajza”-ban (magyarul 1918)⁸ is foglalkozott az erdélyi fejedelemmel. A műben általában is a rendiséget, Erdélyt s így a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat a későbbieknél lényegesen pozitívabban értékeli, és ebben kap alapvetően szintén pozitív szerepet/értékelést maga az erdélyi fejedelem is. A későbbiekben jelentősen módosul Szekfű interpretációja s pl. a „Magyar Történet”-ben⁹ (illetve az ebből kinőtt, szóban forgó monográfiában) álláspontja jelentősen módosul: a 16–18. századi fejlődésben a rendek szerepét, s ebből következően a rendi függetlenségi harcokat, illetve Erdélyt lényegesen negatívabban/kritikusabban ábrázolja, sőt, a török mellett, őket teszi meg a magyar fejlődés elakadásának, az Európától való elmaradásnak az egyik fő tényezőjévé.¹⁰ Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy a harmincas évek második felében, az erősödő jobbratolódás, illetve Hitler idején (pl. a „Mi a magyar?” című kötetben megjelent tanulmányában¹¹) Szekfű immár ismét lényegesen megértőbben ítéli meg a rendi/nemzeti függetlenségi harcok, illetve az alkotmányos szabadságért folytatott küzdelem fő ikonjait, így Bethlent (vagy Kossuthot) is. (Nyilván azért, mert ennek németellenes tartalma saját kora számára is alapvető, demokratikus üzeneteket hordozott¹².)

Rátérve a jelenleg szóban forgó műre, nyomban leszögezhető, hogy óriási, sok vonatkozásban „A száműzött Rákóczi”-hoz hasonló (bár méreteiben persze

Vö. minderről Németh László: Szekfű Gyula. In: Németh László: *Kisebbségben* I–II. 185–274. Budapest, 1942. (továbbiakban Németh, 1942.) A Szekfű–Németh viszonyhoz alapvető Monostori Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Budapest, 1989.

⁷ Vö. Szekfű Gyula: *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához*. Budapest, 1904.

⁸ Vö. Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1918. (továbbiakban Szekfű, 1918.)

⁹ Vö. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. Budapest, 1928–1934.

¹⁰ Számos utalás található minderre Szekfűnek az Angyal Dávidhoz írott leveleiben, például még az 1930-as évek elején is. Vö. Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. (továbbiakban Erős, 2000.) Passim.

¹¹ Vö. Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 489–556.

¹² Meg lehet említeni még ebből a szempontból Szekfűnek a Magyar Nemzetben, a háború alatt megjelent cikkeit is. Vö. pl. Szekfű Gyula: Tündérország = *Magyar Nemzet*, 1940. 194.7.; Uő: Erdélyi szellem, múlt és jelen. = *Magyar Nemzet*, 1941. 187.5.

annál lényegesen kisebb) visszhangot váltott ki.¹³ A Szekfűt bírálók leginkább a protestáns folyóiratokban, főként a Kálvinista Szemlében, a Református Figyelőben, részben a Protestáns Szemlében, de erdélyi folyóiratokban, így a Keleti Újságban, a Pásztorútzban, az Erdélyi Múzeumban és az Erdélyi Helikonban publikálták bírállataikat.¹⁴ A leghevesebb támadásokat Rugonfalvi Kiss István, Alvinczi Péter, Varga Sándor, Eöry Szabó Dezső, részben Nagy Géza,¹⁵ később pedig Zoványi Jenő, Karácsony Sándor, Polonyi Dezső, Csuday Jenő, részben Makkai Sándor, Asztalos Miklós¹⁶ fogalmazták meg. (Rögtön érdemes megjegyezni, hogy Szekfűt nem csak protestáns, hanem katolikus oldalról is támadták, amit bizonyítanak Polonyi Dezső vagy például Pompéry Aurél kritikái.¹⁷) Mindezek felül a református egyház vezetői, így pl. Ravasz László vagy a debreceni püspök Balthazar Dezső, is felszólaltak az ügyben (utóbbi nyilvános beszédben, prédikációban¹⁸), s a Szekfű nézeteivel való szembeszállásra, egyenesen harcra buzdítottak.¹⁹ Hozzá kell nyomban azt is fűzni, hogy Szekfűnek nem csak támadói, hanem védői is támadtak, s pártfogói közül különösen Móricz Zsigmondnak a Nyugatban, Hajnal Istvánnak a Napkeletben, Kós Károlynak az Erdélyi Helikonban, Török Pál-

¹³ Tanulmányom címében ezért használom „A második számúzott Rákóczi vita” kifejezést, amit Révész Imre is így aposztrofál egyik Szekfűhöz írott levelében, Vö. a későbbiek. Hozzá fűzném mindehhez, hogy Szekfű külön levelet ír Hóman Bálintnak a harmincas évek elején, igaz csak a közösen írott szintézisük ügyében. A levélben Szekfű arról tájékoztatja szerzőtársát, hogy a protestánsok részéről felvetődött egy egységfront felállításának terve a katolikus szemszögből túlzottan is elfogult „Hóman–Szekfű” ellen. Szekfű azonban ódzkodik a felekezeti harctól, lokalizálná a problémát s ezért javasolja a kormányzati tényezők megkeresését. Vö. Szekfű levele Hómanhoz a harmincas évek elején. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban OSZKK) Hóman hagyaték. A Hóman–Szekfű viszonyra vö. például Ujváry Gábor: A végtelenben újra találkoznak (Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája) In. *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. (Szerk. Paksa Rudolf) Budapest, 2007. 43–78.

¹⁴ Vö. mindezekhez Gyimesi Pálma: Debreceni színek a Bethlen Gábor-arképhez. In. *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2011. 122–135. (Továbbiakban Gyimesi, 2011.)

¹⁵ Vö. Alvinczi Péter: Bethlen Gábor új megvilágításban I. = *Kálvinista Szemle*, 1929/5. 39–40; Alvinczi Péter: Bethlen Gábor új megvilágításban II. = *Kálvinista Szemle*, 1929/6. 47–48. Illetve. Nagy Géza: A Bethlen-rejtély. (Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Budapest, 1929.) = *Pásztorútz*, 1929. 15. évf. 6. sz. 140–141. A további szerzők munkáinak adataira vö. a következők.

¹⁶ Vö. Asztalos Miklós ismertetése a Hóman–Szekfű V. kötetéről. = *Protestáns Szemle*, 1931. 553–563. Polonyi Dezső-höz: „Modern képprombólók”. (A Memento rovatban, Publius aláírással) = *Kálvinista Szemle*, 1931. május 23. 171–172. Zoványi Jenő: Történelmi átértékelés. In. Uő: *Szekfű és társai történetírása*. Budapest, 1938. 11–21. (eredetileg = *Századunk*, 1928. 265–271.) Uő: *Tájékoztató*. Uo. 21–22. (Eredetileg = *Századunk*, 1930. 360.) Uő: *Néhány szó a Szekfű(sic!!)-kérdéshez*. Uo. 26–30. (Eredetileg = *Protestáns Szemle*, 1931.) Uő: *Válasz Révész Imrénnek és Asztalos Miklósnak*. Uo. 30–31. (Eredetileg = *Protestáns Szemle*, 1932. 52.)

¹⁷ Vö. a következők. Illetve Pompéry Aurél: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás*. I. Budapest, 1930. (Továbbiakban Pompéry, 1930.)

¹⁸ Vö. Gyimesi, 2011.

¹⁹ Beszélhetünk persze egyfajta „szürke”, átmeneti zónáról is, amelybe inkább Angyal Dávid, Nagy Géza, Krenner Miklós, Kós Károly kerülhetnének (azaz utóbbiakat eképpen rektifikálnám.)

nak a Budapesti Szemlében, Meszlényi Antalnak a Katolikus Szemlében, Ifjabb Révész Imrének a Protestáns Szemlében (illetve egyéb folyóiratokban, pl. a Református Figyelőben) megjelent cikkeit emelhetjük ki.²⁰

Melyek voltak a legfontosabb kifogások Szekfű művével szemben?

Természetesen nincs itt tér valamennyi vitakérdés taglására. A legfontosabb, leginkább vehemens támadást Rugonfalvi Kiss István intézte Szekfű könyve ellen, aki először a Protestáns Szemlében közölt recenziót a műről.²¹ Erre Szekfű a Magyar Kultúra című katolikus folyóiratban válaszolt, szintén meglehetősen szenvedélyes hangnemben, a „Kritika és terror” című írásában.²² R. Kiss István erre újra tollat ragadott s megírta a nemrégiben az Attraktor Kiadónál mindenféle kommentár és értelmezés nélkül újból közzétett „Az átértékelt Bethlen Gábor” című, nem egy helyen majdhogynem útszéli hangvételű vitairatát,²³ amelynek végén egy zsűri felállítását javasolja (Károlyi Árpád, Marczali Henrik, Takáts Sándor, Lukinich Imre, Angyal Dávid, Szádeczky Kardos Lajos részvételel), annak eldöntésére, ki a jobb történész, Szekfű vagy ő!²⁴

Leszögezhető, hogy R. Kiss István és a protestáns, illetve az erdélyi folyóiratok (Kálvinista Szemle, Keleti Újság²⁵) mindenekelőtt felekezeti megközelí-

²⁰ Vö. Gyimesi, 2011.

²¹ Ehhez vö. Rugonfalvi Kiss István: Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. = *Protestáns Szemle*, XXXVIII, 1929/2. sz., 123–132., illetve Uő: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. 1929. október (magánkiadás). (Továbbiakban Rugonfalvi, 1929.) Ugyanez a munka megjelent az Attraktor Kiadónál is, Vö. R. Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. In. Uő: *Bethlen Gábor*. Máriabesenyő–Gödöllő, 2008. 65–180. (Továbbiakban R. Kiss, 2008.) Vö. mindezekhez Gyimesi, 2011., illetve Gyimesi Pálma: *Szekfű Gyula és Debrecen*. Szakdolgozat. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet, 2009. (kézirat)

²² Vö. Szekfű Gyula: Kritika és terror I. = *Magyar Kultúra*, 1929/6. 251–256; Szekfű Gyula: Kritika és terror II. = *Magyar Kultúra*, 1929/7. 300–305.

²³ Vö. Rugonfalvi, 1929. Itt is szeretném megismételni azt a már több helyen kifejtett véleményemet, miszerint elfogadhatatlannak és félrevezetőnek (és a tudományos normákkal összeegyeztethetetlennek) tartom az Attraktor Kiadó gyakorlatát, miszerint korábbi szerzők/történészek műveit mindenféle kommentár, bevezető, értelmezés nélkül adják ki, gyakran megtévesztve a tájékozatlan szélesebb közönséget. Ebbe a sorba tartozik R. Kiss István köteteinek az újbóli edíciója is. A korábbi véleményemhez vö. pl. Erős Vilmos: Hóman Bálint és a historiográfia. = *Korunk*, 2010/9. szeptember. 62–70.

²⁴ Amint ez már közismert, R. Kiss 1923-ban már maga is megjelentetett egy rövidebb könyvet Bethlen Gáborról. Ez egy meglehetősen primitív, hungaro- és politkatörténet centrikus, egyoldalúan protestáns szemszöveget érvényesítő hagiográfia. Vö. Rugonfalvi Kiss István: Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem. Debrecen, 1923. (Ez a kötet jelent meg újból az Attraktor Kiadónál, kiegészítve a Szekfű elleni kötetel vö. R. Kiss, 2008.) Szekfűnek még a kérdéskörhöz megjelent írása vö. Szekfű Gyula: Új színek a Bethlen Gábor-arcképhez. = *Erdélyi Helikon*, 1929. 771–778.

²⁵ Vö. még mindehhez a Kálvinista Szemle számos cikke, kommentárja a lap „Memento” rovatában, amelyek mind a Szekfűvel szembeni harcra tüzelnek. Például Kálvinista Szemle 1929. március 16. 83.; november 9. 365.; december 14. 405. Ezek a cikkek mind névtelenül, aláírás nélkül jelentek meg, de nem kétséges, hogy a lap szerkesztőinek álláspontját tükrözik, tőlük származhatnak.

tésből bíralták Szekfűt. Sok tekintetben „A száműzött Rákóczi” argumentumait előrángatva (sokszor tudatosan is utalva a vitára – vö. R. Kiss, Alvinczi, Polonyi, Zoványi²⁶) a fő vád az volt, hogy Szekfű katolikus szempontból elfogult, alapvetően rosszhiszeműen és negatívan, többször denunciálva festi meg Bethlent, akit – Szekfű ábrázolásában – nem hazafias és nemzeti, azaz ideális motívumok, hanem az egyéni önzés, hatalmi-haszonszerzési vágy, legfeljebb a „ragione di stato” machiavellisztikus elvei, az abszolút uralmi rendszer kiépítésének szándéka vezetett.²⁷ (Ezzel szemben pl. R. Kiss István demokrata és „jámbor” fejedelemnek aposztrofálta az erdélyi uralkodót.²⁸) Nem fogadták el Szekfűnek azt a tézist sem, miszerint Bethlen (és általában Erdély) igazából nem törekedett a vallási türelem elveinek a megvalósítására, bíralták Szekfű keleti és nyugati magyar megosztásának tézist (amelyben a magyarság igazi érdekeit a nyugati fél és ország rész, így Pázmány Péter vagy Eszterházy Miklós képviselték), túlzottnak tekintették Bethlennek a törökhöz húzó, általában is megbízhatatlan, csalfa és cselszövő/intrikus uralkodóként való beállítását, valamint pl. gazdaságpolitikájának a merkantilista rendszer bevezetésére irányuló minősítését is. R. Kiss István (és pl. Zoványi Jenő²⁹) összességében elutasítja Szekfű szellemtörténeti fogalomrendszerét, „bűvészműtávjait” (az egész európai háttér bemutatása, illetve a „ragione di stato”, az államrezon körüli eszmetörténeti elmélkedés ennek minősül³⁰) s a szellemtörténet „átértékelő” szempontjait pusztán a magyar történelem katolikus szempontból történő – Zoványinál reakciós és ultramontán – nemzetellenes, a nemzeti múltat leértékelő, a nemzet hőseit sárbatipró, „sárbarángató” meghamisításának tekintik. (Ezért R. Kiss művének címe is: az így „átértékelt” Bethlen Gábor³¹).

Részlet R. Kiss könyvének befejezéséből, amelyben összegzi kritikáját és az említett zsűri összeállítását kéri.

„Vádolom Szekfű Gyulát azzal, hogy történelmi irodalmunkban tudomásom szerint soha elő nem fordult páratlan könnyelműséggel és lelkiismeretlenséggel Bethlen Gábor emlékével szemben durva kegyeletsértést követett el, fontos történelmi események elhallgatása, adatok elferdítése, a kötelező

²⁶ Ua.

²⁷ Vö. Gyimesi, 2011.

²⁸ Vö. R. Kiss, 2008.

²⁹ Vö. Zoványi, 1938.

³⁰ Szekfű több alkalommal utal Bethlen-könyvében Friedrich Meineckére, illetve az ő állam-rezonnal kapcsolatos felfogására. Meineckéhez vö. pl. Klüeting, Hans, ‘Vernunftrepublikanismus’ und ‘Vertrauensdiktatur’. (Friedrich Meinecke in der Weimarer Republik.) = *Historische Zeitschrift*, Band 242. 1986. 69–98.

³¹ A nemzeti romantikus iskoláról vö. Vardy, Steven Béla: *Modern Hungarian Historiography*. New York, 1976.

kritika mellőzése árán a történelmi igazsággal ellenkező, hamis képet adott róla és ezzel a nemzeti kegyeletet megsértette, nemzeti érdekeknek, a közérdeknek ártott. Vádolom Szekfű Gyulát közérdekből azért, hogy e káros működéséről a közvéleményt felvilágosítsam és őt hasonló működésének folytatásáról leszoktassam.

Felszólítom, hogy miután a jury előtt lefolytatjuk a valódiság bizonyítását. ezen vádjaim alapján sajtó útján elkövetett rágalmazás miatt vonjon felelőségre rendes bíróság előtt is.”³²

Mielőtt részletesebben ismertetném az inkább Szekfűt támogató írásokat, szeretném megjegyezni (erre már korábban persze utaltam), hogy a két tábor között volt egy átmeneti, lehetne mondani „szürke zóna” is, amely részint R. Kiss Istvánnak, illetve Szekfű protestáns támadóinak, részint viszont Szekfűnek adtak igazat s elismerték pl. Szekfű könyvének tudományos mivoltát. Inkább ehhez az átmeneti, „szürke” zónához tartozónak gondolnám Angyal Dávidnak a Századok hasábjain megjelent, terjedelmes, 4 részes tanulmányát,³³ amely – tekintve, hogy a Századok szerkesztését 1929-től kezdve Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér és Hajnal István veszik át³⁴ – részben magának a folyóiratnak a véleményét is kifejezi. Angyal Dávid persze szinte minden kérdésben alapvetően ellentmond Szekfűnek – azaz szerinte pl. nem hatalmi vágy és egyéni motívumok, hanem inkább a rendi és vallásszabadság igénye, illetve ideális megfontolások mozgatták Bethlent; a transzilvanizmus nem az ő találmánya, s Erdély egyébként is a nemzeti szabadság letéteményese; ha érdekei úgy kívánták a bécsi udvar is szövetszert a törökkel; Bethlen valláspolitikája alapvetően türelmes volt, hiszen az erdélyi hagyományok is erre predesztináltak; összességében Bethlen a rendi alkotmányos szabadság védelmezője, ami a modern liberális alkotmány előfutáraként tekinthető. Angyalt mégsem sorolnám a Szekfűt legvehemensebben támadó protestáns táborba, mert véleménye alapvetően nem személyeskedő, a vitát sokkal inkább szakmai alapon folytatja, s mint a Szekfűvel folytatott levelezése is tanúsítja, a két történész között életük végéig jó viszony volt, s pl. Angyal a későbbiekben a Szekfű–Németh László vitában is Szekfű oldalára állt.³⁵

³² Vö. R. Kiss, 1929, 122. Kiemelések az eredetiben.

³³ Vö. Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. = *Századok*, 1929. (63) 353–364; 1930. (64). 576–606; 465–485. Angyal francia monográfiája Bethlenről ebből az időszakból vö. D. Angyal: *Gabriel Bethlen*. Extrait de la Revue Historique, Paris, 1928.

³⁴ Vö. mindezekhez Erős Vilmos: *A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban*. = Valóság, 2009/2. 48–69.

³⁵ Angyalhoz legújabbán vö. *Egy konzervatív történész*. (Tanulmányok Angyal Dávidról). (Szerk. Császtvay Tünde – Halász Ferenc – Ujváry Gábor.) Budapest, 2009. Valamint Schweitzer Gábor: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplőfeljegyzései. = *Századok*, 135. évf. 2001. 3. sz. 697–754.

Hasonlóképpen inkább a „szürke zóná”-hoz tartozónak gondolnám az erdélyi Nagy Géza (2 cikket is írt) és Kós Károly vélekedéseit,³⁶ amelyek az Erdélyi Helikonban és a Pásztortűz-ben jelentek meg. (Lehet, hogy erdélyi helyzetük is inkább a kiegyenlítésre ösztökélte őket, bár Erdélyből is hangzottak igen éles Szekfű-ellenes hangok pl. a Keleti Újságban, nem beszélve „A számúzott Rákóczi” időszakáról – mondjuk Apáti István részéről.³⁷)

Nagy Géza elismeri Szekfű stílusát, széleskörű forrásbázisát, beleérző képességét. Szintén nagyra becsülő szavakkal ír arról, hogy Szekfű a modern történettudomány (Ranke–Lamprecht–Meinecke követőjeként) eredményeit felhasználva, szintetikus európai horizontból faragja ki a fejedelem egyéniségét. Utal az R. Kiss–Szekfű vitára is, itt R. Kisst túlságosan személyeskedőnek tartja, ugyanakkor szerinte a debreceni³⁸ történész állításait okmányszerűen igazolja, s kérdéses Szekfű nyugati és keleti magyar szembeállítására is. [További feladatként jelöli meg pl. annak vizsgálatát, mit tett Bethlen az Erdélyben élő nemzetiségek kölcsönös megértése érdekében.³⁹] Kós Károly az Erdélyi Helikonban publikált recenziójában szintén elismerően szól Szekfű írói kvalitásairól. Bírálja ugyanakkor nyugati magyar és Habsburg-párti beállítottságát, bár szerinte Szekfűnek a saját szempontjából akár igaza is lehet s nem vonja kétségbe „teljes, sőt jóhiszemű őszinteségét”.⁴⁰

Tekintsük át végül röviden a Szekfűt alapvetően támogatók/alkalmanként védők megnyilatkozásait is. Itt – amint erről korábban esett szó – a névsor Móricz Zsigmondtól és Hajnal Istvántól Török Pálig, Meszlényi Antalig és Ifjabb Révész Imréig terjed.⁴¹ Közülük a leginkább meglepő talán Móricz Zsigmond,⁴² aki annak idején a Három nemzedéket (s pl. Szekfű Ady értelmezését) teljesen elutasította.⁴³ Esetében tehát egyenesen egyfajta pálfordulásról beszélhetünk, ráadásul ő ebben az időszakban írja nevezetes Erdély trilógiáját, amelynek kulcsszereplője Bethlen.⁴⁴ A Nyugatban megjelent recenziójában Móricz Szekfűt egyáltalán nem tartja képrombolónak, szerinte az általa ábrázolt Bethlen a magyar, a nemzeti érté-

³⁶ Vö. Nagy Géza: A legújabb Bethlen irodalom. = *Pásztortűz*, 1929. 98–109.

³⁷ Vö. Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest, 1976. (Továbbiakban Dénes, 1976.)

³⁸ A debreceni bölcsészkar első kilenc – 2014 augusztusától alkalmazott – professzorából négy erdélyi származású volt, köztük Rugonfalvi Kiss István is. (szerk.)

³⁹ Nagy Géza fontos egyháztörténeti összefoglalása nemrégiben jelent meg az Attraktor Kiadónál.

⁴⁰ Kós Károly egyéb munkájára Erdélyről Vö. Kós Károly: *Erdély*. Kolozsvár, 1929. Amint korábban említettem, a szürke zónához sorolható még pl. Krenner Miklós is. Ismertetéséről vö. Gyurgyák, 2007. 608. Itt ő inkább Gyurgyák értelmezésében „a könyv által gerjesztett vitáról” valamint „a történelmi mesterségről” értekezik.

⁴¹ Vö. Meszlényi Antal: Bethlen Gábor. = *Katholikus Szemle*, 1929. 409–422.

⁴² Vö. Nyugat, 1929. 2. köt. 381–384. valamint In. *Erkölcsei sarkantyú*. Tanulmányok. 2. köt. Budapest, 1982. 72–75.

⁴³ Vö. Dénes, 1976.

⁴⁴ Legújabb kiadására vö. Móricz Zsigmond: *Erdély I–III*. Budapest, 2002.

kek reprezentánsa, akinek hármas célja: Erdély gazdasági és kulturális felemelkedése, a Nyugat és Kelet közötti egyensúly megteremtése, valamint a hódító külpolitika. Szintén némileg meglepőnek tekinthető az egyébként szintén katolikus (de inkább a Szekfűvel vitatkozó, az ún. Századok köréhez tartozó) Hajnal István véleménye,⁴⁵ akinek cikke a jobboldali, keresztény konzervatív Napkelet hasábjain láttott napvilágot (ezt viszont a közeli Szekfű barát Horváth János szerkesztette).⁴⁶ Hajnal minden lényeges kérdésben egyetért Szekfűvel: szerinte valóban az államérdek Bethlen tetteinek igazi mozgatórugója (tehát nem ideális megfontolások); a Horváth Mihályig visszanyúló liberális „szabadságigézetes” felfogással szemben Szekfű jogosan emeli ki Bethlen mögött az egyéniség, a tetterő és a hatalomszerzés vágyának motívumát; őszintének tartja Bethlen törökhöz való közeledését, s szerinte is anakronisztikus a vallásszabadság hőseként tisztelni az erdélyi fejedelmet.

Egyetlen kifogása: Szekfű nem ábrázolja a Bethlenben valószínűleg lejátszódó belső lelki vívódást és konfliktust (ami pl. ideák és a valóság. tragikus összeközléséből eredhetett.)⁴⁷

Nemigen tekinthető véletlennek/meglepőnek a régi barát, a protestáns Török Pál értékelése, akinek ismertetése a Budapesti Szemleben jelent meg.⁴⁸ Török Pál majdhogynem Szekfű belső baráti köréhez tartozott, már „A száműzött Rákóczi” idején is mellette állt, életük végéig levelező viszonyban álltak egymással, a Magyar Történetről is elismerően nyilatkozott.⁴⁹ Szóban forgó írásában együtt ismerteti Angyal Dávid, R. Kiss István, Makkai Sándor és Szekfű műveit,⁵⁰ természetesen Szekfűt a legnagyobb terjedelemben. Megítélése szerint Szekfű a sajátos abszolutizmust megteremtő Bethlent ábrázolja, aki ezzel európai kortársaival egyenrangú, sőt azokat felülmúló teljesítményt hajtott végre. Megvédi Szekfűt az erdélyi gondolat/a transzilvanizmus és a vallási szabadság kérdésében, a vallási türelem ügyében pedig azt állítja (Bíró Vencelre hivatkozva),⁵¹ hogy bár Bethlen nem volt a vallási türelem híve, a korviszonyokhoz képest egyházpolitikája mégis ideálisnak tekinthető. Török Pál utal Szekfűnek az R. Kiss Istvánnal való vitájára is, amelyben teljesen Szekfűnek ad igazat. Például Szekfű iratokkal tudja bizonyítani, hogy Bethlen „megválasztása” török kényszerből jött létre, s nem deg-

⁴⁵ Vö. Napkelet, 1929. 4. sz. 299–301.

⁴⁶ Vö. ehhez Erős Vilmos: Sebestyén Gyula bírósági pere Szekfű Gyulával = *Néprajzi Látóhatár*, 2011/3. 83–103. (továbbiakban Erős, 2011.)

⁴⁷ A Szekfű–Hajnal viszonyra számos adattal, levelezésükre is hivatkozva vö. Erős, 2000.

⁴⁸ Török Pál: Újabb könyvek Bethlen Gáborról. = *Budapesti Szemle*, 1930. 218. köt. 634. sz. 465–478. (továbbiakban Török, 1929.) Kétségtelen persze, hogy Török Pál nem tartozott az időszak történéseinek élvonalába.

⁴⁹ Ua.

⁵⁰ Vö. az említettek kivül Makkai Sándor: *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca.* (1929). In: *Uő: Egyedül.* (Tanulmányok), Kolozsvár, 1934. 1–75.

⁵¹ Vö. Bíró Vencel, *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1929., Török, 1929. 471.

radáló annak felidézése sem, hogy II. Jakab (akit Szekfű csekély tehetségű uralkodóként jellemzett) válasza sem méltatta. Írásának végén utal a „jury” kérdésre is, itt R. Kiss István harsány hangnemét a két történész tudományos jelentőségével fordítottan arányban állónak minősíti.⁵²

Külön pontként szeretném kiemelni végül Szekfű támogatói sorában az R. Kiss Istvánhoz hasonlóan szintén debreceni történész és református püspök Ifjabb Révész Imre véleményét, akinek az idevágó nézetei, illetőleg ezzel az egész kérdéskörrel kapcsolatos problematika szinte tökéletesen ismeretlen a vonatkozó irodalomban.⁵³ A Szekfű–Révész viszonyhoz meg kell jegyezni, hogy Révész már „A száműzött Rákóczi” idején is támogatja Szekfűt.⁵⁴ Együttműködésük további bizonyítéka pl., hogy Révész cikket ír „A magyar történetírás új útjai”-ba, a Magyar Szemle Kincsestárában jelenteti meg a reformáció történetéről írott összefoglalását, számtalan alkalommal hivatkoznak egyetértőleg egymás megállapításaira (pl. Szekfű a Magyar Történet-nek a magyarországi reformációt tárgyaló fejezeteiben), Révész számos cikket/tanulmányt közöl a Magyar Szemle-ben a harmincas években, amelyekben főként a német protestantizmus és a faji eszmék, illetve a Hitler közötti konfliktust kíséri figyelemmel s megírja Szekfű nekrológját is 1955-ben.⁵⁵

A Bethlen-könyv kapcsán kifejtett tevékenységének/megnyilatkozásainak több eleme/rétege és szakasza van, amelyet csak röviden lehet itt összegezni. Elég itt annak felidézése, hogy Szekfűhöz írott leveleinek tanúsága szerint (ezeket a közel-múltban publikáltuk tanítványommal, Gyimesi Pálmával a Lymbusban⁵⁶) már a

⁵² Vö. Török, 1929.

⁵³ Gyimesi Pálma: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata. In. „A historiográfia műhelyében”. *Történeti Tanulmányok*, XIX. (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen. 2010. november 25.) [Szerkesztette Erős Vilmos és Velkey Ferenc.] Debrecen, 2011. (2012). 77–94. (Továbbiakban Gyimesi, 2012.); Ifjabb Révész Imréhez vö. Bucsay Mihály: Révész Imre (1889–1967). = *Theologiai Szemle*, X, 1967/3–4. sz., 83–86., Barcza József: Révész Imre az egyháztörténész. = *Református Egyház*, 1989/9. sz., 210–213., Kathona Géza: Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra. = *Református Egyház*, 1967/7–8. sz., 165–166., Kocsis Elemér: Révész Imre, az egyházkormányzó. = *Confessio*, 13. 1989/3. sz., 11–17., Czeglédy Sándor: Révész Imre, az igehirdető. = *Confessio*, 13. 1989/3. sz., 17–25., Barcza József: Révész Imre az egyháztörténész. = *Confessio*, 13. 1989/3. sz., 25–31., Barcza József: Révész Imre életműve. = *Theologiai Szemle*, XXXII. 1989/4. sz., 193–197., Juhász Géza: Révész Imre pályája. = *Alföld*, XVIII. 1967/5. sz., 99–100., Balogh István: Dr. Révész Imre (1889–1967). = *Alföld*, XVIII. 1967/4. sz. 93–94., Szabó István: Révész Imre (1889–1967). = *Magyar Tudomány*, 1967/LXXIV köt. 1. sz., 784–786.

⁵⁴ Vö. Révész Imre: A száműzött Rákóczi. = *Protestáns Szemle*, XXVI. 1914. 301–304.

⁵⁵ Vö. Gyimesi, 2012.

⁵⁶ Vö. Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. = *Lymbus*, 2009. 233–257. (továbbiakban Erős – Gyimesi, 2009.) Újból megjelent In. Erős Vilmos: *A szellemi történettől a népiségtörténetig*. (Tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról.) 2., javított, bővített, átdolgozott kiadás. Debrecen University Press, Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2012. (továbbiakban Erős, 2012. Mivel a Lymbus-ban megjelent változat internetes formában érhető csak el, a következőkben az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)

Bethlen-könyv megjelenése után közvetlenül, a kirobbant protestáns hajsza idején, megírja Szekfünek, hogy nem ért egyet hitsorsos felekezeti társaival, sőt kimondottan, illetve „kimondhatatlanul” fájjalja a Szekfü ellen intézett támadásokat.

Részlet a Debrecenben 1929. május 2-án keltezett leveléből:

„Ki sem mondható fájdalommal és aggodalommal kísérem azt a méltatlan zajgást,⁵⁷ amely Professor úr rendkívüli értékű működését protestáns berkeinkben fogadja és kommentálja. – olvashatjuk Révész levelében – Beteg állapot az, amikor a tudományos kérdések eldöntésébe érzelmi és egyéb elfogultságok szólnak bele. Én legalább valósággal betege vagyok ennek, szinte még fizikai értelemben is. ... Régi élan-om⁵⁸ nagyon alábbhagyott, de még érzem, hogy tudásom – mióta kolozsvári tanári katedrámat 1920-ban kénytelen valék elhagyni⁵⁹ – sok hézagban szenved, az állandó tanulás és tanulmányozás hiánya folytán, és nincs meg az a (mondjuk) bátorságom és önbizalmam, ami megvan azokban, akik most Bethlen,⁶⁰ 16 évvel ezelőtt Rákóczi⁶¹ miatt vették puskavégre professzor urat, lényegében teljesen azonos lelki összetétellel!”⁶² (Kiemelések az eredetiben – E.V.)

⁵⁷ Vö. Erős – Gyimesi, 2009. Bevezetés. Természetesen a korábbiakban tárgyalt Szekfü-ellenes hadjáratról van szó, a Protestáns Szemlében, Kálvinista Szemlében és egyéb protestáns folyóiratokban.

⁵⁸ Lendület – francia

⁵⁹ Révész Imre 1912-ben, mint helyettes egyháztörténész került Kolozsvárra, 1914-től pedig rendes tanárként dolgozott egészen 1920-ig, amikor is az erdélyi impériumváltozás következtében kénytelen volt elhagyni posztját, ugyanis ezzel a fordulattal együtt járt az „erdélyi szellem” megerősödése, s ő idegenül érezte magát ebben a környezetben, így elfogadta debreceni egyház által felkínált lelkészi állást.

⁶⁰ Vö. Szekfü, 1929.

⁶¹ Vö. Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Budapest, 1913.

⁶² Erős – Gyimesi, 2009. Illetve Erős, 2012. 297–299. A Révész Imre által írott levelek között még több más is utal a Szekfü- (és a szellemtörténet) ellenes protestáns hajszára. Vö. pl. Debrecen, 1931. május 13-i keltezésű levelét, amelyben a következőket írja Szekfünek: „Amióta Bethlen-könyved, meg a Magyar Történetbeli köteteid megjelentek, folyton növekvő, erkölcsileg is rettenetesen nyomasztó súllyal nehezült rám annak a látása, hogy református atyámfiain táborában egyre erősödik egy olyan irányzat, amely Téged, Hóman Bálinttal és még jó egynéhány komoly emberrel együtt, egyszerűen ultramontán bérencnek állít be s becsületes és értékes, nehéz munkákat útszéli pamfletirodalomként értékeli. Egyszer talán meg is írtam volt annak idején Neked, mily szörnyen bántott, hogy én akkori helyzetemben meg lévén fosztva a rendszeres tanulmányozás lehetőségétől s másfelől, mint gyakorló lelkipásztor, másféle melléktektinktől függően – nem emelhettem szót melletted. Amire pedig kötelezett volna benső tudományos és erkölcsi meggyőződésemen kívül az a körülmény is, hogy már mint egész gyerekember, a Rákóczi-hajsza idején is föl mertem melletted szólalni (*Protestáns Szemle*. 1914.) – sőt kötelezett volna annak a meggondolása is, hogy tulajdonkép a magyar protestantizmus prestige-ének tesztek (nem kívánt, de annál szükségesebb) szolgálatot, amikor mégis belevegyíték egy disszonáns hangot az ellened s a szellemtörténeti iskolaellen unisono hangzó kálvinista bömbölésbe.” Vö. Erős, 2012, 301. Az idézettek részletinek értelmezéséhez vö. még Erős – Gyimesi, 2009.

Révész azonban nem csak magánleveleiben, hanem nyilvánosan is kiáll Szekfű mellett. Bizonyíték erre „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent ismertetése a kötetről a *Protestáns Szemlében*,⁶³ amelynek – amint erről már esett szó – maga is egyik szerzője volt, s amely eredetileg a Református Teológiai Akadémián előadásként hangzott el.⁶⁴ Ebben az előadásban Révész megvédi Szekfűt és a szelemtörténetet, ami a protestáns táborban óriási felzúdulást vált ki s a Kálvinista Szemlében hónapokon keresztül Révész és Szekfű-ellenes cikkek (alkalmanként egyenesen vezércikkek, mint „A száműzött Rákóczi”-vita idején) jelennek meg 1931-ben, a korábban már említett Varga Sándor, a dombóvári lelkész, Eöry Szabó Dezső, vagy Polonyi Dezső és Zoványi Jenő tollából.⁶⁵ (Ennek során a Kálvinista Szemle 1931. május 30-i számában közzéteszi a Gömör megyei református egyházmegye papságának a nyilatkozatát, amely követeli, hogy Szekfű Gyulát tegyék át más tanszékre. Egészen, mint „A száműzött Rákóczi” idején!⁶⁶

A Szekfű és immár a Révész ellenes vádak a régiek: a magyar nemzeti hősök „sárba rángatása”, Erdély, de főleg a protestantizmus szerepének leértékelése, Habsburg és katolikus elfogultság, a vallásszabadság, illetve a vallási türelem eszméinek a megtagadása stb. stb. és mindezzel a magyar ifjúság szellemének a megtartása.⁶⁷

Nincs itt tér az egész polémia felidezésére, amelyet „duellum a duellumban”-nak is aposztrofálhatnánk, pusztán az ún. Pompéry-ügyet említeném fel ezzel összefüggésben (Révész Szekfű melletti kiállításának bizonyítására).⁶⁸ A katolikus Pompéry Aurél ugyanis 1930-ban egy egész, alapjában Szekfű-ellenes kötetet tesz közzé, amelyben – némiképp meglepő módon – a protestáns támadók érv-

⁶³ Vö. Révész Imre: A történettudomány új útjai és a protestantizmus. = *Protestáns Szemle*, XL. 1931. 507.

⁶⁴ Révész előadása 1931. május 5-én hangzott el a budapesti Református Theológiai Akadémia dísztermében. Az eseményt a Református Figyelő előadássorozatának keretében tartották. Az előadás kapcsán egy polémia bontakozott ki a Kálvinista Szemle és a Révészt védő Református Figyelő hasábjain. Ehhez vö. Varga Sándor: Egy szomorú előadás. = *Kálvinista Szemle*, XII. (1931. május 9.) 19. sz. vezércikk, Eöri Szabó Dezső: Révész Imre és Szekfű Gyula. – Reflexiók Varga Sándor cikkéhez. = *Kálvinista Szemle*, XII. (1931. május 16.) 20. sz. 165., Révész Imre: „Egy szomorú előadás.” – Dr. Révész Imre nyilatkozata. = *Kálvinista Szemle*, XII. (1931. május 16.) 20. sz. 166–167., ugyanez megjelent a Református Figyelőben is Révész Imre: Nyilatkozat. = *Református Figyelő*, IV. (1931. május 16.) 20. sz. 231–232., Varga Sándor: Nyilatkozatok címszó alatt. = *Kálvinista Szemle*, XII. (1931. május 23.) 21. sz. 172., Victor János: Rosszból is jön ki jó. = *Református Figyelő*, IV. (1931. június 13.) 24. sz. 283–284.

⁶⁵ Érdemes még megemlíteni, hogy a viták során Karácsony Sándor is megszólalt, R. Kiss védelmében s Szekfűt (nem először bukkan fel a vád, „A száműzött Rákóczi” idején is felbukkant) „történelmi materialistá”-nak nevezi.

⁶⁶ Vö. Dénes, 1976. Passim.

⁶⁷ Vö. még mindehhez Alvinczi Péter: Váratlan fordulat. (Zoványi a Szekfű-kérdésről.) = *Kálvinista Szemle*, XII. évf. 46. sz. 1931. november 14. 365–366.

⁶⁸ Számos részlet még ehhez vö. Erős – Gyimesi, 2009., illetve Erős, 2012.

rendszerét veszi át, jóllehet elismeri Szekfű történetírásának európai színvonalát, stílusát pedig egyenesen Nietzsche-ével rokonítja. (Vö. „Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás?”⁶⁹) Ifjabb Révész Imre a *Protestáns Szemlében*, szintén 1931-ben megjelent bírálatában, alapvetően ironikus hangnemben sorra cáfolja Pompéry fő tételeit.⁷⁰ Eszerint Erdélyben nem beszélhetünk modern értelemben vett vallásszabadságról, a protestáns lelkészek a török hódítás alatt lévő területeken nem hogy türelmesebbek/mérsékeltőbbek lettek volna a katolikusoknál, hanem a leginkább radikális (tehát vallási szempontból türelmetlen) irányzatok (Kálvin, Zwingli–Bullingeri) épp e területeken hódítottak stb. Befejezésként leszögezi: csak tudományos történetírás létezik (amin ő egyébként a szellemtörténetet érti), nem pedig felekezeti, s Szekfű az előzőnek a reprezentánsa.

„A valódi tudományban – írja Révész – nincsen is meg ez a 'két oldal', nincsen 'magyar protestáns történetírás' és nincsen 'magyar katolikus történetírás', hanem van a komoly tudományos igazság keresése mind az egyházi, mind a nem egyházi történetek mezején, és volna ez a tudományos igazságkeresés az emberi lélek véges gyarlósága miatt mindig, kivétel nélkül világnézetileg árnyalt és színezett, ebből nem következik az, hogy mindig, kivétel nélkül rabszolgája is tartozik lenni a saját árnyalatának és a saját színének.”⁷¹

Jogosan vetődik fel a kérdés: hogyan értelmezzük mindezt, s mi a jelentősége/jelentése mindennek pl. a Szekfű-életmű interpretációja, illetve általában a Bethlen-recepció/képmás szempontjából?

Mielőtt a kérdésekre adandó válasz-kísérletemet rögzíteném, szeretném még felidézni (ennek az interpretációban alapvető jelentősége lesz), hogy Szekfűnek ebben az időben (is) még számtalan polémiaja volt, amely szintén meglehetősen ismeretlen/feldolgozatlan a vele foglalkozó irodalomban.⁷²

Kiemelkedik ezek közül a néprajztudós/etnográfus *Sebestyén Gyula* elleni bírósági pere, amely Szekfűnek egy 1926-os („*Álarcos könyvek*” című), a Napkeletben megjelent recenziója miatt robbant ki.⁷³ Ebben Szekfű – az angol író H. G. Wells-szel együtt⁷⁴ – egyenesen kigúnyolja Sebestyént, aki egyfajta turanista, Koppány-párti s így népies felfogásból kiindulva a magyar történelem hiányzó ősmondáit/őseposztát kívánja megkreálni. Ennek során pl. Emesével megálmodtatja Sebestyén az egész későbbi magyar történelmet is, amely persze alapvetően

⁶⁹ Vö. Pompéry Aurél: *Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás*. I. Budapest, 1930.

⁷⁰ Vö. Révész Imre: *Irányzatos-é a magyar protestáns történetírás?* = *Protestáns Szemle*, XL. 1931. 307.

⁷¹ Uo. 310.

⁷² A legteljesebb ezek közül Gyurgyák, 2007.

⁷³ Vö. Erős, 2011.

⁷⁴ Vö. Szekfű Gyula: *Álarcos könyvek*. Napkelet, 1926. 255–261.

a német és szlávellenes szabadságháborúk dicsőséges története lesz.⁷⁵ (A bírósági per anyagát, a válaszokkal, pl. Horváth János véleményével együtt nemrégiben publikáltam a Néprajzi Látóhatárban.⁷⁶) Szintén ebben az időszakban támadja nagy vehemenciával Szekfűt pl. már *Bajcsy Zsilinszky Endre*, (és az ő nyomán rövidesen Féja Géza), aki Szekfű ún. „A háborús nemzedék” című cikkét” szedi szét több részes, az általa szerkesztett „Előörs” című lapban.⁷⁷ Itt igen éles szavakkal utasítja vissza Szekfű nézetét, miszerint azért kell inkább a húszas évek generációjához fordulni a megvalósítandó reformok társadalmi bázisaként, mert a harmincasoknak/negyveneseknek a háború miatt hiányos pl. a műveltsége. (A vita ekkor is, később is tágabb értelmű/horizontú volt, hiszen Bajcsy Zsilinszky és Féja pl. Szekfű teljes 18. századi barokk koncepcióját elutasította,⁷⁸ ragaszkodván ahhoz, hogy ez inkább a hanyatlás időszaka volt, illetve Szekfűt túlzottan Habsburg-barátnak/bérencnek tartották s inkább Kossuth és pl. a köznemesség pozitívabb ábrázolását kérték rajta számon. És persze az egész szellemtörténetet,

⁷⁵ Mintha egy akkori Koltay Gábor filmet látnánk.

⁷⁶ Itt szeretném megjegyezni, hogy Szekfűnek a Sebestyén elleni peréről Budapesten tartottam először előadást, 2005-ben, a Szekfű halálának 50. évfordulóján rendezett konferencián. A konferencia anyaga külön is megjelent, amiről recenziót is írtam s külön, itt nem részletezendő kérdés, hogy előadásom tanulmányá átdolgozott változata milyen félreértés miatt nem jelent meg a kötetben. [Vö. Erős Vilmos: *Szekfű – árnyak és viták*. (Az Eötvös Collegium konferenciakötetéről)(Recenzió a „Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban” című kötetéről. Szerk.: Paksa Rudolf. Argumentum Kiadó, Eötvös József Collegium, Budapest. 2007. 197.) Kommentár, 2008/2. 120–127.] Recenziómat követően jelent meg a „Kurrens történelem” című internetes folyóiratban egy ismertetés ugyanerről a kötetéről, amelyben a recenzens egyúttal a 2005-ös konferenciáról is beszámolt. Ebben megemlékezik az én előadásomról, amelynek minőségét szerinte elárulta, hogy a jelenlevőknek (recenzens szövegéből bizonyíthatóan nem volt jelen) többször is szóban javítani kellett az ott elhangzott, Szekfű műveire vonatkozó adatokat. Ez a megállapítás a leghatározottabban cáfolható, minden jelenlevő egyhangú tanúsága szerint, jelen sorok írójának előadása közben semmiféle „rektifikáló” megjegyzés nem hangzott el, de nem is hangozhatott, mert a Néprajzi Tanulmányok-ban megjelent írásom és forrásközlésem bizonyossága alapján is, eddig a szakemberek számára is alapjában teljesen ismeretlen kérdésről és források alapján tartottam beszámolót. A konferencián egyébként valóban elhangzott egy olyan előadás, amikor ilyen jellegű közbeszólásra, rektifikálásra sor került, az azonban egy másik referátum volt, amelynek aztán utólag megjelent változatát mindketten (tehát jómagam és a „Kurrens történelem” recenzense is) a konferencia anyagából megjelent kötet legjobb írásának minősített. Előadásom tanulmányá átdolgozott változatára vö. Erős, 2011.

⁷⁷ Bajcsy Zsilinszky és Szekfű vitáiról vö. Tilkovszky Loránt: Bajcsy Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. = *Valóság*, 1959/6. 36–47; Tilkovszky Loránt: Bajcsy Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. Részletek Szekfű Gyulához intézett 1942. évi vitáiratóból. = *Századok*, 105. évf., 1971. 966–1002. Vö. pl. Bajcsy Zsilinszky Endre: A háborús nemzedék. = *Előörs*, 1928. július 29. 2. Valamint Uő: *Magyar nemzet, magyar állam, magyar faj*. = Magyarország, 1937. szeptember 11. 3.

⁷⁸ Vö. Féja Géza: A kurzus felszámolása. (Szekfű Gyula és a ’nemzet megújítása’) = *Előörs*, 1931. november 22; Uő: A XVIII. század megdicsőülése. I–IV. = *Előörs*, 1932. Február 7. 4; február 14. 2–3; február 21. 2–3; február 28. 1–2; március 6. 1–2.

főleg annak művelődéstörténeti alapállását elutasították.⁷⁹⁾ Ugyanebben az időben zajlott még az ún. *Gálócsy-per*, melyben a nevezett/szóban forgó lapszerkesztő Szabó Dezsőhöz közel álló érvrendszerrel támadja Szekfünek a Szent István-i államról szóló koncepcióját.⁸⁰⁾ Ez szerinte csak a németek magyarországi térfoglalását segíti elő/alapozza meg ideológiailag, s mindezzel Szekfü (és Hóman) a minősített „hazaárulás” büntetést követi el. (Szerző szerint Szekfü már „A száműzött Rákóczi” idején is az volt.⁸¹⁾

Szintén nem érdektelen mindezek felül annak felidézése, hogy részben a Bethlen Gábor monográfia elleni hadjárattal egyidejűleg folyik az Eckhart Ferenc elleni hajsza is.⁸²⁾ Ő „A magyar történetírás új útjai” című kötetben megjelent tanulmánya ügyén azzal váltotta ki „hazafias”, de inkább „soviniszta”/pozitívabban: nemzeti romantikus bírálóinak haragját, hogy elutasította (amint Szekfü is „A magyar állam életrajzá”-ban már 1917-ben⁸³⁾ Timón Ákos téziseit, miszerint a Szent Korona-eszme (a szabadság iránti szeretet) a magyarság vele született alkotása, s így a magyarság története egyenlő az alkotmányos szabadság intézményeinek szerves és fokozatos kifejlődésével, amivel ez a fejlődés még a nyugati. angol–francia parlamentáris fejlődést is megelőzte (ebben persze Erdély alapvetően pozitív, sőt kiemelkedő szerepet játszik). Eckhart ezzel szemben (részben Mályusz Elemér ösztönzései nyomán⁸⁴⁾ arra mutat rá, hogy a Szent Korona-eszme nálunk csak a 16. században, Werbőczy idején, azaz a nyugatinál később és történetileg fogalmazódott meg, ráadásul csak a köznemesség, tehát nem az egész nemzet számára biztosított politikai jogokat (szabadságot). Így csonka s a magyar fejlődés ennek nyomán sok vonatkozásban inkább a megkésett (de nem kelet-európai) cseh és lengyel alkotmányos és társadalmi folyamatokkal mutat párhuzamot. (Eckhart mindezzel majdhogynem „A száműzött Rákóczi”-hoz hasonló hajszáat zúdított a saját fejére, a parlamentben – Szekfűhöz hasonlóan, aki persze úgyszintén régi barátja volt – az egyetemi katedrától való eltávolításáért interpelláltak, mindez azonban alapjában ismert a szakirodalomban.⁸⁵⁾

Ismét felvetődik a kérdés: mi a konklúzió mindebből s hogyan lehet az előzőek fényében értelmezni az egész Bethlen-vitát?

⁷⁹⁾ Vö. ehhez Gyurgyák, 2007. 612.

⁸⁰⁾ Ebben az időszakban egyébként „A száműzött Rákóczi”-vita komplett módon is felújul, kifejezetten a Rákóczi-kérdésre összpontosítva. Vö. pl. Király Aladár: *Harc Rákóczi becsületéért*. Budapest, 1931.

⁸¹⁾ Vö. minderről még Der Kampf gegen nicht vorhandene Feinde. = *Sonntagsblatt*, 1930. május 25. 3–4.

⁸²⁾ Vö. Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. = *Századok*, 103. évf., 1969. 1104–1118.

⁸³⁾ Vö. Szekfü, 1918.

⁸⁴⁾ Vö. Mályusz Elemér: Az Eckhart-vita. = *Századok*, 65. évf. 1931. 406–419.

⁸⁵⁾ Vö. ehhez még Mezey Barna: Utószó. In. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000. 407–437.

Meglátásom szerint az egyik fő következtetés mindenképpen az, hogy bár a vita háttérében jelentős szerepet játszottak a vallási-felekezeti motívumok (ezt persze inkább az agresszíven támadó protestáns oldal hangsúlyozta) a protestáns- katolikus ellentét mindebben csak alárendelt jelentőségű.⁸⁶ Hiszen nem feledhető (számos bizonyítékot hoztam erre a korábbiakban), hogy a katolikus Szekfünek számos protestáns védelmezője akadt, elsősorban és mindenekelőtt *Ifjabb Révész Imre*, de *Török Pál*, s részben a „szürke zóna” egyes képviselői (így *Nagy Géza* vagy persze *Móricz Zsigmond*) is ide sorolható.⁸⁷ (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Szekfü későbbi tanítványai és szellemi társai, örökösei is jelentős részben protestánsok, élükön *Kosáry Domokossal* és *Benda Kálmánnal*, illetve pl. *Joó Tibort* is megemlíthetjük itt.⁸⁸) Másrészt, amint *Pompéry Aurél* vagy *Polonyi Dezső* példája világosan alátámasztja ezt, teljesen egyértelmű, hogy Szekfünek katolikus oldalról is jelentős bírálói voltak, így a felekezeti szempont a viták háttérének feltárásakor bár fontos, de másodlagos helyre kerül. (Ugyanez volt a helyzet a Rákóczi-vita idején is, amikor a katolikusok – pl. az „Alkotmány” című napilap – Szekfü leginkább intranzigens támadói, s R. Kiss István is akkor még támogatója inkább.⁸⁹)

Lehet értelmezni ugyanakkor a vitát a Szekfüvel kapcsolatos diskurzus keretein belül is. Ezzel összefüggésben véleményem szerint a vita világos bizonyíték arra, hogy végképp sutba lehet dobni az olyan a tudományos objektivitás és elfogulatlanság/tárgyilagosság szerepében tetszelgő értelmezéseket (elsősorban Dénes Iván Zoltán-ét, aki – Glatz Ferenc és R. Várkonyi Ágnes mellett – a legalaposabban feldolgozta „A száműzött Rákóczi” vitát⁹⁰), amelyek szerint „A száműzött Rákóczi” nagy port felvert polémiája után Szekfü történetírása antidemokratikus (nacionalista) és „tudományalatti”/nem tudományos, pamflet jellegűvé vált, mivel – emberi gyengesége folytán – nem sikerült meghaladnia ellenfelei szintén nacionalista és tudománytalan álláspontját. (Értelmező szerint ezért lett volna sokkal kedvezőbb a fogadtatása a „Három nemzedéknek”.⁹¹) Az itt felső-

⁸⁶ Ezzel inkább ellentétes felfogást képvisel Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. = *Korall*, 2006. márc. 155–186.

⁸⁷ Vö. a korábbiak.

⁸⁸ Kosáryhoz vö. *Magyar évszázadok*. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. (Szerk. Ormos Mária.) Budapest, 2003., valamint Hanák Gábor: Kosáry Domokos pályaképehez. In. *Hommage à Kosáry Domokos*. (Szerk. Ormos Mária és Ferch Magda.) Budapest, 2009. 86–110.

⁸⁹ Vö. Dénes, 1976., ill. Gyimesi, 2011.

⁹⁰ Vö. Glatz Ferenc: *Történetíró és politika*. Budapest, 1980; R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, 1961., ill. Dénes 1976.

⁹¹ Hozzá szeretném tenni, hogy a történeti irodalomban újabban ismét felbukkant Szekfü műveinek alapvetően pamfletként való értelmezése. Ennek buktatóira korábban több alkalommal is felhívtam a figyelmet, például arra, hogy a pamfletezők alapvetően megkerülik Szekfü legfőbb munkáinak (mondjuk a *Magyar Történet-nek*) az elemzését, s nem adnak választ arra a kérdésre sem, mi szerintük a tudományosság kritériuma (a szóban forgó korszakban és általában), illetve, végül is ki képviseli ezt? Ráadásul a pamfletezők ilyen inszINUÁCIÓikat nemegyszer nem kifejezetten tudomá-

roltak (tehát a Szekfűvel, sőt a Révész Imrével összefüggő „duellum”-ok, illetve a jelzett viták Sebestyénnel, Bajcsy Zsilinszkyvel vagy Gálócsy Árpáddal) napnál világosabb alátámasztásai annak, hogy a Szekfűvel kapcsolatos romantikus, nemzeti-nacionalista gyökerű (általa kismagyarnak aposztrofált) polémia és teljes averzió ebben az időszakban, sőt később sem szűnt meg. Mondhatni egész életútján elkíséri (legalábbis 1945-ig).⁹² (Erre világos bizonyítékok a későbbi szüntelen támadások, Zoványi Jenő és Csuday Jenő részéről, illetve pl. a „Mi a magyar?”, vagy az „Állam és nemzet”, illetve a Magyar Nemzetben megjelent cikkeivel kapcsolatos polémiák, – Bisztray Gyula számosat összegyűjtött ezek közül az Egyetemi Könyvtárban lévő hagyatékában.⁹³)

Mindezzel szemben legalábbis elgondolkodtató, hogy a mai szemmel is mértékadónak tekinthető *Hajnal István* és *Móricz Zsigmond*, és persze *Iffabb Révész Imre* (hogy Török Pálról, Kós Károlyról, Nagy Gézaról ne is beszéljünk, de persze Szekfű munkáinak tudományos jellegét a tőle eltérő álláspontot képviselő Angyal Dávid sem tagadta soha⁹⁴) alapvető, sőt elsődrendű tudományos műként értékelte az itt tárgyalt polémiát, s éppen a pamflet jellegét hangsúlyozók írtak pamflet-szerű munkákat (leginkább R. Kissre, de Zoványiékra is ez jellemző számos tekintetben⁹⁵).

A korábban jelzett értelmezésekkel ellentétben leszögezhető (s a Magyar Történet itt nem tárgyalható recepciójának felidézése csak ráerősít minderre⁹⁶), hogy a vitában egyszerűen inkább a régi és az új, a modernebb, európai szempontokat

nyos folyóiratokban, tudományos apparátus és érvek nélkül, gyakran pusztá minősítésekkel fogalmazták meg, minek következtében a gyanútlan olvasóban felmerülhet a kérdés: végül is kinek a munkája minősíthető pamfletnek? Vö. pl. Miskolczi Ambrus: *A történészek és antiszemizmus.* = 2000., 2012. október, valamint Romsics, 2011. utóbbihoz vö. Erős Vilmos: *Büvölet nélkül – félúton.* (Elmétkedések Romsics Ignác könyvéről) = *Valóság*, 2013/5. 80–92. Az egész gondolatmenethez Erős Vilmos: *Szekfű historiográfiai koncepciója.* In. *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Budapest, 2011. 101–111.

⁹² Vö. EKK Bisztray hagyaték, G 635. Benne számos összegyűjtött Szekfű-ellenes cikk a napilapokból az 1930-as, 1940-es évekből.

⁹³ Ua.Vö. pl. a „Berlini vállveregetés” című cikk. In. *Magyarok Lapja*, 1937. július 25, amely Szekfűnek a „Schittenhelm Ede” című írását (és a Szent István-i állam fogalmát) támadja hevesen, teljesen Szabó Dezsői szellemében. Számos példa hozható azonban ilyen jellegű támadásokra a második világháború időszakából is, például Szekfűnek a Magyar Nemzetben megjelent cikkei kapcsán. Vö. Bisztray-hagyaték. uo.

⁹⁴ Vö. Erős, 2000. Passim.

⁹⁵ Vö. a korábbiak.

⁹⁶ A bibliográfiai adatokhoz vö. Erős, 2000, illetve pl. Gyurgyák, 2007. Megjegyezném, hogy a Szekfűvel legerőteljesebben, a legnagyobb apparátussal vitatkozó Mályusz Elemér soha nem vitatta Szekfű műveinek tudományos jellegét (pamfletet bizonyosan soha nem emlegetett), csak az alapkoncepcióval nem értett egyet, ami tudományos vitákban természetes. Nyilván ezért is fordított ekkora energiát az ellentétes ellenérvek kifejtésére. Vö. Erős, uo.

inkább alkalmazó, a kor tudományosságához, a szintetikus, tehát gazdasági és társadalomtörténeti szempontokat, vagy a „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” Ranke-i elveit jobban érvényesítő és az egyoldalúan esemény- és politikátörténet-centrikus, a történelemben hősokeket kereső, a nemzeti múltat idealizáló, az európai és a szociális (valamint a szociológiai) kérdések iránt érzéketlen provinciális és nacionalista szemlélet összecsapásáról van szó, amelyben az előremutatót mégiscsak a Zoványi által gúnyosan „Szekfű és társai”-nak a történetírása képviseli.⁹⁷

Az már egy másik kérdés, hogy ezeket az európaibb szempontokat nem csak Szekfűék (és pl. Hóman – ő is állandó célpont itt⁹⁸) által képviselt szellemtörténet reprezentálja, hanem legalább ennyire a Bethlen vitában leginkább a Hajnal István által megjelenített Századok-köre (akik ráadásul sokat merítenek a függetlenségi, sőt protestáns tradícióból is), viszont a szellemtörténetet egészében, sőt alapjában (vö. a „Magyar Művelődéstörténet”⁹⁹) ők sem utasították el s mindkettőjükben közös pl. a primitív, politikai eseménytörténet („histoire événementielle”) központú, romantizáló és hősokeket kereső, a nemzeti múltat idealizáló történet szemlélettel való oppozíció.¹⁰⁰ (Az egyik összekötő híd itt éppen a felidézett Ifjabb Révész Imre lehet, aki mindkét körrel jó kapcsolatot ápolt, csak éppen említett felekezeti társaival nem.¹⁰¹)

Egyik utolsó megjegyzésként még azt vetném fel, hogy az itt megjelölt és felhasznált forrásaimat a Michel Foucault-i értelemben vett *monumentum*ként, – azaz nem *dokumentum*ként – kívántam összefüggésbe állítani,¹⁰² azaz céloim nem az igaz-hamis Bethlen kép bemutatása, az amelletti állásfoglalás volt, hanem a két világháború közötti ezzel kapcsolatos történettudományi/történetírói diskurzus bemutatása, amelynek önmagán túlmutató jelentősége/jelentése van¹⁰³ s

⁹⁷ Vö. Zoványi, 1938.

⁹⁸ Hómanra legújabbban vö. *Történeti ártértékelés. Hóman Bálint, a történész és a politikus.* (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József) Budapest, 2011.

⁹⁹ Vö. *Magyar Művelődéstörténet IV.* (Szerk. Wellmann Imre). Budapest, 1939., *Magyar Művelődéstörténet III.* (Szerk. Lukinich Imre) Budapest, 1938.

¹⁰⁰ Tudomásom szerint Szekfű legnagyobb kritikusi közül pl. Németh Lászlónak sem volt semmi kapcsolata az R. Kiss István, Zoványi Jenő, Csuday Jenő-féle irányzattal, igaz, hogy Szabó Dezsővel igen, s részben Féjájékkal és Bajcsy Zsilinszky Endrével is. Vö. pl. Németh, 1942.

¹⁰¹ Vö. Révész Imre levelei Mályusz Elemérhez. (A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található meg).

¹⁰² Vö. Foucault-hoz Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása.* Máriabesnyő – Gödöllő, 2007; Valamint pl. Takács Ádám: Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucaultnál. In. *A történész szerszámos ládája.* (Szerk. Szekeres András.) Budapest, 2002. 15–37.

¹⁰³ A korszak értelmezésével kapcsolatban vö. újabbán Őze Sándor és Pálffy Géza vitája. Érdekes módon több vonatkozásban is egyfajta kontinuitás figyelhető meg, hiszen Őze inkább az R. Kiss István és a nemzeti romantikusok vonalát követő értelmezést képvisel a 16–18. századi rendi függetlenségi mozgalmakkal, valamint a Habsburgokkal kapcsolatban. Pálffy inkább Szekfű értelmezéséhez kötődik, s sokkal hangsúlyosabban veszi tekintetben az európai vonat-

amely így részben, de csak részben módosítása is Foucault elképzelésének, ennek elemzése azonban már nem ennek az előadásnak a feladata.

Megjegyezném még azt is, hogy legalább ilyen mélységű elemzésre lett volna szükség R. Kiss István „Az átértékelt Bethlen Gábor” című könyvének újbóli kiadásakor is,¹⁰⁴ ugyanakkor – úgy gondolom – hogy ebben az esetben (tehát, ha ilyesmi készül) a szóban forgó kiadó nem adta volna ki a művet. Viszont ez ismét csak Foucault-t vagy legalábbis a Foucault-i szempontokkal való szembesülés szükségességét bizonyítja, amiről a kiadónak láthatólag fogalma sincsen.¹⁰⁵

kozásokat, illetve a Habsburgok pozitív szerepét. Persze itt sem egyszerűen a kuruc-labanc hagyomány szemben állásáról van szó, hiszen Őze már hangnemében is inkább pamflet-szerű (mint R. Kiss) és Pálffy joggal nevezi őt „áltörténész”-nek. Vö. ehhez Őze Sándor: *Nemzetudat és historiográfia*. Budapest, 2009. Hasonló szempontoknak az ún. Mohács-vitában való megjelenéséről, az Őze–Pálffy vitára is utalva vö. Erős Vilmos: *Magyar Historiker–Streit?. A Mohács-vita az 1970-es években*. (Az emlékezhely kutatásának módszertani problémái. Mohács példája című konferencián elhangzott előadás.) DAB Székház, Debrecen, 2011. június 16–17. (Megjelenés alatt.)

¹⁰⁴ Vö. R. Kiss, 2008.

¹⁰⁵ Megjegyezhető, hogy a szóban forgó kiadónak számtalan ilyen újabb (hovatovább „kalózkiadás”nak is aposztrofálható) publikációja van. Ezek közül számos enyhén szólva is gyanús, de mindenképpen tisztázandó körülmények között született, enélkül az olvasó nemigen tudja értelmezni ezeket a műveket és tálcán kínálkozik a direkt aktuális, politikai vonatkozásokhoz kapcsoló olvasási stratégia. A mulasztás oka – ahogy korábban már utaltam erre – a szerkesztő, illetve a kiadó historiográfiai tájékozottságának teljes hiánya. Vö. pl. Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*, Máriabesnyő – Gödöllő, 2008., Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2006. (Eredetileg 1931.) Előbbihez vö. pl. Erős Vilmos: Hóman Bálint és Mályusz Elemér kapcsolata. In. *Történeti átértékelés*. 217–228.

KEREPESZKI RÓBERT

**BETHLEN GÁBOR EMLÉKEZETE
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR POLITIKAI
KÖZBESZÉDBEN**

Az első világháborús vereséget és a trianoni békeszerződést követően a korábban is gyakran a múlt felé forduló magyar közéletben még inkább felerősödött a nemzeti történelem nagy alakjai felidézésének igénye. Nem véletlenül, hiszen ezek a személyiségek – cselekedeteik ilyen vagy olyan kontextusban történő fellelevenítésével – kiváló alapot jelentettek a politikai elitnek arra, hogy az újabb nagy nemzeti trauma hatására morális mélyponton lévő társadalom elé követendő példákat állítson. A nemzeti érzés ápolásához és a politikai célok igazolásához kézenfekvő hivatkozási pontnak bizonyultak a történelmi személyiségek, ugyanis általuk – sokszor *expressis verbis* – sugallhatta a hivatalos propaganda, hogy lám előfordultak már olyan periódusok a magyar történelemben, amikor az ország hasonlóan tragikus helyzetben volt, de mindig jöttek olyanok, akik mentalitásukkal és tetteikkel kiutat mutattak, ezáltal most is reményt adhatnak. A korszak politikai gondolkodásában ez a heroizálás és kultuszépítés összefüggött más ekkor kibontakozó kultuszokkal, sőt gyakran szerves részét is képezte azoknak, így például a revíziós kultusz és az ehhez kapcsolódó, még mindig meglévő magyar birodalmi ábrándok propagálásának, de az aktuális államfő körül kialakult Horthy-kultusznak is.¹ Több szempontból is különösen nagy jelentőséggel bírtak a különböző évfordulók. Ahogy Szabó Miklós egy három évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmányában rámutatott, ennek oka „egyrészt a reprezentáció, az ünnepi külsőségek szertartásrendje – hasonlóképp a propagandához – az alapvető uralmi eszközök közé sorolódik; általa tárja a politikai hatalom hívei és ellenfelei elé az adott rend politikai és társadalmi hierarchiaviszonyát, [...] másrészt az évfordulók ünnepi beszédei rendkívül alkalmasak az adott rendszer ideológiájának kifejtésére”.²

¹ Az említett kultuszokról lásd részletesen Zeidler Miklós: *Revíziós tervek és irredenta kultusz*. In. *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009. 474–505.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz*. In. Uo. 138–166.; Romsics Ignác: *A magyar birodalmi gondolat*. In. Uő: *Múltról a mának*. Bp., 2004. 121–158.

² Szabó Miklós: *Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben*. In. *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. Lackó Miklós. Bp., 1984. 479–504. (Idézet a 479. oldalon.)

A Horthy-korszak negyedszázadára sok, nagy történelmi személyiséghez kapcsolódó évforduló esett (például a Petőfi centenárium 1923-ban, Szent Imre és Szent István emlékévé, előbbi 1930-ban, az utóbbi 1938-ban, stb.), sőt sorsfordító események jubileumára is sor került éppen ebben a periódusban (a legjobb példa a mohácsi csata 400. évfordulója 1926-ban), azonban ezek kapcsán fontos rámutatnunk egy lényeges változásra, ami eltérést jelentett a dualizmus korához képest. 1921 őszén IV. Károly, az utolsó magyar király második visszatérési kísérletét követően megtörtént a katolikus Habsburg-ház harmadik, immár végleges trónfosztása, ami után az elmúlt évszázadok protestáns erdélyi fejedelmek új megvilágításba kerülhettek, felemelkedhettek a nemzeti panteonba, és főként Trianon, illetve az elszakított Erdély összefüggésében új ideológiai hivatkozási alapként szolgálhattak a politikai elit reprezentációs és propaganda-tevékenységéhez.

Az erdélyi fejedelmek közül tulajdonképpen három emelkedett ki és kapott nagyobb hangsúlyt a korabeli politikai közbeszédben: Bocskai István, II. Rákóczi Ferenc és Bethlen Gábor. Bocskai nem is elsősorban a Habsburg-ellenes felkelése, hanem sokkal inkább a hozzá hű hajdúk miatt került az érdeklődés középpontjába, akikben a jobboldali radikalizmus és a faji eszmék felé hajló rendszer az 1930-as években megtalálta az „igazi” magyar faj letéteményeseit. A Bocskai- és hajdúkultusz legjellemzőbb megnyilatkozásai az 1937-től évről évre megtartott „Hajdúhetek” voltak.³ 1935-ben Rákóczi halálának 200. évfordulója előtt nemcsak a három évvel későbbi Szent István emlékévéhez hasonló impozáns állami ünneppsorozattal tisztelgett az ország, hanem jó alkalmat jelentett az akkori Gömbös-kormány számára a török–magyar nemzetközi kapcsolatok megerősítésére is. Két évvel később pedig szintén országos emlékűnnep keretében, nagy pompával leplezték le a fejedelem budapesti szobrát.⁴

Bethlen Gábor elsősorban két évforduló kapcsán került a politikai reprezentáció és a közbeszéd középpontjába. Az első (egyébként valamelyest kisebb jelentőségű), Bethlen Gábor „választott királysága” rögtön a Horthy-korszak kezdetére, 1920/21-re esett. Természetesen ezekben az években több égető probléma miatt ennek „megünneplésére”, de még megemlézésére sem nagyon kerülhetett

³ Nem meglepő, hogy a „Hajdúhét” rendezvénysorozat épp egy protestáns felekezethez tartozó miniszterelnökhöz, Darányi Kálmánhoz kapcsolódik. 1937 szeptemberében az első Hajdúhetet is ő nyitotta meg, amiről a korabeli filmhíradó is beszámolt. Lásd A Hajdúhét megnyitása. *Magyar Világhíradó*, 707/4. bejátszás, 1937. szeptember.

[Online: <http://filmhíradok.nava.hu/watch.php?id=2460> – 2013. május 20.]

⁴ A kultuszépítés „klasszikus” esetét mutatja Darányi Kálmán miniszterelnök szoboravatás során elmondott beszéde is, amelyben „Magyarország függetlensége és ősi alkotmányának szabadsága érdekében vívott harcaiban, küzdelmeiben az önzetlen hazaszeretetnek és a páratlan áldozatkészségnek oly nemes példájaként” jellemezte II. Rákóczi Ferencet. Lásd II. Rákóczi Ferenc országos emlékűnnep. *Magyar Világhíradó*, 689/2. bejátszás, 1937. május. [Online: <http://filmhíradok.nava.hu/watch.php?id=2301> – 2013. május 20.]

sor alapvetően két egymással összefüggő tényező miatt. Az egyik az ekkor nagyon aktuális királykérdés kiéleződése volt. Ahogy említettük, 1921-ben a katolikus uralkodó két alkalommal kísérelte meg a visszatérést a magyar trónra. Már önmagában ezek a bel- és külpolitikai szempontból is kritikus helyzetet eredményező akciók is óvatosságra intették a politikusokat, és bizonyára felmérték, hogy nem lenne szerencsés feleleveníteni Bethlen Gábor háromszáz évvel korábbi választott magyar királyi pozícióját. A másik tényező pedig az ekkor különösen éles katolikus-protestáns ellentétből adódott. Ennek a problémának a lényege arra vezethető vissza, hogy az 1918 utáni konszolidációs időszakban az államigazgatásban és a szellemi élet vezető pozícióiban egyre nagyobb szerephez jutottak a protestánsok, ami értelemszerűen a katolikus elit térszűréséhez vezetett, noha a teljes társadalmon belül a katolikusok jóval nagyobb arányban voltak jelen. (Az ország kétharmada a katolikus felekezethez tartozott, e tényezők miatt sem véletlen, hogy a katolikus egyházi elit és arisztokrácia támogatta a katolikus IV. Károly visszatérési kísérleteit).⁵

Persze azért akadtak merészebbek, akik politikai megnyilatkozásaikban igenis említették a Bethlen Gáborhoz kapcsolódó történelmi eseményt. A legjellemzőbb példa erre az egyébként református vallású történész, az akadémikus Szádeczky-Kardoss Lajos 1921. május 3-i nemzetgyűlési felszólalása, amikor a költségvetési vitában a következőképpen fogalmazott: „Bethlen Gábor annyira győzedelmeskedett, hogy a magyar rendek meg is választották királlyá és csak az ő, mondhatni, lojalitása, törvényisztelete nem engedte, hogy elfogadjá a királyságot, azt mondván, hogy Magyarországnak van törvényesen megválasztott és megkoronázott királya, ő nem a királyságért fogott fegyvert, hanem az alkotmány és a szabadság visszaállításáért. Midőn hívei kapacitálták, hogy engedje magát megkoronázni, végül azt a kifogást tette, hogy: nincs az én táboromban a hercegprímás, nem is lehet megkoronázni, mert annak is megvan a törvényes formája. Azt mondja erre Alvinczy Péter, kassai prédikátor: üljön le csak Felséged, úgy megkoronázom én, hogy a hercegprímás se koronázza meg különben!” Jellemző, hogy ekkor – a nemzetgyűlési napló szerint – egy egyértelműen aktuálpolitikai és a királykérdéssel összefüggő közbekiáltás hallatszott az akkor kormánypárti, később nyilas politikus, Meskó Zoltántól: „Ez a magyar beszéd! Ilyen kellene ma is!”⁶

Hasonlóan a királykérdéssel összefüggésben elevenítette fel Bethlen Gábor választott királyságát a jobboldali radikális, ekkor magát legitimistának (tehát

⁵ A katolikus-protestáns ellentétről lásd Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1989, 427–434.; Macartney, Carlile A.: *Magyarország*. Révai, Bp., é. n. [1936], 42–59. Vö. Romsics Ignác: *Magyarország(ok) a két világháború között*. In. Uő: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Bp., 2008, 75–80. – A királykérdésről lásd Békés Márton: *A legitimisták és a legitimizmus*. In. *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2009. 214–242.

⁶ *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója*. Bp., 1920–1922, [a továbbiakban NN 1920–1922], IX. kötet, 375–378. A Nemzetgyűlés 183. ülése, 1921. május 3.

Habsburg-pártinak) valló Milotay István, 1922 januárjában. A kormánypárti képviselő, aki egyébként Debrecenben szerzett mandátumot az 1920-as választások során, a következőképpen fogalmazott egy nemzetgyűlési vitanap során: „Engedjék meg nekem t. képviselőtársaim, hogy ezzel kapcsolatban egy olyan névre hivatkozzam, amelyet politikájuk igazolása céljából Kossuth Lajos, Rákóczi Ferenc és Bocskay [sic!] István neve mellett önök is harcba szoktak vinni, nevezetesen hivatkozhassem Bethlen Gáborra és arra, hogy miként gondolkozott ő ebben a kérdésben. Legyen szabad a történelmet idéznem. Az 1620-iki beszercebányai országgyűlésen történt, amikor Bethlen Gábor sikerei után, amelyek újszólván az egész országot az ő birtokába juttatták, felvetődött az a kérdés, hogy miután most már semmi nem áll útjában, mivel legalább pillanatnyilag az országot az ellenséges császári erőktől megtisztította és a maga impériuma alá vetette, koronáztassa meg magát magyar királlyá, annál is inkább, mert a korona is birtokában volt. Különösen a protestánsok sürgették és biztatták Bethlen Gábort erre s a protestánsok között is elsősorban Alvinczy Péter, az akkori híres református prédikátor, kassai pap, aki a beszercebányai országgyűlés során Bethlen Gábort egyebek között azzal próbálta rábírní, hogy magát Szent István koronájával megkoronáztassa, hivatkozott Pfalzi Frigyes példájára, akit Csehországban 12 református prédikátor koronázott meg cseh királlyá. Bethlen Alvinczynek ezt a kapacitálását azzal utasította vissza, hogy Magyarországon valakit királlyá csak az esztergomi érsek koronázhat. [...] Erre Alvinczy Péter azt mondotta: Parancsold, hogy én esztergomi érsek legyek és meg foglak koronázni! Bethlen Gábor válasza az volt, hogy: Igen ám, csakhogy esztergomi érsekké valakit csak a koronás magyar király nevezhet ki. Ezzel utasította el magától Bethlen Gábor a koronát és így maradt meg a legitimista álláspont mellett.” Tehát az erdélyi fejedelem politikáját a Habsburg-ház trónfosztása miatt térvesztést szenvedett legitimizmus alátámasztására szolgálta fel.⁷

A másik Bethlen Gáborhoz kapcsolódó jubileum 1929-re esett, ekkor volt ugyanis a fejedelem halálának 300. évfordulója. Ebben az időszakban jelentősen megnőtt a Bethlennel kapcsolatos publicisztikák és történeti munkák száma, sőt a katolikus-protestáns ellentétéhez (és végső soron az aulikus-függetlenségi szembenálláshoz) visszavezethető történetírói vita is kibontakozott, amit Szekfű Gyula munkája generált (a vitához történészek – mint Hajnal István, a debreceni professzor Rugonfalvi Kiss István – mellett írók és egyházi személyek is hozzászóltak, így Makkai Sándor vagy Baltazár Dezső).⁸

⁷ NN 1920–1922. XV. köt. 382–383. A Nemzetgyűlés 294. ülése, 1922. január 21.

⁸ Itt érdemes megemlíteni, hogy – nem konkrétan az 1929-es évfordulóhoz kapcsolódóan – a korszak folyamán több szépirodalmi munka is megjelent, amelyek Bethlen Gáborral és korával foglalkoztak, így Móríc Zsigmond trilógiája (Tündérkert, A nagy fejedelem, A nap árnyéka), illetve Makkai Sándor regénye (Ördögszekér). Romsics Ignác: Bethlen Gábor emlékezete. Értelmezések harca. = *Rubicon*, 2013. 7. sz. 26–30. (továbbiakban Romsics, 2013.)

Nem véletlen, hogy ekkor a politikai közbeszédben is gyakori volt Bethlen Gábor említése. Ezek közül elsőként az országgyűlés Képviselőházának 1929. november 15-i megemlékezését idézzük, amikor a fejedelem kapcsán a házelnök a következőképpen fogalmazott: „Ma van 300 esztendeje annak, hogy Bethlen Gábor, Magyarország választott királya és Erdély fejedelme, (*A képviselők felállanak.*) egyúttal minden időknek egyik legnagyobb magyar államférfia, diplomatája és hadvezére, nemes lelkét visszaadta a Mindenható Istennek. Báthory Istvánnak, a későbbi lengyel királynak, és Bocskay Istvánnak nyomdokain ő képviselte legsikeresebben a magyar öncélúság gondolatát akkor, amikor a habsburgi és török birodalmak között a lassú felőrlődés és pusztulás volt a nemzet: sorsa, ő volt az, aki a legsiralmasabb viszonyok között átvett Erdélyt 16 éves kormányzása alatt a hatalom, jólét, boldogság és műveltség addig nem ismert fokára emelte; aki kis országával képes volt egyensúlyban tartani a két hatalmas császárságot. Mindezt egymaga, lépésről lépésre előrehaladni tudó óvatossággal, bölcsességgel, de ha kellett az elért eredményeket nem kockáztató bátor fellépéssel. Ma, amidőn őt az idegen hatalom alá jutott szűkebb hazája hozzá méltóan és szíve szerint nem ünnepelheti, kétszeres a kötelességünk, hogy mi e helyett is megemlékezzünk róla, akinél többet senki sem tett Erdély felvirágzásáért, aki a három nemzet és négy vallás hazájában politikai, vallási és társadalmi harmóniát tudott teremteni, aki a vallási harcok idején a vallási türelemnek fényes példáit mutatta. Két drága tanulságot hagyott számunkra hátra. Először, hogy a Básták és Mihály vajdák gyászos korszakát kellett előbb e nemzetnek elszenvednie, hogy eljöhessen ő. A másik, hogy nem pusztulhat el az a nemzet, melynek Bethlen Gáborai vannak. Végül, ne feledjük el utolsó szavait, amelyeket talán éppen ez órában – miután már szólni nem tudott – írt le reszkető kezével: «Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Nincs senki, bizonyára senki!»⁹

Ezek az utolsó, Bethlen Gáborhoz kapcsolódó mondatok kimondottan jó hitvatkozási alapnak bizonyultak a trianoni békeszerződés revízióját folyamatos propagáló magyar politika számára, de az 1929-es évforduló során külpolitikai feszültséget is okoztak. A többnapos állami ünneppsorozat folyamán sok felszólaló is idézte – főként beszéde hatásos retorikai zárásaként – a fejedelem halálos ágyán leírt gondolatát (például Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter). A legmerészebben azonban a korábban államtitkár és miniszter Pekár Gyula, a Képviselőház külügyi bizottságának elnöke fogalmazott. „Azok bocskora tiporja ma Erdélyt, akiknek Bethlen Gábor adott nyelv- és vallásszabadságot, de eljön az idő, amikor tovaszáll Erdély földjéről a pelyva” – mondta a románokra utalva, majd a beszédét befejezve az ekkor leleplezett Bethlen Gábor szoborra utalva hozzátette: „le fog még egyszer a márványtalapzatról szállni és elindul a

⁹ Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplói. Bp., 1927–1931, [a továbbiakban KN 1927–1931], XXIII. kötet, 359. Az Országgyűlés Képviselőházának 331. ülése, 1929. november 15.

seregek élén Erdélybe, jelszavával: Ha Isten velünk, ki ellenünk”.¹⁰ Nem véletlen, hogy ez a beszéd feszültséget okozott Romániával, és a hivatalos román politika, illetve a román sajtó több alkalommal is élesen tiltakozott Pekár „irredenta kirohanása” ellen.¹¹

Ebből a megnyilatkozásból is jól látszik, hogy Bethlen Gábor halálának 300. évfordulója a revíziós gondolat és a nemzeti érzés ápolása szempontjából fontos eseménynek számított. A fejedelem a Horthy-kori politikai propaganda- és reprezentációs jelentőségét mutatják az egykor erdélyi politikus, Ugron Gábor szavai is: „Ünnepeljük Bethlen Gábort az embert, a vallásos, az öntudatos, a büszke, a ravasz, okos és bátor embert, aki a katolicizmus és az izlam között protestáns politikát inaugurált, mert látta, hogy csak azzal lehetett fenntartani a magyar gondolat függetlenségét. Halálának háromszáz éves évfordulóján Magyarország újra csonka, akár csak az ő idején. De most azok a területek vannak megszállva, amelyek jogara alá tartoztak és azok szabadok, amelyek török uralom alatt sínylettek. Magyarország jövő feltámadása hitem szerint azon múlik, hogy Csonka-magyarország teljesíti-e azt a feladatot, amelyet Bethlen Gábor birodalma teljesített három századdal ezelőtt. A feladat ma nehéz, mert jobban a magunk munkájára, bátorságára, kitartására, áldozatkészségére vagyunk utalva, mint valaha is, az ezer év folyamán.” Nem véletlen, hogy a magyar revízió ügyének egyik legismertebb külföldi támogatója, az angol sajtómágnás, Lord Rothermere is sürgönnyt küldött a hivatalos állami ünnepségekre, amelyben a következőképpen fogalmazott: „Szomorú dolog, hogy ezek a történelmi ünnepélyek Erdély fejedelmének régi birodalmát idegen elnyomás alatt találják. Az ünnepélyeknek meg kell erősíteni a magyarok hitét, a történelmi jogokban és az igazságtalanságok jóvátételében. [...] Sajnálattunkra nem tudunk személyesen részt venni az ünnepélyeken [ti. Rothermere és fia – K. R.], lélekben mindketten Önökkel leszünk és várjuk az igazság feljövő napjának első fényugarát.”¹²

Az 1929-es évfordulón túl is viszonylag gyakran – többnyire más történelmi személyiséggel egy sorban – előfordult Bethlen Gábor említése a külpolitikai kérdések vonatkozásában. Ezek a megnyilatkozások szinte kizárólag a jobb- vagy szélsőjobboldal részéről érkeztek, mivel a fejedelem külpolitikai törekvéseiben ezek az irányzatok az általuk akkoriban gyakran hangoztatott „öncélú” magyar külpolitika alapjait látták. Példaként csak egyet idézünk, a nyilas Rátz Kálmán 1942 novemberében elmondott beszédét, aki a külügyi tárca költségvetési vitája során a következőképpen fogalmazott a második világháború alakulása kapcsán: „Ha ezekben a nehéz időkben elgondolkozom az évszázados magyar

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban MNL OL], K 612, 1929. november 11.

¹¹ MNL OL, K 428, MTI Lapszemle, 1929. november 22.

¹² MNL OL, K 612, Magyar Országos Tudósító, 1929. november 9.

külpolitikán, akkor szemem előtt Zrínyi, Fráter György és Bethlen Gábor alakjai merülnek fel. Ezek a nagy emberek a legöncélűbb magyar politikát csinálták, minden körülmények között csak magyarok s a magyaron kívül senkinek barátai nem voltak. Amint a történelemből olvassuk, Bethlen Gábor – ha kellett – megálzkodott és kincseket küldött, de – ha alkalma volt – sereget gyűjtött és vitézül harcolt, de kardjánál mindig élesebb volt az esze, a diplomáciája, akár mint Fráter Györgynek is. [...] Amikor most itt a Házban felidéztem a nagy magyarok szellemeit, Fráter Györgyöt, Zrínyit és Bethlent, csak azzal fejezhetem be szavaimat, hogy bármi történjék a világon, bármiképpen végződjék ez a háború, mi egyénileg elpusztulhatunk, bármi történjék velünk és elpusztul a társadalmi vagy gazdasági rendszer is, csak egy van, aminek öröknek kell lennie, ez pedig a magyar nép, a magyar nemzet!”¹³

Fontos rámutatnunk, hogy az 1920-as és az 1930-as évek között különbség figyelhető meg Bethlen Gábor korabeli politikai közbeszédben történt említése és „felhasználása” kapcsán. Ez abból adódott, hogy a Horthy-korszak első évtizedében is egy Bethlen, nevezetesen gróf Bethlen István állt az ország élén miniszterelnökként, és bár ő nem volt egyenes ági leszármazottja a fejedelemnek, mégis a névazonosság kézenfekvő alappal szolgált a „Bethlen-Bethlen párhuzamhoz”.¹⁴

Ebben a vonatkozásban két típust különböztethetünk meg: az egyik az aktuális kormányfőt Bethlen Gábor mellé állítva magasztalta, míg a másik a múltra figyelmeztetve elmarasztalta. Az előbbire jó példa a konzervatív szellemű író, zsmnaliszta, lapszerkesztő Surányi Miklós 1927-ben megjelent történetpolitikai esszéje, amelyben a következőképpen fogalmazott: „A mi szempontunkból semmit sem jelent, hogy Bethlen István gróf nem vér szerint való rokona a nagy Bethlen Gábornak s hogy a vérszék számát, amelyek benne, Bethlen Jánosban, Bethlen Miklósban vagy Gábor úrban, a fejedelemben, a nemzetségalapító Becse-Gergelyből megmaradtak, nem lehet összeolvasni. Nem is az a lényeg. A Bethlenek közös édesanyjának, Erdélynek az atmoszférája, a családi tradíciók, a Bethlenek generációról generációra ható példája, a hivatás érzése, a kötelességek tudata, az egyforma érdek, a gondoskodás és vérmérséklet közössége, az átöröklések, visszaütések és a lélektani utánzási kényszer ereje a fontos. És ebben az értelemben ésszerűtlen és lélektanilag nemcsak értéktelen, de egyenesen káros volna különbséget tenni a bethleni és iktári Bethlenek között. Jól teszi tehát, aki Bethlen István gróf politikai egyéniségének vizsgálatánál Bethlen Gábornál épp úgy keresi az analógiát, mint az egyenes ősoknél, vagy az Apafiaknál.” Surányi szerint „nem véletlen, hogy az új ember [Bethlen István – K. R.] nem nyugatról, hanem keletről jött, keleti magyar főúr, erdélyi Bethlen, mintha csak átvénne

¹³ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplói. Bp., 1939–1944, XVI. kötet, 77. Az Országgyűlés Képviselőházának 311. ülése, 1942. november 21.

¹⁴ Bethlen István őseiről és a Bethlen-családról lásd részletesebben Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 2005. 11–15.

Bethlen Gábor, János, Miklós végzetszerű kötelességét a süllyedő hajó megmentésére”¹⁵

Bethlen István az erdélyi fejedelemmel való elmarasztaló párhuzamba állítása kapcsán pedig az egyik legszemléletesebb megnyilatkozás az egyébként kormánypárti [!] kiscgazda Eöry-Szabó Dezső nemzetgyűlési felszólalása, aki 1925 májusában a kormányfő sajátos választójogi szabályozásának törvényi megerősítéséről szóló parlamenti vita során a következő érveléssel figyelmeztette a miniszterelnököt: „Beszédem befejezéséül rá akarok mutatni arra, amit már az előbb is röviden jeleztem, hogy nyilvánvaló dolog – egyik képviselőtársunk őszintén, férfiasan be is vallotta –, hogy ennek a választójogi javaslatnak, ennek a nyílt szavazási módszernek az a célja, hogy a kormány, a többség a hatalmat továbbra is kezében tarthassa. Bethlen miniszterelnök úr ezzel akarja betetőzni arra irányuló munkáját, hogy a hatalmat, ameddig csak lehet, a maga kezében, a maga miniszterelnöksége alatt megtartsa. [...] Azt mondotta Griger Miklós t. képviselőtársam, hogy Bethlen István gróf miniszterelnök úr is egyesíti magában azt az agyafürtséget s azt a ravaszságot, amellyel Bethlen Gábor valamikor szintén dolgozott a maga hatalma érdekében. Körülbelül ez volt szavainak lényege. Ezekkel a szavakkal élt: »Bethlen Gábor, a nagy elhithető; Bethlen István ebben utódja.« [...] Kénytelen vagyok helyreigazítani Griger Miklós t. barátom szavait, mert jól tudjuk, hogy Bethlen István miniszterelnök úr nem utódja, legalább is vérség szerint, néhai nagy Bethlen Gábornak, mert Bethlen Gábor az iktári, ő pedig a bethleni Bethlenek közül való. De nem ez a lényeges. A lényeges az, hogy nem szabad ezt az egymás melléállítást úgy csinálni, hogy abból néhai való nagy Bethlen Gábor emlékére a legkisebb árny is vetődhessek, [...] mert néhai nagy Bethlen Gábor fejedelem az agyafürtség, elhithetés, ravaszság tudományával egyesítette az egyedül hazájáért, nemzetéért való érzést és amellet igazán mély bibliás vallásosságot. Bethlen Gáborról nagyon jól tudjuk, hogy tudott önzetlen lenni, Bethlen Gábor tudta a felajánlott királyságot visszautasítani (*Úgy van! Bal felől.*), Bethlen Gáborban volt önzetlenség, hogy felajánlja Pázmány Péternek a maga állásának odahagyását a nemzet, a haza érdekében. Én azt hiszem, hogy ebben a tekintetben Bethlen István gróf miniszterelnök úr feltétlenül nagy hátrányban marad néhai való nagy Bethlen Gáborral szemben. Ő – mint ez a törvényjavaslat is bizonyítja – arra törekszik, hogy a maga hatalmát, a maga uralmát minden időkig biztosítsa.”¹⁶

A revízió propagálása mellett Bethlen Gábor alapvetően két vonatkozásban jelentett jó hivatkozási alapot a két világháború közötti politikai közbeszéd számára, és ezek tekintetében nincs eltérés a korszak első és második évtizede kö-

¹⁵ Surányi Miklós: *Bethlen. Történetpolitikai tanulmányok*. Bp., 1927. 38–39, 42.

¹⁶ *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplói*. Bp., 1922–1926. XXXII. kötet, 189–190. A Nemzetgyűlés 415. ülése, 1925. május 25.

zött. Az egyik az erdélyi fejedelem kultúrpolitikája, az oktatást és a magyar (erdélyi) diákok külföldi tanulási lehetőségét támogató tevékenysége volt, és ebből a szempontból a kormányoldal, illetve annak jobb- és baloldali ellenzéke is hasonló hangokat ütött meg. A korszak hivatalos kultúrpolitikája – különösen az 1920-as években Klebelsberg idején – a környező országokkal szembeni kultúrfölény gondolatát hangoztatta, ami szintén a magyar revízió alátámasztására szolgált. Ehhez is felhasználható volt Bethlen Gábor tevékenysége, amit jól példáz Sopron vármegye felsőházi képviselőjének, Baán Jenő római katolikus papnak az 1928 júniusában elmondott beszéde, aki a költségvetési vitában, a magyar felsőoktatás és az egyetemek védelmében a következőket hangoztatta: „Romániának az elrabolt egyetemekkel együtt jelenleg négy egyeteme van, Jugoszláviának három egyeteme van. Ha tehát a kultúrfölényt fenn akarjuk tartani, akkor a négy egyetemet nem szabad sokallnunk. Bethlen Gábor, Erdélynek nagy fejedelme, nagyon takarékos ember volt, majdnem azt lehetne mondani, hogy takarékosága sokszor a fukarságig ment, egyben azonban nem ismert semmiféle hátrált, mikor arról volt szó, hogy iskolákat kell adni, vagy hogy a gyulafehérvári főiskolának nívóját kell megtartani az akkori nemzedék számára.”¹⁷

A másik gyakran visszatérő hivatkozási alap Bethlen Gábor zsidósággal kapcsolatos politikájának hangoztatása volt, és ebben a tekintetben már éles különbség mutatkozott a jobb- és a baloldal között. Az értelmezési eltérések megértéséhez érdemes felidézni az erdélyi fejedelem 1623-ban kiadott kiváltságlevelét, amelyre a különböző politikai irányzatok a legtöbbször hivatkoztak. Bethlen Gábor zsidókról szóló privilégiuma a következőképpen fogalmazott: „semmit sem kívánunk inkább, mint a háború zivatarjait mindenfelé elcsitítva, alattvalóinkat az áldásos béke jótéteményeiben részesíteni és [...] ezt a mi, a különféle háborús mozgalmaktól, az idegen népek betöréseitől feldúlt, végigpusztított országunkat különböző népek beköltöztével és azoknak adandó kiváltságokkal helyreállítani”. Ennek érdekében elrendelte azt, hogy a zsidók „kijelölt helyet fognak kapni lakásul és kereskedésük gyakorlására, a mi és a lakosság biztosaitól védve”. Erdély közterheinek vonatkozásában megszabta, hogy a zsidók „annyi adót fizessenek, mint azelőtt, bármely országból jöttek legyen is, [...] de azért senkit az ország lakosai közül csalással ki ne játsszanak, és ne sértsék meg a nyilvános jogot”. Rendelkezett a zsidók szabad vallásgyakorlásáról is, de feltételül szabta, hogy „azt rituális szokásuk szerint, de a mások zavarása nélkül” tegyék. Gondoskodott a védelmükről is: „Hogy bántalom ne érje őket, megengedtetik nekik keresztényi ruhában járni, minden megszegyenítő jelvény használata és felvétele nélkül”. Végül a jogszolgáltatás vonatkozásában ugyanazok a jogok illették meg őket, mint a keresztényeket („Ha valamely esetben valaki közülük valami büntettet

¹⁷ Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. Bp., 1927–1931. II. kötet, 397. Az Országgyűlés Felsőházának 39. ülése, 1928. június 21.

követ el, a bűnös ugyan üldözendő és törvényes büntetéssel sújtandó, de a többi-eket ne faggassák és ne zaklassák”).¹⁸

Ennek a privilégiumnak a sajátos értelmezése már 1920-ban, a zsidóság egyetemi felvételét korlátozó numerus clausus nemzetgyűlési vitája során felmerült. A jobboldali Schandl Károly a következő érveléssel vette védelmébe az akkor készülő antiszemita jellegű törvényt: „Én még messzebb megyek a magyar történelemben is hivatkozom egy olyan nagy történelmi alakra, akinek liberalizmusát, azt hiszem, a Nemzetgyűlésen senki kétségbe vonni nem fogja, hivatkozom Bethlen Gábor erdélyi fejedelemre. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a zsidóságnak azon elemeivel szemben, amelyek szintén olyan működést fejtettek ki akkor, mint itt, a kommunizmus előtt ezek a bevándorolt elemek, már akkor sokkal erősebb fegyverekhez nyúlt, mint amilyenekhez mi szándékozunk nyúlni. 1623-ban Bethlen Gábor Erdélyben ghetót rendelt és zsidójelek viselésére szorította [!] a zsidóságot. Elismerem, hogy ezek középkori eszközök, nem is azért hozom ezt fel, hogy nekünk is kedvünk legyen hozzá, csak arra utalok, hogy voltak liberális nagy emberek a magyar történelemben, akik sokkal tovább mentek. [...] Nekünk tehát nem szabad visszariadnunk attól, hogy a jogegyenlőség alapján biztosítsuk Magyarországon mindegyik fajnak törvényes jogait.”¹⁹

1922 januárjában, az indemnitási vitában élesen látható vált a jobb- és baloldal eltérő értelmezése Bethlen kiváltságlevele kapcsán. A liberális ellenzéki Benedek János a következőképpen fogalmazott: „Mondom, a felekezeti békét óhajtja a miniszterelnök úr. Hiszen ez az ő családjának tradíciójához tartozik. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a legbensőbb, tiszteletteljes baráti viszonyán élt Pázmány Péterrel, a jezsuitával, és a nemzet megmentése, a magyar politikának együtt való folytatása céljából gyakran érintkeztek, találkoztak a legbarátságosabban és levelezésben álltak egymással. Ennek ad visszhangot most is Bethlen István gróf miniszterelnök úr. Ő azonban a felekezeti békét kizárólag a katolikusokra és a protestánsokra kívánja lokalizálni; a többi vallásfelekezetek mint ha nem is volnának. Pedig ezenkívül még egy csomó vallásfelekezet van Magyarországon.” Egy héttel később a pártonkívüli jobboldali radikális politikus, Hegedűs György (aki nem mellesleg a korabeli antiszemitizmus lehangosabb fórumának számító Ébredő Magyarok Egyesületének elnöke volt) a valósággal ellentétesen értelmezte Bethlen Gábor valláspolitikáját és a zsidósággal kapcsolatos kiváltságlevelét: „A másik megjegyzés, amit tenni akarok, [a liberális ellenzéki – K. R.] Sándor Pál t. képviselőtársam beszédére vonatkozik, aki úgy állította be a magyar népet, mint amely soha zsidóellenes, antiszemita nem volt, amely nem tehet arról, hogy itt bizonyos antiszemitizmus van, és úgy tüntette fel a ke-

¹⁸ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem Kiváltságlevele (*privilegium*) a zsidók számára (1623). In: *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Sas Péter. Bp., 1986. 676–679.

¹⁹ NN 1920–1922. V. köt. 341. A Nemzetgyűlés 103. ülése, 1920. szeptember 16.

resztény irányzatot, mintha ez a magyar nép beleegyezése, vagy hozzájárulása nélkül létesült volna. Szerinte a magyar nép a zsidóval mindig testvéri, szomszéd-
di viszonyban volt. [...] Még egy példát hozok föl: 1626-ban [!] Bethlen Gábor zsidójelek viselésére szorította őket és ghettóra.”²⁰ Az antiszemita közbeszéd tehát az erdélyi fejedelem kiváltságlevelében említett „lakásként kijelölt helyet” gettóként értelmezte, és a „minden megszegyenítő jelvény használatát és felvé-
telét” tiltó rendelkezést tudatosan félremagyarázta.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Bethlen Gábor személyére, politikájára és államára (Erdély „aranykora” miatt) mintaként tekintett a magyar politikai elit a két világháború közötti időszakban. A háromszáz évvel korábban élt erdélyi fejedelem tulajdonképpen minden politikai irányzat számára „kínált” hivatkozási alapot. Igazat adhatunk tehát Demény Lajosnak, aki a harminc évvel ezelőtt megjelent könyvében úgy fogalmazott, hogy „minden kor megalkotta a maga Bethlen-képét, igyekezett – nyíltan vagy burkoltan – hagyományát érvként felhasználni a politikában”. De találó Romsics Ignác megállapítása is, aki Demény gondolatát kiegészítve egy közelmúltban megjelent, főként Bethlen Gábor kulturális emlékezetére és historiográfiájára fókuszáló írásában rámutatott, hogy a 17. század eleji erdélyi fejedelemről „nemcsak koronként születtek más-más interpretációk, hanem az egyes korokon belül sem fedték egymást a különböző szocio-kulturális hagyományokhoz kötődő szerzők”, és – tehetjük hozzá – politikusok sem.²¹ A Horthy-kori jobboldal (ideértve a mindenkori kormányt és a szélsőjobboldalt is) Bethlen Gáborban – a Magyar Királyság egységének helyreállításáért tett erőfeszítéseiből adódóan – a saját „öncélú” külpolitikájának elődjét és igazolását látta, illetve magasztalta a fejedelmet a magyar kultúra támogatása miatt. A baloldali ellenzék számára pedig Bethlen elsősorban a liberális elvek korai zászlóvivője volt a vallás- és nemzetiségi politikájából következően. Ugyanakkor sajátos és a politika természetét jól mutató példával is szolgál a fejedelem emlékezte a korabeli közbeszédben, amit a zsidópolitikájának említése kapcsán láthattunk. A Bethlen által kiadott privilégiumot a jobb- és baloldal is egyaránt felelevenítette, és az ezzel kapcsolatos korábbiakban idézett beszédek szemléletesen illusztrálják azt, hogyan lehet egy történelmi eseményt gyökeresen ellentétes módon értelmezni és felhasználni az aktuális politikai célok alátámasztása érdekében.

²⁰ NN 1920–1922. XIV. kötet, 329–334, 499–502. A Nemzetgyűlés 282. és 286. ülése, 1922. január 4. és január 12. – Hasonló megnyilatkozásokkal a numerus clausus 1928-as módosítása idején is találkozunk. Sándor Pál a képviselőházi vitában ismét úgy értelmezte a fejedelem kiváltságlevelét, hogy ezzel „Bethlen Gábor volt az, aki legelőször hirdette Erdélyben az egész vonalon a vallásszabadságot”. KN 1927–1931. IX. kötet, 152–155. Az Országgyűlés Képviselőházának 132. ülése, 1928. február 22.

²¹ Romsics, 2013. 35.

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

BETHLEN-KÉP A NÉMET- ÉS AZ ANGOL NYELVŰ SZAKIRODALOMBAN

Az általános Bethlen-kép rendkívül érdekes részkérdése, hogy az ún. nyugati szakirodalomban milyen információk, vagy esetleg milyen szintézisek jelennek meg az erdélyi fejedelem uralkodásáról, katonai, diplomáciai tevékenységéről, illetve ehhez kapcsolódva esetleg a korabeli Erdély geostratégiai helyzetéről, belső viszonyairól. A tanulmányhoz végzett kutatások során kezdetben német nyelvű munkák elemzésére szorítkoztam, azonban a szakirodalom feldolgozásának első szakaszában arra a következtetésre jutottam, hogy érdemesebb bővíteni a vizsgálat spektrumát, s bevontam az elemzésbe angol nyelvű műveket is.¹ A tanulmányhoz elsősorban könyveket, monográfiákat vizsgáltam, ezeken túl – a terjedelmi korlátok miatt – csak néhány jelentősebb tanulmánykötetet érintek. Magyar szerzők idegen nyelvű munkáit nem vizsgáltam.

A felhasználható történeti munkákat két nagy csoportra osztottam, attól függően, hogy milyen szempontú vizsgálat során került a szerző látókörébe Bethlen Gábor. A feldolgozott szakirodalom egyik csoportját a harmincéves háborúval foglalkozó munkák képezik. A másik csoportba azokat a műveket soroltam, amelyek a Német-római Birodalommal, a Habsburg-házzal, illetve Ausztria és/vagy Bécs történetével foglalkoznak. A két kategória között jelentős átfedés tapasztalható, hiszen a Birodalommal vagy a Habsburgokkal foglalkozó munkák óhatatlanul jelentős teret szentelnek a 17. század első felének tárgyalásakor a harmincéves háborúnak. Tanulmányom első felében a harmincéves háború idevonatkozó szakirodalmát fogom elemezni. Magától értetődik, hogy nem törekedhettem a német- és angol nyelvű szakirodalom teljes spektrumának áttekintésére, erre időbeli és terjedelmi korlátok miatt nem is lenne mód.

¹ Az angol nyelvű munkák mellett jóval kisebb súllyal megpróbáltam holland nyelvű szakirodalmat is vizsgálni. Az ezekben a művekben található információk azonban annyira elszórtak és esetlegesek voltak, hogy idő hiányában, illetve a nehezebb elérhetőség miatt nem tartottam célszerűnek ezekkel a művekkel is kiegészíteni az elemzéseket. A tanulmány alapját képező szakirodalmi kutatást döntő részben egy 2011-es Collegium Hungaricum Ösztöndíj tette lehetővé. Előljáróban köszönetet szeretnék mondani Andreas Weiglnek, aki elsősorban a Bécs és Bethlen kapcsolatát vizsgáló művek esetében segítette munkámat.

BETHLEN-KÉP A HARMINCÉVES HÁBORÚ SZAKIRODALMÁBAN

A művek megjelenési dátuma egy kivétellel a hetvenes évek és 2010 közötti időszakot öleli fel, az elemzett munkák döntő részben az elmúlt két évtizedben kerültek publikálásra. A harmincéves háború történetét tárgyaló műveket három kisebb alcsoportra osztottam. Ebben a felosztásban két szempont játszott szerepet: egyrészt az, hogy az adott történeti mű milyen széles információs bázist nyújt Bethlenről, a másik szempont az volt, hogy a monográfia által prezentált Bethlen-képet mennyiben tekinthetjük reálisnak, tárgyyszerűnek.

Ezt a szempontrendszer követve az első alcsoportba olyan munkák kerültek, amelyek Bethlen említésénél, szerepének elemzésénél szűk adatbázissal dolgoznak. Témánk szempontjából ezeknek a műveknek az az elsődleges jellemzőjük, hogy – magától értetődően – nem bontható ki belőlük egy árnyalt Bethlen-kép. Nem szerepel minden előzetesen feldolgozott szakirodalmi tétel, hiszen számos olyan munkát tudnánk még az alább bemutatandó műveken kívül felsorolni, amelyek bár említik Bethlent, érdemleges információt azonban nem közölnek vele kapcsolatban. Ebben az esetben az információknak a hiánya is elemezhető értékkel bír, azt mutatja ugyanis, hogy a német- és angol nyelven megjelenő tematikus munkák Bethlen-képe sok esetben annyira hiányos, hogy a fejedelem történeti szerepének egyáltalán még a rövid értékelését sem tartják fontosnak.

A másik két alcsoportba az árnyaltabb Bethlen-képet megformáló munkák kerültek. Az információs bázis mellett további kiemelt elemzési szempont volt, hogy a műben megjelenő Bethlen-kép emocionális megközelítésű, vagy tárgyyszerű. A harmincéves háborút tárgyaló művek sajátosságából eredően elsősorban Bethlennek a konfliktusba történő bekapcsolódását, illetve katonai szerepét tárgyalják. Az általános Bethlen-képet nyilvánvalóan nagyban meghatározzák azok a kijelentések, amelyek a fejedelem személyiségét, jellemét érintik. A teljesnek általában korántsem mondható Bethlen-képet elsősorban politikai és katonai tevékenysége határozza meg. Amint arra később még kitérek, igen ritkák a valódi jellemrajzok. A Bethlen-kép vizsgálata kapcsán érdekes elemzési szempont Bethlen uralkodói címének, vagy címeinek megnevezése. Néhány esetben előfordul, hogy a Bethlen szerepét degradáló szándék, vagy egyszerűen csak tájékozatlanság miatt bizonytalanság mutatkozik ezen a téren is.

A tárgyyszerűség erősen szubjektív mutatói mellett beépítettem még egy vizsgálati szempontot. Az érdemleges információcsoportot közlő művek megismerése során az volt a tapasztalatom, hogy a korszakkal foglalkozó német- és angol nyelvű történeti munkákban gyakran elég komoly pontatlanságok, vagy jobb esetben elnagyolt megállapítások olvashatók a Kárpát-medence kora újkori történeti földrajzával kapcsolatban, így további vizsgálati szempontként még azt jelöltem meg, hogy az elemzett munka elhelyezi-e Erdélyt földrajzi, geostratégiai szempontból, és ha igen pontosan vagy pontatlanul. Ez a kérdéskör természete-

sen nem tartozik szorosan a Bethlenről kialakult képhez, mindazonáltal a korszakról és a kora újkori magyar és erdélyi viszonyokról kialakult képet is érdemes mintegy kitekintésképpen vizsgálni.

A művekben előforduló téves adatok között a helytelenül közölt földrajzi információkat lehetett elkülöníteni. A téves információkat ennek megfelelően két csoportra osztottam: a földrajzi tárgyú tévedések mellett a másik kategóriát a Bethlen uralkodásával, politikai és katonai szerepével, esetleg magánéletével kapcsolatos ún. általános tárgyú tévedések képezik.

Elsőként azokat a műveket vizsgálom, amelyek csak korlátozott információt közölnek Bethlenről. Mivel ezek a munkák eleve szűkre szabottan említik a fejedelem szerepét, így csak röviden érintem ezt a csoportot.

Konrad Reppen 1998-as kötete minden érdemleges részlet nélkül öt erdélyi hadjáratot említ, Bethlen neve pedig a Habsburg-ház ellenségei között inkább csak felsorolásszerűen fordul elő.² A horvát szerző Vladimir Brnardic művéből valójában csak hibás, vagy legalábbis félreérthető megfogalmazása emelhető ki: eszerint „Erdély protestáns fejedelme (feltehetőleg a császár vazallusa) 1619-ben egy gyors hadjáratot vezetett a Habsburg Magyarországra, oszmán támogatással”.³ Hasonlóan szűkszavú John Childs 2001-es hadtörténeti összefoglalása. Bethlen pusztán mint a Hágai szövetség támogatója jelenik meg.⁴ Megjegyezhető még, hogy a műben a kora újkori Európáról közölt térképen Erdély nem szerepel, a magyarországi és általában a közép-európai helynevek közlési logikája a helynevek írásmódját illetően – a mai és korabeli forma keveredése miatt – nem követhető, gyakran pedig egyszerűen helytelenül szerepelnek a településnevek.⁵

Az eddigiekhez képest Gerhard Schormann már rövid értékelést is közöl Erdélynek a háborúban betöltött szerepéről. Eszerint Bethlen fejedelemsége földrajzi helyzetéből adódóan a későbbiekben megbízhatatlan Habsburg-ellenes szövetséges lesz, a háború első éveiben azonban a csehek számára nagy jelentősége volt Bethlen bekapcsolódásának. Schormann a korabeli források közül többek között a bécsi spanyol követ jelentéseit idézi, eszerint 1619-ben „az osztrák Habsburgok [Bécestől] kéznívűjtásra” sem érezhették magukat biztonságban”.⁶ Az 1620-as szerepvállalás kapcsán megjegyzi, hogy bár Bethlen küldött egy kisebb csapatot, ezek inkább fosztogatással foglalkoztak, Bethlen általános katonai szerepének értékelése tárgyyszerű, emocionális felhangoktól mentes.

² Konrad Reppen: *Dreißigjähriger Krieg und Westfälischer Friede*. Paderborn, 1998. 15., 96., 99.

³ Vladimir Brnardic: *Imperial Armies of the Thirty Years' War*. New York, 2009. 4.

⁴ John Childs: *Warfare in the Seventeenth Century*. London, 2001. 59.

⁵ Az említett térkép: Childs, 2001. 23.

⁶ Gerhard Schormann: *Der Dreißigjährige Krieg*. Göttingen, 1985.

Az utóbbi évek egyik jelentős német nyelvű szintézise a harmincéves háborúról Johannes Arndt 2009-es munkája.⁷ Arndt választ ad arra, hogy milyen szemléletmódnak köszönhető az a tény, hogy a harmincéves háború szakirodalmában – még a háború első szakaszait tárgyaló fejezetekben is – alulreprezentálnak érezhetjük Bethlen értékelését. Arndt hangsúlyozza, hogy a klasszikus megítélés szerint, különösen a német historiográfia részéről a harmincéves háború egy német háború volt. Reményteljes megállapításnak tűnik, hogy a szerző szerint az utóbbi években egyre inkább egy paradigmaváltás zajlott/zajlik le a harmincéves háború megítélése tekintetében. Ennek köszönhetően egyre erőteljesebb törekvés mutatkozik egy általános európai politika- és hadtörténeti áttekintésre az eddigiekhez képest szélesebb vizsgálati spektrummal. Arndt mindennek ellenére mégis inkább az első megállapításához igazodik, mivel az európai konfliktus-sorozat tárgyalásánál alig érinti a közép-kelet európai térséget. Bethlen katonai szerepét röviden értékeli: eszerint a fejedelem vállalkozott néhány hadjáratra kis seregével, de ez csak arra volt elég, hogy lekösse délkeleten a Habsburg erőket. Wallenstein és Bethlen seregeinek 1626-os találkozása kapcsán tárgyyszerűen megjegyzi, hogy a fejedelem kitért a nagyobb összecsapás elől.⁸

⁷ Johannes Arndt: *Der Dreißigjährige Krieg 1619–1648*. Stuttgart, 2009.

⁸ Arndt, 2009. 15.; 65–66., 89. A cseh Polišínský szerint a „Nagy Német Háború” koncepciója, illetve az azt vitató álláspontok végighúzódnak az egész 20. századi német historiográfián. Josef V. Polišínský: *Social and economic change and the european-wide war*. In: Theodore K. Rabb (ed.): *The Thirty Years War*. Princeton University, Lanham – New York – London, 1981. 59–60. Témánk szempontjából ennek azért van jelentősége, mivel így könnyebben érthető, hogy a korszakkal és azon belül a harmincéves háborúval foglalkozó német és annak hatásaként általában a nyugat-európai szakirodalom miért szentel olyan kevés figyelmet Erdély, illetve Bethlen szerepének. Bár a német szerzők többsége már megfelelően tág földrajzi kereteket alkalmazva európai konfliktusként kezeli a háborút és ennek megfelelően tárgyalja, vagy legalábbis érinti a fejedelem tevékenységét, mégis a német területek eseményei továbbra is az elemzések középpontjában maradnak. Az angolszász és a holland irodalom magától értetődően szintén saját „nemzeti” történelmét állítja fókuszba a konfliktus tárgyalásakor, s az általános áttekintésekhez – kevés kivétellel – elsősorban német szerzők munkáit használja. Érdekességképpen megemlíthető, hogy a hollandok saját terminológiájukhoz igazodva a nyolcvanéves háború (*de tachtigjarige oorlog*) részeként kezelik az 1618–1648 közötti eseményeket, s ennek megfelelően az 1609–1621, illetve az 1621–1648/1650 közötti időszakok határozzák meg a periodizációt. A nagyobb korszakot felölelő művekben gyakran előfordul, hogy magát a harmincéves háború (*dertigjarige oorlog*) kifejezést nem, vagy csak elvétve alkalmazzák. A teljesség igénye nélkül említhető itt az 1621–1648 közötti időszakra a *het zenit van de gouden eeuw* (az aranykor zenitje) elnevezés. Arie Theodorus van Deursen: *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland, 1555–1702*. Amsterdam, 2005. 214–223. Utóbbi munka nem említi Bethlent. Az ún. „aranykor” kiterjesztve az 1588–1702 közötti időszakot öleli fel, politikátörténeti szempontból még az 1555-ös évet is gyakori cezúráként jelöli meg a holland történetírás. Ld.: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Vols 6. Haarlem, 1979. 186–201. 352–371. Az említett kötet idevonatkozó fejezeteiben szintén nem említik Bethlent. Az utóbbiaktól eltérően számos holland nyelvű politika- és diplomáciatörténeti munka, még ha szűkszavúan is, de érinti Bethlen szerepét. A teljesség igénye nélkül: Jacob Hendrik Siccama: *Schets van de diplomatieke betrekkingen tusschen Nederland en Brandenburg*, 1596–1678. Utrecht, 1867. 70.

A továbbiakban áttérek azon művek vizsgálatára, amelyek az eddigiekhez képest szélesebb információs bázist közölnek, viszonylag árnyalt, azonban torz Bethlen-képpel. Elsőként Veronica Wedgwoodnak első kiadásban még a harmincas években publikált nagyszabású történeti műve említhető. Az itt elemzett munkák többsége hivatkozik Wedgwoodra, viszont a mértékadó szerzők, inkább már csak mint historiográfiai kuriózumot említik. Mindazonáltal a nyugaton kialakult Bethlen-kép megformálásában minden bizonnyal nagy szerepe volt a brit történész asszonynak.

Röviden említhető, hogy érdekes Erdély helytelen földrajzi elhelyezése, egyrészt mind geostratégiai funkciójának félreértékelése. Wedgwood szerint ugyanis „*a kis Erdélyi Fejedelemség Magyarország északkeleti határainál a Habsburg területek és a törökök közötti (védő)bástyaként szolgált.*” Túlbecsüli az erdélyi fejedelmek mozgásterét is. A külpolitikai függetlenség kérdését ugyanis csak a Habsburgokkal fenntartott kapcsolatok alapján vizsgálja, a Portával való viszonyt érdemben nem tárgyalja.⁹ Témánk szempontjából még fontosabb, hogy igen figyelemreméltó metamorfózison megy keresztül a kötetben megformált Bethlen-kép.

Bethlennek a trón megszerzését célzó módszereit durvának, ugyanakkor sikeresnek értékeli, mivel a fejedelem a belső feszültséget azzal hártotta el, hogy szinte minden évben háborúba vezette nyugtalan alattvalóit. A Bethlennel foglalkozó rész elején összességében dicső katonaként és ravasz diplomataként jellemzi a fejedelmet. Mindehhez hozzáteszi, hogy nemcsak külsőségekben, hanem belső meggyőződése szerint is jámbor kálvinista volt. Tárgyszerűen értékeli, hogy a református vallás mindössze „*űrügként*” szolgált a csehek melletti fellépés során.¹⁰

Nem sokkal később viszont már az szerepel, hogy a birodalmi fejedelmek 1619-es tanácskozására az „elnyűhetetlen” Bethlen Gábor Magyarországról bátorító üzenetet küldött Ferdinándnak, de csak egy meggondolatlan ember bízott volna meg egy ilyen hajlékony jellemű szövetségesben.¹¹ Itt Wedgwood önellentmondásba kerül. A korábban vázolt Bethlen-kép dicső katonájával és ügyes diplomatájával szemben itt inkább a túlzott ravaszság hangsúlyos, amely fortélyosság már a megbízhatatlanságba hajlik. Magán a kijelentésen belül is felfedezhető el-

http://archive.org/stream/schetsvandedipl00sicccoog/schetsvandedipl00sicccoog_djvu.txt. (letöltés ideje: 2012. 07. 15. 11:00); Georg Villem Vrede: *Inleiding tot een geschiedenis der Nederlandsche diplomatie*. Utrecht, 1856. http://archive.org/stream/inleidingtoteen03vreegoog/inleidingtoteen03vreegoog_djvu.txt (letöltés ideje: 2012. 07. 16. 11:30). 175. Utóbbi választott magyar királyként jelöli meg Bethlent. Számos holland hadtörténeti mű ugyancsak tárgyalja Bethlen szerepvállalását. Utóbbi művek bemutatására jelen tanulmány keretei között sajnos nincs lehetőség. A holland szakirodalomban végzett tájékozódásban Kees Teszelszky volt segítségemre, akinek ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni.

⁹ Cicely Veronica Wedgwood: *Der dreissigjährige Krieg*. München, 1969. 85. A harminc évvel később megjelent német nyelvű kiadásban ugyanaz a Bethlen-kép tárul elénk, mint az 1969-es kiadásban. C. V. Wedgwood: *Der 30jährige Krieg*. München, 1999.

¹⁰ Wedgwood, 1969. 85.

¹¹ Wedgwood, 1969. 88.

lentmondás. A többé-kevésbé pozitív „elnyűhetetlen” jelző még egy olyan személyiséget sugall, akire a nagy megpróbáltatások idején is a végsőkéig lehet számítani. Ezzel azonban már ellentétben áll az imént említett „hajlékonyság”, avagy megbízhatatlanság. A szerző kemény hangon elítéli azt az egyébként általánosan bevett és teljesen érthető diplomáciai gyakorlatot, miszerint a fejedelem az 1618-ban kirobbant konfliktus elején mindkét érintett fél képviselőivel tárgyal.¹²

A Wedgwood által vázolt Bethlen-kép átalakulási folyamata Bethlen katonai tevékenységének bemutatásán keresztül válik teljessé. A Bethlen által 1620-ban a cseheknek küldött segédcapatokat lezüllött martalóc társaságként értékeli, akiknek nem volt semmiféle valódi katonai értékük, csak fosztogattak és gyűjtogattak. A szerző interpretációja szerint Bethlen csapatai inkább hátrányt, mint előnyt jelentettek Frigyes és a csehek ügyének, mivel féktelenségükkel Frigyes ellen fordították a cseh parasztságot.¹³ Wedgwood leírásából arról az – eddigi ismereteink alapján meglepő – „tényről” is értesülünk, hogy a csehek tulajdonképpen a Bethlen által küldött segédcapatok féktelen gyűjtogatása miatt vesztették el a fehérhegyi csatát: „*itt is ott is fellobbantak a parasztházak tüzei*” [...] [és éppen] *egy ilyen tűznél látták meg a katolikus őrszemek, hogy a cseh sereg Fehérhegy felé vonul, így a császáriak rögtön kiadták az indulási parancsot és a csehek nyomába eredtek.*”¹⁴ A szerző nem csak a felvonulási területen, hanem magában a fehérhegyi csatában is kiemelt és nem túl hízelgő szerepet tulajdonít az erdélyi segédcapatoknak: „*november 8-a hajnalán Bethlen katonái közül egy lovascsoport a cseh táborba tartott. Tillynek néhány előretolt egysége követte őket, így a császári csapatok a cseh-szász ágyúállások közelébe tudtak húzódni.*”¹⁵

¹² Wedgwood, 1969. 96. Bethlen diplomáciai tevékenységének megítéléséhez érdemes itt a *Keyserliche Schlacht / und Victoria in Böhmen* című röpiratra kitérni. A forrás történeti-politikai dalokként interpretálja a csehországi eseményeket. Ennek során állatallegóriákkal dolgozik. Az egyik ábrázoláson a cseh oroszlán és egy medve birkóznak egy jogarért. Utóbbi a cseh koronát szimbolizálja, felettük pedig a Habsburg kétfejű sas lebeg. A Habsburgokkal szimpatizáló, vagy politikai céljaikat szolgáló ábrázolások ennek megfelelően jellemző módon rókaként ábrázolták Bethlent, ami nyilvánvalóan a ravaszságot és az alattomoságot volt hivatva szemléltetni. Maria Pfeffer: *Flugschriften zum Dreißigjährigen Krieg. Aus der Hüberlin-Sammlung der Thurn und Taxisschen Hofbibliothek*. Regensburger Beiträge hrsg. Von Bernhard Gajek. Reihe B, Band 53. Frankfurt a. M. 1993. 27.

¹³ Wedgwood, 1999. 109.

¹⁴ Wedgwood, 1969. 110.

¹⁵ Wedgwood, 1969. 110–111. Peter Broucek kivételével egyetlen más szerző sem említi Bethlen segédcapatainak tényleges szerepét. Broucek szerint elkéstek a döntő ütközetről, mégpedig nagy valószínűséggel azért, mert nem volt jelentős funkciójuk, csatadöntő szerepet pedig a szerző szerint semmiképpen nem lehet ennek a momentumnak tulajdonítani. Peter Broucek: *Der Krieg und die Habsburgerresidenz*. In: Andreas Weigl (Hg.): *Wien im Dreißigjährigen Krieg*. Wien – Köln – Weimar 2001. 106–154. Peter H. Wilson ennek kapcsán a fehérhegyi csata tárgyalásának elején megemlíti, hogy Bucquoy Dampierret hagyta 5000 emberrel Bécs védelmére Bethlennel szemben. Utóbbi Bethlen segédcapatairól, esetleg azoknak az ütközet során játszott konkrét szerepéről ennél többet nem ír. Peter H. Wilson: *Europe's Tragedy. A History of the Thirty Years War*. London, 2009. 299.

A szerző a dicső katona és ravasz diplomata viszonylag pozitív képétől eljut valamiféle keleties típusú, majd hogynem despota hadúr alakjáig.¹⁶

A Wedgwood által prezentált képhez hozzátartozik még, hogy az első említés kivételével sohasem nevezi Bethlent fejedelemnek.¹⁷ Végül szerzőnek általában az erdélyi viszonyokról szerzett, rendkívül felületes ismereteiről tájékoztat, hogy szerinte Bethlen utóda Erdélyben egy bizonyos Rákóczi István (!) volt.¹⁸

A továbbiakban áttérek a Jörg-Peter Findeisen által vázolt Bethlen-képre. Findeisen kötete elsöre üdítő színfoltnak tűnhet, mivel egyedülálló módon rövid alfejezetet szán Bethlennek. Katonai erényeit első olvasatra pozitívan értékeli, azonban ügyes érvelési technikával rögtön hangsúlyozza, hogy Bethlen kezdetben azért volt eredményes, mert valójában csak gyors lovassági rácsapásokat hajtott végre, majd hasonló gyorsasággal el is tűnt a hadműveleti térségből.¹⁹ Bethlen jellemzésénél a Wallenstein-életrajzíró Hellmut Diwaldra és Wedgwoodra támaszkodik. Findeisen érdekes módon megjegyzi, hogy nem zárható ki, hogy Wedgwoodot előítéletek vezették, viszont nem kérdőjelezi meg komolyan Wedgwood megállapításainak a megalapozottságát. Megfogalmazása szerint „*a források alapján összeálló [Bethlen-] kép a Habsburg országoknak egy kegyetlen, zsákmányra éhes hódítóját és pusztítóját tárják elénk, végkövetkeztetésként egy érzéketlen ember képe körvonalazódik.*”²⁰

Röviden leírja hatalomra kerülését, melynek során „*török csapatokra támaszkodva kiragadta jötevője [azaz Báthory Gábor] kezéből a Fejedelemséget.*”²¹ Gúnyos hangnemben köti össze az 1623-as és az 1626-os katonai szerepét. Eszerint 1626 szeptemberében „*Szégelypalánknál*” (sic!) arra hivatkozva kért fegyverszünetet Bethlen Wallensteintől, hogy ne ontsák tovább a keresztény vért.²² „*Nem mutatkozott ilyen tapintatosnak az erdélyi keresztény [fejedelem] 1623-ban Gödingnél [Hodonin], ahol is csak török elitegységeinek a zendülése akadályozta*

¹⁶ Érdemes megjegyezni, hogy Polišenský szerint Wedgwood és követői többek között Thurnról is merőben torz képet festenek. Polišenský, 1981. 62–63.

¹⁷ Wedgwood, 1969. 110. A Fejedelemségnek például a szövetségi rendszerben történő említésekor is csak Bethlen szerepel, holott a többi államot nem uralkodójukkal azonosítva, hanem az ország nevével sorolja föl. Végül még az erdélyi csapatokra is hasonló verziót alkalmaz. Erre példa a német kiadásban olvasható megfogalmazás: „*ein Trupp Bethlen Gaborscher Soldaten*”.

¹⁸ Wedgwood, 1969. 283.

¹⁹ Jörg-Peter Findeisen: *Der Dreißigjährige Krieg. Eine Epoche in Lebensbildern*. Graz – Wien – Köln, 1998. Findeisen általában a Wallenstein-életrajzíró Hellmut Diwaldra támaszkodik, még akkor is, ha erre „nagyvonalúan” elmulaszt hivatkozni.

²⁰ Findeisen, 1998. 103.

²¹ Findeisen, 1998. 103–104.

²² A helyszín megnevezése mégér egy rövid kitérőt. A „Szégelypalánk” érdekes nyelvi anomáliát vet föl. Véltetően a „székely” kifejezés zavarhatta meg Findeisent, vagy azt a szerzőt, akitől átvette ezt a fiktív helységnévet.

meg abban a kereszténynek egyáltalán nem nevezhető sereg vezérért, hogy a Habsburg zsoldosok keresztény vérét literszámra kiontsa”.²³

Bár az előző két munkánál sokkal kevésbé kidolgozott formában, de William P. Guthrienak számos tárgyi tévedést tartalmazó monográfiája is egy meglehetősen torz Bethlen-képet közöl. A térség politikai földrajzában jelentős bizonytalanságot, és/vagy pontatlanságot mutat a mű. A Habsburg fennhatóság alatt álló területek és az ún. „német tartományok” összemosódnak, nincs elhatárolva a birodalmi terület és a Habsburg fennhatóság alatt álló térség. Ebből a szempontból a Magyar Királyság besorolása sem egyértelmű.²⁴ Guthrie ugyancsak „nagyvonalúan” kezeli az időbeli kereteket is. A más-más időszakban bekapcsolódó, sőt nem is mindig a Habsburg-ellenes oldalon részt vevő államokat sommásan egy szövetségi rendszerben jeleníti meg. Konkrét dátum nélkül szerepel, hogy „*egy furcsa szövetséget tákoltak össze, Dánia, Svédország, Franciaország, Anglia, Hollandia, Brandenburg, és Erdély, hogy megakadályozzák a katolikus győzelmet*”.²⁵ Erdélyre kitérve megemlíti, hogy Bethlen Gábor és Rákóczi György fejedelmek egy protestánsokat támogató államvezetést alakítottak ki.²⁶ Továbbá anynyiban érinti még Erdély belső viszonyait, hogy volt egy hosszú időszak (1629–1642), amikor az állam belső zavarai miatt nem tudtak beavatkozni a küzdelmekbe.²⁷ Sajnos nem fejt ki, hogy milyen belső zavarokra gondolt a szerző ebben a több mint egy évtizedes időszakban.

A továbbiakban áttérek azokra a művekre, amelyek a harmincéves háború történetét dolgozzák fel és viszonylag széles adatbázisra alapozva tárgyyszerű Bethlen-képet formálnak meg. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem volt céлом pozitív

²³ Findeisen, 1998. 104. A Hans Jessen által közölt korabeli források (ld. később) nem említik a vérengzést, vagy az arra való készülődést, holott egy ilyen hírnék minden bizonnyal nagy visszhangja lett volna. Hans Jessen (hrsg.): *Der Dreissigjährige Krieg in Augenzeugenberichten*. Düsseldorf, 1963. 161. Broucek, említi az esetet tanulmányában, szerinte azonban a valódi probléma a császáriak számára az volt, hogy nehezen szabadultak meg a Bethlen ellen behívott kozákoktól a fejedelem távozása után. Broucek, 143.

²⁴ William P. Guthrie: *The later Thirty Years War. From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia*. Westport, 2003. A félreérthető megfogalmazás nem véletlen, megkockáztatható, hogy a szerző bizonytalanságából fakad, és szándékosan nyitva hagyja a kérdéseket, mivel maga sem rendelkezik pontos információkkal a térségről. Többek között ilyen jellegű megfogalmazásokkal: „*A Habsburgok elméletileg egész Németország urai voltak. Ez kevéssel több volt, mint formális hatalom. A német tartományok magukba foglalták Alsó- és Felső Ausztriát, Belső Ausztriát és Tírolt. És ott volt még a Magyar Királyság, amelynek területe ekkoriban Pozsonyra és Horvátországra korlátozódott*.” Guthrie, 2003. 4.

²⁵ Guthrie, 2003. 7.

²⁶ A műben szereplő pontos angol kifejezés erre: „*pro-Protestant (Calvinist) policy*”. Guthrie, 2003. 6.

²⁷ Guthrie, 2003. 6.

Bethlen-képet keresni, hanem megpróbáltam a valóban tárgyilagos megítélést követő munkákat elkülöníteni.

A harmincéves háborúnak Arndt könyvénel említett terminológiájához képest sokkal átfogóbb Kampmann 2008-as műve. Nem kizárólag birodalmi szintéren tárgyalja a konfliktusgócokat. A szerző nem valamiféle távoli, bizonytalan státuszú államként mutatja be Erdélyt, hanem a közép-európai térség valódi hatalmi tényezőjeként, jelentős kapcsolatokkal a Birodalom és az osztrák rendek felé. Bethlen diplomáciai manővereit érzelmi megközelítés nélkül tárgyalja, a reálpolitikus személyiségét helyezi Bethlen-képe középpontjába. Az 1626-os szerepvállalás tárgyalása során egyedül ő kapcsolja össze azt, hogy Bethlen utolsó katonai akciója a háborúban egybeesett a felső-ausztriai parasztfelkeléssel.²⁸

A korszak hadtörténetének egyik legnagyobb szakértője, Geoffrey Parker rendkívül reálisan és a térség történelmét kevésbé ismerők számára is áttekinthető módon mutatja be Bethlen külpolitikai mozgásterét. A fejedelem diplomáciai akcióit a Habsburg-oszmán erőterben értékeli, sőt egyedülálló munkaként kitér a fejedelem pénzügyi helyzetére, Erdély gazdasági és belpolitikai viszonyaira is. A Bethlennek rendelkezésre álló erőforrásokról Parkernél az olvasható, hogy „*Gábor (sic!) öt hónapon keresztül fenntartott egy hadsereget, bár fejedelemsége szegény volt (csupán marhát, sőt és higanyt exportált és termékei [(!)] jelentős részét évről évre a szultán előtti tisztelegésként el kellett küldeni a Portára). Egyes szerzők »forrás nélküli patakként« értékeli a fejedelem hadjáratát, amely az azonnali prágai segítség nélkül elapadt volna. A konföderációs erők pénzügyi eszközei azonban éppúgy kimerültek, mint Bethlen Gáboréi, a Bethlen által követelt 400000 tallért nem tudták neki kifizetni.*”²⁹

A Wedgwoodnál tapasztalt és indokolatlan erkölcsi megítélés nélkül kiemeli, hogy nemcsak Bethlen, hanem a csehek is kettős, vagy inkább hármas játékot űztek az első években.³⁰ Parker interpretációja szerint Bethlen pozíciójának legfontosabb eleme „azelőtt” az volt, hogy közvetített a császár és a szultán között. A konfliktus első szakaszában azonban a Habsburg diplomaták a Portát olyan irányba próbálták elmozdítani, hogy az vonja meg támogatását a szövetségesektől. A lengyel-oszmán ellenségeskedés (1619–1621) minden komolyabb oszmán hadműveletet megakadályozott a dunai térségben. Amikor kilenc hónapra szóló fegyverszüneti ajánlat érkezett a császártól Bethlen számára, amely felkínálta annak lehetőségét, hogy megtarthatja magyarországi hódításait, akkor Bethlen ezt örömmel elfogadta.³¹ Parker – Kampmannhoz hasonlóan – Bethlen reálpolitikusi

²⁸ Christoph Kampmann: *Europa und das Reich im Dreißigjährigen Krieg. Geschichte eines europäischen Konflikts*. Stuttgart, 2008. 60.

²⁹ Parker: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt a. M. – New York, 1987. 126.

³⁰ Parker, 1987. 118.

³¹ Parker, 1987. 126.

tevékenységét és stratégiai gondolkodását emeli ki. Ennek során ugyancsak megkíméli az olvasót a történelmietlen emocionális felhangoktól. Erre példa az 1623. évi békekötés értékelése: „*mivel a braunschweigi csapatok és a hollandok együttműködése nem valósul meg, a szövetségesek nélkül maradt Bethlen kénytelen volt békét kötni a császárral.*”³² 1626 kapcsán hangsúlyozza, hogy Bethlen Lutter után nyugati támogatás nélkül maradt, a törökök perzsiái lekötöttsége miatt pedig keletről sem várhatott már segítséget, így nem állhatott ellen egyedül a Habsburgokkal szemben.³³

Parkerhez hasonlóan tárgyyszerű a cseh Polišíenský Bethlen-képe, a két interpretáció annyiban különbözik, hogy Polišíenskýnél negatívabb a fejedelem megítélése. Érthető módon nagyobb figyelmet szentel a morva- és csehországi, valamint a magyarországi eseményeknek.³⁴ Bethlen külpolitikai mozgásterét, valamint ezzel összefüggésben az oszmánok keleti lekötöttségét tömören említi.³⁵ Az 1619-es év közép-európai erőviszonyait részletesen tárgyalja, s kiemeli, hogy 1619 szeptemberére már csak Bethlen volt katonailag aktív, s a csehek már csak tőle számíhattak támogatásra.³⁶ A továbbiakban is szűkszavúan, de tárgyyszerűen mutatja be Bethlennek 1619. október–november folyamán kifejtett katonai tevékenységét, majd azzal a megállapítással zárja idevonatkozó leírását, hogy az 1620. februári fegyverszünet biztosította a császár számára a „délkeleti frontot”.³⁷ Polišíenský az eddig tárgyalt szerzőktől eltérően viszonylag részletesen vizsgálja azt a hatalmi konstellációt, amely 1619–1620 folyamán rövid ideig lehetséges alternatívaként merült fel a térség számára. Eszerint 1619 tavasza és 1620 közepe közötti időszakban felrémlett annak a lehetősége, hogy Közép-Európát a Habsburgok nélkül, vagy még inkább velük szemben szervezik újjá. Ebben szövetségesnek tűntek a cseh és az osztrák rendek, majd végül már csak a magyar rendek, valamint Bethlen. Utóbbi mozgásterére azonban ugyanúgy behatárolt volt, mint a cseh rendeké.³⁸

³² Parker, 1987. 137. A békekötés tényét „árulás”, vagy „megbízhatatlan ingadozás” nehezen értelmezhető fogalmak nélkül közli.

³³ Parker, 1987. 150.

³⁴ Josef V. Polišíenský: *The Thirty Years War*. Birkenhead, 1971.

³⁵ Polišíenský, 1971. 87.

³⁶ Polišíenský, 1971. 107., 109.

³⁷ Polišíenský, 1971. 110.

³⁸ Polišíenský, 1971. 131. Történeti földrajzi vonatkozásban érdemes megemlíteni, hogy az 1621-es események kapcsán a szerző Bethlen nyugat-szlovákiai támadásáról ír, a két évvel későbbi bekapcsolódásáról azonban érdekes módon már úgy fogalmaz, hogy „*Bethlen az angol–holland diplomaták megígért segítsége, valamint a szultán bátorítása folytán újra bekapcsolódott a háborúba. Augusztusban Erdélyből nyugat felé Magyarország felé vonul.*” Polišíenský, 1971. 149–150.; 155.

Végül a cseh szerző Bethlen 1623-as hadműveletei kapcsán valamelyest a fejedelem mentalitását is érinti, legalábbis egy rövid megállapítás erejéig. Megfogalmazása szerint a hadjárat nem járt egyértelmű sikerrel, „*a türelmét gyakran elvesztő Bethlen béketárgyalásokba kezdett.*”³⁹

Az eddig elemzett kötethez képest Polišenský a korábban már érintett 1981-es tanulmányában meglepően elnagyolt és sok tekintetben hibás a szembenálló szövetségi blokkok bemutatása. Eszerint a spanyol és az osztrák Habsburgokkal, valamint a pápával szemben egy laza szövetségi rendszer alakult ki, amely magában foglalta az Egyesült Tartományokat, Angliát, Franciaországot, a skandináv királyságokat (!), a svájci kantonokat és a német fejedelmeket, végül közép- és kelet-európai szimpatizánsok, köztük Csehország és Magyarország protestáns rendjeit. Erdély, vagy Bethlen nem szerepel.⁴⁰

Tárgyszerű megközelítéséért kell kiemelni Peter H. Wilson 2009-es, rendkívül jól megválasztott című művét („*Europe’s Tragedy*”), amelyben a szerző az angolszász történészekhez képest meglepő részletességgel foglalkozik Bethlenel. Kisebb pontatlanságok mellett realisan mutatja be a fejedelemnek a magyarországi és egyéb hadszíntereken kifejtett szerepét.⁴¹ A nyugati szerzőkhöz képest rendkívül jól tájékozott a korabeli magyarországi politikai viszonyokban. Külön fejezetet szentel ennek bemutatására (*The Hungarian Crown*), melyben hangsúlyozza, hogy Bethlen a Magyar Királyság megszerzését tartotta szem előtt, a bizonytalanabb cseh trónnal szemben. Figyelemre méltó, hogy a szerző a magyar politikai helyzet tárgyalásakor érinti az 1608-as törvényeket is, valamint több jelentős szereplőt is említ, így többek között Rákóczi Györgyöt, Thurzó Imrét és Szaniszlót. Bethlen tárgyalásai kapcsán kiemeli, hogy a csehek pénzbeli segítséget ígértek irreguláris lovassága, gyalogsága és tüzérsége fenntartásához. Találunk utalást Bethlen személyiségére is. Wilson szerint ugyanis Frigyesnek és a konföderációnak szüksége volt egy ilyen emberre, „*aki állítása szerint 26-szor*

³⁹ Polišenský, 1971. 157.

⁴⁰ Polišenský, 1981. 62–63. Itt érdemes kitérni a Theodore K. Rabb szerkesztésében megjelent tanulmánykötetre. Rabb nem csak történészek munkáit szerepelteti a témával kapcsolatban. Számunkra nem is a közölt szövegrészletek tartanak érdeklődésre számot, hanem sokkal inkább a kötet végén található szakirodalmi összefoglaló. Itt külön kis fejezetekben sorolja fel a német, osztrák, francia, holland, spanyol, angol, svéd, dán, lengyel, orosz, itáliai stb. történelemmel foglalkozó ajánlott munkákat. Külön kitér Polišenskýre is, mint a témához leginkább ajánlható cseh(szlovák) irodalomra. Az (nyugat-)európai történetírás általános látókörére jellemző, hogy nem szerepel kiemelten magyar, esetleg erdélyi témával foglalkozó könyv. Bár a magyar történelemben végzett tájékozódáshoz ajánlja Zöllnert, magyar szerző nevével nem találkozunk. Theodore K. Rabb (ed.): *The Thirty Years War*. Princeton University, Lanham – New York – London, 1981. 152–159.

⁴¹ Wilson a mű írása előtt nemcsak a nyugati szakirodalomból tájékozódott, hanem felvette a kapcsolatot magyar történészekkel is és igyekezett magyar szerzők angol nyelven elérhető munkáit is feldolgozni. Az információért Pálffy Gézának tartozom köszönettel.

olvasta a Bibliát és a zsarnok Habsburgok ellen fellépő keresztes lovagként jeleníthető meg [az európai közvélemény] előtt.” Bethlen a fegyveres segítségért cserébe – realista igényként – 400 000 tallért és egész Belső-Ausztriát követelte.⁴²

A következő fejezet a *Polish Intervention* címet viseli. A fejezetcím tekintetében elsőre talán meglepő, hogy a szerző itt érinti Bethlen királlyá koronázását is. Mindez azonban érthetővé válik abból a szempontból, hogy a fejezet viszonylag részletesen tárgyalja a közép-kelet-európai szövetségi viszonyokat.⁴³

Az eddig vizsgált szekundér irodalmakhoz képest más jellegű munka Jessen forrásgyűjteménye. Fontos azonban abból a szempontból kiemelni, hogy ez a korabeli publicisztikai forrásokot közlő gyűjtemény kiváló ellenpontként szolgál a Wedgwoodnál és Findeisennél tapasztalt romantikus történeti túlzásokkal szemben. A kötet további értéke, hogy információkat közöl Bethlen személyes tulajdonságairól, megjelenéséről is. Eszerint „*nagyon jó [volt] a memóriája, szerette magát tanult emberekkel körülvenni. Uralkodásában komoly, de nem zsarnoki. Istenfélő, jámbor református. Meglehetősen korpulens alkat, valódi magyar arccal ajándékozta meg a sors [...] Mindig magyarosan öltözködik, de praktikusán és méltóságteljesen.*”⁴⁴ Korábban a Findeisen által tárgyalt gödingi „vérengzés” kapcsán már említettem, hogy a Jessen által közölt forrásokban nem olvashatunk ilyen esetről. Az idevonatkozó forrásban (Wallenstein levele Gödingből, 1623. november 10-i keltezéssel) azt olvashatjuk, hogy csapatai nagy szükségét szenvednek, ellátmányuk ekkor már csak 14 napra volt elég. Ebben a veszélyes helyzetben sikerült a bécsi diplomatáknak fegyverszünetet kötniük Bethlennel. Wallenstein katonái tulajdonképpen éheztek, nagyon sokan meghaltak a rossz ellátás miatt, így a császáriak számára nagy szerencse volt, hogy sikerült Bethlent „*belevinni egy nagy ijedségbe*”, ami miatt elfogadta (/kérte) a fegyverszünetet.⁴⁵

Peter H. Wilson szerkesztésében is megjelent egy forrásgyűjtemény a közelmúltban. Ennek bevezetőjében Wilson már negatívabban ítéli meg Bethlen szerepvállalását, mint az egy évvel korábban megjelent monográfiájában. Eszerint Frigyes támogatók hiányában kényszerült arra, hogy egy „*nem éppen megfelelő szövetségre*” lépjen Erdély fejedelmével. Utóbbi ezt arra használta fel, hogy próbálja megszerezni a Habsburgoktól a maradék Magyar Királyságot, s ennek érdekében rendkívül erőszakos, egyúttal eredménytelen támadásokat indított Bécs

⁴² Wilson, 2009. 289–291. Belső-Ausztria említésekor a szerző sajnos nem jelöli meg az információ pontos forrását. Bár a helységnevek közlésénél tapasztalunk némi anomáliát (például míg Kolozsvár román és német formában szerepel, addig Kassát csak magyar alakban közli), mégis érezhető a szerzőnek a precizitás iránti igénye. Minderre érdekes példa Homonnai betörése kapcsán Sztropkó közlése: „*Ztropka (Stropkow in modern Slovakia)*”. Wilson, 2009. 293.

⁴³ Wilson, 2009. 291–294.

⁴⁴ Hans Jessen (hrsg.): *Der Dreissigjährige Krieg in Augenzeugenberichten*. Düsseldorf, 1963. 73–74.

⁴⁵ Jessen, 1963. 161–162.

ellen.⁴⁶ Később Bethlen első említésénél szereplő jegyzetben már tárgyilagosan ír katonai szerepéről, illetve az oszmán támogatás hiányának jelentőségéről.⁴⁷

BETHLEN-KÉP A BIRODALOM ÉS/VAGY AUSZTRIA TÖRTÉNETÉVEL FOGLALKOZÓ MUNKÁKBAN

A harmincéves háború szakirodalma kapcsán említettem, hogy már a Bethlenről szóló információk hiánya is hozzájárul ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk arról, hogy a német nyelvű szakirodalomban fellelhető információs bázis Bethlenről korántsem mondható teljesnek. Példaként emelhető ki erre Alfred Kohler 1990-es monográfiája, amelyben bár a Bocskay-felkelés bemutatásához használta Molnár Antalnak egy német nyelven megjelent munkáját, ezzel szemben a harmincéves háború tárgyalásánál Bethlent meg sem említi.⁴⁸

Magától értetődően ebben a csoportban is találunk olyan munkákat, amelyek szűk információs bázissal dolgoznak, vagy tulajdonképpen csak megemlítik Bethlent. Ilyenként hozható példaként Sonja Reisner 2001-es tanulmánya, amely témája ellenére alig közöl információkat Bethlen szerepéről.⁴⁹ Egy érdekes megfogalmazás mégis kiemelhető Reisner írásából. Eszerint egy Bethlenről szóló és Prágában nyomtatott forrásban az áll, hogy a csehek segítséget kértek Bethlen Gábortól, Erdély Fejedelmétől, „*hogy ne kelljen a spanyol táncot jární*”.⁵⁰

Robert E. Kann 1977-es, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918* című művében összefüggés nélkül több helyen is említi Bethlent. *A török háborúk c.*

⁴⁶ Peter H. Wilson (ed.): *The Thirty Years War. A Sourcebook*. Basingstoke, Hampshire – New York, 2010.

⁴⁷ Wilson, 2010. 53. Érdekes „színfolt” Bethlen „vér színű zászlajáról” („*Bethlen Gabor's 'Blood-flag'*”) szóló vers angol nyelvű közlése. Wilson, 2010. 55–56.

⁴⁸ Alfred Kohler: *Das Reich im Kampf um die Hegemonie in Europa 1521–1648*. Enzyklopedie Deutscher Geschichte Band 6. München, 1990. 127. A bibliográfiából kiderül, hogy a lengyel, magyar és oszmán kérdésekhez is kevés kivétellel osztrák és német szerzők munkájából tájékozódott. Mindebből kifolyólag felmerülhet, hogy sajnálatos módon nem vagy csak nagyon korlátozott mértékben állt rendelkezésére magyar történész(ek)nek Bethlenről vagy a harmincéves háború korabeli Erdélyről német nyelven megjelent munkái. Ez azonban nem magyarázza azt, hogy Bethlen nem kerül említésre a műben. A közelmúltból hasonló szempontból említhető még Roman Sandgruber átfogó jellegű kötete. Sandgruber: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zum Gegenwart*. Wien, 2005. Mindazonáltal ettől a munkától – egyedi szemléletmódja és a feldolgozott témák miatt – kevésbé várható el a fejedelem említése.

⁴⁹ Sonja Reisner: *aber auch wie voriges tags außer Scharmüzieren anders nichts verricht...* Die Kämpfe vor Wien im Oktober 1619 im Spiegel zeitgenössischer Quellen. In: Andreas Weigl (Hg.): *Wien im Dreißigjährigen Krieg*. Wien – Köln – Weimar 2001. 446–481.

⁵⁰ Német nyelven: um nicht *den spanischen Dantz dantzen* zu müssen. Reisner, 2001. 458.

fejezetben, röviden tér ki az erdélyi helyzetre: eszerint Báthory Gábor, uralkodása során számos jogtalanságot követett el. Meggyilkolása után azonban Mátyásnak egy még veszélyesebb utóddal kellett szembenéznie. A következő, a harmincéves háborút tárgyaló fejezetben is csak elszórtan említi a szerző Bethlent, vagy ahogy néhány helyen írja, „Gábert”.⁵¹ Ezek közül az egyik legérdekesebb, amikor Bethlent az 1619-ben felvonuló Habsburg ellenes magyar sereg vezéréként aposztrofálja.⁵²

Az eddig ebben a fejezetben tárgyalt szakirodalom tehát nem váltja be azon reményünket, hogy a közép-európai térséggel foglalkozó munkáknál talán több esélyünk van, hogy Bethlenről, vagy legalább a Bethlen-kori Erdélyről részletesebb képet kapjunk. Mindazonáltal vannak olyan művek, amelyek – legalábbis részben – beteljesítik ezeket a reményeket. Mindenképpen ilyenként értékelhetjük a Kelet-Európa szakértő, R. J. W. Evans 1986-os munkáját. Viszonylag részletesen ír Erdély és a Magyar Királyság kulturális és művészeti fejlődéséről. Az irodalom és a késő-renaisszansz kori festészet kap nála kiemelt figyelmet.⁵³ Részletesen foglalkozik Erdély etnikai és részben belpolitikai helyzetével.⁵⁴ Végül ugyancsak részletesen jellemzi a vallási viszonyokat, ezen belül a protestantizmus pozícióit. Bár elemzése – a címből adódóan is érthető módon – elsősorban a magyarországi viszonyokat érinti, azonban ennek kapcsán gyakran kitér az erdélyi állapotokra is.⁵⁵ Korábban Bethlennel kapcsolatban azt emeli ki, hogy neki köszönhető a magyarországi protestantizmus hathatós patronálása és sikeres katonai védelme.⁵⁶ Összességében egyértelműen megállapítható, hogy a szerző igen kiterjedt információs bázissal bír a térség 16–17. századi általános állapotáról. Bár a munka magáról Bethlenről csak korlátozottan szolgál információval és ezáltal sajnos kevésbé járul hozzá az árnyaltabb Bethlen-kép formálódásához, mindenképpen üdítő színfoltnak kell tekintenünk Evans munkáját. Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy az angol szerző a német – és megkockáztathatjuk, hogy egyben az osztrák – tudományos közvéleménynél is szélesebb körű általános tájékozottságról tesz tanúbizonyságot a magyarországi és erdélyi viszonyokat illetően.

⁵¹ A két fejezet között kronologikus tekintetben átfedés van, ugyanis a török háborúk tárgyalásánál vázlatosan áttekinti az egész 17. századot. Robert E. Kann: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526–1918*. Wien – Köln – Graz 1977. 47–61.

⁵² Kann, 1977. 58.

⁵³ Robert J. W. Evans: *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700*. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. Forschungen zur Geschichte des Donauraumes Band 6. Wien – Köln – Graz, 1986. Leginkább 89–95., 183., 188–189.

⁵⁴ Evans, 1986. 177–178.

⁵⁵ Az említett információk elszórtan: Evans, 1986. 183–193.

⁵⁶ Evans, 1986. 68.

A francia történész, Victor-Lucien Tapié német nyelven *Die Völker unter dem Doppeladler* címen megjelent monográfiájában tömören, de tárgyyszerűen értékeli Bethlen katonai szerepét. Személyiségéről is ír röviden. Eszerint Bethlen becsvágyó, ügyes politikus volt. Végül a szerző említi még a nikolsburgi békét is. Kisebbségi jelentőségű tárgyi tévedésként róhatjuk fel, hogy Bethlent nagyfejedelemként említi.⁵⁷

Ugyancsak tárgyyszerűnek tekinthető a Rolf Bauer által közölt Bethlen-kép. Az eddigiek fényében és annak tekintetében, hogy a szerző itt elemezett műve több évszázadot ölel át, Bauer viszonylag részletesen foglalkozik Bethlennel. Uralomra kerülése és egyben az ország geostratégiai helyzete kapcsán azt olvashatjuk, hogy 1613-ban került Bethlen uralma alá Erdély, aki a Porta alá rendelte az országot. Regnálásáról pozitívan nyilatkozik: „*ügyes keze alatt a sokat szentvedett Fejedelemség konszolidációt élt meg, még ha fel is fűződött a császár háttában létesülő protestáns [államok] lánc[á]ra.*”⁵⁸ A harmincéves háborúba történő bekapcsolódás kérdésében kissé túl nagy teret szentel a vallásnak, azaz Bauer szerint Bethlen kálvinistaként szolidáris volt „a pfalzival” és a szövetségkötés után Bécs alá nyomult. A fejedelem visszavonulását a korabeli erdélyi propaganda hatására a lengyel betöréssel magyarázza. A katonai eseményeket összességében mégis reálisan ítéli meg, eszerint mivel Thurmnak is meg kellett szakítania hadjáratát, Bécs megmenekült.⁵⁹ A békekötést kissé sommásan összegzi: „*a béke Bethlennel újra Ferdinánd uralma alá juttatta Magyarországot. Mindenesetre Erdély továbbra is egy bizonytalan tárgyalópartner maradt és mindig készen állt fellépni a császár ellen.*”⁶⁰

Hasonlóan többarcú Bethlen megítélése Karl Vocelkának a 2003-as „Bécs története” kötetben megjelent elemzésében. Eszerint mivel a fejedelem kálvinista volt, becsvágya vezette arra, hogy szövetkezzen a csehekkel. 1619 novemberében Ebersdorfnál, Bécs előtt táborozott. Mindenesetre – a csehekkel majdnem egyidőben – feladta a kilátástalan állóháborút Bécs előtt.⁶¹ Vocelka szerint Bethlen további pozíciója a háború menetében meglehetősen ingadozó volt. Megemlíti 1620-as királlyá választását, az 1621-es békekötést, majd a fejedelem következő bekapcsolódását a Habsburg-ellenes koalícióba 1623-ban.⁶² A nikolsburgi bé-

⁵⁷ Victor Lucien Tapié: *Die Völker unter dem Doppeladler*. Graz – Wien – Köln, 1975.

⁵⁸ Rolf Bauer: *Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas*. Berlin, 1970. 144.

⁵⁹ Bauer, 1970. 154–155.

⁶⁰ Bauer, 1970. 156.

⁶¹ Karl Vocelka: Die Stadt und die Herrscher. In. Peter Csentes – Ferdinand Opll (Hg.): *Wien. Geschichte einer Stadt*. Band 2. 41.

⁶² Vocelka, 2003. 41–42.

ke 1624-es megerősítése kapcsán csak annyit említ meg, hogy Bethlen a csehek „*rendi-protestáns vereségének*” hatása alatt lemondott a királyi címről.⁶³

Walter Kleindel kronológiáját a „műfajból” eredően tömör és tárgyyszerű adatközlés jellemzi. Bethlen esetében is a száraz tényekre szorítkozik, mindenfajta értékelés nélkül. A mű kiemelendő értéke témánk szempontjából, hogy olyan információkat is közöl Bethlen diplomáciai mozgásteréről, amelyeket a német nyelvű szakirodalom általában nem érint. Így 1613-as fejedelemmé választása mellett Kleindel említi, hogy az 1614-es linzi osztrák rendi gyűlés fő témája a török elleni védekezés volt, s a tárgyalásokon Erdély és Bethlen ügyében a rendek Mátyással szemben foglaltak állást. Nevezetesen – az uralkodó szándékával ellentétesen – a Bethlennel kötendő béke mellett döntöttek. Itt már utalást találunk az 1615. májusi békekötésre. Majd később megtaláljuk a hivatkozott információt, miszerint 1615. május 6-án a Nagyszombatban megkötött békében Mátyás elismerte Bethlent fejedelemmé, cserébe utóbbi kötelezettséget vállalt arra, hogy támogatja a császárt a török elleni harcban.⁶⁴ A későbbiekben a kronológia érinti még az 1620. januári pozsonyi országgyűlést, Bethlen királlyá választását, a nikolsburgi békét, Bethlen 1623-as hadjáratát, az 1624-es dán-angol-holland-erdélyi szövetségekötést, valamint az 1626-os pozsonyi békét.⁶⁵ Végül kivételesen mondható, hogy Kleindel szűkszavúan bár, de megemlíti Bethlen halálát is. Ennél a bejegyzésnél szerepel a születési dátum, valamint összefoglalva közli Bethlen uralkodói címeit.⁶⁶

A Bethlen-féle segédc csapatok szerepe kapcsán korábban már említettem Peter Broucek tanulmányát. Utolsóként érdemes részletesen foglalkozni ezzel a művel, mivel – az eddig tárgyalt szakirodalomhoz képest – Broucek is viszonylag jelentős teret szán Bethlen katonai szerepvállalásának a harmincéves háborúban. Bécs 1619-es válságos helyzete kapcsán részletesen és reálisan mutatja be Bethlen katonai manővereit, valamint a felkelő csapatok tényleges stratégiai lehetőségeit.⁶⁷ A magyarországi eseményekre kitekintve a szerző megfogalmazása szerint Bethlen Pozsonyban „*megválasztatta magát*” Magyarország fejedelmének. A beszercebányai országgyűlésen a királyválasztás leírása során már a Bethlent támogató rendi erők saját szándéka érezhető hangsúlyosabbnak.⁶⁸ Broucek kivételével senki más, így Parker vagy Wilson sem említi Bethlen segédc csapatainak a pontos szerepét a fehérhegyi csata idején. Broucek szerint a Bethlen által a cseh szövet-

⁶³ Vocelka, 2003. 43.

⁶⁴ Walter Kleindel: *Österreich. Daten zur Geschichte und Kultur*. Wien – Heidelberg, 1978. 135.

⁶⁵ Kleindel, 1978. 137–139. 141.

⁶⁶ Kleindel, 1978. 141.

⁶⁷ Peter Broucek: *Der Krieg und die Habsburgerresidenz*. In: Andreas Weigl (Hg.): *Wien im Dreißigjährigen Krieg*. Wien – Köln – Weimar 2001. 106–154. 135–139.

⁶⁸ Broucek, 2001. 139.

ségeseinek küldött kontingens egyszerűen elkésett a döntő ütközetről. Az események leírásánál a szövegtörzsbe besúrva látható egy képi ábrázolás Bethlenről, ami ugyancsak elvélve fordul elő a nyugati szekundér szakirodalomban.⁶⁹ A Fehérhegy utáni diplomáciai események kapcsán kissé negatív élel nyilatkozik Bethlen békekötési szándékáról: „*mivel menteni akarta a bőrét, sietve fegyverszünetet kötött*”. Broucek szerint Bethlen Hainburgot szeretete volna még bevenni, azonban ez nem sikerült neki. A szerző összegzése szerint 1620–1621-re Bethlen maradt az egyetlen számottevő ellenség a császári csapatok számára. Végül megemlíti, hogy a magyar katolikus rendek által Bethlenre gyakorolt nyomásnak is szerepe volt a nikolsburgi béke megkötésében.⁷⁰

A tanulmány következő fejezetének a címe: „*A Nagy Háború és Bécs 1621 és 1644 között – Bethlen Gábor és szövetségeseinek támadása*”.⁷¹ A fejezetet elolvassva hamar kiderül, hogy a fő hangsúly itt Bethlen tevékenységén van. Broucek jól követhető érveléssel kifejti, hogy a húszas években a „nyugati hatalmak” által pénzügyileg támogatott Bethlen hadmozdulatai voltak a legjelentősebbek Bécs szempontjából. Göding kapcsán vázolja, hogy a császáriak számára a valódi probléma nem Bethlen állítólagos kegyetlenkedése volt, hanem az ellátási nehézségek. Bethlen heterogén csapatai is fellázadtak a rossz ellátás és a csekély zsákmány miatt. Bethlen következő beavatkozása kapcsán megjegyzi, hogy a fejedelem nagyvonalú ígéreteket tett szövetségeseinek a várható erdélyi támadásra vonatkozóan, azonban a császár – és Wallenstein – már felkészültebben várta az erdélyi támadást, s a hadmozdulatok színterét sikerült áthelyezni magyar területre, a Vág és Esztergom közötti térségbe. Az események semleges hangvétélű leírását azzal zárja, hogy a két sereg „*Neograd (Nógrád)*” térségében találkozott, de komoly összecsapásra nem került sor.

Összességében megállapítható, hogy az angol és német nyelvű szakirodalomból nyerhető Bethlen-kép hiányos, s néhány esetben a fejedelemmel szembeni negatív emocionális felhangoktól sem mentes. Vannak azért biztató kivételek, amely munkák szűkebb vagy bővebb információs bázissal dolgozva, de mindenképpen igyekeznek tárgyyszerű képet alkotni a fejedelemnek – főként a harmincéves háborúban képviselt – történeti szerepéről. Mind a megfelelő információs bázis, mind a tárgyyszerű Bethlen-kép kialakításában természetesen a magyar szerzőknek angol vagy német nyelven megjelenő munkái játsza(ná)nak jelentősebb szerepet. Értelemszerűen akkor várhatnánk el a „nyugati” történetírás részéről széles információs bázisra alapozott tárgyyszerű Bethlen-kép közlését, amennyiben az

⁶⁹ Broucek, 2001. 140.

⁷⁰ Broucek, 2001. 141–142.

⁷¹ Broucek, 2001. 142–148.

angol, német holland, stb. szerzők idegen nyelven megjelent jelentős magyar történeti munkákkal tudnának dolgozni.

MELLÉKLETEK

1. táblázat.

*Bethlen-kép a harmincéves háború szakirodalmában,
szűk információs bázissal*

Mű szerzője, rövid cím, évszám	Nyelv	Bekapcsolódá- sa hábo- rúba	Bethlen katonai szerepe	Bethlen címe, meg- nevezése	Bethlen szemé- lyisége	További infor- máció Bethlen- ről	Erdély „elhe- lye- zése”	Földrajzi pontat- lanság	Tárgyi tévedés
Reppen: 30jähriger Krieg. 1998.	német	–	–	fejedelem, M. Kir. proklamált királya	–	–	–	–	–
Brnardic: Imperial Armies. 2009.	angol	említés	–	fejedelem, a császár vazallusa	–	–	–	–	félre- érthető
Childs: Warfare in the 17th Century. 2001.	angol	említés	–	a hágai szöv. támo- gatója	–	–	–	gyakori	félre- érthető
Schormann: Der 30jährige Krieg. 1985.	német	említés	semleges megíté- lés, 1620- as szerep negatív	fejedelem	–	–	geo- stra- tégiai- lag pontos	elvértve	–
Arndt: Der dreißigjäh. Krieg. 2009.	német	említés	semleges megíté- lés	fejedelem	–	–	–	–	–

*2. táblázat.
A harmincéves háború szakirodalma,
viszonylag széles információs bázis,
torz Bethlen-kép*

Mű szerzője, rövid címe, évszám	Nyelv	Bekapcsolódás a háborúba	Bethlen katonai szerepe	Bethlen címe, meg- nevezése	Bethlen személyisége	További információ Bethlen- ről	Erdély „elhe- lyezé- se”	Földrajzi pontat- lanság	Tárgyi tévedés
Wedgwood: Der dreissigjähri- ge Krieg. 1969.	német	részletes	erősen negatív	általában fejedelmi cím nélkül	erősen negatív	házasság	föld- rajzi- lag, straté- giailag pontat- lan	elvétve	gyakori
Findeisen: Der Dreißigjähri- ge Krieg. 1998.	német	részletes	erősen negatív, ellent- mondá- sos	fejedelem	gúnyo- san ne- gatív, ellent- mondá- sos	megvá- lasztás, (pontat- lan) há- zasság	–	elvétve	–
Guthrie: The later Thirty Years War. 2003.	angol	említés	–	fejedelem	–	–	vázla- tos, el- lent- mon- dásos	gyakori	gyakori

3. táblázat.

A harmincéves háború irodalma, viszonylag széles információs bázis, tárgyszerű Bethlen-kép

Mű szerzője, rövid címe, évszám	Nyelv	Bekapcsolódás a háborúba	Bethlen katonai szerepe	Bethlen címe, megnevezése	Bethlen személyisége	További információ Bethlenről	Erdély „elhelyezése”	Földrajzi pontatlanság	Tárgyi tévedés
Kamppmann: Europa und das Reich im 30j. Krieg. 2008.	német	részletes	semleges megítélés	fejedelem	semleges, realpolitikus	–	geostratégiai szempont, pontos	–	–
Parker: 30 Years' War. 1984. / 30jähr. Krieg. 1987	angol/német	részletes, konkrét hadműveletek	semleges, reális megítélés	változó: fejedelem / „az erdélyi”	semleges, realpolitikus, stratégia	–	Erdélyi-Habsburg viszony pontatlan, gazdasági helyzet pontos	–	–
Polišenský: 30 Years War. 1971.	angol	részletes	semleges megítélés	fejedelem	realpolitikus, jelleme inkább negatív (türelmetlen)	–	geostratégiai szempont, pontos	elvértve	–
Wilson: Europe's Tragedy. 2009.	angol	részletes	részletes, reális megítélés	fejedelem		rövid biográfia, koronázás	földrajzilag pontos	elvértve	–
Jessen (hrsg.): Der 30jährige Krieg. 1977.	német	–	–	fejedelem,	pozitív, harcias, békétlen	koronázás, megjelenés, külső	–	–	–

ERDŐSI PÉTER

**A FIATALKOR ÉS AZ UDVARI ÉLET TÉMÁJA
A BETHLEN GÁBORRAL ÉS BÁTHORY ZSIGMONDDAL
FOGLALKOZÓ TÖRTÉNETI IRODALOMBAN**

A kora újkori erdélyi állam történelmi emlékezetében nemigen szerepel még két olyan szélsőségesen ellentétes megítélésű uralkodó, mint a legnagyobb fejedelmeként számon tartott Bethlen Gábor és a kudarcairól nevezetes Báthory Zsigmond. A két személyiséghez kapcsolt tulajdonságok még jobban megmutatkoznak az el- lenpéldák fényében. Indokoltnak látszik tehát egy összehasonlító elemzés elvégzése, amely feltárja a két történelmi személyiség szembeállításának részleteit, keresi eltérő megformálásuk indítékait, és lehetőséget kínál annak megértésére, hogy milyen logika szerint működik az emlékezet, a történetírás az erdélyi uralkodók kapcsán.

Nem ismertetem ezúttal részletesen a két imázs formálódásának hosszú folyamatát, amely az uralkodók életideje alatti kezdetektől a közvetlen utókor emlékezetén át a tudományos történetírásig ível.¹ Az értékelés alakulásának finom mozzanatairól adott áttekintés helyett néhány markáns tematikai csomópontot helyezek előtérbe, amelyek egyúttal Báthory és Bethlen összehasonlításának kategóriáit képezik. A szerteágazó probléma két jól körülhatárolható részére szűkítem a vizsgálódást, a gyermek- és ifjúkor, illetve a fejedelmi udvar ábrázolásait járom körül, és azt a kilenc esztendő időszakot jelölöm ki, amelynek kezdete Bethlennek első udvarbeli megjelenése 1593-ban, vége pedig a Báthory Zsigmond utolsó csatavesztése és lemondása miatt bekövetkező 1602-es emigrációja.

Első látásra talán különös a szándék, mely Bethlen alakját épp Báthory Zsigmondéval kívánja összevetni, hisz kézenfekvőbb és megszokottabb Báthory Gáboréhoz mérni. Végzetes küzdelmük, a meggyilkolt fejedelem emlékezetének Bethlen és hívei általi formálása könnyen magyarázatot adhat a győztes és a legyőzött ellenfél személyéhez fűződő reprezentációk messzemenő eltéréseire.²

¹ Bár elismerem azon különbségtétel fontosságát, amely a történelmi elbeszélés kora újkori, mitikus elemekben bővelkedő változataitól minőségileg eltérőnek tekinti a 19. századdal kezdődő tudományos, kritikai történetírást, úgy találom, éles különválasztásuk esetünkben elfedheti azt a jelenséget, hogy még a professzionális történetírás teljesítményei sem mentesültek az imázsformálás korai, mitizáló változatának igen hosszú távon érvényesülő befolyásától.

² A Báthory Gábor nőrokonai elleni perekéről: Nagy László: „*Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...*” *Erdélyi boszorkányperek*. Bp., 1981. (továbbiakban Nagy, 1981.) – A Báthory Gábor elleni 1610-es sikertelen merénylet Bethlen általi kivizsgáltatásáról és Báthory emlékének a nő-

Viszályuk értelmezései azonban gazdagodhatnak abban a tágabb kontextusban, amelyben a két történelmi személyiség ábrázolásait Báthory Zsigmond és Bocskai István alakjának reprezentációival együtt gondoljuk el. Az életüket és uralkodásukat elbeszélő történetek ellentétekre és analógiákra épülő sémának engedelmessé válnak. Egyik pólusán a két Báthory alakja áll, Bocskai és Bethlen pedig a szemközti; Bethlen továbbá Bocskai örököséként, művének folytatójaként szerepel, és ahhoz hasonlóan fordul szembe Báthory Gáborral, ahogy Bocskai István távolodik Báthory Zsigmondtól. Az elbeszélések megértetik az olvasókkal, hogy a pályájuk korai szakaszában egymással szövetséges szereplők miért léptek külön utakra: a fordulat után elért siker azáltal lesz látványosabb és meggyőzőbb, hogy a beszámolók a sikertelen elődöt vagy ellenfelet még mélyebbre taszítják. Az imént vázolt séma kontextusában próbálom tehát felvillantani a Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor ábrázolásának dinamikáját megteremtő fontosabb témákat. Elemzésem során a vélekedéseket, feltevéseket éppoly figyelemre méltóknak tekintem, mint a dokumentumokkal alátámasztott tényeket.

A szembetűnő különbséget, hogy az utókor Zsigmondra megvetéssel, Bethlenre csodálattal emlékezett, kétségkívül befolyásolta – uralkodóként elért eredményeiken túl –, hogy mennyire tudtak önmagukról koherens, meggyőző képet kialakítani és elfogadtatni, illetve maradt-e – a későbbiekben is ható – elmarasztaló vélemény róluk. Zsigmond kortársai közül főleg az őt súlyosan elítélő Szamosközy István és Somogyi Ambrus elbeszélései jelzik előre az utókor ítéletének beállítódását. A születés, a gyermek- és ifjúkor, a nevelkedés, az udvari milió témája eszköz náluk a jellem bizonytalanságának, változékonyságának alátámasztására. Az olyan pozitív hangvételű munkák, mint Baranyai Decsi János históriája, amely kedvezően állítja be Zsigmondot, vagy a Giorgio Tomasi által írt, *La Bathorea* című apológia, nem befolyásolták számottevően az utókor negatív véleményalkotását.³

ügyeire tett hivatkozással történő befektetéséről: Horn Ildikó: *Önagysága merénylői* (Gondolatok egy politikai összeesküvésről). In: *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bp., 2005. 171., 178–179.

³ A *Zsigmond* karakterére és udvarára vonatkozó feldolgozásokat hagyományosan meghatározó egykorú szöveghegy: *Szamosközy István történelmi maradványai* (1566–1603). Szerk. Szilágyi Sándor, II. 1598–1599. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum, XXVIII.) Bp., 1876. 10–16.; Borzsák István fordításában: *Szamosközy István: Erdély története [1598–1599, 1603]*. Vál. Sinkovics István. h. n. [Bp.], 1977², 56–62. (továbbiakban *Szamosközy*, 1977.); valamint *Szamosközy István történelmi maradványai*. Szerk. Szilágyi Sándor, IV. Bp., 1880. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum, XXX.) *passim*. Báthory Zsigmond megítélésének újragondolásában jelentős lépést tett Klaniczay Tibor: *Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában* (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Pallas magyar ivadéka*. Bp., 1985. 104–123., illetve Nagy László: *A orosz hírű Báthoryak*. Bp., 1984. 77–148. (továbbiakban *Nagy*, 1984.) – Az utóbbi években többek – így Horn Ildikó, Kruppa Tamás, Várkonyi Gábor és jómagam – írásaiban formálódik a Zsigmond fejedelemmel kapcsolatos tudás.

Szamosközy nézetei még a 19. században is hatottak, amikor a tudományos igényű, kritikai történetírás vizsgálat alá vette Zsigmond uralkodását, hiszen fordultatos politikai pályáját könnyen lehetett állhatatlansággal, meggondolatlansággal magyarázni. Bethlen esetében is kitartott a 19–20. századig az a kép, amely életében és közvetlen utókorában keletkezett, csakhogy Báthoryétól eltérően pozitív eszményt hordozott. Az idealizált kép kialakulásához maga Bethlen is hozzájárult – például egy hozzá látogató diplomatának előadott személyes emlékeivel –, formálták csodáló hívei, Keserői Dajka János, Háportoni Forró Pál, Bojthi Veres Gáspár, Kemény János és mások. A fejedelem dicsérete hosszú távon hatásosabbnak bizonyult, mint a kritikus kortársak – például Pázmány – hangja, és beépült a 19. században tudományos alapokra helyeződő történetírásba.⁴

Az ifjúkor és az udvar – az életrajz és a politikai környezet e két szegmensének – összehasonlítását nemcsak a két uralkodó utólagos megítélésének szélsőségei, hanem életútjaik valós különbségei és kapcsolatai is indokolják. Zsigmondot eleve fejedelemnek nevelik, uralkodócsalád tagjaként nő fel – a szerényebb státusú Bethlen esetében hosszú évekig fel sem merülhet a fejedelmi hatalom megszerzése. A történészek felekezeti hovatartozása is nyilvánvalóan befolyásolhatta a narrációkat, így mind a katolikus Sigismundus és a református Gabriel kapcsán, mind a Habsburg dinasztia és Erdély viszonya vonatkozásában más-más álláspontra helyezkedhettek. Ugyanakkor a két személyiség élettörténetének közös szakasza is indokolja a komparatiztikai kísérletet: az 1593 és 1602 közötti időszak, amely a tizenhárom éves Bethlennek a nála mindössze hét esztendővel idősebb Báthory udvarába való bekerülésével veszi kezdetét. Bethlen ugyanabban az évben lépett hatalomra Erdélyben, amikor Báthory Zsigmond Prágában meghalt⁵ – mintegy fél évvel azelőtt, hogy unokaöccse, Gábor gyilkosság áldozatául esett. Bethlen Gábor uralkodásának kezdetét tehát a két Báthory letűnése kísérte.

A 19. század utolsó harmadában a Bethlen uralkodására vonatkozó nagyszabású akadémiai forráskiadásokkal együtt felmerült a történészekben az az igény

⁴ „Titkos törökösségének”, kétszínűségének egykorú, röpiratokban ismételtetett vádjára pl.: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1879. 1.; Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Harmadik közlemény. = *Századok*, 1929–30. 4–6. sz. 585–591. – Veress Endre jegyzi meg, hogy „nemzetségéről még életében három udvari embere irt s ami kettőjük udvari írók szokása szerint ferdített és költött a Bethlenekről és kivált Bethlen Gábor ifjúkori tetteiről, az mind a mai napig tovább burjánzik irodalmunkban”. Veress Endre: Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága. (Bevezetésül Bethlen ifjúkori leveleihez). = *Erdélyi Múzeum*, 1914. (Új folyam) 6. sz. 287. (továbbiakban Veress, 1914.) – A Bethlen-szakirodalmat, az idealizáló szövegeket és az ellenvéleményeket áttekintette Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp., 1929. 281–282.; Nagy László: Bethlen Gábor a magyar történelemben. In. *Bethlen Gábor állama és kora*. Szerk. Kovács Kálmán, Bp., 1980. 3–18. – Hernádi László Mihály: Bethlen Gábor bibliográfia 1613–1980. In. Uo. 73–164.

⁵ A lemondott uralkodó utolsó éveiről és politikai terveiről: Horn Ildikó: Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611.) In. *Tündérország útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp., 2005. 145–165.

is, hogy megértsék, honnan jön a nagy uralkodó, milyen tényezők hathattak rá fiatalkorában. Az eleinte vázlatos, töredékes tudás, amelynek formálódása során mérlegre került egyes adatok hitelessége,⁶ 1914-ben teljesedett ki, amikor Veress Endre a kolozsvári *Erdélyi Múzeum* hasábjain az adatok kimerítő feldolgozásának igényével közölt önálló tanulmányt a fejedelem ifjúkoráról; itt publikálta udvarba kerülésének 1593-ra tehető dátuma és az 1613-as hatalomra jutása közötti két évtized során írt leveleit.⁷ Veress, aki Báthory-kor egészének szakértőjeként Bethlen korai élettörténetének terén is kulcsszereplő, a szakmai közelmúlt eredményeit így összegezte: „Az újabb történelmi kutatás évtizedeken át páratlan eredménnyel derítette fel uralkodásának részleteit és százszámra hordta össze az életére vonatkozó leveleket. Ezek között azonban alig van egynehány ifjúsága idejéből s valósággal eseményszámba ment, valahányszor egy pár adat Bethlen trónralépte előtti idejéből feltűnt.”⁸

Veressnek az adatok szűkösségére tett megállapítása száz év elteltével is érvényes Bethlen fiatalkorának 1593 és 1602 közti szakaszára. 1593-ban Gyulafehérvárról írt leveléből tudható, hogy Báthory Zsigmond „sok hizelkedő emberek szavára” több mint egy éve elvette birtokát, majd „egynéhány fő atyáncfiai törekedésére” felkínált valamit, bizonyára kárpótlást, cserebirtokot, és a tizenhárom éves, árván maradt fiú ennek megszerzése érdekében ment a fehérvári udvarba. Bízik a sikerben, és mint a levélből látható, befolyásos személyiségek közbenjárására számít. Megtudjuk, hogy ezidáig tanult, most pedig keresi, hogy kinek szegődhetne a szolgálatába – az egyik lehetőség maga a fejedelem.⁹ Ezt követően csaknem egy évtizedre beáll a csend. Szinte teljes homály övezi a fejedelemhez fűződő kapcsolatát. Nem említik őt az udvar ügyeiben tájékozott, rendszeres beszámolókat író jezsuiták, jelenlegi tudomásunk szerint oklevelekben sem követhető nyomon a karrierje. S ha ez az általános forrásadottságokat ismerve nem is szokatlan, megkockáztatható, hogy a fiatal Gábor, aki befolyásos személyiségek, talán rokonok („atyafiak”) segítségével reménykedhetett – a hagyomány itt Bocskai személyére mutatna –, az ő támogatásukkal sem jutott olyan jelentős funkcióhoz, amely oklevelekben rögzített tisztségben vagy misszilis levelekben

⁶ Angyal Dávid: Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról. = *Századok*, 1899. 6. sz. 547–551. (továbbiakban Angyal, 1899a.)

⁷ Egyedül az alább említendő 1593-as levél dokumentálja a Báthory Zsigmond uralkodásának idejére eső éveit, a következő már a Zsigmond utolsó lemondása után, 1603-ban íródott.

⁸ Veress, 1914. 21.

⁹ Az 1593-ban írt (egykor tévesen 1596-ra datált) levélre: Ifj. Kubinyi Miklós: Bethlen Gábor levele Justh Andrásához. = *Századok*, 1889. 3. sz. 239–240.; Angyal, 1899a. 547–548.; Veress Endre: Bethlen ifjúkori levelei. = *Erdélyi Múzeum*, 1914. (Új folyam.) 6. sz. 313.; Bethlen Gábor: *Levelek*. Vál. Sebestyén Mihály, Bukarest, 1980. 27–28. – A szóban forgó birtokot („fő jószágunk”, vár, négyszáz ház jobbaggyal) Marosillyével azonosítja a szakirodalom és 1599-re teszi a visszaszerzését. Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992. 22. (továbbiakban Csetri, 1992.)

említett feladatban, cselekedetben konkretizálódott volna. A történeti irodalomban nem merül fel a kérdés, hogy 1593 után kilenc éven át folyamatosan Zsigmondot szolgálta-e, és mindvégig Fehérváron volt-e, de valójában teljes bizonyossággal ez nem állítható.

1600 decemberében megállapodik fivérével, Istvánnal birtokaik megosztásáról, ami nem csupán annak dokumentuma, hogy Marosillye (ismét?) az ő kezén van, hanem az akkori idők bizonytalanságának is: az egyezés szövegében utalnak arra a veszedelmes eshetőségre, hogy „vagy pogán mia, vagy valami istentelen fejedelem vagy ez országnak gubernatora” elvennie Illyét Gábortól. Basta gyulafehérvári bevonulása, Székely Mózes betörése, Mihály vajda miriszlói legyőzése, és különösen az egy hónappal korábban, november végén tartott országgyűlés után, amely Bocskai száműzte és megfosztotta birtokaiktól, a testvéreknek számos okuk lehetett a birtokaik sorsáról való gondoskodásra.¹⁰ Másfél évvel később, 1602 júniusában annyit villant fel Zsigmond adománylevele – mely Bethlen tisztségére nem tér ki, de „generosus”-nak titulálja –, hogy a hatalmi harc végjátékában többek közt őt is birtokkal jutalmazta szolgálataiért.¹¹ Láthatólag kitart a fejedelemségéért oszmán támogatással küzdő Báthory mellett, olyan időben, amikor Bocskai István már Prágában van. Így az oklevél egyébként szokványos indoklása, mely a birtokadomány indokául a tanácsurak közbenjárását jelöli meg, Bocskaira nem vonatkozhat, hanem annál inkább az ekkor még Zsigmond pártján állókra.¹² Az oklevél kiállítását követően tizenkét nappal Bethlen részt vesz Báthory oldalán a Giorgio Basta ellen vívott tövisi csatában – ahogy feltehetőleg korábbi hadjárataiban is –, és fejedelme vereségét, illetve néhány közbeeső mozzanatot követően Székely Mózes oldalán a török területen lévő Temesvárra távozik. Viszontlátjuk Szamosközy történetének lapjain, ahol Székely embereként kap vezető szerepet Gyulafehérvár 1603-as ostromában, amely során tűzvész sújtja a várost és a fejedelmi palotát: olyan oldalak ezek, amelyeket később ő maga néz át és lát el széljegyzetekkel.¹³

¹⁰ Bethlen Gábor és István osztozása. = *Történelmi Tár*, 1890. 3. sz. 560–562.

¹¹ Déván, 1602. június 20-án adományoz Gábornak és általa testvérének, Istvánnak fejedelmi birtokokat Arad vármegyében. *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*. I. 1569–1602. (Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 1–3. Szerk. Jakó Zsigmond.) VII. 3. *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602)*. Szerk. Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó, Kolozsvár, 2005. 517. (2022. sz.); az irat digitális másolata: *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689.) Erdélyi Királyi Könyvek*. DVD. Szerk. Gyulai Éva, Miskolc – Bp., 2005.

¹² Bocskai prágai kényszer tartózkodásáról G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora*. Bp., é. n. [2006.] 149, 155–157.

¹³ Szamosközy, 1977. 467., Sinkovits István 233. sz. jegyzete. – Az 1603-as gyulafehérvári hadi események összefoglalására Kovács András: Bevezetés. In. *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Kolozsvár, 1998. 5–6. – Nem ismerem más jelenkori tanulmányt, amely az imént idézett munkához hasonló alapossággal számolna be a két ostromról, Bethlennek az elsöben való részvételét is beleértve. Az életrajzok rendszerint hallgatnak arról, hogy összefüggés lenne Gyulafehérvár

Lényegében ennyit állíthatunk a szigorú kritika próbáját megálló adatok alapján a Bethlen tizenhárom és huszonnégy éves kora közti időszakról. Ám azok a történészek, akik többet kívántak mondani a fejedelem ifjúkoráról – eszmélkedéséről, előmeneteléről, útkereséséről –, olyan ismereteket is mozgósítottak, amelyek a kérdéses időszagnál későbbi forrásokból, visszaemlékezésekből, beszámolókból származnak, és alighanem többet árulnak el a Bethlen múltjának megformálására irányuló szándékokról, mint a múlt szóban forgó szakaszáról, de másfelől épp azért tűnhetnek értékesnek, mert „magától Bethlentől” vagy az őt személyesen ismerőktől valók.

A forrásadottságok persze dilemma elé állítják a történészeket. Attól függően, hogy elfogadják-e az utóbbi csoportba tartozó feljegyzéseket – pontosabban aszerint, hogy mit fogadnak el belőlük –, szükségképpen más-más eredményre kell jutniuk elbeszélésükben. Döntésüknek nem kisebb a tétje, mint hogy megírható-e egyáltalán a fiatalembernek az 1593 és 1602 közötti életszakasa, amely személyes formálódása szempontjából vélhetően alapvető és megkerülhetetlen. Aki elfogadja, hogy kevés olyan egykorú állítás szól ezekről az évekről, amely nem akad fenn a kritika rostáján, nehezen következtethet másra, mint hogy a megritkult adatokra valójában nem építhető a személyes fejlődést bemutató koherens történet.

A bonyolult kirakós játékkal bíbelődő – későbbi híradásokat elfogadó, és egyes esetekben a fantáziájukat is segítségül hívó – történészek mégis megalkották az óhajtott fejlődéstörténetet, így számos változatban előttünk áll a fiatal Gábor, Zsigmond udvarában. Apródi szerepkört tulajdonítanak neki a szerzők, de megfelelő források híján feladatkörét csak valószínűsíteni tudják, olyan teendőkkel jellemzik, mint az antecamerában való álldogálás, hírek vitele és vadászebek gondozása. E mérsékelt jelentőségű tevékenységnél azonban sokkal fontosabb a katonai tapasztalatszerzés, a hadjáratokban való részvétel, és nem véletlenül társtíjják a katonai vezetőként is kimagasló Bocskaival, mint „atyafival” és pártfogóval, hanem a két személyiség történelmi szerepe közti analógia okán. Csábító elgondolás, hogy a Báthory-udvar a leendő fejedelem politikai, diplomáciai esz-

égése és aközött, hogy Bethlen vezető szerepet vállalt megostromlásában. Az összefüggés valójában közvetett – a tüzet voltaképpen a császári várvédők okozták –, és nem olyan, amely miatt kerülni kellett volna a témát. A 19. század hatvanas éveiben Kőváry László még nyíltan beszélt róla, a Szamosközyt használó Bethlen Farkas nyomán: *Erdély története*. IV. Pest, 1863. 139–140. (továbbiakban Kőváry, 1863.) Azt ugyan később sem hallgatták el a szerzők, hogy Bethlen részt vett az ostromban – sőt, ez dicsőségesnek is minősülhetett a németek elleni akcióként –, ám tartózkodtak attól, hogy együtt említsék a pusztító tűzvészsel. (Egy lehetőség az óvatos, a valóságot részben fedő körülírásra, a palota későbbi helyreállítása kapcsán, amely még e jellegében is szókimondó sok más beszámolóhoz képest: „A Bethlen szeme láttára Basta korában elpusztult épület”, Csetri, 1992. 142.) – Nem ez volt az egyetlen csapás, amely a 16. századi gyulafehérvári anyagi kultúrát sújtotta a tizenöt éves háborúban, de nem vitás, hogy nagyban hozzájárult a Báthory-kori eredmények pusztulásához. De ki merte volna azt sugallani, hogy Bethlen azt építette újjá, aminek romlásához közvetve ő is hozzájárult? A hős nem lehet pusztító és építő is ugyanazon a helyen.

mélkedésének színhelye, amely egy prágai diplomáciai küldetésben való részvételben csúcsosodik ki.¹⁴

Szekfű Gyula és Rugonfalvi Kiss István vitája – amely a fejedelem halála háromszázadik évfordulójának hangulatában zajlott – a történeti reprezentáció fent

¹⁴ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor életrajza*. Pozsony – Bp., 1885. 4–6. (továbbiakban Szilágyi, 1885.); Angyal Dávid: *Bethlen Gábor életrajza*. é. n. [1899.] Bp., 5–6. (továbbiakban Angyal, 1899b.); Gindely Antal – Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara*. (Magyar történeti életrajzok) Bp., 1890. 7. (továbbiakban Gindely – Acsády, 1890.); Veress 1914, 291–292.; Rugonfalvi Kiss István: *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem*. Bp., 1923. 9–12. (továbbiakban Rugonfalvi Kiss, 1923.); Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp., 1929. 28–29. (továbbiakban Szekfű, 1929.); Angyal Dávid: Adalékok Bethlen Gábor történetéhez. Második közlemény. = *Századok*, 1929–30. 1–3. sz. 473–474.; Wittman Tibor: *Bethlen Gábor*. h. n. [Bp.], 1952. 8–10. (továbbiakban Wittman, 1952.); Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Bp., 1969. 13–14. (továbbiakban Nagy, 1969.); Nagy, 1981. 46–48.; Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*. Bukarest, 1982. 10–16. (továbbiakban Demény, 1982.); Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Bp., 1980. 17–18. (továbbiakban Barcza, 1980.); Csetri, 1992. 19–23. – Makkai László „korához és helyzetéhez mérten magas állások” betöltéséről tud: Bevezetés. In: *A fejedelem* (Erdély öröksége IV.) Szerk. Cs. Szabó László – Makkai László, Bp., é. n. [1941.] vi. Az állítás forrása itt minden bizonnyal Háportoni Forró Pál, aki szerint „nagy böcsülletes tiszteknek, úgymint tanácsbéli méltóságoknak, udvari főkapitányságnak, generálisságnak és mind az két császárhoz való nagy munkás követségeknél viselésében” helyt állt. Háportoni Forró Pál ajánlólevele Quintus Curtius fordításához. In: *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László, h. n. [Bp.], 1980. 280–281. Háportoni állításáról ld. Veress, 1914. 292. 24. sz. jegyzet, elfogadja és kiegészíthetőnek tartja Strassburg Pálnak, a Bethlenhez látogató diplomatának magától a fejedelemtől hallott beszámolójával. Mindazonáltal a Báthory Zsigmond udvarában elnyert tisztségek nyilvánvaló túlzások és a későbbi előremenetel visszavetítései. Tisztségeiről megbízható adatok alapján: Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 25, 102. 111. jegyzet, 339, 353. 372. jegyzet. (továbbiakban Trócsányi, 1980.) – Prágai tartózkodásra – Háportoni Forró mellett – elvileg maga Bethlen utalt, a Strassburgnak előadott visszaemlékezésében, mely az ő összefoglalásában így hangzik, „adolescetiam cum Sigismundo Bathoreo in Rudolphi caesaris aliorumque principum aulis, juventutem ac virile robur armis exercuit”, Szilágyi Sándor: Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összekötéseinek történetéhez. = *Történelmi Tár*, 1882. 277. Zsigmond alakja azután egyes elbeszélésekben Bocskaira cserélődött. Veress, 1914. 291. és 22–23. sz. jegyzet. A Bocskai Istvánnal, mint rokonnal és pártfogóval való gyakori képzetársítást maga Bethlen alapozza meg 1628-ban a vezér kajmekámnak írt levelében tett nevezetes kijelentésével, melynek kontextusa a Porta szolgálatában szerzett saját érdemeire, Bocskai fejedelemsége érdekében tett lépéseire való visszaemlékezése, a maga védelmében: Bocskai „nekünk atyánkfia volt, minket ő nevelt és igen hitt nekünk”. Itt a Bocskaival való közösségének felmutatása állt az uralkodó érdekében. *Török-magyarkori állam-okmánytár*. II. Szerk. Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor, Pest, 1869. (Török-magyarkori történelmi emlékek. I. osztály. Okmánytár. IV.) 31. Az atyafiságos viszonyra utaló kijelentés a későbbiekben felértékelődik a két személyiség együttműködésének 1604-es szakasza, illetve történelmi szerepük analógiája miatt. (A többnyire fenntartásokkal élő Szekfű is tényként fogadta el a kapcsolatot, Szekfű, 1929. 28–29.) – Báthory Zsigmond alakja ambivalens módon helyezkedik el Bethlen élettörténetén belül. Szerepel egyrészt az árvaságra jutott ifjú marosillyei család birtokának („apai juss”) elvétele kapcsán, és így az igazságtalanság képzele társítható hozzá, másrészt azonban törökellenes hadjáratainak adnak lehetőséget a fontos katonai tapasztalatszerzésre, s ilyenformán fejlődését mozdítja elő. Ehhez járulnak a Zsigmond udvarának hétköznapi és diplomáciai életéből szerzett benyomások, amelyeket hol hasznos tanulságokkal, hol veszélyes cselszövésselel jellemeznek a Bethlen-történetek.

említett dilemmáját illusztrálja. 1929-es életrajzi szintézisében Szekfű a bethleni ifjúkor Báthory udvarbeli szakaszát illetően megelégedett Veress adatgyűjtésével és feldolgozásával, újabb ismereteket nem közölt. Mint írja, a Veress által összegyűjtött anyag megnyugtatóan tisztázta Bethlen korai politikai fejlődésének „külső képét”, ám „a belső fejlődésre” nézve e levelek „édeskeveset nyújtanak”. A korai évekről szóló oldalai ama rezignáció miatt érdekesítő – módszertani szempontból mindenképp –, amellyel Szekfű a kora újkori magyar történet személyiségei megismerésének korlátairól nyilatkozik. Eszrevételét ugyanis nem korlátozza Bethlen esetére, hanem tágabban érti: azt állítja, csupán külső képeket nyerünk a kor magyarjairól, a személyes (vagyis: a nem közéleti) kép ritka, és az is konvencionális, tipikus.¹⁵ Talán a romantikus képzelettel szembeni fenntartások késztették a megismerés bizonyosságát illető tartózkodásra a szellemtörténet művelőjét? Vagy egyszerűen hátrította egy olyan kutatás gondolatát, amely a személyiség rejtett rétegeire vagy azok megnyilvánulási formáira irányulhatott volna – de éppen ő, aki másutt szívesen beszélt lélekről, lelki alkatról?

Szekfű verziója Bethlen ifjúkoráról ennek megfelelően rövid és visszafogott. Rugonfalvi Kiss István válaszában, melyet a fejedelem iránti végtelen tisztelet hat át, Szekfű megismerésre vonatkozó módszertani fenntartásait a Bethlennel szembeni negatív elfogultságára vezeti vissza, s úgy véli, a történészek legfőbb feladata hőseik lelkivilágának megismerése, amelynek kulcsa éppen a gyermek- és ifjúkori benyomások vizsgálata. A fejedelem uralkodásáról kifejtett tézisei miatt Szekfűt kegyeletsértéssel vádoló történész nehezményezi, hogy Veressel egyetértésben nem fogadja el hiteles tényként azokat a – többek közt a Bethlen dicséretét zengő udvari literátusoktól, Bojthi Veres Gáspártól és Keserői Dajka Jánostól, vagy épp magának a fejedelemtől származó – adatokat, amelyek az ifjúkori tetteket és érdemeket igazolnák.¹⁶ Valóban, a fiatalkorról szóló narrációk különbségei éppen abból adódhatnak, hogy szerzőik elfogadják-e a Bethlen és propagandistái által kialakított kép ifjúkori elemeinek hitelét. Szekfű hosszú távon kisebbségben maradt véleményével. Visszafogottsága – avagy hátrító, eluta-

¹⁵ Szekfű, 1929. 27–28, 285. 12. sz. jegyzet.

¹⁶ Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának.* Debrecen, 1929. 13–18. (továbbiakban Rugonfalvi Kiss, 1929.) – Makkai Sándor feltűnően nagy figyelmet szentel az ifjúkori fejlődésnek – és más élettörténetekhez képest igen nagy terjedelemben foglalkozik vele – a fejedelem „lelki arcáról” készített művében. Felfogását jól összefoglalja a következő formula: „Mikor Gábor tizenhárom-éves korában, első levelével megjelenik a történelemben, három kísérője van: *árvaság, tudatlanság, jelentéktelenség.*” (Kiemelés az eredetiben.) Továbbá: „Csodálatra méltó életerejé az árvaság, tudatlanság és jelentéktelenség gyermekkori gátjai közül bontakozik ki, s ezek a gátak valóban életformáló tényezőkké lettek számára: meghatározói férfiu és fejedelmi életének.” A legyőzött kezdeti nehézségek formálják a férfi karakterét, amely a felülkerekedésben, az ahhoz szükséges erőben nyilvánul meg. *Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca.* Kolozsvár, 1929. 9–34, itt: 15, 19.

sító magatartása – nem tartott vissza másokat attól, hogy valóságos fejlődéstörténeteket írjanak Bethlen korai éveiről.

Az uralkodónak nevelt Báthory Zsigmond gyermek- és ifjúkorát érintő források sokkal gazdagabbak voltak, mint a Bethlenét bemutatók, ám az anyag meghatározó része csak a 20. század első felében látott napvilágot, és sokáig nem korrigálta a Szamosközy és más korabeli történetírók adataira támaszkodó képet. A Veress Endre által gyűjtött és kiadott források teremtettek bázist Zsigmond gyermek- és fiatalkorának megismerésére a 20. század első felében – különösen Bethlen korai éveinek gyér adataihoz képest. Ám a történetírás sokáig adós maradt e források hasznosításával: csak az 1980-as években történt számottevő kísérlet a gyermekkori nevelés és udvari környezet – ekkor már nemcsak Veress kiadványaiban, hanem a Lukács László által szerkesztett jezsuita publikációkban is elérhető – forrásokon alapuló feldolgozására.¹⁷

Míg tehát a Bethlennel foglalkozó historiográfiában a forrásfeltárás és a feldolgozás üteme egymáshoz igazodott, Báthory esetében ezek a fázisok feltűnően eltolódtak. Zsigmond gyermek- és ifjúkoráról, mint ahogy egész uralkodásáról is, jó ideig nem lehetett többet tudni a történeti tudatba beivódott elmarasztaló ítéletnél. Ugyanakkor Bethlen esetében az élettörténet korai szakaszára irányuló kutatói figyelem ellenére szerény maradt a forráskészlet: a hiányt kitöltve az életrajzok kellőképpen nem alátámasztott, de a fejedelem iránt rokonszenvet ébresztő fordulatokat ismételtettek. A fiatalember életének kereteit a Báthory Zsigmond uralkodására vonatkozó általános ismeretekre támaszkodva képzelték el, formálódó tulajdonságait pedig a felnőtt karakteréből következtették vissza. A tudományos – de nem mindig kritikai – történetírás sem Báthory, sem Bethlen esetében nem távolodott el a 16–17. században domináns véleményektől. A továbbiakban néhány konkrét példával érzékeltetem a két élettörténet ifjúkori szakaszáról, a két uralkodó udvaráról szóló történeti feldolgozások témáit és értelmezéseit.

Magától adódik az összevetés lehetősége olyan témákban, mint *a jellem formálhatósága*, a *nevelés*, továbbá a *műveltség* megszerzése és az uralkodás során történő használata. A beszámolók hajlamosak a zsenge életkorban keresni a felnőtt uralkodót jellemző tulajdonságok – erények vagy hibák – eredetét, és olyan alkattal, jellemmel számolnak, amelyet az udvari környezet – Báthory esetében jellemzően a jezsuiták, az olasz udvaroncok – által formálhatónak vélnek, vagy épp ellenállónak, határozottnak tekintenek az efféle káros behatásokkal szemben. A gyermekuralkodókkal, meggondolatlan ifjakkal szembeni tipikus, bibliai eredetű fenntartásokat – amelyekből Zsigmondnak bőven jutott – Bethlenre nem le-

¹⁷ *Monumenta Antiquae Hungariae*. Szerk.: Ladislaus Lukács S. I., II–IV. Róma, 1976–1987.; Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1987. 148–154.

hetett vonatkoztatni, mert a fejedelmi hatalom megszerzésekor már az érett férfikorban járt. Inkább azt lehetett megállapítani az uralkodása elején harminchárom éves ember súlyos élettapasztalatáról, hogy „egész valója többet mutatott” tényleges koránál.¹⁸

A két életpálya indulásának különbségét illetően a visszatekintő értékelés Zsigmondot kedvező adottságai elfecsérléséért hibáztathatja, míg Bethlenben az önerejéből felemelkedő embert csodálhatják a szerzők. A kapott talentumot Zsigmond állhatatlanul elvesztegeti, ezzel szemben Bethlen az induláskor még szerény tőkét kamatoztatja. A nyugtalan csapongóként ábrázolt Zsigmonddal szemben Bethlen tulajdonságai megnyugtatóan kiszámíthatók, és összeférnek kedvteléseivel, „nagyúri passzióival”.¹⁹ Báthorynál a képlékeny karakter tételezését árnyalja ugyan a „reneszánsz” műveltség már-már túlzó hangsúlyozása, ám egyértelmű a tanulság: a műveltség könnyűnek találtatik az uralkodás mérlegén. A műveltség emlegetésével a karakter belső megosztottsága hangsúlyozható, oly módon, hogy a magas fokú műveltség a minimális politikai idoneitással kerül szembe. Bethlen esetében – ha fel is ruházható személyes műveltséggel –, az életrajzi elbeszélések rendszerint elfogadják a formális iskolázottság csekély voltát, amit azonban az élettapasztalat bölcsességével, a józan értelemmel, a katonai erényekkel, valamint – és ez már az udvarépítés témájához tartozik – a művelődés, a szellemi élet támogatására tett erőfeszítéseivel ellensúlyoznak.

Eltérő irányok nyíltak a *politikai színlelés* és a *külpolitikai orientáció* megítélésében is. A szimuláció, amely Zsigmondnál elítélendő – mivel nemcsak a külföldi ellen- vagy tárgyalófél, hanem saját alattvalói dezinformálását is szolgálja – Bethlennél elfogadott, minthogy ugyanazzal az eszközzel él a fejedelem, amit vele szemben használnak mások. Zsigmond esetében az *erőszak* többnyire az önkény velejárájaként jelenik meg, ha olykor kíséri is ezt némi magyarázat, mely a tett háttérében politikaelméleti jártasságot mutat fel, jelesen Machiavelli tanainak ismeretét. 1879-ben Szilágyi Sándor azon fáradozik, hogy eloszlassa vagy mérsékelje a Bethlent befeketítő kortársak vádjait, a zsarnokságot, a kétszínűséget: „századokon és tizedeken át szájról szájra adva Bethlen kétszínűsége annyira bevészte magát az emberek tudalmába, hogy a Machiavellismust korábban csak azért nem nevezték 'Bethlenianismusnak', mert a szó élt, mielőtt ő élt volna”. Szilágyi szerint az egyénileg elfogult bírálók túloztak, a köpönyegforgatás pedig

¹⁸ Makkai, 1987. 801.; Szekfűnél Bethlennek a „valószínűleg ifjúkorától szerzett keserves tapasztalatai” és hajlékonysága korlátozza a magyar főurakra jellemzőnek mondott temperamentumot, a féktelenséget, a „kitöréseket”, „a tényeknek lelkesedés szemszögéből való szemléletét”, ahogy Pázmány esetében a jezsuita diszciplína ér el ilyen hatást. Szekfű Gyula: *A tizenhetedik század*. (Magyar történet V.) é. n. [1929], Bp., 282–283.

¹⁹ Szekfű, 1929. 173., 205.

bevett dolog, midőn az emberek vallást változtatnak, és a német-római császár is csak színleg szövetezik a törökkel.²⁰

Ha Báthory szövetezik a prágai udvarral, az a törökpárti-békepárti realitás mellőzése, de mikor e szövetségben csalódva végül a Portához fordul, azzal állhatatlanságának adja bizonyítékát; míg ha Bethlen tart a törökkel, az az ország érdekének szükségszerű szolgálata.²¹ Zsigmond rendekkel szembeni politikáját ismertette a történészek a veszélyes, fojtogató önkényuralom légkörét idézik meg, míg a bethleni hatalomgyakorlást szívesen értéklik az úgynevezett nemzeti abszolutizmus jégében.

Nem vitás: a fiatal Bethlent el kell határolni Zsigmond Habsburg-barát politikájától, ami majdani törökös orientációja utólagos ismeretében nem is nehéz feladat. Megfelel erre a célra Zsigmond – avagy Bocskai – küldöttségének tagjaként tett állítólagos prágai utazása. A császári udvar ugyanis „nem kápráztatta el, mert az élet már fiatalon éleslátóvá tette. Észrevette a ragyogás mögött meghúzódó árnyékot, a hatalom fitogtatása mögött a valódi erő hiányát, és ami legfontosabb: Magyarország és Erdély érdekeinek háttérbe szorítását.”²² A Bethlen részvételét illetően kellőképp nem dokumentált látogatás említése jó alkalom arra, hogy a történetíró megelőlegezze a Bethlen politikájának sarkkövévé váló Habsburg-ellenességet.

Nehezen megkerülhető kérdés az ifjúságáról szóló fejlődéstörténetekben, hogy a majdani fejedelem személyiségét, politikáját vajon befolyásolta-e a Báthory Zsigmond udvarában szerzett tapasztalat. Konkrét adatok híján itt tér nyílik a találgatás előtt. A szerzők a fiatal Bethlen személyes horizontjainak tágulását előszeretettel kötik a gyulafehérvári életszakaszhoz, de úgyszólván megmentik őt e közeg káros befolyásától azon a ponton, ahol az már veszélyeztetné előnyös megítélését. A Zsigmondtól történő elhatárolását célzó érvek közt a természet adta jellemvonás-

²⁰ Zsigmond uralkodásának állítólagos „machiavellista” mintáiról: Nagy, 1984. 105–106.; *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1879. 1–2.; Szekfű értelmezésével szemben: Bethlen „felfogása, erkölcsi elvei messzi állanak Machiavelli tanaitól”. Rugonfalvi Kiss, 1929. 30.; Nagy László az erdélyi fejedelmi hatalom megszerzésének és megtartásának szükséges eszközeként kezeli Bethlen machiavellizmusát: Nagy, 1981. 164–166., szemben Wittman Tibor nézetével, aki Szekfűt hibáztatta, amiért a „machiavellista fejedelem” megrajzolásával „megfosztja népünket egyik legnagyobb nemzeti hőstől”, Bethlen Gábor mint hadszervező = *Századok*, 1951. 3–4. sz. 357. – A témáról más – voltaképp kultúrtörténeti – hangsúllyal Makkai László: „Őre sokkal inkább találna a ’magyar Machiavelli’ hasonlat, mint Bocskaira. (...) tudatosan volt machiavellista, de nem a fogalom akkoriban mindenki által (és általa is) használt és elítélt ’gátlátalanság’ értelmében, hanem reneszánsz ember- s társadalom-szemléletében.” A magyar Machiavelli. In. *Magyarország története*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, 1. k. Bp., 1987. 802. (továbbiakban Makkai, 1987.)

²¹ Klasszikus kifejtése pl. Keserői Dajka Jánosnál: Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. In. *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről*. Szerk. Makkai László, Bp., 1980. 17.

²² Nagy, 1969. 13.

ok, akár az „egészséges ösztön” képzele is alkalmas lehet arra, hogy megvédje „a veszedelmes példa, a vérengző és könnyelmű zsarnok követésétől.”²³

A gyulafehérvári udvar, amellett, hogy a gyermek- és ifjúkori nevelkedés helyszínéül, közegeként kerül említésre a beszámolóokban, mint uralkodói alkotás, teljesítmény, a művészet és a tudományok pártolásának eredménye, a politikai közösség előtti szereplés különböző formáinak színtere jelenik meg, továbbá az uralkodó és házastársa közti politikaformáló kapcsolat szcénájaként is felmerül.²⁴

Ami a fehérvári udvari élet jellegzetességeit, megítélését illeti, szembetűnő, hogy míg Bethlent a szellemi és anyagi műveltség támogatásáért méltatják, addig Zsigmond a léha szórakozások pártolásáért kap bírálatot. A gyulafehérvári *anyagi kultúra* – a szerencsésen fennmaradt és korán publikált vásárlási jegyzékeknek köszönhetően – jobban kitapintható Bethlen esetében.²⁵ Ez csakugyan több annál, ami a Zsigmond uralkodása végén bekövetkezett pusztulásból, a fejedelem által – legalábbis Szamosközy tanúsága szerint – tönkretett értékek listájából, az uralkodása végén kirabolt gyulafehérvári palota inventáriumából és néhány kisebb, elszórt adatból valószínűsíthető. A Bethlenről készült narrációkban az anyagi kultúra ismert dokumentumai alapján a pénz költése, az udvari kiadások indokoltnak minősülnek, és emellett szól az is, hogy rendbe teszi a pénzügyeket, aminek ellenkezője igaz Báthory Zsigmond esetében.

Zsigmonddal kapcsolatban a *szellemi* elite, a padovai egyetemen tanult humanista körre mért csapás volt kiemelendő, de nem került szóba a gyulafehérvári jezsuita kollégium megalapítása, mely által Kolozsvár után a fővárosban kívánt oktatási központot teremteni.²⁶ A háború, a jezsuiták óvatossága és a fejedelem küszöbön álló lemondása miatt az intézmény valóban elhalt, így ez a kísérlet –

²³ Csetri, 1992. 21. – Amilyen az uralkodó, olyan az udvara: erőteljes képzet, de nem mindig ez vezeti a szerzők tollát. Szilágyi Sándor Báthory Gáborról írt életrajzában egyrészt elismeri, hogy az udvarhoz az ifjú fejedelem szerelmi kalandjai társultak, másrészt felmenti az alól, hogy a romlottság kizárólag az ő számlájára lenne írható, harmadrészt pedig magáról az udvarról harmonikus képet igyekszik alkotni, derűs, víg, mértéktartó mulatságokkal jellemzi. Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest, 1867. 45., 64–71.

²⁴ Az udvari élet ábrázolásai Bethlen esetében: Kövály, 1863. 249.; Szilágyi, 1885. 5.; Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. (A magyar nemzet története VI.) Bp., 1898. 417–419.; Angyal, 1899b. 67–73.; Gindely – Acsády, 1890. 231–260. (A Bethlen Gábor udvara c. rész Acsády Ignác munkája); Rugonfalvi Kiss, 1923. 100–101. („udvartartásában Báthory Zsigmondot követi”); Szekfü, 1929. 202–206.; Rugonfalvi Kiss, 1929. 103.; Wittman, 1952. 126–137.; Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp., 1978. 13–30.; Uő: Irodalom és művelődés Bethlen Gábor államában. In. *Bethlen Gábor állama és kora*. Szerk. Kovács Kálmán, Bp., 1980. 29–35.; Demény, 1982. 179–195.; Barcza, 1980. 127–129.; Csetri, 1992. 141–155.

²⁵ Radvánszky Béla: *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. (Házi történelmünk emlékei. I. osztály. Udvartartás és számadáskönyvek. 1.) Bp., 1888.

²⁶ *Monumenta Antiquae Hungariae*. IV. Szerk. Ladislaus Lukács S.I., IV. 1593–1600. Róma, 1987. 182–183., 195., 237–240.

szemben a bethleni főiskola-alapítással – nem emlékezetes. Az udvari kultúra terén elért eredmények Zsigmond esetében a politikai tettektől elkülönítve, vagy mintegy azok enyhítő körülményeként kerülnek mérlegre, a politikatörténet kegyes engedményt tesz a művelődéstörténetnek. A Bethlen-történetekben azonban teljes az összhang a fejedelem politikája és udvarának műveltsége között.

Az olasz udvaroncoknak a közjó szempontjából fölösleges alkalmazását illető Szamosközy-féle kritika meggyökeresedett, míg a bethleni udvar spanyoljának, a táncmester Don Diego de Estradának nem akadt Szamosközyje. Az uralkodás egészének értelmezésében – egyúttal az udvar ábrázolásában – hasznosnak látszott *Mátyás király* példájának alkalmazása. Szamosközy a Bonfini által Mátyás király mecenatúrájáról írt dicsőretet megfordítva dolgozta ki ítéletét Zsigmond és olasz udvari emberei kapcsolatáról.²⁷ Míg Báthory egyfajta anti-Corvinsként ölt alakot Szamosközynél, Bethlent szívesen gondolják el amolyan Mathias redivivusként, amint az már Kemény János emlékiratában is látható.

Az udvar erkölcsi állapotáról készített leírásokban sosem hálátlan téma a szexuális normáktól való eltérés felhánytorgatása. Az olvasók kíváncsiságát mozgató szerelmi kudarc és kaland – a házasságát elhálni képtelen Zsigmond meg az urak feleségeit elcsábító Gábor – után Bethlen nemisége kiszámíthatóan szabályosnak bizonyul, vagyis hangsúlytalan marad. Az udvarbeli nők intrikájának sztereotípiáját a külföldi feleséghez, Brandenburgi Katalinhoz rendelik hozzá a Bethlen uralkodásáról szóló elbeszélések;²⁸ Katalin emlékezete így előnytelenebb, mint a Zsigmond állhatatlanságának áldozataként bemutatott Habsburg Mária Krisztiáné.

A két uralkodó személyiségére és udvarára irányuló ellentétes nézeteket akár semlegesítheti is egy nagyobb távlat, ahol már nem annyira az egyéni cselekvés számít, hanem a kultúrtörténeti folyamatokra helyeződik a hangsúly; ahol az európai kultúra erdélyi befogadása a főtéma, tehát az uralkodói karakter jellemzése ehhez igazodik, s nem a politikai teljesítmény megítélésének függvénye. Ahogy Bíró József fogalmaz, Báthory Zsigmond saját korának reneszánsz művészetéhez képest korai „barokk jellem”, „csapongó fantáziájával s szertelenségével”, míg Bethlen „a reneszánsz művészet legnagyobb erdélyi mecénása”, akinek „kulturpolitikája, egész életstílusa, fényes udvara” saját korának, a 17. századnak az „európai szellemét igyekezett Erdélyben elültetni”.²⁹

²⁷ Erdösi Péter: Uralkodók, sajtómesterek és történetírók. Egy Szamosközy-hely előzménye. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó, Bp., 2008. 173–185.

²⁸ Acsády Ignác úgy ábrázolja Katalint és az udvari életnek az ő érkezése utáni megváltozását, mintha Bonfini Beatrix királynéról szóló oldalait tartaná maga előtt. Gindely – Acsády, 1890. 240–241.

²⁹ Bíró József: *Erdély művészete*. Bp., é. n. [1941.] 112.

Szekfü Gyula a Báthory- és a Bethlen-udvar összevetésekor az Európától való távolság, az idegenség, a nemzeti jelleg és a nyugati mintához való sikeres igazodás kategóriáival operál. Mint írja, „az erdélyi fejedelmek udvara (...) távol Keleten élt, ahova idegen alig jutott el, s ha igen, akkor első sorban a váratlanul ott talált idegen, olasz elemeken: muzsikusokon, táncosokon csodálkozott, mint még Báthory Zsigmond udvarában”. Ezzel szemben Bethlen „az első, aki igazi magyar fejedelmi udvart tart”, amelyet a nyugatiak látatlanban barbárnak vélnének, de a személyes tapasztalat meggyőzi őket az ellenkezőjéről, hisz udvariaságot találnak és műveltséget.³⁰ A Báthory és a Bethlen-féle udvartartás közti különbségtételben Rugonfalvi Kiss István odáig megy, hogy Bethlen továbbítte a Báthory-kori előzményeket: „Így ismerte meg Zsigmond fényes udvartartását, amelyet később utánzott is.” Az imitáció azonban csak az udvari műveltségre vonatkozhat, másféle mintakövetésről nem lehet szó, az iménti mondat a Zsigmondtól való távolságtartást feltételező állítással egészül ki: Bethlen Gábor „békes, harmonikus fejlődését és azzal együtt Erdély boldogságát csakhamar feldúlta azonban Báthory Zsigmond állhatatlansága...”³¹

A Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor ifjúkorára, udvarára vonatkozó ismeretek tehát a személyiségük, életük, uralkodásuk egészére vonatkozó ítéletek szerint rendeződtek el és nyertek értelmet. Elejtett megjegyzésekből vagy épp kihagyásokból látszik, milyen kényes volt az a kérdés, hogy az eszményített Bethlen személyiségét érő korai hatások, első politikai tapasztalatai és udvaralkotásának előzményei a megvetett Báthorynál lennének keresendőek. A problémával kapcsolatos tartózkodás és gátlás persze a két fejedelemre tapadt címkékkal függ össze, de azzal is indokolható, hogy az udvarkutatás, mint történeti részdiszciplína – a politikai eseménytörténet dominanciája miatt – sokáig önálló maradt. Az erdélyi udvar témája a saját jogán alig-alig jelent meg a historiográfiában, sokáig túlzottan függött a fejedelmek élettörténetétől, politikai cselekedeteik és jellemük rajzától, az uralkodók megítélése rávetült az udvari élet olvasataira, értelmezéseire.

Vajon hogyan mozdulhat el erről a pontról az önállósodó udvarkutatás? Az első teendő a már említett címkék eltávolítása. Anélkül, hogy vitatnák a biográfiai, politikátörténeti összefüggések jelentőségét, az udvar kutatói feltörhetik az életrajzi burkot, amely részdiszciplínájukat körülzárta. Az igazán előremutató feladat azonban az egyes fejedelmek uralkodásának periódusait meghaladó hosszabb folyamatok elemzése, abban a szellemben, ahogy Trócsányi Zsolt a központi kormányzatot vizsgálva túlépelt az idő politikátörténeti jellegű szakaszolásán. A most áttekintett esetben pedig az egyik fő kérdés: mi veszett oda a 16. századi udvar életéből a tizenöt éves háborúban, és mi volt folytonos vagy újjáte-

³⁰ Szekfü, 1929. 171–172.

³¹ Rugonfalvi Kiss, 1923. 11.

remthető a 17. században. Az új évszázad emberei, ha erdélyi mintát kerestek az udvar regenerálása céljából, elsősorban Báthory Zsigmond uralkodásának számukra még felidézhető periódusában lelhatték fel azt. Mindazonáltal a reprodukálás képzetének erőltetése a másik véglet felé sodorna: a külföldi hatásokat és az újítás fontosságát hanyagolná el az a felfogás, amely a Bethlen és kortársai által ismert mintákat a 16. századi gyulafehérvári udvarra szűkítené.

A politikatörténeti narratíva túlsúlyát csökkentve, az egyéni tettektől és jellemeiktől távolodva az udvar nem annyira a fejedelmek személyes alkotásaként, az uralkodóra jellemző műként szemlélhető, mint inkább kollektív teljesítményként, egy társadalom, vagy ha úgy tetszik, egy kultúra alkotásaként, amelyen belül a fejedelmek a közös alkotáshoz járulnak hozzá. Ez a szemléletváltás a Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor kora közötti törések és folytonosságok észlelését is elősegítheti. Az így megpillantható széleskörű kutatási problémának szerény és nem is legfontosabb részét képezi, hogy Bethlen Gábor személy szerint miként tekintett vissza a Báthory Zsigmond korához fűződő emlékeire saját udvarépítése során, hogy a 16. század utolsó évtizedeiben általa megismert előzmények mintául szolgáltak-e a számára.

Ami egyéni tapasztalatait és emlékeit illeti – újabb meggyőző források felbukkanásáig –, életrajzának korai szakasza keveset tesz hozzá a két udvar közti megfelelések és eltérések feltárásához. Fejedelmi hatalomra emelkedése előtti pályaképe láttán azonban megkockáztatható, hogy elsősorban – mint azt többen alá is húzzák – a katonai mesterségben szerzett tapasztalatai lehettek jelentősek az 1593 és 1602 közti időszakban, és figyelemre méltó, ahogy e téren katonai és politikai tisztségeket kombináló pályája valóban hasonló az analóg személyiségként gyakran említett Bocskai útjához.³² Személyes szinten Bethlen eleinte nem a központi kormányzat, a diplomácia vagy az udvari kultúra folytonosságának képviselője – az e területekhez szükséges tudást későbbi életrajzszakaszaiban sajátította el.

Összegzésként megállapítható, hogy azok a pontok, amelyeknél a két politikusi életmű – vagy udvarmű – találkozhat és közelíthet egymáshoz, sorrendre eltérő értelmezést nyertek a különbözőképp megítélt élettörténetek erőterében. Az erős szembeállítás egyik lehetséges magyarázata a történészek felekezeti hovatarozásában rejlik, amely miatt a katolikus Báthoryt és a protestáns Bethlent, illetve az általuk jelképezett Habsburg-párti és Habsburg-ellenes politikai orientációt eltérően ítélik meg. A 19–20. századi historiográfiát megosztó, nagyhatású ellentét önmagában mégsem elengedő ok a két fejedelem szélsősége-

³² Országos és megyei szintű katonai/politikai pozíciók (Bocskai főgenerális, Bethlen főgenerális/az udvari hadak főkapitánya; Bocskai Bihar megye főispánja, Bethlen Hunyad megye főispánja, Csík-Gyergyó-Kászonszék főkapitánya) és tanácsúri rang: Trócsányi, 1980. 26., 337. (Bocskai), illetve 25., 102., 111. jegyzet, valamint 339., 353., 372. jegyzet.; Lázár Miklós: Erdély főispánjai. = *Századok*, 1889. 1. sz. 33.

sen ellentétes megítélésének rögzülésére. Számolni lehet annak a szemléletnek a hatásával is, mely a politikai közösség javát vetette össze az uralkodó egyéni és dinasztikus érdekeivel, és teljesítményét aszerint ítélte meg, hogy ellentmondást vagy harmóniát talált e szempontok között. A jelenség további oka abban a továbbbélő premodern felfogásban kereshető, amely az *udvart*, az *államot* és az *uralkodót* három, egymással kölcsönösen összetartozó, egymást kölcsönösen reprezentáló tényezőként, szimbolikus egységként képzelte el.

Mindez a *nemzet* történetének megírásával összefüggésben kap kiemelkedő jelentőséget: míg Bethlen nélkülözhetetlen, mindig aktuális, példaadó és erőt sugárzó hőse a nemzeti históriának, Báthory Zsigmond figurája nem alkalmas e szerep betöltésére. Egyszerűen nem elég jelentős – a vesztes, a tékozló fiú személyiségére és udvarára nem irányul elismerő figyelem. Bethlen nagyságát ellenben tovább növeli a kultikus történelemszemlélet, amely nem az árnyalt összehasonlításra, hanem az éles kontrasztra épít; amelyben a felmagasztalás nélkülözhetetlen velejárója mások lefokozása. Báthory Zsigmond és Gábor alakja azért is lett egyre sötétebb, hogy Bocskaié és Bethlené még fényesebben tündökölhessen.

Bethlen Gábor
Európa színpadán

BETHLEN GÁBOR VISZONYA A RZECZPOSPOLITÁHOZ (1622-IG)

A „három T” királyának, III. Vasa Zsigmondnak (1587–1632) az uralmát¹ bármennyire is a nemesi demokrácia „ezüst korszakának” minősíti a lengyel történetírás, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság (Rzeczpospolita) III. Zsigmond idején félreérthetetlenül a válság jeleit mutatta. Témánk szempontjából kiesik a 16. század utolsó évtizedeinek, ill. a 17. század első évtizede főbb eseményeinek taglalása, – így pl. a Habsburgok trónkövetelésének elhárítása,² a moldvai ha-

¹ T = taciturnitas (hallgatagság, zárkózottság), T = tenacitas (konokság, macacsság), T = tarditas (késlekedés, halogatás) – Lam, Stanisław (red.): *Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej*. Tom drugi od roku 1572–1795. Księga trzecia. Kraków, 1927. 33.

² Vasa (Waza) III. Zsigmond (1566–1632) hiába született Svédországban, nem lett belőle katonakirály. Jezsuita neveltetése következtében egészen más emberi tulajdonságokra lett fogékony. Rajzolatgott, festegetett, rajongott az olasz zenéért. Kedvelte a színházat, hódolt a divatnak, szerette az ékszereket. Svédül, lengyelül, latinul, olaszul és németül társalgott, de soha nem tudott azonosulni Lengyelországgal, mindig idegennek érezte magát országában. Ezt az érzést házasságai még inkább felerősítették benne. Első felesége Habsburg Károly (Stájerország, Karintia és Krajna uralkodója, 1540–1590) osztrák főherceg lánya, Habsburg Anna (1573–1598), II. Ferdinánd császár, magyar király nővére lett. A per procura házasságkötés Bécsben 1592. május 3-án zajlott. A királyt az esküvői ceremónián a litván főmarsall Albrycht Radziwiłł képviselte. Házasságukban öt gyermek született. Anna a halálát előre megérezve, fiatalon, 1598-ban, elhunyt, III. Zsigmond csak 7 év múlva házasodott újra. Ekkor az elhalálozott feleségének testvérhúgát, II. Ferdinánd császár, magyar király húgát, Konstanciát (1588–1631) vette nőül. (Nem mellékes körülmény, hogy ebben az évben, 1605-ben halálozott el a „német = Habsburg ellenes” politika vezetője, Jan Zamoyski, Báthori által felemelt főúr, főkancellár, főhetman.) Konstancia valóságos uralkodótársa volt III. Zsigmondnak, minden politikai kérdésben megnyilatkozott. Az „istenes király” (pan największej pobożności) felesége is mélyen vallásos volt, a palotát szinte teljesen imaházszá formálta át. Vallási kérdésekben intoleráns volt, ilyen ok miatt még a király lánytestvérét, Vasa Annát is eltávolította a királyi udvarból. III. Zsigmond udvara de facto „német” lett, s nemcsak a nyelvhasználata, hanem a szigorú etikettje alapján is. Ebből a házasságból hét gyermek származott. Egyébként a gyermekeket „német módon” nevelték. A király első házasságából született fia, IV. Ulászlóként (1632–1648), a második házasságából született fia, János Kázmérként (1648–1668) lengyel király! – Lásd Siarczyński, Franciszek: *Obraz wieku panowania Zygmunta III, krola polskiego i szwedzkiego*. t. 1. Poznań, 1843., Rosik, Stanisław–Wiszewski, Przemysław: *Wielki poczet polskich królów i ksiąząt*. Wrocław, 2007. 917–940.

talmi vetélkedésekben vállalt lengyel szerep,³ az 1596-os breszti vallási unió megszületésének társadalmi hatása,⁴ a királyellenes rokosz (1606–1609) részletezése,⁵ az oroszországi belpolitikai válságba való beavatkozás és az Oroszország elleni hadjárat (1605–1613) lefolyása⁶ stb. –, de az oszmán–lengyel kapcsolatok elmérgesedése az 1610-es években erőteljesen kihatott Bethlen Erdélyére is.

A hagyományosan ellenséges oszmán–lengyel viszony alapvetően két forrásból táplálkozott. Egyrészt: a Moldva feletti befolyás érvényesítéséért folyó küzdelemből, másrészt: a királyi alattvalóknak számító kozákság engedetlenségéből, akik portyáikkal hatalmas anyagi veszteségeket okoztak a Portának és a Krími Kánságnak.

³ Schmidt Vilmos: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához = *Századok*, 1887. II. füzet. 22–27. (továbbiakban Schmidt, 1887.), a moldvai vajdacsalád, a „Mohilák nemzedékrendje”, 31–35. (Mohilák = a Mohyla (Mogila)-család, románul a Movilă-család tagjainak küzdelme a moldvai vajdaság elnyeréséért, megtartásáért. A Mohylák támogatása a Rzeczpospolita részéről magán, de állami érdekből is történt. Pl. Jeremi Mohyla vajda (†1606) lányai, Raina (Schmidtnél: Regina), Maria, Katarzyna a legelőkelőbb lengyel mágnások, Michał Wiśniowiecki, Stefan Potocki, Samuel Korecki feleségei voltak. Magánhadseregeik bevetése Moldvában ily módon nemcsak a privát, hanem a lengyel befolyást is érvényesítették az erdélyi, ill. az oszmán politikai törekvésekkel szemben. Az ukrainai latifundiumokkal rendelkező lengyel rokonság egészen 1616-ig képes volt biztosítani Moldvában a számukra kedvező politikai kurzust.) A Mohyla-család kiemelkedő alakja Petro Mohyla (Petru Movilă, 1596–1646), akit 1632-ben az új lengyel király, IV. Ulászló (Władysław) akaratából kijevi pravoszláv (ortodox) metropolitának választottak meg a hivatalban lévő, a pravoszlávia bármiféle megújítását ellenző Iszaja Kopinszkij (Isaja Kopyński) helyett. Bővebben: Shimoniak, Wasyl: *The Reforms of Peter Mohyla*. Milwaukee, Marquette University, Slavic Institute, 1965., Нічик В. М.: *Петро Могила в духовній історії*. Київ, 1997., Leśniowski, Sławomir: *Jan Zamoyski: hetman i polityk*. Warszawa, 2008. stb.

⁴ Jasienica, Paweł: *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny wiek*. Warszawa, 1992. 225–228. (továbbiakban Jasienica, 1992.), Kłoczowski, Jerzy (red.): *Kościół w Polsce, wieki XVI–XVIII*. t. II, Kraków 1969. 781–1034., Gudziak, Borys – Turij, Oleh (red.): *400-ліття Берестейської унії. Держава, суспільство і Церква в Україні в XVII столітті*. Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, Львів, 1996., Макарій митрополит Московський: *Історія Русської Церкви*. Том 8. Глава IV. Унія (1589–1596) Москва, 1999. [Online: http://www.rus-sky.com/church_his/mak4004-o.htm – letöltve: 2013. 08. 04.]

⁵ A királyellenes megmozdulás odáig fajult, hogy a Mikołaj Zebrzydowski koronamarsall és a litván Janusz Radziwiłł pohárnokmester által vezetett konföderáció 1607. június 24-én detronizálta III. Zsigmondot, aki nyílt csatában (a Radomhoz közeli guzowi mezőn, 1607. július 5-én) kényszerítette visszakoázásra a lázadókat. A királylúh erőket a cikkben többször említendő Stanisław Żółkiewski és Jan Karol Chodkiewicz hetmanok parancsnokolták. – Bővebben: Wisner, Henryk: *Zygmunt III Waza*. Wrocław, 1991. 82–98. (továbbiakban Wisner, 1991.), Wisner, Henryk: *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*. Warszawa, 2002. 201–214., 227–233.

⁶ Wisner, 1991. 107–137. L. részletesebben: Maciszewski, Jarema: *Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej*. Warszawa, 1968., Скрынников Р. Гр.: *Россия накануне Смутного времени*. Москва, 1985., Скрынников Р. Гр.: *Три Лжедмитрия*. Москва, 2003., Szvák Gyula: *Oroszország zavaros időszaka*. Budapest, 2009. 49–102. stb.

Hogy az áldatlan moldvai helyzet meg ne ismétlődhessék Erdély vonatkozásában, az oszmán vezetés már 1614. június 1-én kötelezvényt vett Bethlen Gábortól arra nézve, hogy a fejedelem erdélyi várakat, helységeket semmilyen körülmények között nem bocsát áruba, de nem is ajándékoz a lengyel királynak, a moldvai és a havasalföldi vajdáknak.⁷ Ez a kötelezvény egyáltalán nem esett nehezére Bethlennek, hiszen politikai ellenlábasa, Homonnai Drugeth György „trónkövetelő”⁸ lengyel indigenátussal bírt és nem tett le „Erdélre való indulásáról”, még 1616-ban sem. Bethlen Gábor 1616. január 22-i levelével arra kéri hű emberét, Rhédey Ferenc váradi főkapitányt, hogy „legyen szorgalmatos vigyázásban”, emberei főleg a hajdúvárosokban, Szoboszlón, Böszörményben tartsák nyitva a szemüket, és „mihelt rezgелődni kezdenek” a hajdúk, táborba kell szólítani az egész Bihar vármegyét, mert Homonnai „az Hajdú nélkül ... meg nem indul.”⁹ Alig két héttel később Rhédey újabb utasítást kap Bethlentől. „Ungváratt continue tartsa emberét, egyik jöjjon, másik menjen”,¹⁰ mert a zempléni főúr, Homonnai a budai pasát is behálózta. A pasa „sollicitálja Homonnai mellett a fejedelemséget, Erdélnek tíz esztendeig való adaját igéri Homonnai nevével egyszersemind, annak felette mind Lippát, Jenőt, Lugast, Karánsebest, de istennek hála semmit sem efficiálhatott” a Portán.¹¹ Thurzó György nádor ugyancsak Homonnai áskálódásáról szóló híreket olvashatott Bethlen leveleiben. Amíg az 1616. március 7-én keltezett írás Homonnai és a budai pasa összejátszásáról, va-

⁷ Schmidt, 1887. 99. – Schmidt Vilmos állításával ellentétben az 1614. június 1-i „titkos egyezmény” nem annyira az Erdélyi Fejedelemség területi sérthetlenségét biztosította, hanem a „honosítás” (indigenatus) megakadályozásával eleve igyekezett kiküszöbölni a belpolitikai életben való részvételt, eleve kizárni a potenciális, külső szereplőket az uralkodóváltáskor támadt bonyodalmakból. L. jelen írásunk 2. lábjegyzetét.

⁸ Homonnai Drugeth György (1582–1620. július 21.) – apja ugyancsak György, anyja Dóczi Frusina. Zemplén vármegye legnagyobb földbirtokosa (Borovszky szerint a Drugeth család 1598-ban 2142 portával bírt.) Pázmány Péter hatására katolizált 1609-ben, 1610-ben nősült, felesége Nádasdy Katalin (Nádasdy Ferenc és Báthori Erzsébet, a „csejteji szörny” lánya). Zemplénben és Ungban az ellenreformációs törekvések irányítója volt. Homonnán elvette a reformátusok templomát, s a jezsuitáknak adományozta. Ungvárott 1613-ban jezsuita gimnáziumot alapított. Hittérő sikereit a ruszinok körében Aranygyapjas Rend lovagi címével ismerte el az uralkodó 1614-ben. Báthory Gábor halála után aspirált az erdélyi fejedelemségért, Bethlen Gábor ellenében. 1616-ban ő is részese lett a munkácsi szervezkedésnek. Hogyan lehetne Bethlent kiűzni Erdélyből? Esterházy Miklós munkácsi várában ott volt még Dóczy András szatmári főkapitány is. A „homonnai győztes” a Bécs alól visszatért Bethlen elől 1620-ban lengyelországi birtokára menekült, ott érte a halál július 21-én. A katolicizmushoz, a jezsuitákhoz állhatatosan ragaszkodó özvegye és fia, János 1628-ban II. Ferdinánd király jóvoltából visszakapta elkönfiskált birtokai nagy részét. Lásd még: Réz László: *A Drugethek és Homonna reformációja*. Budapest, Históriainték, 2012. (az 1899. évi kiadás reprintje)

⁹ *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei* (Kiadta: Szilágyi Sándor) Budapest, 1879. 35. (továbbiakban *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei.*)

¹⁰ Ua. 42.

¹¹ Ua. 42.

lamint zsoldosok felfogadásáról – Csíki István püspök Lengyelországba ment „hadat fogadni”¹² – tájékoztatta az evangélikus hitű főurat, addig a március 15-i postájában már a küszöbön álló lengyel–oszmán háború előkészületeit részletezte. A szultán Moldva miatt a „lengyel frigyet felbontja”, a hadjárat vezetését a frissen kinevezett „bosnai beglerbégre”, „Szkender passára” bízta. I. Ahmed szultán (1603–1617) a törökök, tatárok mellé erdélyi, moldvai, havasalföldi csapatokat is rendelt, „Szkender passa” hadakozásra szólító parancsa máris befutott Erdélybe¹³ – közölte a szomorú tény Bethlen.

Megoldhatatlannak tűnő helyzetbe került Bethlen Gábor 1616 nyarára. Elkerülhetetlen volt Homonnai hajdúk részvételével indított támadása, Iszkender pasa parancsának lehetetlen volt nem engedelmeskedni, a tizenöt éves háborúban a töröktől elfoglalt Lippa, Jenő várainak visszaadása az ígéretek ellenére sem teljesült. Az elősorolt három tényező közül bármelyik, önmagában is, a fejedelmi hatalom jövőjét befolyásolhatta. A gordiuszi csomó megoldása a Portának tett gesztusértékű engedménnyel, Lippa várának ostromával és török kézre adásával (1616. június 14.) kezdődött el. Ez a keresztény világban megdöbbenést kiváltó cselekedet viszont nemcsak a fejedelmi pozíció megőrzését, hanem a lengyel hadjáratba való vonulás késleltetését is indokolta. Homonnai támadását – Lippa ostroma közben – bizonyára a bihari hajdúkkal és a Szilágy, Közép-Szolnok, Kraszna vármegyékben mozgósított erőkkel háritotta el. Az „öreg hajdúvárosok”, vagyis a szabolcsi hajdúk bizonyára nem képviselték magukat teljes létszámban a katolikus vallású Homonnai mellett, s nem elsősorban a vallási meggyőződésük miatt, hanem sokkal inkább Bethlen fenyegetései hatására. Rhédey Ferenc váradi főkapitány küldöncei azon túl, hogy a hírszerzés céljával fordultak meg Ungvárott, Szatmárban, Munkácson, nem mulasztották el a várkapitányokat (Szatmárban pl. Dóczy Andrást) figyelmeztetni egy esetleges fegyveres támogatás következményeire. A hajdúvárosok is tudtak Bethlen fenyegetéséről, ha valamelyik hajdúváros „felül Homonnai mellett”, felégetés lesz a büntetésük. A szoboszlói Fekete Péter hajdúkapitányt el kellene tetetni láb alól – tanácsolta Bethlen Rhédeynek –, amiért 32 ház és 1000 ft. jutalom se lenne drága.¹⁴

Miközben Bethlen gondosan készülődött az összecsapásokra, előretekintve vigyázott arra, hogy a tárgyalásos megoldásokra még az utolsó percben is maradjon lehetőség. Nem véletlen, hogy a Rzeczpospolitára leselkedő veszélyről informálta magát a királyt, III. Zsigmondot is, a nagyhetmant, Stanisław Żół-

¹² *Történelmi Tár*, 1885. 431–432.

¹³ *Történelmi Tár*, 1885. 434–435. A Thurzók politikai érvényesüléséről lásd: Pálffy Géza: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon = *Történelmi Szemle*, 2011/1. 63–84.

¹⁴ *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*, 50–51., 52.

kiewskit¹⁵ is, a krakkói kastellánt, Jan Ostrogskit is. Úgy nekik, mint Thurzó nádornak is megígérte, hogy a konfliktusban keresztényként viselkedik és cselekszik, arra törekszik, hogy „az egész kereszténységhez és szomszéd keresztény országokhoz való igaz igaz affectusunk mind ez világ előtt nyilván kitessék, istenhöz és emberekhez tartozó lelkünk ismereti, az menire oltalmazhatjuk, meg ne sértődjék; ...”¹⁶

1617-re egyszerűsödött a helyzet Bethlen szempontjából: Lippa ügye rendeződött, Homonnai támadása elhárult, de az oszmán–lengyel háború újra fenyegetett. A fejedelem az előbbi év taktikáját alkalmazta ezúttal is a viaskodó nagyhatalmaknál. Mindkét félnek felajánlotta szolgálatait, egyrészt úgy, hogy információkkal látta el a háborúra készülőket, a lengyelekről az oszmánoknak, az oszmánokról a lengyeleknek szállította a kémadatokat. 1617 márciusában Bethlen Gábor a kajmekámnak többek között az alábbiakat írta: „[...] bizonyosan elhigye nagyságod, az lengyeleknek nagy tábora vagyon, nem olyan mint tavaly, hanem tíz annyi is vagyon, és vagyon valami szándéka. En nékem nem tetszik, hogy Szkender Passa tíz husz ezeren a tatár nélkül az Neszter [Dnyeszter] vize mellé menjen: de ez a dolog nem engemet illet; valami a hatalmas császárnak tetszik, bölcsen mindenkiből azt kövesse. Akarám csak én is ez néhány szót nagyságodnak ez dologról irni; úgy tetszik, hogy ha hitelem volna nagyságtok előtt, és az én írásimat, melyeket nagyságodnak írok, az piaczkon ne hordoznák szélllyel, nem keveset tudnék hatalmas császárnak szolgálni ez ilyen dolgokban: mert az minek sok ezer aranyval sem mehet végére nagyságtok, kevés titkos practika volna oly, melynek én végére nem mehetnék. [...]”¹⁷ Stanisław Żółkiewski nagyhetman „az erdélyi vajda küldöttétől,” Kornis Jánostól nem kevésbé fontos információt kapott: Iszkender pasa 15 ezer erdélyi katona csatlakozását

¹⁵ Stanisław Żółkiewski (1547–1620) politikai karrierje Jan Zamoyski főhetman és főkancellár oldalán kezdődött, majd Báthori István király titkáráként folytatódott. Báthori halála után Jan Zamoyskival együtt Vasa (Waza) Zsigmondot támogatta Habsburg Miksával szemben. A király a Habsburg-trónkövetelés elhárításában mutatott érdemeiért 1588-ban nagyhetmanná (polny hetman) nevezte ki. Ezt a tisztséget három évtizeden keresztül viselte Żółkiewski. A Rzeczpospolita valamennyi katonai vállalkozásában – moldvai hadjáratok az 1590-es években, az 1609–1613 közötti oroszországi hadműveletek, az oszmánok elleni küzdelmek 1616–1620 – részt vett, hadvezéri teljesítményét többnyire győzelmek minősítették. Politikai és katonai pályafutásának zenitjét 1618-ban érte el, amikor is – elődjéhez, Jan Zamoyskihoz hasonlóan – a főhetmanságot (wielki hetman) és a főkancellárságot (wielki kanclerz) egyidejűleg irányította. Az 1620-as cecorai (ma: Țuțora, a Prut mentén, Románia) csatában halt hősi halált a 73 éves főparancsnok. Levágott fejét II. Oszmán szultán közszemlére állíttatta ki fővárosában, testét viszont fia, Jan kiválthatta a törököktől és az apja által alapított városkában, Żółkiewben (ma: Zsolkva, Ukrajnában) temettette el. Lásd életrajzeit: Besala, Jerzy: *Stanisław Żółkiewski*. Warszawa, 1988., Podhorodecki, Leszek: *Stanisław Żółkiewski*. Warszawa, 1988. stb.

¹⁶ *Történelmi Tár*, 1885. 435., Schmidt, 1887. *Okmánymelléletek* I. 112.

¹⁷ *Történelmi Tár*, 1880. 727., *Történelmi Tár*, 1881. 291–292.

várja. Az üzenet, vagy parancs komolyságát alátámasztja az a tény, hogy tíz csasz is járt már ugyanezzel az instrukcióval a fejedelmi udvarban.¹⁸

A Bethlen-i taktika másik eleme az volt, hogy kérvényekkel bombázta a portai döntéshozókat, hogy Erdély számára kedvezményeket csikarjon ki, katonai erejét egyáltalán ne vegyék számításba a hadjáratához, vagy legalább mérsékeljék a kiszabott kvótát. Bethlen még a hadjárat előestéjén, pontosabban a megindulás napján, 1617. augusztus 3-án sem hagyott fel az alkudozással. Arról panaszkodott a nagyvezírnek, hogy ez a hadbaszállás „bizony könnyen másfél százezer tallérba telik országostúl; mert Isten tudja egy roszt gyalognak egy hórá 12, 16, 18 forintot is megadnak az vármegyékben, városokon.”¹⁹ Mehmed pasa kajmekámnak augusztus 28-án ugyanilyen gondolatokat vetettek papírra Bethlen kancelláriáján. Hogy hadat is adjon és adózzon is Erdély, az lehetetlen – szögezte le keményen Bethlen. Legalább 6–7 évi adómentesség fedezné az ez évi táborba szállás 100 ezer forintnyi költségét, s ha a Lippa elleni kétszeri felvonulás 200 ezer forintja, az 1616. évi 50 napos moldvai tartózkodás anyagi fedezete sem merülne feledésbe, akkor akár tíz évi adómentességet is elvárhatna Erdély a Portától.²⁰ Az alkudozások mögött nem nehéz felfedezni az igazi szándékot. A beadványokkal, a kérések – válaszok időráfordítással húzni-halasztani lehetett a végső döntést, így a hadakozási idő jelentősen lerövidülhetett, vagy éppen az adófizetési kötelezettség alól ki lehetett bújni, netán a hadakozási költségeket be lehetett számíttatni az évi járandóságokba. A konfliktus békés rendezése – hogy Erdély véletlenül se hadakozzon a keresztények ellen – 1617-ben sem maradt ki a Bethlen-i diplomáciából. Függetlenül attól, hogy 1617. augusztus első napjaiban megindult csapataival Gyulafehérvárról Moldva felé, Rhédey Ferencnek, a bizalmasának azt állítja, hogy a béke kivitelezhetőségében hisz. „[...] azt akarnám, hogy ezt a két nemzetet és mostan fellázadott nagy hadakat mentől hamarabb öszve békéltethessem, melyben nincsen is semmi kétségem, [...], mert mind az töröknél s mind az lengyelnél immár alkalmas fundamentomot vettem az közöttök való megegyezésnek;...”²¹

Azt nem tudjuk hitelt érdemlően igazolni, hogy Bethlen közbenjárására vált-e gyakoribbá a levélváltás Iszkender pasa és Stanisław Żółkiewski nagyhetman között,²² s hogy Bethlen közvetítésével született-e meg végső soron a megbéké-

¹⁸ Schmidt, 1887. *Okmánymelléletek* I. 112.

¹⁹ *Történelmi Tár*, 1881. 294.

²⁰ *Török-magyarokori állam-okmánytár*. I. (továbbiakban TMKÁO) Szerk.: Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1868. 181.

²¹ Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, 89.

²² *Pisma Żółkiewskiego kanclera koronnego i hetmana*. (Wydał: August Bielowski) Lwów, 1861. 264., 266., 267., 269. (továbbiakban *Pisma Żółkiewskiego*.) Külön kiemelendő Żółkiewski Bethlennek írt levele (1617. szeptember 24.), amelyben megköszönte a fejedelem fáradozását a „tractatio pacis” érdekében. – *Történelmi Tár*, 1881. 297.; Iszkender pasa és Bethlen Gábor

lés, de a gyors, pozitív eredmény Bethlen szavainak hitelességét valószínűsíti. 1617. szeptember 26-án – igaz, Iszkender pasa feltételeivel – aláírták a buszai (ma: az ukrán Gonorivka-i) táborban a békét.²³ Az Oszmán Birodalom minden különösebb vérontás nélkül sikert könyvelhetett el a számára legfontosabb kérdésekben. A Rzeczpospolita kötelezte magát arra, hogy a jövőben nem avatkozik be a moldvai ügyekbe, a moldvai vajda kinevezésének joga a portát illeti, de távol tartja magát a havasalföldi és az erdélyi belpolitikától is. Vállalta még a Rzeczpospolita a vállalhatatlant is ebben a békében: eltiltja és megakadályozza a kozákok szárazföldi és tengeri portyáit, cserében a szultán a krimieket tartja féken.

Az oszmán érdekek teljesülése ellenére Iszkender pasa „engedékenysége” óriási felzúdulást váltott ki a szultáni tanácsban. Főleg a kajmekám öntötte mérget Iszkenderre, de Bethlen Gábort sem kímélte. „Kapcafótnak” nevezte az erdélyi fejedelmet és „az oláh vajdákkal” emlegette egy sorban. Bethlen értesülvén erről az incidensről, erőteljes szavakkal utasította vissza a vádakát. Gáspár János portai orátornak az 1617. november 22-i utasítás szellemében nyílt és titkos eszközöket is bevetve kellett hatástalanítani a kajmekám vádaskodásait. A jogi érvelés mellett – „[...] hazánk szabadsága és régi törvénye ellen nem kellett volna harmadik ország határáig hadra mennünk, mert nem tartoztunk véle.”²⁴ – a Porta össze-vissza parancsolgatása is a védekezés alapját szolgálta: „[...] hol Jenő megadását, hol hadra való segítségküldést, hol adó adását” követelték Erdélytől, „így nem tudván melyiket kellessék cselekedni, [...]”²⁵ Az elmarasztalás és a sértegetés helyett inkább a fejedelem érdemeit kellene hangoztatni – érvelt Gáspár János –, mert ő volt az, aki a lengyel királyfi derékhadát visszafordíttatta, ő volt az, aki Żółkiewskit a lengyelek túlereje dacára is a megegyezésre rávette, ő volt az, aki a békeszerzéssel a Porta javát szolgálta.²⁶ Ha ezek az érvek sem elegendőek a díván meggyőzésére, úgy „a Keslar Agával [a fekete eunuchok főnökével] is közöld a dolgot, ígérvén annak is öt ezer forintokig”, „Gürcsi Mehmet Passára menj

kapcsolatáról Sudár Balázs: Iszkender pasa és Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratai. In: *Habsburg-ellenes rendi felkelések és ezek hatása Szlovákia és Magyarország határmenti térségének fejlődésére a 17. században – Protihabsburské stavovské povstania a ich vplyv na vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Maďarska v 17. storočí*. Ed.: Šutaj, Štefan. Prešov, Universitas, 2008. 83–94.

²³ Naruszewicz, Julian Urszyn: *Dzieje panowania Zygmunta*. III. Tom III. Księga VII. Kraków, 1860. 116. (továbbiakban Naruszewicz, 1860), Liske, Xaver: *Der türkisch–polnische Feldzug im Jahre 1620*. = *Archiv für österreichische Geschichte*. Bd. XLI. Wien, 1869. 359. (továbbiakban Liske, 1869), *Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego*. (Polski przekład) Kraków, 1870. 266–267. (továbbiakban *Kronika Pawła Piaseckiego*), Wisner 2002. 271. A kozákok lecsendesítésére: *Архив Юго-Западной России*. Ч. III. Т. 1. Київ, 1863. 206–209. (továbbiakban *Архив Юго-Западной России*.)

²⁴ *Történelmi Tár*, 1881. 299.

²⁵ Ua. 300.

²⁶ Ua. 301., TMKÁO, 1868. 195.

igen titkon és Ibrahim csauz avagy Zöldfikár által tolmácsoltatván tégy igen nagy querelát ott, mindeneket számlálj elejében, mi mint szolgáltunk, [...]”²⁷ – utasította Bethlen a szövívőjét.

Még le sem csendesedtek az oszmán–lengyel békekötés hullámai, 1618-ban Közép-Európa valamennyi politikai szereplője már Csehországra figyelt. Bethlen éleslátása, politikai affinitása ezúttal is megmutatkozott. A távoli Gyulafehérvárról a prágai defenesztráció után másfél hónappal ilyen szavakkal jellemezte a prágai eseményeket: „az Siska [Žižka] támadásánál ez százszorta nagyobb dolog, kiváltképpen, ha valamely [választó]fejedelem is consentiál [megegyezik] vélek.”²⁸

Varsóban egyelőre a kozák probléma jelentette az igazi fejfájást, törvényekkel igyekeztek gátat vetni a „lenti (= a Dnyeper alsó folyásánál élő) kozákok önkényeskedésének” (O Kozakach Nizowych). De hiába születtek a hangzatosnál hangzatosabb törvényi megfogalmazások, gyakorlati kivitelezésükre tett javaslatok (pro hostibus Patriae rebellibus perduellibus deklaruiemy = az engedetleneket a haza ellenségének nyilvánítjuk), a „régii rend helyreállítása”, az iszlám országokkal való jószomszedság fenntartása,²⁹ mind fikció maradt. 1619 tavaszától pedig már nyugatról is egyre aggasztóbb hírek futottak be a Visztula partjára.

Az 1619. március 20-án elhalálozott II. (Habsburg) Mátyás császár (1608-tól magyar, 1611-től cseh király) után a cseh trónra lépett II. Ferdinándot (1617-től cseh király), III. Zsigmond lengyel király sógorát, alig néhány hónapos tényleges uralma után, 1619. augusztus 19-én megfosztották a koronájától, és helyébe 1619. augusztus 27-én az evangélikus hitű Pfalzi Frigyet választották cseh királlyá. Żółkiewski főhetman 1619 júliusában leadott vészjelzése beigazolódni látszott. A lengyel főparancsnok Gaspar Graziani (Grařiani) moldvai vajdától kapott, Bethlen Iszkender pasához intézett levelének másolata ismeretében azt közölte a királyi udvarral, hogy „az erdélyi vajda” Bécsset akarja elfoglalni. Veszélyben „kościół boży i Rzeczpospolita” (veszélyben az Isten egyháza = a katolikus egyház és a Nemesi Köztársaság). Sürgősen új szejmet kell összehívni³⁰ – tanácsolja, no meg azért is, mert Iszkender pasa Özüben (ma: Ocsakovban) készülődik Lengyelország ellen, Perzsiával 30 évre szóló békét kötött Isztambul. Pénz és katona kell minél hamarabb, mert a 44 éves hadi tapasztalatát emlegető

²⁷ *Történelmi Tár*, 1881. 302–303.

²⁸ *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*, 101.

²⁹ *Prawa konstytucje y przywileie; Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Liteskiego, y wszystkich Prowincyi należących*: Volumen tertium. Ab Anno 1609 ad Annum 1640. Warszawa, 1735. (továbbiakban Volumen Legum.) 323–324., 350.

³⁰ *Pisma Żółkiewskiego*, 352–353. – „Siła ztego ci łatrowie zamyślają, i będałi mogli czynić będa. Ut jugulent homines, surgunt de nocte latrones. Trzeba i nam nie spać.” („Ez a csöcselék sok gonoszban töri a fejét s mihelyt képes lesz rá, el is követi azt. Hogy embereket fojtsanak meg, azért nem alszanak a zsványok. Nekünk sem szabad aludnunk.” – Schmidt Vilmos [szabad] fordításában. Schmidt, 1887. 114.)

Żółkiewski szerint, az elkövetkezendő háborút csak Podólia és Rusz (Iwówi vajdaság) erejére alapozni felelőtlenség.³¹

A kétfrontos háborútól veszélyeztetett Rzeczpospolita átmenetileg fellélegezhetett, hiszen II. Ferdinándnak sikerült a bajor választó segítségével császárrá koronáztatni magát 1619. szeptember 19-én, de a protestánsok túlsúlya még így is vitathatatlan volt a Habsburgok országaiban. A cseh, morva, sziléziai rendek pozícióinak stabilizálásához kétségtelenül hozzájárult Bethlen Gábor megindulása Magyarországra, magyarországi támogatóinak csatasorba állítása. A vele egyváltású Rákóczi Györgynek a fejedelem hosszú levélben vallotta meg, hogy nem könnyen hozta meg a döntését. „[...] kellessék-e ilyen fundamentumos állapotomat bizonytalan reménységért kockára vetnem? [...] De ellenben mikoron a magyar nemzetnek nyomorúlt sorsán gondolkodnám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intantumukat [foglatosságukat] mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék, igazán mondom, hogy meggyőzött sokképen nemzetemhez való affectusom; az nagy istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom, és magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak, értvén ezen dologhoz kgdnek főképpen több keresztyén atyánkfiaival együtt nagy indulatját, akaratját.”³² „azért nem aludtam el dolgaimat” – folytatja Bethlen az indoklást –, mert közben „az török császárt reconciliáltam” [kibékítettem, újból megnyertem magamnak], „elhívén bizonyosan, hogy tökéletesen szolgálnak ő hatalmasságának [a magyarországiak], kiért én kezes leszek.”³³ A vállalkozás sikeréért való aggódás, az együttműködés iránti reménykedés azért a levél végén mégis előbukkan: „ha én kegyelmetekért ilyen dologra vöttem magamat, életemet, országomat, békességes, csendes, szép, bizonyos fejedelemségemet kockára vettem, kincseimnek elköltését nem szánom, kgték is ugy viselje magát, hogy az kglmetek ígretiben meg ne fogyatkozzam.”³⁴

³¹ Pisma Żółkiewskiego, 340–348., 349–352.

³² *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*, 118–119. Bethlen Gábor a szebeniekkal is közölte hadjáratba indulásának okait. – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban EOE) VII. k. Budapest, 1881. 536–537.; Bethlen támadásának fogadtatása Magyarországon: Thurzó Imre – ideje, hogy az evangélikusok kiszabaduljanak „a babilóniai fogságból”. Széchy György – a protestánsokat már a megsemmisítés fenyegette. – közli Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I. k. Pest, 1868. 511. (továbbiakban Fraknói, 1868.)

³³ *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*, 119.; Bethlen Gábor tudósította III. Zsigmond lengyel királyt is azokról az okokról, amelyek miatt támadást indított II. Ferdinánd magyar király ellen. (Vári, 1619. október 7.) – *Monumenta Hungariae Historica. Diplomatarium* (továbbiakban MHH) IV. k. Pest, 1859. 154–158.

³⁴ Ua. 120., Esterházy Miklós főudvarmester kimutatása szerint 28 magyarországi főúr (köztük a nádor is) kénytelenségből csatlakozott Bethlenhez, 30-an kifejezetten hívták Magyarországra, igazán 16 főúr és 6 kapitány kezdeményezte Bethlen katonai vállalkozását. – közli Fraknói, 1868. 521.

Bethlen villámgyors magyarországi sikerei – bevonulása Kassára (1619. szeptember 20.), a bányavárosok csatlakozása, Érsekújvár (október 2.), Pozsony kapitulációja (október 14.), a koronázási ékszerek Bethlen kezére jutása, Forgách Zsigmond nádor és más főurak Bethlennek tett hűségfogadalma – közepette sem feledkezhetett meg egy potenciális ellenségéről, konkrétan II. Ferdinánd szövetségeséről, a legalább annyira katolikus lengyel királyról, II. Ferdinánd sógoráról, III. Zsigmondról. A magyarországi ügyekbe történő beavatkozást azzal indokolta III. Zsigmondnál, hogy nem nézhette tétlenül tovább „az igaz hit” (= a protestantizmus) elnyomását, sőt, Pázmány Péter esztergomi érsek protestánsok kiirtásával való fenyegetőzését. A magyarországi események egyáltalán nem irányulnak a katolikus lengyelek ellen³⁵ – próbálta Bethlen eloszlatni Varsó nyugtalanságát.

A „cseh rebellió” Magyarországra való áttérése miatt mégis riadót vertek Varsóban. Az „erdélyi vajda” (wojewoda siedmiogrodzki) a magyar nagyurakkal egyezsége lépett, a csehekkel felvette a kapcsolatot, a közvetlen szomszéd, a Rzeczpospolita nem maradhat passzív ilyen fenyegetések közepette – írta III. Zsigmond király hűséges emberének, Żółkiewskinek 1619. október 15-én. A fő-kancellár-főhetmanhoz címzett levelében³⁶ részletesen foglalkozott a Rzeczpospolitára leselkedő veszélyhelyzettel, amely Bethlen Gábor miatt vált különösen fenyegetővé. Azért, mert az „erdélyi vajda”, ahogyan III. Zsigmond következetesen titulálta Bethlent, teljesen alávetette magát a „török császárnak”, mindent „spiritu Turcico” cselekszik, nem keresztényhez illően viselkedik. Bethlen mellett „igen sok török” tartózkodik, akiket a legbizalmasabb és legtitkosabb tanácskozásaiába is beavat, az „évszázados ellenséggel” nyilvánvalóan lepaktált – elemezte tovább a kialakult helyzetet a király. Már a „magyar királyi titulusra”³⁷ is rávetette magát, ilyen titullussal parancsolgat Magyarországon, a „mi 13 szepe-

³⁵ MHHD IV. 156.; Bethlen Gábor hitelesnek fogadta el Borsos Tamás isztambuli információját, amelyet állítólag II. Ferdinánd követei hangoztattak a török fővárosban: „in ultimis Comitibus Poniensibus ab Archiepiscopo Strigoniensi [...] per vallonum, Italarum, Hispanorum in Regnum introductionem, solenni protestatione ultima extirpatio religionis Orthodoxae palam fuit promulgata”; A fentieket kiegészítve Szepsi Laczkó Máté nyilvánvaló elfogult megjegyzésével: „jobb ha az országot a farkasok és a rókák lakják, hogynem mint eretnekek.” – közli Fraknoi, 1868. 379.

³⁶ Pisma Żółkiewskiego, 544–547. (A levelet közzétette Schmidt Vilmos magyar fordításban = Schmidt, 1887. Okmánymelléletek V. 114–118.)

³⁷ Pisma Żółkiewskiego, 545. – Az elfoglalt és Bethlen-hű szabad királyi városok megnevezése továbbra is megőrizte a „királyi” jelzést a hivatalos kommunikációban, s valószínűleg ez vezethette tévútra III. Zsigmondot, amikor 1619-ben Bethlen királyi címét emlegeti. Semmi kétség afelől, hogy a lengyel kancellárián nem ismerték Bethlen Gábor írásos utasítását öccséhez, Bethlen István „erdélyi helytartóhoz”, ahol a következő mondat olvasható: „[...] az mostani római császárral második Ferdinandussal végezett induciánk szerint ez jövődő Szent Mihály napjáig abban hagyatott, hogy az nemes Magyarországnak fejedelmi titulusa alatt, *instar regis* (= mintha király lenne, királyra emlékeztetően, királyhoz hasonlóan; kiemelés tőlem – G. S.), igazgatója és absolute gubernálja legyünk...” – a forrást közli Oborni Teréz: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620) = *Történelmi Szemle*, 2007/2. 257–261. A kiemelt idézet részlet uo. 257.

si városunkat” is ilyen címen zaklatja. Háborúba szólította őket, élelem beszállításra kötelezte őket. Bethlen miatt a Rzeczpospolita „arte Machiavellica” ki-szolgáltatva a töröknek, a Rzeczpospolita egy „nyitott kapu a pogányság előtt”. Kéri az állam első számú végrehajtóját, hogy a magyar határmenti sztarosztákat mozgósítsa, a Portát pedig a kozákok megrendszabályozásával csendesítse le.³⁸

Érezhető, hogy az akut problémák kezelése nem tűrt halasztást. Żółkiewski október 21-én jelentést adott a királynak, amelyből kiderült, hogy elsősorban a kozák és a cseh, magyar veszélygócok kiiktatására volt szükség. A kozákokat, akik egyébként elmaradt zsoldjuk miatt háborogtak és kiesett jövedelmük pótlásáért portyáztak török területen, egyelőre sikerült leszerelni – közölte Żółkiewski a jó hírt királyával. Igaz, hogy ez a siker, a kozák előljárók esküjével megerősített szerződés 30 ezer zloty-val és 700 vég karazsia posztóval szegényítette a kincstárt, de az okmány bemutatása a Portán megnyugtathatja az ellenséget (nigdy na czarne morze nie będa chodzić).³⁹ A Csehországban támadt járvány (zaraza) átterjedt Magyarországra, „Jerzy Humnicki [Homonnai György] leveléből ismert, hogy milyen szerencsétlenség érte” az országot, s nehogy átcsapjon a határon, mindenkit, akiket lehetett, riasztott a sziléziai és magyar határon, a hegyi utakhoz rendelt. Ezért az oświęcim, a zatori, a sączy, a bieczy sztaroszták a felelősök⁴⁰ – számolt be intézkedéseiről uralkodójának III. Zsigmondot 1587 óta rendíthetetlenül szolgáló híve.

Żółkiewski nem reagált, csupán hallgatásával nyugtázta a témánk szempontjából fontos királyi közlést: II. Ferdinánd császár „przez grofa Althan” [Michael Adolf von Althan, 1574–1630] kérte, hogy katonákat fogadhasson fel lengyel földön és határon túlra vezesse „a régi és az új szerződés” alapján.⁴¹ Az teljesen másodlagos kérdés, hogy III. Zsigmond felesége, Konstancia (a császár testvérhúga) milyen szerepet játszott a kérés pozitív elbírálásában,⁴² a tény az, hogy folyt a toborzás, de nemcsak Althan, hanem a Bethlen elől Lengyelországba, Jarosław melletti birtokára (Laszkiba) menekült Homonnai György is zsoldosokat gyűjtött. Althan a protestáns Pfalzi Frigyes cseh király, Homonnai a protestáns Bethlen Gábor erdélyi és magyarországi fejedelem hatalmának megtöréséhez válogatta a csatákban edződött katonanyagot. Volt bőven katonáskodásra alkalmas férfiak a Rzeczpospolitában, ugyanis az orosz és az oszmán háborúhoz összeverbuvált, az alkalomhoz összesereglett „szabadfoglalkozású katonaság” (az én szóhasználatom – G. S.), zömében kozákság, inkább együtt maradt, mint

³⁸ Pisma Żółkiewskiego, 546–547.

³⁹ Pisma Żółkiewskiego, 358., 361–362.

⁴⁰ Pisma Żółkiewskiego, 363–364.

⁴¹ Pisma Żółkiewskiego, 544., Történelmi Tár, 1881. 329.

⁴² *Scriptores rerum Polonicarum*. T. V. Listy ks. Jerzego Zbaraskiego. Kraków, 1880. 13., Kersten, Adam: Odsiecz wiedeńska 1619 r. = *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* (továbbiakban Kersten, 1964. SMHW) 1964/1. Warszawa, 1964. 53.

feloszlott, mert csak így érvényesíthette követeléseit a kincstárnál. Tulajdonképpen ezek a királyi hadsereg keretein kívül rekedt ún. lisowczyk-ok⁴³ csaptak fel parancsnokaik egyezsége alapján egy-egy katonai vállalkozásra, általában egy vagy két évnegyedre. Igen alacsony „bérért” dolgoztak, de szabad rablás, szabad zsákmányszerzés illette meg őket a kialakult idő alatt az ellenséges területeken. Nem kötötte őket semmi a hadiszabályzathoz, nem tartoztak a hetmanok parancsnoksága alá, mint önálló alakulatok tevékenykedtek.

Bethlen Gábor Rákóczi Györgytől értesült az Althan–Homonnai készülődésről, de nem vette komolyan Rákóczi óvatosságát. 1619. október végén kérdőre is vonta a „bibliás” főurat, amiért katonáit visszatartja az igazi ellenség ellen. Azt állította, hogy Lengyelország felől semmilyen veszély nem leselkedik az országra, Pozsony és Bécs környékén van szükség minden harcosra. Hiszen ha itt győzelem lesz, akkor ott, Felső-Magyarországon senkinek semmitől tartania nem kell, ám ha vesztes következnék be, akkor mindenhol vereség áll be. Főlegesen óvatoskodni – intette meg Rákóczit Bethlen –, „mert nekem is bőrömben jár életem”. Különbösen is, mindezidáig csak az erdélyiek vitték sikerre a dolgokat, „Patakban ül Kgd veszteg és nem Kassán, sem nem Homonnán.”⁴⁴

Bethlen Gábor alaposan tévedett, mert az Althan–Homonnai terv bekövetkezett, a II. Ferdinánd és III. Zsigmond „tudtán kívüli” (= nem hivatalos) intervenció Bethlen elképzeléseire közvetlenül, cseh–morva–sziléziai szövetségeseire pedig közvetetten fejtette ki negatív hatását. A Walenty Rogawski, Jarosz Kleczkowski, Stanisław Rusinowski stb. zászlóaljok Stanisław Lubomirski szepességi sztarosztja támogatását is élvezve 1619. november 23-án Homonnánál komoly vereséget mértek Rákóczi György csapataira, majd másnap, 24-én Varannó térségében semmisítették meg Rákóczi visszavont védvonalát.⁴⁵ Ezután az ellenállás nélküli rablóportyák három héten át sújtották Északkelet-Magyarországot,

⁴³ lisowczykok = először, ilyen névvel az Aleksander Lisowski (1575 v. 1580–1616) huszárhadnagy által, bűnözőkből (straceniec) verbuvált szabadcsapat tagjait illették, majd a vakmerő portyáiról elhíresült Lisowski halála után, a parancsnok nevéből képzett szóval jelölték a könnyűlovas harcmodorban küzdő, irreguláris, de katonai tapasztalatokkal rendelkező „huszárokat”. Társadalmi összetételük vegyes volt. Nemesek éppúgy, mint a városiak, kozákok, jobbágyok szolgáltak ebben a létszámában mindig változó seregben. – SMHW, 1964/1. 50–51. Lásd egyéb részletek: Архив Юго-Западной России. Ч. III. Т. I. 254–255., 256–258.

⁴⁴ *Történelmi Tár*, 1885. 468. Rákóczi György több figyelmeztetést is kapott Homonnai készülődéséről. – *Történelmi Tár*, 1881. 322–323., 323–324.

⁴⁵ Kersten, 1964. = SMHW, 1964/1. 71–78., Kronika Pawła Piaseckiego, 1870. 276–267.; Mind a mai napig azonban homályban maradt néhány kérdés. Pl. Az Althan–Homonnai egységeket ki fizette és milyen arányban? Kétségtelen, hogy Althan és Homonnai II. Ferdinándot, Adam Lipski (a lücki püspök testvére), aki szintén bekapcsolódott a lisowczyk-ok toborzásába, III. Zsigmondot képviselte a nem hivatalos akcióban. De az sem világos, hogy a döntő csata Homonnánál vagy Sztropkónál zajlott, mert az előbbi esetében a „lengyelek” a lupkóví hágón, az utóbbi esetében a Duklán át kellett, hogy Magyarországra jöjjenek. – Kersten, 1964 = SMHW, 1964/1. 69–70.

mígnem a győztesek összekülönböztek a folytatáson. Hogyan tovább? Előre nyomulni Magyarországon nyugatra, Bethlen derékhadával összemérni a fegyvereket, vagy hazatérni a zsákmánnyal és onnan Szilézia–Csehország frontjára vonulni a császár szolgálatára?

Amikor Homonna baljós híre befutott a már Bécs ostromán gondolkodó Bethlenhez, minden terve romba dőlt. Bethlen szavait idézzük: „érkező az hír, [...], a miatt minden dolgainkat félben kelle hadnunk és Bécs alól elszállanunk, félvén hátul nagyobb veszedelemtől, mert 32 ezernek hirdették az lengyel hadat, de több 8 ezernél nem volt, mert ha az a hír ne találjon akkor közinkbe jóni, bizony uram, az nap az hóstátokba szállottam volna és Nagy-Bécsset is meg kellett volna adni a nagy készületlenség és számtalan futott embernek szorulások miatt, holott csak az három nap alatt is immár szénát, abrakot nem találtak az városban; [...] de bizonyosan Ferdinánd ugyan ott is akkor kényszerítettett volna mind a két királyságnak [cseh és magyar] renuciálni, és maga nekünk adta s engedte volna az országot, oly igen reá hevítettük vala.”⁴⁶

Ezt a kudarcot – úgy tűnik – Bethlen Gábor soha nem felejtette el, Bécs megmenekülését a lengyelek számlájára írta. Lengyelelles érzületét – talán gyűlöletét – még inkább fokozta III. Zsigmond király cinikus magatartása. Amikor Varsóban tiltakozott a lengyel királyi alattvalók támadása és pusztításai ellen, hivatalos visszautasításban volt része. Semmilyen háborús cselekményt nem indított a Rzeczospolita a fejedelem ellen, csupán Homonnai szabad csapatainak magánakciója zajlott – hangzott a válasz. Ellenben a bűnösök felkutatását és megbüntetését megígérte a király.⁴⁷ A szepességi sztároszta, Stanisław Lubomirski is fontosnak vélte az álmentegetőzést, amely teljesen szinkronban állt a központi véleménnyel. Rákóczi György és Széchy György előtt is, egyformán arról beszélt a szepességi lengyel főúr követe, hogy a „ház és család nélküli” (sine lare, sine foco) haramiákhoz semmi köze a Rzeczospolitának, azok vagy a csá-

⁴⁶ *Magyar Történelmi Tár*, 1857. 199.; Homonnai támadásáról II. Ferdinánd, Albert főhercegnek 1619. december 20-án ezeket írta: „der Homonay ain fürnemer Vngarischer Catholischer Herr, deme die Rebellen seine Güetter gegen Sibenbürgen abgetrungen, mit funfzehentausend Pollnischer Cassagen in Ober Vngern gefallen sein solle. – MHHD IV. 166.; A csata eltűzött méreteiről és a magyarok szörnyű veszteségeiről a lengyel történetírásban ilyen adattal találkozhatunk, pl. „Położyli siedem podobno tysięcy Madziarów i ocalili cesarza.” = Mintegy hét ezer magyart levágtak és megmentették a császárt.) – Jasienica, 1992. 331.

⁴⁷ MHHD IV. 182–183. – III. Zsigmond lengyel király a magyar rendeknek intézett levele 1620. december 30-án Varsóból. Nem ő küldte a hadat Magyarországra, a császár által verbuváltatott önkéntesek raboltak, fosztogattak ott. De mindenről Bethlen Gábor tehet, mindennek ő az oka, hiszen nem volt oka Magyarország ellen támadni, nem volt joga „a legitím módon választott és megkoronázott uralkodóra rárontani”. Bethlen Gábor súlyosan vétkezett akkor, amikor nyíltan és dicsekedve hangoztatta, hogy a Magyar Királyságot Erdélyhez hasonlóan a „török Császár” alattvalóságába hajtja (Cum enim is ipse Princeps Transylvaniae Turcico Imperio subiecturum se esse Regna Principatusque aperte iactitaret). Mégis a császár és a rendek közötti békeség megteremtésére felajánlja segítségét.; *Történelmi Tár*, 1881. 325–329.

szár, vagy Homonnai pénzén verbuválódtak és azok parancsainak engedelmeskedtek. Ez a „lengyel kozákok betörése” (Kozakorum Polonorumque copiae irruerint) nem adhat alapot egy háborúhoz.⁴⁸

Az 1619-es Bethlen-győzelmek és a homonnai fiaskó várható következményeit a Portán is számba vették. 1619–1620 fordulóján felerősödtek azok a hangok a szultán környezetében, amelyek a császárok békéjét féltették a Bethlen-i térdnyerés miatt. Érezte ezt a hangulatváltást maga Bethlen is, s azonnal reagált az új szituációra. Orátorai és követei a helyzetébe beletörődött és a megbékélést sugalló fejedelem képviselőjeként léptek fel, a Kassáról érkezett utasításnak megfelelően nyilatkoztak. Az egykori földönfutóból a királyság közelébe emelkedő iktári sarj a békegondolat mellett – „[...] én megbékélhetek Isten akaratjából, el is lehetek én a királyság nélkül, énmiattam ő hatalmassága ne vesszen senkivel össze ..., hogy frigyét Ferdinandus császárral meg akarja tartani”⁴⁹ – azért a saját érdek érvényesítésével is előhozakodott a befolyásos török főuraknál. Az 1620. március 23-án kiadott rendelkezéssel Portára indított főkövetei, Balassi Ferenc és Korláth István azt a feladatot kapták a fejedelemtől, hogy keressék fel a nagyvezírt, a főmuftit, a hodzsát és a kizlar ágát (a fekete eunuchok főnökét, a rangsorban a nagyvezír után közvetlenül álló befolyásos személyiséget) és tájékoztassák őket a magyarországi helyzetről, részletesen fejtsék ki a fejedelem Portának tett jószolgálatait, győzzék meg a döntés előkészítőket arról, hogy Bethlen Gábor, a szultán hű alattvalója nem saját magának (?) akar érdemeket szerezni, hanem mindent a Porta javára cselekedett és cselekszik. És ha „az ország határit és végházait Ferdinandus oda adja, én senkivel veszekedni nem akarok, tudom helyemet Erdélyben, itt is azonban, a mit ígértek elveszem, hol Erdélyben, hol Kassán, ha Isten akarja veszteg ülök;”⁵⁰ – ekképpen summázta véleményét és zárta az 1619. hadakozási év eredményeit Bethlen.

A lengyelek durva, kihívó sértése, alapvető céljait megghiúsító intervenciója fölött viszont nem tudott, s nem akart szemet hunyni. 1620 nyarán erőtéljessé vált a Portán a lengyelelles diplomáciai aknamunkája.⁵¹ Nem kell háborúznia a német – török császároknak a jövőben – adta a tippet a dívántagoknak –, de a Rzeczpospolitára gyakorolt nyomással II. Ferdinándot megfoszthatják a természetes szövetségéstől, következésképpen az Oszmán Birodalom is, Erdély is előnyöket nyerhet a Rzeczpospolita lekötésével. A lengyel erőket könnyen sakkban lehet tartani a tatárokkal, akik szinte akadálytalanul portyázhatnak Podóliában, egészen fel „Illyuvig [Ilvóig = Lvovig] és Lublinig”. Számtalan rabbal gazdagíthatják a török rabszolgák számát, azok evezősöknek vagy „kertekben dol-

⁴⁸ *Történelmi Tár*, 1881. 320–321., 322–323.

⁴⁹ *Magyar Történelmi Tár*, 1857. 213.

⁵⁰ TMKÁO, 1868. 210.

⁵¹ Ua. 240–244.

gozni jók lesznek”. Hogy a tatárok szabad kezet nyerhessenek, ahhoz elegendő csak Iszkender pasának a Dnyeszternél tábort ütni, amit a nagyvezír bármikor elrendelhet a beosztottjának⁵² – nyújtotta át a kész forgatókönyvet Bethlen a Portának. Kérése a nagyvezírhez „mindössze” annyi volt, hogy parancsolja meg a „budai vezérnek” 10 ezer török parancsnokságába való átengedését és engedélyezze azok bárhová vonulását, bármilyen országban való bevetését. A moldvai vajda 2 ezer, a havasalföldi vajda ezer fegyveressel (500 kopjás, 500 kurtán) támogassa ezt a vezetésével induló, a szultán dicsőségét öregbítő hadjáratot.⁵³ Mintegy mellesleg Gaspar Graziani (Caspar Grazziani, C. Grațiani) moldvai vajda leváltását is kezdeményezte Bethlen a nagyvezírnél, mert az „bizony nem igaz rabja császárnak”. Helyette olyan embert állítson a vajdaság élére, akivel „ne kellessék az országoknak véle veszekedni.”⁵⁴ Valóban, Graziani minden követ megmozgatott a török vazallusságból való szabadulásért és a lengyel alattvalóságba kerüléséért. Bethlen postáinak elfogásától, azok lengyel kézbe juttatásától sem rettent vissza.⁵⁵

Bethlen javaslatai, kezdeményezései nagyrészt találkoztak az oszmán politikai elképzelésekkel, a Rzeczpospolita megtámadását körültekintően, a nemzetközi biztosítékok kiépítésével készítették elő. A „keresztyén császárral” megbékéltek, a perzsák követét is békeokmánnyal küldték haza. 1620. május végén a tatárok már Havasalföldön gyülekeztek, Iszkender pasa a Dnyeszter menti Belgorodot jelölte ki a törökök gyülekező pontjául. Nincs remény a békére (już żadna nadzieja nie zostawa pokoju z Turki)⁵⁶ – írta Żółkiewski főhetman a gnieźnói primásérseknek 1620. június 20-án. Samuel Otwinowskinak, a lengyel király követének Isztambulból való kiutasítása már a hadüzenettel ért fel. Érdeemes felidézni a csatába induló Żółkiewski főhetman végrendekezésének⁵⁷ a török háborúra vonatkozó részletét. „wojna z Turki nie igraszka” („a törökök elleni háború nem játék”), mert a szultán nemcsak a Rzeczpospolitát, hanem az egész világot szeretné meghódítani (Turki ... chcą tej rzeczpospolitej i wszytkiemu światu panować). Egy ilyen háború győzedelmes befejezéséhez nem elegendő a Rzeczpospolita ereje – szögezi le a sokat látott és tapasztalt, öreg, 73 éves katona. A ne-

⁵² Ua. 240–241.

⁵³ Ua. 242–243.

⁵⁴ Ua. 244.; Bethlen szavait idézve az 1620. szeptember 29-én kelt leveléből: „diserte [határozottan] megmondta volt Gratian, hogy ő lengyel királtól akar ezután dependálni [függni], ... Azt én tudtam még az elmúlt esztendőben júniusban, melyet a portára megirtam, de nem hitték, és mostan használjanak vele; én bizony igen örülök, hogy meg tudta és merte tréfálni az törököt, tanoljanak rajta másszor s lássa meg, kinek mit hiszen. – EOE VII.551., Liske, 1869. 360.

⁵⁵ EOE VII. 551., Kronika Pawła Piaseckiego, 1870. 279., Naruszewicz, 1860. 133., Liske, 1869. 363–364.

⁵⁶ Pisma Żółkiewskiego, 372–373., Egyéb részletek: Pietrzak, Jerzy: *Po Ceczorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*. Wrocław, 1983. 12–15. (továbbiakban Pietrzak, 1983.)

⁵⁷ Pisma Żółkiewskiego, 374–378.

mesi felkelések képtelenek, nem alkalmasak a török előrenyomulás meggátolására. Csakis európai összefogás vezethet sikerre ellenük, mint ahogyan annak idején rex Stephanus (Báthori István) is gondolta.⁵⁸ Báthori készült a nagy terv megvalósítására, titokban tárgyalt a pápával, a spanyol királlyal, az orosz cárral, a tengeri flotta kizsemelt parancsnokával, a páрмаi herceggel. Az ő támogatásuk mellett a Rzeczpospolitának hadba kellett volna még állítani – Báthori számvetése szerint – 30 ezer lovas, 30 ezer gyalogot, 15 ezer dragonyost, 10 ezer külföldi zsoldos gyalogot, összesen 85 ezer embert. Ennek a hadseregnek ellátása, felszerelése, utánpótlásának biztosítása, egy évre számítva, közel 8,5 millió zł. kiadást jelentett volna.⁵⁹

Żółkiewski, a korona főhetmanja tudatában volt annak, hogy a török támadást bevárni a biztos halállal lenne egyenlő, ezért kb. 9 ezer emberével az ellenség országában, ellenséges területen, a Prut folyó mentén, Cecoránál, a „Zamoyski-féle” sáncok mögé húzódott, hogy ostromharcokra kényszerítse a pogányokat.⁶⁰ Żółkiewski a tábor körül felvonult tatárok, törökök létszámát több mint 60 ezernek mondta, valójában nem lehetett több 25, max. 30 ezernél.⁶¹

A 1620. szeptember 18-tól kezdődően megindított ostromot nem illehetjük szisztematikus, tervszerű ostromnak, annak ellenére sem, hogy a törökök tüzér-séggel lőtték a tábor belső területét. Inkább tömegtámadásokkal, rohamokkal próbálkozott a török vezetés, amit a védők hőiesen visszavertek. Pontosan egy hetet töltöttek a lengyelek a blokádban, amikor ételben-italban máris hiány mutatkozott. Az élelemhiányt egyelőre sikerült lóhússal enyhíteni, de az ivóvíz beszerzése egyre nagyobb problémát okozott.⁶² Nem adtak megoldást Żółkiewski taktikai lépései sem: a kitörési kísérletek csak az áldozatok számát növelték, a táborvédők számának a megfelelése az elvonulók, a menekülők pusztulásához vezetett, a lengyel kezdeményezésre folyó béketárgyalásokat a törökök drasztikus, teljes kapitulációt = az önként vállalt rabságot követelő feltételei megakasztották. A létszámában erősen megfogyatkozott, a szekerekkel menekülő maroknyi sereg sorsa október 6–7. éjjelén pecsételődött meg. Żółkiewski és szűk kísé-

⁵⁸ Pisma Żółkiewskiego, 377.

⁵⁹ Az adatokat közli Naruszewicz, Julian Urszyn: *Dzieje panowania Zygmunta III.* Tom I. Wrocław, 1836. Wstęp (Bevezető) XXV. oldalán. (továbbiakban Naruszewicz, 1836.)

⁶⁰ Pisma Żółkiewskiego, 379., 380., Naruszewicz, 1860. 137., 140. A lengyel had létszámviszonyai részletezve: Liske, 1869. 367–368., 370. (Pl. huszárok 1500 fő, Ostrogski hcg. kozákjai 800 fő, zsoldos kozákok 1600 fő, lisowczyk(szabad)–kozákok 1200 fő, gyalogok 2000 fő stb. Graziani vajda alig 600 emberével csatlakozott a lengyelekhez már a cecorai táborban.); A parancsnoki kar összetételében érdekesség, hogy a főhetman rokonsága, ill. közvetlen hívei vezették az egységeket. Alvezére pl. a sógora, Stanisław Koniecpolski volt, de fia is, Jan, unokaöccse is, Łukasz, vezetői posztot töltöttek be. – Naruszewicz, 1860. 137., Liske, 1869. 368.

⁶¹ Pisma Żółkiewskiego, 380., Liske, 1869. 370–371.

⁶² Liske, 1869. 387–388.

rete szablyával a kezükben estek el az egyenlőtlen harcban, a „lengyel Thermopilainál” a hősiesség nem ellensúlyozhatta a törökök katonai fölényét.⁶³

Még mielőtt Bethlen saját javára kamatoztathatta volna a cecorai török győzelmet, az 1620. november 8-i fehérhegyi (Bílá Hora) ütközet a cseh–morva–sziléziai konföderátusokkal való együttműködését sodorta veszélyhelyzetbe, Morvaország II. Ferdinánd császár hűségére való visszatérése (1620 decemberében) pedig a protestánsok összefogását lehetetlenítette el. A magyarországi Bethlen-párt tagjai is gondolkodóba estek Fehérhegy után. A Forgách Zsigmond nádor által összehívott „országgyűlés” dolgavégezetlenül feloszlott, 1621 márciusában a nádor hátat fordított Bethlennek, a választott királynak, és újra II. Ferdinánd királynak fogadott hűséget. Április 28-án Pozsony kapitulált az általános amnesztia fejében a törvényes királya előtt.⁶⁴ Nem volt más választása Bethlennek, mint hogy a januárban 8 hónapra megkötött fegyverszünet alatt a Ferdinándtól kicsikart engedményektől tárgyalásokat folytasson, a nem hivatalos alkupontokat⁶⁵ véglegesítsék. Nem kis engedményekről volt szó! Bethlen Gábor isztambuli követének már az 1620. március 23-i igen terjedelmes levelében felsorolta azokat a nyereségeket, amelyeket II. Ferdinánd szóban megajánlott a békesség létrejötte esetén. Vélhetőleg mindezt azért tette, hogy a portai főszereplők megismerjék a formálódó egyezség legfontosabb részeit, nehogy váratlanul érje őket II. Ferdinánd és Bethlen Gábor alkujá, és leginkább azért, nehogy a törököt sértő passzusok miatt kútba essenek a kikényszerített feltételek: „énnekem Ferdinand az Fátiráig az egész országot hitlevele által immár is ide adta, de az ország azt kívánja, hogy az több részét is én gubernáljam, ha szintén királyságának helyin kell maradni is, de minden rend, én tőlem hallgasson, én oszszak tisztetket, és én bírjak az egész vég házakkal, Győrrel, Komárommal is, nekem legyen minden tisztviselő hittel köteles, nem Ferdinandnak, és én adjak reversalist császárnak arról, hogy az ő életében az koronát tőle nem abalienálom [nem idegenítem el]; Az palatinus is és minden tanácsurak nekem legyenek kötelesek, tanács urakat én rendeljek, minden gyűlésben én praesideáljak, minden jövedelmek az én rendelkezésem által oszlassanak;”. A tiszántúli négy vármegye (Szabolcs, Szatmár, Bereg,

⁶³ Kronika Pawła Piaseckiego, 1870. 284–287.; „Radulius Vajvoda” Tírgovistéből adta az erdélyiek tudtára a cecorai vereséget. „csak igen kevesen szaladtak el [a lengyelek közül]. A főrendek sokan rabbá estek. Sulkóczki [Żółkiewski] a harcon elveszett, a fejét a portára küldte a basa...” – *Erdélyi Történelmi Adatok*. (továbbiakban ETA) II. k. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1856. 379., Liske, 1869. 394–397.; Szekfű Gyula a cecorai csata magyarországi hatására egyáltalán nem tért ki. – Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor* (Reprint – Pamlényi Ervin bevezető tanulmányával). Budapest, 1983. 108–109. (továbbiakban Szekfű, 1983.) Lásd az újabb szakirodalmat: Majewski, Ryszard: *Cecora – rok 1620*. Warszawa, 1970., Śledziński, Kacper: *Cecora 1620*. Warszawa, 2007.

⁶⁴ ETA II. 381., Lukinich Imre: Bethlen Gábor és Pozsony városa = *Századok*, 1921–1922. 209–210., Szekfű, 1983. 113.

⁶⁵ TMKÁO, 1868. 209.

Ugocsa) Bethlen halála után az Erdélyi Fejedelemséget, „az opulai és ratiborai hercegség” (200 ezer ft. értékű jószággal) a fejedelmet magát illeti. Homonnai, Pázmány nem lakhat egy országban „velem együtt soha” stb.⁶⁶ Arra is kiterjedt a nyeresre álló fejedelem figyelme, hogy a Bocskai-időket feltámasztva, a német és török császárok békéje is révbe juthatna, mert a szultánnak „II. Ferdinánddal soha bizony frigyje nem volt és nincsen eddig, hiszen az a frigy Magyarország-gal volt, csak hogy ők az ő practikájok szerint azt a frigyet magok emberi által mindenkor úgy tétették, mintha velők is volna”.⁶⁷

A Porta magyarországi álláspontját Cecora, ill. a békével még le nem zárt lengyel–oszmán viszony erősen befolyásolta. Az 1621. év döntő évnek ígérkezett mindkét fél számára.

Cecora életbevágóan fontos üzenete a Rzeczpospolita számára így hangzott: képes-e megvédeni magát a Rzeczpospolita az Oszmán Birodalommal szemben? Nem véletlen, hogy a súlyos erkölcsi, anyagi és emberi veszteségekkel járó cecorai katasztrófa ügyét az 1620. november 3-án megnyílt szejmen az első napi-rendi pontként tárgyalták a szenátorok és a képviselők. Jó lengyel szokás szerint, elméletileg jobbnál jobb megoldási variánsok hangzottak el a haza megmentéséről mind a felsőházban, mind a képviselők házában. A Zbaraski testvérek (Jerzy, Krzysztof) talán a Báthori király tervét is tanulmányozták, mert egy összehangolt szárazföldi és tengeri hadjárat megszervezésére tettek javaslatot. A 60 ezres zsoldos hadsereget (25 ezer lovast, 15 ezer gyalogot stb.) a Duna és a Dnyeszter közötti térségben támadó feladattal bíznák meg, miközben a 80 ezresre (!) is felduzzasztható kozákság a Fekete-tengeren át közvetlenül Isztambulra mérne csapást. Az egész országra kihirdetett nemesi felkelés egységei tartalékokat képeznének, ahol szükséges, ott lennének bevethetőek. Báthori 8,5 milliós kiadásával szemben ők 7 milliós költségvetéssel kalkuláltak.⁶⁸

A szejmben deklarált vágyálmokat a rideg valóság azonban félresöpörte. A realitáshoz való igazodást egy váratlan esemény kényszerítette ki. Történt, hogy 1620. november 15-én Varsóban, az országát megvédeni képtelen III. Zsigmond királyt megtámadta egy vallási fanatikus, amikor a király a Szent János templomba, a vasárnapi misére érkezett. Kétszer is lesújtott harci csákányával a merénylő a „bűnös” királyra, de csak megsebesíteni tudta. III. Zsigmond életét a kíséretében lévő fia, Ulászló királyfi mentette meg. A merénylőt elfogták és néhány nap múlva bírói ítélet alapján kivégezték.⁶⁹ Ez a „gyalázatos cselekedet” kellett ahhoz, hogy a

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Ua. 208.

⁶⁸ Pietrzak, 1983. 62–63.

⁶⁹ A merénylet részletei *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t. p.* Zebrane Ambrożego Grabowskiego. t. I. Kraków, 1845. 40–44., Kronika Pawła Piaseckiego, 1870., 289–290.

szejm ezután értelmes, teljesíthető előterjesztéseket tárgyaljon meg és közmegegyezéssel zárjon le. Kijelenthetjük, hogy a háborúra való felkészülés első fázisa ténylegesen megtörtént a szejmen. Olyan törvények születtek, amelyek a kellő létszámú hadsereg előteremtésének gyakorlati problémáit is rugalmasan kezelték.

Mivel Európában zsoldosokat felfogadni lehetetlen volt a terebélyesedő háború miatt, a rokon szövetséges II. Ferdinánd maximum csak abba egyezett bele, hogy a lengyel toborzók Poroszországból és Pomerániából gyűjtsenek maguknak katonanyagot. A hiányzó létszámot kozákokkal volt szükséges pótolni, s ezen a ponton csatolhatunk vissza a törvényhozáshoz. A kozákok csatasorba állítása, még adáz tártár és törökellenességükre apellálva sem volt egyszerű feladat. 1620 után a kozákságot csakis pénzzel megnyerni, kizárt dolog volt. 1620-ban ugyanis III. Zsigmond király – a szejmi adatra visszautalva – legalább 80 ezer pravoszláv vallású kozákot (fegyverforgatót) halálosan megsértett azzal, hogy a Rzeczpospolitán keresztül Oroszországba és onnan visszautazó Theophanesz jeruzsálemi pátriárka szent küldetését, pravoszláv főpapok felszentelését törvénytelennek minősítette.⁷⁰

Tehát a kozákok megnyerésére tett királyi offenzívával folytatódott az elkerülhetetlen háborúra való készülődés. Az 1620-ban megsértett, vallásukban megbántott kozákságot a zsold mellett a pravoszláv egyháznak biztosított engedményekkel lehetett csak jobb belátásra téríteni.

A Rzeczpospolita életveszélyből való kimenekítése fontosabbnak bizonyult az unitus–pravoszláv villongásoknál, a király és a szejm átmenetileg engedékenynek mutatkozott. „narod Rusky religiey Graeckiej (a görög vallású Rusz népe) sérelmeit orvosolják, csak minél többen vegyenek részt a közös haza megmentésében. Az ígéreteknek nem maradt el a hatása, no meg Theophanesz pátriárka is a pogányok elleni harcra buzdította a kozákokat. 30 ezer kozák – szigorúan külön parancsnoksággal, külön táborhellyel – vonult a Dnyeszter melletti táborba Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny (Szagajdacsnij) vezetésével.

A lengyeleket és litvánokat a törvény 60 ezres hadsereg felállítására kötelezte, ám a törvény végrehajtása csak félig-meddig sikerült, mert az előírányzott

⁷⁰ Theophanesz jeruzsálemi pátriárka a konstantinápolyi, az alexandriai, az antiochiai pátriárkákkal egyetértve, azok beleegyezésével 1620-ban, Kijevben, III. Zsigmond király engedélyét mellőzve Jov Boreckijt kijevi metropolitává és 6 pravoszláv főpapot püspökké szentelte. Ukrajnában ugyanis a hivatalos egyháznak az unitus (görögkatolikus) számított és egyházi tisztségekben ennek megfelelően unitus püspökök ültek. Az unitus–pravoszláv vallási ellentétek a kozák felkelések és háborúk ideológiai alapját adták a 17. században. – *Архив Юго-Западной России*. Ч. I. Т. 5. Київ, 1872. 2–3., *Архив Юго-Западной России*. Ч. I. Т. 6. Київ, 1883. 497–500., *Архив Юго-Западной России*. Ч. I. Т. 7. Київ, 1887. 280–293., 511–532.

60 ezerből kb. 35 ezer mozgósítása igazolható.⁷¹ Ez az eredmény a lengyel végrehajtás gyakorlatát alapul véve, igen eredményes, szép teljesítménynek mondható. A lázas készülődés jelei Bethlen figyelmét sem kerültek el. Beszerzett információit késedelem nélkül továbbította követeinek, Dóczi Istvánnak és Rimai Jánosnak, akik a megfelelő helyen, megfelelő embereknek jelentették a lengyelországi fejleményeket. A lengyelek hadszíntérnek Moldvát szemelték ki és azt tervezik – fitogtatta jól értesültségét a törökbarát Bethlen –, hogy „Kotkeniczki [Chodkiewicz] litvaországi generalis” elővédje behatol Moldvába, valamelyik ot-tani várban bevárja a királyfi, Ulászló seregét, s a győzelmes hadjárat után Moldvát elszakítják a Portától. Ennek az elképzelésnek elejét lehetne venni könnyű szerrel – csapott fel Bethlen katonai elemzőnek. Minden baj megelőzhető lenne, ha 30–40 ezer tatárt „Hutin [Chocim, ma: Hotin] alá” rendelne a szultán, Moldva nem válna hadszíntérré, a mindenkori vajda hűsége is biztosított lenne a jövőben.⁷²

Augusztusban, amikor már több hónapja folyt II. Oszmán szultán hadseregének felvonulása⁷³ a Chocimnál gyülekező lengyelek, litvánok, kozákok ellen, Bethlen még ekkor sem adta fel II. Ferdinánd ellenes terveit. Nem adta fel a reményt ahhoz, hogy török segélycsapatokat, „ha többet nem csak 20.000 embert”, kapjon megismételt offenzívájához. Mivel a hadakozási idő alaposan megcsappant, a török segélyhad Magyarországon telegen, hogy Bécs megvétele biztos legyen⁷⁴ – tolmácsolta Bethlen üzenetét tapasztalt diplomatája, Toldalaghy Mihály

⁷¹ Podhorodecki, Leszek hadtörténész a lengyel-litván haderő 13 ezredének létszámviszonyairól részletes kimutatást adott. Néhány példa a kimutatásból. Ulászló királyfi ezrede 10.180 főt, Jan Karol Chodkiewicz főhetman ezrede 4600 főt, Stanisław Lubomirski királyi pohárnokmester ezrede 3350 főt, Aleksander Sapieha litván főúr ezrede 2000 főt, Stefan Potocki ezrede 1500 főt, Maciej Lesniowski ezrede 1000 főt, a lisowczykok ezrede 1200 főt stb. számlált. = 32 980 fő dokumentálhatóan részt vett a harci cselekményekben. – Podhorodecki, Leszek: Kampania chocimska 1621 roku = SMHW 1964/II. Warszawa, 1964. 128–137.

⁷² TMKÁO, 1868. 269–270.

⁷³ Az ambiciózus, Nagy Szulejmán eredményeire áhítózó, de teljesen tapasztalan, alig 17 éves II. Oszmán szultán 1621. április 29-én hagyta el Isztambult, hogy személyesen „irányítsa” tengerinyi katonáját a hihetetlenek ellen. 12 ezer janicsár, 12 ezer szpáhi alkotta közvetlenül a szultáni gárdát, 4 ezer fős kíséret és szolgálai személyzet gondoskodott a mozgó udvar napi szükségleteiről, 400 teve és 4 elefánt szállította a szultán legszükségesebb holmiját. Az anatóliai (damaszku-szi, tripoli, szivasi stb.) és a ruméliai egységek Drinápolytól a Duna vonaláig (kb. 450 km) a távot 1 hónap alatt tették meg. Átkelésük Ruscuknál hídon, Galacnál, Kilijánál, Iszmáinál csónakokkal, kompokkal zajlott, de a további haladásuk is igen vontatottan haladt, mert a moldvai és havasalföldi vajdák a további átkelő pontokat (pl. a Pruton) sem készítették elő. Komoly anyagi veszteségek érték a szultáni hadat, az élő állatok elvesztése pedig nemcsak az igavonó erőt, de a kényszerélelmzési bázist is apasztotta. Négy hónapos állandó meneteléssel szeptember első napjaiban jutott el ez a közel 100 ezres katonatömeg a Dnyeszter parti Chocimhoz, ahol a Rzeczpospolita egyesített hadereje már védekező állásban várta az ellenséget. – Podhorodecki, 1964. = SMHW 1964/II. 114–115., 127., 137–138.

⁷⁴ TMKÁO, 1868. 308–309.

az újsütetű nagyvezírnek, Hüszein pasának. Az 1613 óta, Bethlen fejedelemségének kezdetétől fogva éppen a 6. nagyvezír a szultán erdélyi szolgájától erőteljes szemrehányásokat is kapott. Felhánytorgatta a szultán alattvalója, hogy a három éve folyó hadakozásához a Porta anyagi támogatást soha nem nyújtott, legalább adómentességet érdemelt volna, annál is inkább, mert Bocskainak „egy néhány száz ezer forintot adtanak” annak idején.⁷⁵ Ellensúlyozandó a merész követeléseket és a sérelmek felhánytorgatását Bethlen utasította öccsét, Bethlen István gubernátort, hogy küldjön élelmet a szultán, a vezírek és a mufti konyhájára: a szultánnak 100 ökröt és 1000 juhot, a nagyvezírnek 40 ökröt és 400 juhot, „Gürcsi Mehmet passának” tíz ökröt, száz juhot”, a többieknek „az mint jut ilendőképen oszsa...”⁷⁶

Sövényfalvi Dániel, aki közvetlen közlőről részese volt a hadjáratok eseményeknek, Jászvásárról 1621. szeptember 7-én dátumozott leveléből még csak Bethlen István, de néhány nap múlva feltételezhetően maga a fejedelem is értesülhetett arról, hogy „semmi derekas segítség nem megyen [Bethlen mellé], sem fő szerdárt, se egyet, se mást senkit nem bocsátnak mindaddig, valameddig az lengyellel való dolog el nem válik...”⁷⁷ De vigyázni kell a Ferdinánddal történő egyezkedés ügyében is – figyelmeztet Sövényfalvi –, mert „elől tűz hátul víz”. Ha netán a török győz ebben a háborúban, akkor az mindent megtehet Erdéllyel, máris ilyen hangok hallatszanak a törökök között. Nagyon zokon veszik a fejedelem különködését – folytatja majd a kapitihaságot is betöltő Sövényfalvi –, „Erdélyből hatalmas császár mellé semmi nem jöven, egy falat élés, egy tisztességes követség, császári köszöntés, áldás nem volt.”⁷⁸

A chocimi vár déli és nyugati oldala előtt vert lengyel és kozák táborokat a törökök és a tatárok folyamatos rohamozásokkal szerették volna bevenni, de az ostromlók harci morálja nem annyira a sikertelenségek, hanem az élelmezési problémák és a lovak tömeges pusztulása miatt napról napra romlott. (Pl. a damaszkuszi, aleppói stb. egységek lovai végkimerülésben szenvedtek ki, hiszen Szíriából kiindulva az Isztambul–Drinápoly–Duna vonala érintésével eljutni a Dnyeszterhez, 2000 kilométert kellett megtenniük!) Azt sem javított a harci moráljukon, hogy a szembenálló fél kiváló parancsnoka, Chodkiewicz főhetman, vilnai vajda szeptember 24-én váratlanul meghalt. A főparancsnokságot Stanisław Lubomirski királyi pohárnokmester vette a kezébe, aki ugyanolyan határozottsággal irányította

⁷⁵ Ua. 312.

⁷⁶ Ua. 308.

⁷⁷ Ua. 322.

⁷⁸ TMKÁO, 1868. 324.

a védelmet, mint elődje. Korabeli naplók⁷⁹ tanúskodnak a hősiességéről, nem hallgatva el a Sahajdaczny (Szagajdacsnij)-kozákjainak bátor, önfeláldozó helytállását sem. Szeptember 28-án egész nap rohamozták Allah hívei a keresztények sáncait, még a szultáni gárda nagy része (4 ezer janicsár, 2 ezer szpáhi) is bevetésre került, de a győzelmet nem tudták kicsikarni. Másnap megkezdődtek az érdemi tárgyalások, október 9-én azok szerencsésen révbe értek. Lényegében az 1617. évi buszai megállapodást ismételték meg a felek, vagyis az ellenségeskedések alapvető forrásai ezután sem szűntek meg.⁸⁰ Október 10-én megkezdődött a törökök elvonulása a csatahelyről.

Mindkét fél természetesen győzelemként igyekezett beállítani „a Hutunnál való esett harczait”. A lengyelek „nagy felfuvalkodással” az híresztelik minden irányba – fitogtatja jól értesültségét Bethlen a budai vezírpassa előtt 1621. november 18-i küldeményében –, hogy „maga a [török] császár kéretett frigyet” és a hadából „többet nyolczvan ezernél levágván ..., kik között vezér passák és begler-békek vesztenek el, császárnak maga patyolatját is fejéből kiejtven az futásban elnyerték...”⁸¹ Kemény János is úgy értékelte II. Oszmán „gyalázatos békességét”, hogy a szultánnak „dolgavégezetlenül”, szégyenszemre távoznia kellett Chocim alól.⁸²

Ez a török vereség, ill. Bethlen 1619–1621 közötti „egyedülléte”, Európa szerte „nyilvánossá vált török barátsága”⁸³ kétségkívül a nikolsburgi pacificatio (békeség) okaiként jelölendők meg. Maga Bethlen Gábor négy okot sorolt fel, amelyek a II. Ferdinánddal őt megállapodásra sarkallták, közöttük a chocimi török

⁷⁹ A csata lefolyása napi tudósításokban: St. Lubomirski: *Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621.*; J. Sobieski: *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621.* In. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 J. Ostroroga, Pr. Zbigniewskiego, St. Lubomirskiego, J. Sobieskiego.* Zebrał: Pauli, Żegota. Kraków, 1853. 65–104., 105–184. A chocimi csata hadtörténeti feldolgozása: Podhorodecki, Leszek: *Kampania chocimska 1621 roku.* cz. 1–2. = SMHW 1964/II. 88–143, SMHW 1965. 37–68. Népszerűsítő változata: Podhorodecki, Leszek: *Chocim 1621.* (II. Wydanie) Warszawa, 2008. Ukrán feldolgozása: Сас, Петро–Киркене, Генуते: *Хотинська битва 1621. Битва за Центральну Європу.* Київ, 2011. Сас, Петро: *Хотинська війна 1621 року.* Київ, 2011.

⁸⁰ J. Sobieski: *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621.* „Pakta tureckie” In. *Pamiętniki,* 1853. 174–176.

⁸¹ TMKÁO, 1868. 329.; Podhorodecki a lengyel veszteségeket viszonylag súlyosnak találta. A csata előtti és utáni létszám kimutatásokról úgy számolta, hogy valamivel többen, mint 7700-an estek el az egy hónapos küzdelem során, a kozákok pedig 6–6500 főt veszítettek. Ellenben a török élőerő min. 1/3-a megsemmisült Chocimnál (9000 fő az ostromban, 3–3500 fő a védők éjjeli kitorései, rajtaütéseikkor veszítették életüket, a többiek az éhségtől, a járványoktól estek el, de a veszteséghez járult még a tömeges dezertálás is.) – Podhorodecki, 1965. = SMHW 1965. 58–59.

⁸² Kemény János önéletírása = *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* (A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Budapest, 80–81., Szekfü, 1983. 135.

⁸³ Szekfü, 1983. 111–142. (Lásd „Bethlen egyedül” c. fejezetet.)

kudarcot is. „Negyedik oka ez is lón utoljára, hogy az lengyelek nagy kevéséggel jövének, szállának haza táborokból, azt hirdetvén, hogy önekik hatalmas császár semmit nem árthatott, sőt ők voltak győzedelmesbek, mert sáncokból ki nem űzhették, vehették őket, Ferdinánd mellé az lengyel király 18 ezer lengyelt készített vala, kik tőlünk immár csak ötnapi járóföldön voltak. Az saxoniai herceg is szép haddal érkezett vala Ferdinánd segítségére. Az sléziai ország is hatezer gyalogot és kétezer lovast indított vala segítségére, [...] Csehországból is négyezer embere érkezett Ferdinándnak, azazhogy az ellenség könnyen lehetett vala immár ötvenezer, de az én hadam több tizenkétezernél nem volt immár akkor, mert igen is holtak és haza is sokan oszlottanak, három esztendőttől fogva hadban lévén, nem tarthattam őket.”⁸⁴

Egyértelmű, hogy Chocim után Bethlennek az 1620-as, 1621-es fegyverszünet alatt kicsikart előnyeai alapvetően csorbát szenvedtek. Már szó nem lehetett arról, hogy Bethlen a Fátárig terjedően kizárólagos hatalommal bírjon, már fel kellett adnia a kormányzás abszolút jellegét biztosító követeléseit (pl. a király csak nominálisan legyen király Magyarországon, minden hivatal élére ő állítson embereket, a nádor és minden más főhivatalnok neki tartozzon felelőséggel stb.), s a nikolsburgi békekészenben jóval szerényebb eredményekkel kellett beérnie. Az 1620–1621-es tárgyalási pozíciók a törökök chocimi katasztrofális veresége miatt tarthatatlanná váltak, Bethlen nagyravágyó tervei alapjaiban módosultak, de még így is komoly előnyöket szakított ki magának, ill. mellette kitartó, kevés magyarországi hívének a nikolsburgi *pacificatio*val.⁸⁵

⁸⁴ TMKÁO, 1868. 347.

⁸⁵ A *pacificatio* értékelésével a történettudomány jeles képviselői (Szekfü Gyula, R. Kiss István, Makkai László, Péter Katalin, Újváry Zsuzsanna, Oborni Teréz, Papp Sándor stb.) már foglalkoztak, ezért jelen írásunk céljai között nem szerepelt a nikolsburgi pontok ismertetése és elemzése. Ellenben a *pacificatio* (s nem pax!) terminus technicusának használatát Nikolsburggal kapcsolatban is szorgalmazzuk. – Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek legitimációjának kérdéséhez. In: *Tanulmányok Erdély Fejedelemség-kori történetéből*. Az Eszterházy Károly Történelmügyi Doktori Iskolájának kiadványai VI. Eger, 2012. 37–52. (a bécsi, a nikolsburgi, a linzi *pacificatio*król)

NAGY GÁBOR

„MED BETLEHENN GABOR
ÄR NU VÄL AT CORRESPONDERA”

SVÉD DIPLOMÁCIAI FORRÁSOK A FEJEDELEMRŐL 1625–1626-BAN

Oszmán haderő ültette trónra, diplomatái csaknem az egész kontinenst bejárták, keresztény uralkodók szövetkeztek vele – a Bethlent említő egykorú külföldi szövegek a róla készíthető képmások izgalmas részletei. Az ő uralma idején, az 1620-as évek közepén váltak szervezetté a svéd–erdélyi kapcsolatok, ahogy ezt II. Gusztáv Adolfnak a címben idézett, egy 1625 végén Axel Oxenstiernához¹ írt levelében olvasható szavai is tükrözik: helyes most Bethlennel érintkezni.² Az alábbiakban a svéd diplomácia Bethlen-képének két részletét idézem fel. Az egyik azt tükrözi, amit a fejedelemben a király és a kancellár látott 1625–1626-ban. A másik azt, amit Bethlen ugyanekkor az őket tudósító diplomaták talán legjelentősebbje, Ludvig Camerarius³ számára jelentett. A következőkben tehát Bethlent is említő követutasítások és levelek kerülnek szóba, a király és a fejedelem egykorú érintkezésével nem foglalkozom, kapcsolatuk lényegi forrásai és története ugyanis a 19. század vége óta ismert. Még az 1970-es években is az akkori írások⁴ alapján tért ki Erdélyre Axel Norberg az egykorú svéd–lengyel viszonyt áttekintő művében,⁵ a friss svéd történeti szintézis⁶ pedig már nem is em-

¹ 1583–1654 között élt, lovag, az országtanács tagja, 1612-től haláláig a királyság kancellárja.

² A december 29-én kelt levél egy kiadása: *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling utgifna av Kongl. Vitterhets- Historie- och Antiquitets-Akademien. Senare Afdelningen, Första Bandet, K. Gustaf II Adolfs bref och instruktioner*. [Szerk. Per Sondén], Stockholm, 1888. (továbbiakban AOSB II:1.), 295. A királyságban ekkor stylo vetere kelteztek (a Julianus naptár szerint), itt azonban az időpontok a Gergely-naptár szerint értendők.

³ 1573–1651 között élt német humanista, mindkét jog doktora, diplomata, élete végén svéd nemeséget kapott.

⁴ Theodor Westrin: Philip Sadlers beskickning till Siebenbürgen 1626. = *Historisk Tidskrift* 1890, 169–176. Carl Wibling: *Sveriges förhållande till Siebenbürgen*. Lund, 1890. 1–37. (továbbiakban Wibling, 1890.); magyarországi említése: Szilágyi Sándor: Erdély és a svéd történetírás = *Századok* 1891, 69–70.), valamint Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból. I–II. közlemény. Közli: Carl Wibling. = *Történelmi Tár* 1892, 440–473., 592–634. (kevés Bethlen-kori forrással).

⁵ Axel Norberg: *Polen i svensk politik 1617–26*. Stockholm, 1974. (továbbiakban Norberg, 1974.), 273.

⁶ Nils Erik Villstrand: *Sveriges historia 1600–1721*. Stockholm, 2011. (továbbiakban Villstrand, 2011.).

liti Bethlent. Nálunk ma a magyarok elől magyarokat mentő Raoul Wallenberg idéződik fel a svéd–magyar kapcsolatokról, esetleg a svéd királyokkal szövethető két Rákóczi. Egy évszázada már csak Szilágyi Sándornak⁷ köszönhetően is más volt a helyzet. Az akkori írásokkal felhalmozott ismeretekhez tehát a 20. század lényegi újdonságot nem tett hozzá,⁸ egy részüket el is felejtette.

Svéd Bethlen-képmások keresésekor először a 17. század első negyedének svéd külkapcsolatait szükséges vázolni. A fejedelem uralma távol esett ugyan a királyság terjeszkedésének terétől, a Keleti-tenger medencéjétől, ám határos volt a Rzeczpospolitával, márpedig a korabeli svéd diplomácia számára éppen a svéd trónjától megfosztott (lengyel királyként III.) Zsigmond, és a lengyel–litván unió jelentették a fő viszonyítási pontot. A svéd–lengyel viszony egyre érzékenyebb kölcsönhatásba került az európai hatalmi változásokkal, a Rzeczpospolita életének pedig még inkább része lett a fejedelemség sorsát meghatározó két hatalom: szövetségként (például III. Zsigmond házasságai miatt) a Habsburg Monarchia, ellenségként (például a moldvai viszályok miatt) az Oszmán Birodalom.

Arra a kérdésre, hogy II. Gusztáv Adolf és Axel Oxenstierna mit láttak a fejedelemben, a válasz elsősorban a kancellár hagyatékában kereshető, első lépésként a már publikált részében. A kései Vasa-kor⁹ legnagyobb hatású államférfia magánlevéltárának anyagát 1888-ban kezdték kiadni, két osztályban. (E munka 1977-ben, a 28. kötet után megállt, ám a 2000-es években az RA¹⁰ és a KVHAA¹¹ együttmű-

⁷ Különösen: Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összekötetéseinek történetéhez. = *Történelmi Tár* 1882. 235–278. (továbbiakban: Szilágyi, 1882.), valamint: *Bethlen Gábor és a svéd diplomácia*. A stockholmi kir. svéd államlevéltárban s az upsalai egyetemi könyvtárban őrzött adatok alapján írta Szilágyi Sándor. A MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1882.

⁸ Újabbán Piri Zoltán tért ki a svéd diplomáciára is hollandiai forrásokra alapozott tanulmányában: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. = *Történelmi Szemle* 41 (1999) 1–2. 157–176. (Megjegyzendő azonban, hogy Hágában a konferencia előtt két hónappal Gabriel Oxenstierna járt, nem pedig a bátyja, a kancellár ugyanis Livlandban hadakozott és tárgyalt.) Magam a Westrin említett közleményében található követjelentést bemutatva idéztem fel az 1626–1627. évi svéd–erdélyi érintkezést: Adalék Philip Sadler 1626. évi erdélyi követségéhez. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis*, Sectio Philosophica, Tomus XIII, Fasciculus 3., Miskolc, 2008. (továbbiakban Nagy, 2008.), 373–392. Zarnóczki Áron friss tanulmánya (Anglia és Bethlen Gábor kapcsolata angol diplomáciai jelentések tükrében. = *Eötvös Collegium – Collegiumi Értesítő* I. [2012] (továbbiakban Zarnóczki, 2012.), 119–150.) irodalomjegyzékében Szilágyinak a svéd diplomáciáról írt közleménye szerepel ugyan, de a szerző a svéd kapcsolatokkal érthetően nem foglalkozik.

⁹ „Äldre Vasa-tiden”, azaz II. Gusztáv Adolf és Krisztina uralma. (Utólagos elnevezés.)

¹⁰ Az 1618-ban alapított Országos Levéltár (Riksarkivet).

¹¹ A Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (röviden: Kungliga Vitterhetsakademien) nevet III. Gusztáv adta az édesanyja, Lovisa Ulrika királynő által 1739-ben megalapított Kongliga Svenska Witterhets Akademien-nek, amikor 1786-ban újraalapította azt.

ködésével¹² az anyag egy részét digitalizálták, amely így az RA honlapján kereshetővé¹³ vált.) Az első osztály az Oxenstierna által írt mintegy tízezer levél kb. felét tartalmazza, a második a neki írt, és a hagyatékában megőrzött szövegek közel hatodát. Az első osztály harmadik kötetében¹⁴ a kancellár 1625–1627 közötti levelei találhatók. Címzettjük általában Camerarius, vagy a brandenburgi választó valamelyik bizalmasa, többnyire Sigismund von Götzen.¹⁵ Camerarius egykorú Bethlen-képének forrása azok a levelek,¹⁶ amelyeket 1624 vége és 1626 vége között írt a kancellárnak, többnyire Hágából. A protestáns államok diplomáciai központjában ő az uralma helyreállításán fáradozó Pfalzi Frigyeset képviselte, ám eközben egyre szorosabb kapcsolatba került a svéd udvarral, amelynek 1626-ban hosszú időre a kizárólagos szolgálatába lépett.¹⁷ Levelei keletkezésének idejére esett Spinola bevonulása Bredába, az angol–holland szövetség létrejötte, majd hágai kibővülése, Mansfeld grófjának¹⁸ nagy veresége a dessauai hídnál, Keresztély¹⁹ holsteini herceg (dán királyként IV.) katasztrófája Lutter am Barenbergnél, továbbá a svéd–lengyel háború kiújulása, áthelyezése porosz területre, Bethlen sógorságba kerülése a svéd királlyal, harmadik hadjárata a magyarság ellen, és, mindezekből következően, a svéd–erdélyi érintkezés sűrűsödése. Szövegeiből ezért alább jellegzetességként azt az időnként szinte csodaváró reménykedését idézem fel, amellyel az evangélikusok elnyomott ügye érdekében a II. Gusztáv Adolf és Bethlen közötti szövetség létrejöttét várta, óhajtotta, javasolta. Mindhiába, amint ismert, Philip Sadler erdélyi követsége 1626 tavaszán megmutatta, e szövetség létrehozására akkor nem irányult elég érdek.

¹² A projektről, ide érve a hagyaték alább említendő mennyiségi adatait, lásd: Helmut Backhaus: Oxenstiernaprojektet. = *Historisk Tidskrift*, 2003. 4. sz. 683–685.

¹³ http://fmpro.ra.se/ra/ao/sokside_enkel.html

¹⁴ *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevexling utgifna av Kongl. Vitterhets- Historie- och Antiquitets-Akademien. Förre Afdelningen, Tredje Bandet, Bref 1625–1627.* [Szerk. Sam Clason], Stockholm, 1900. (továbbiakban AOSB I:3.)

¹⁵ 1578–1650 között élt brandenburgi diplomata. Ekkoriban György Vilmos tanácsosa, később, Krisztina királynő korában brandenburgi kancellár.

¹⁶ Kiadásuk: M. G. Schybergson: *Sveriges och Hollands diplomatiska förbindelser 1621–1630, belysta genom aktstycken ur Svenska Riksarkivet.* Helsingfors, 1881. (továbbiakban Schybergson, 1881.)

¹⁷ Lásd erről II. Gusztáv Adolf Stockholmban, 1626. május 2-án kelt levelét pfalzi Frigyeshez (*Patriotisches Archiv für Deutschland*. 6. Band. Hgg. von Friedrich Karl von Moser, Mannheim, Leipzig 1787. (továbbiakban Moser, 1787.), 79–81.)!

¹⁸ Az 1580–1626 között élt Peter Ernst (II.), a harminc éves háború ismert zsoldosvezére protestáns oldalon.

¹⁹ A forrásokban Krisztián, a magyar munkákban a név magyar megfelelőjét, a Keresztélyt használjuk. (szerk.)

HÁBORÚBÓL HÁBORÚBA

Bethlen fejedelemsége történetesen korszakhatár a svéd diplomáciában is: 1613-ban ért véget a kalmari háború, az utolsó, amelyben Dánia legyőzte Svédországot, 1629-ben pedig „a második lengyel”-nek nevezett, lehetővé téve az évek óta tervezett német beavatkozás megindítását a háborúba.

1561-ben a Finn-öböl túlsó partján fekvő Reval megszerzésével megkezdődött a kora újkori svéd terjeszkedés. Amikor III. János fiát és örökösét, a katolikus Zsigmondot 1587-ben lengyel királlyá választották, a feltételek egyike volt Estland átengedése a lengyel–litván államnak. Miután III. János 1592-ben meghalt, öccse, Károly, Södermanland hercege néhány év alatt felszámolta Zsigmond svédországi uralmát. Ezzel ahhoz az érdekellentéthez, amely Svédország és a Rzeczpospolita között a Keleti-tenger medencéjében a svéd terjeszkedéssel kialakult, legitimációs viszály társult, két nemzedékre.

A Károly államcsínyével elindult láncreakció elemeként III. Zsigmond 1600-ban bekebelezte Estlandot. A herceg erre átkelt a tengeren, harmincéves háborúskodást (1600–1629) indítva el. III. Zsigmond Estlandban és Livlandban támogatást kapott a Rzeczpospolítától: 1601-ben a hadszíntérre ért Zamoyski, aki az előző évben legyőzte Mihai Viteazult Moldvában, valamint Jan Karol Chodkiewicz, aki hamarosan átvette a vezérletet a kancellártól. Győzelmei közül kiemelkedik a kirkholmi (1605),²⁰ ám a háborúskodás utóbb változatos kimenetelű lett, majd lanyhult. Jelentős részben azért, mert a két hadviselő fél egyre inkább részévé vált az orosz zürzavarnak – ha másért nem, a másik törekvései akadályozásáért.

A lengyelek által támogatott ál-Dmitrijjel végző Vaszilij Sjuszkij 1608 elején még elutasította IX. Károly javaslatát a Lengyelország elleni közös fellépésre,²¹ augusztusban már a segítségét kérte. A Viborgban februárban aláírt egyezség következménye Jakob De la Gardie²² hadjárata (1609–1610). A hadvezér eljutott Moszkvába,²³ ám másfél hónappal később a legalább négyszeres túlerőben lévő orosz–svéd seregét Stanisław Żółkiewski Klusinonál szétverte. A cári trón várományosa III. Zsigmond fia, Ulászló lett, De la Gardie újra kezdte a hadakozást, amely egészen 1617-ig elhúzódott.

²⁰ A hercegből királlyá lett IX. Károly alig menekült meg, a tüzérsége odaveszett, sokszoros túlerőben levő seregének kb. 80%-a meghalt, megsebesült, fogságba esett. Viszonyítottan ez a Svéd Királyság legnagyobb katonai veresége.

²¹ Lásd Kari Tarkiainen: Petrus Petrejus som skildrare av Ryssland. En personhistorisk och källkritisk studie. = *Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1971–1972*. Stockholm, 1972. 248.

²² 1583–1652 között élt, gróf, hadvezér.

²³ A második ál-Dmitrij csapatainak ismételt legyőzése után, 1610. március 12-én.

Közben északon és nyugaton IX. Károly addig provokálta IV. Keresztélyt, amíg az 1611 áprilisában megindult Svédország elfoglalására,²⁴ nyitásként lerombolva a hollandok számára alapított Göteborgot. Amikor IX. Károly ősszel meghalt, Svédország hadban állt Oroszországgal, a Rzeczpospolitával, és a Norvégiát is magába foglaló Dániával.

Az év végén trónra lépő II. Gusztáv Adolf és az általa kancellárrá tett Axel Oxenstierna a balti fronton 1611 ősze óta tartó fegyverszünet megújítása után befejezték a kalmari háborút. Az 1613 januárjában a dániai Knærødben²⁵ egyebek között Jakob Spens²⁶ közvetítésével létrejött béke mutatta: Észak vezető uralkodója IV. Keresztély.²⁷

Miközben a Keleti-tenger partjaiért dánok, svédek, lengyelek, oroszok, németek vetélkedtek, a vizén holland hajók szállították a legtöbb árut. II. Gusztáv Adolf a Dániával szembeni kiszolgáltatottság következményeként a németalföldi–dán viszony romlása közepette 1614 áprilisában tizenöt évre szóló egyezséget kötött Hollandiával. A németalföldi hitelek,²⁸ szaktudás, piac, befektetők hozzájárultak Svédország nagyhatalommá válásához – és a Keleti-tenger kereskedelmét a leginkább kézben tartó Németalföld sérelmei gyarapodásához.²⁹

Az, hogy a cár nem svéd születésű lesz, 1613-ban eldőlt – az orosz háborút II. Gusztáv Adolf kereskedelmi és stratégiai előnyökért folytatta. Miközben orosz területen továbbra is harcoltak egymással, Livlandban a svédek és a lengyelek ismételtén megújították a fegyverszünetet. Ez hozzájárult ahhoz, hogy 1616 ele-

²⁴ Lásd például: Steffen Heiberg: *Christian 4. – en europeisk statsmand*. København, 2006², 152–159.

²⁵ Ma Knæred (Svédország).

²⁶ 1571–1632 között élt skót katona, diplomata és toborzó, Jakab, IX. Károly, II. Gusztáv Adolf és Károly szolgálatban. 1612-ben Jakab Stockholmba küldte, a féltestvérét, Robert Anstruthert pedig Koppenhágába.

²⁷ Svédországot ugyan nem foglalhatta el, de ellenfelének egymillió birodalmi tallért kellett fizetnie hat év alatt, hogy visszakapja az ország egyetlen nyugati kijáratát őrző várat („a második Älvsborg-váltság”).

²⁸ A királyság tartozása már 1618-ban meghaladta a háromnegyed millió guldent, Schybergson, 1881. ix.

²⁹ Ennek következményei közül érdemes itt kettőt megemlíteni, egyidejűleg ugyanis a két svéd–erdélyi szövetséggel. A harmincas években Svédország erősödése miatt IV. Keresztély hatalmas flottaépítésbe kezdett. (Lásd például: Niels M. Probst: *Christian 4.s flåde. Marinehistoriske skrifter*. København, 1996.) A szükséges pénzt részben az Öresund vámjának olyan emelésével teremtette elő, amelyet Hollandia nem fogadott el. Elutasítása kifejezéseként a svéd–dán háború közepette, 1645 nyarán egyetlen alkalommal 300 teherhajóját küldte át vámfizetés nélkül a Sundon – 49 hadihajója kíséretében. 1658-ban Svédország döntő fölénybe került Dániával szemben. Hollandia ezt sem fogadhatta el, a Ven szigeténél október 29-én vívott ütközetben egy flottája úgy tört át a svéden, hogy a Sund mindkét partján svéd kézen voltak az erődök, a svéd flotta másfélszer annyi ágyúval rendelkezett, mint a támadó, a hajói negyedén holland kapitány parancsolt. (Ez utóbbi adat: Villstrand, 2011. 140.)

jén angol közvetítéssel svéd–orosz tárgyalások kezdődjenek, amelyek 1617 februárjában vezettek eredményre. A stolbovai béke részeként a Finn-öböl teljesen a királyság birtokába került, következményeként pedig Lengyelország közös ellenség lett Svédország és az általa a Keleti-tengerről kizárt „régii ősellenségünk, az orosz”³⁰ számára.

1616-ban sok hír terjedt Zsigmond visszatérési terveiről, amelyekhez egyebek között Mátyás, a Német Birodalom császára és III. Fülöp spanyol király is támogatást ígértek.³¹ Részben az orosz béke elérhető közelsége miatt II. Gusztáv Adolf nem sietett megegyezni Zsigmonddal. Amiként apja 1593-ban az uppsalai gyűlés határozataival igyekezett ellehetetleníteni annak svédországi uralmát, ő 1617 februárjában az örebroi országgyűlésen kriminalizált minden kapcsolatot, amely egy svédet a katolikus valláshoz vagy Zsigmondhoz fűzhetett³² – kezdetét vette a svéd katolikusok történetének legsötétebb, igen hosszú időszaka.³³ Ezután újramegkezdte a lengyel háborút Livlandban, augusztusban Pernaut is elfoglalva – miközben a Rzeczpospolitát délről oszmán támadás érte Iszkender vezetésével (a pasa a Bethlen-portrék elhagyhatatlan alakja), keleten pedig folytatódott orosz háborúja. Livlandban decemberben fegyverszünet jött létre, amely megújításokkal még 1620 végén is érvényben volt.

Közben szervezkedett Pfalzi Frigyes német rokonsága is. Frigyes húga, Luise Juliane révén 1612 óta sógorságban állt János (II.) pfalz–zweibrücken–veldeni

³⁰ „vår gamble Arffjende Ryssen” – a király által használt kifejezésről bővebben lásd: Kari Tarkiainen: „Vår Gamble Arffjende Ryssen”. *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbildningen från tidigare stormaktstid*. Uppsala, 1974.

³¹ Norberg, 1974. 40–41. A történész azt is írta, hogy Spens 1617. március 17-én Londonból tájékoztatta a svéd kancellárt: egy Jakabhoz érkezett dán diplomata szerint Fülöp megkérte IV. Keresztélyt, engedélyezze néhány hadihajója áthaladását az Öresundon, Zsigmond támogatására. Norberg a kérdés kedvezőtlen fogadtatását már nem idézte (a vonatkozó rész a levél utóbb elkészült digitális kiadásában: „legatum regis Hispaniarum magnopere cum rege Daniae egisse, ut naves aliquot bellicas Oersundici maris angustias transire permitteret in auxilium regis Poloniae contra Suecum, sed regem noluisse consentire” <http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=9491&refid=1189>). A szöveg elején a keltezésben 1618, a végén 1617 található. A tartalom az előbbi évszámot igazolja, e kérelem tehát nem 1617 tavaszán lehetett hír Londonban, hanem egy évvel később.

³² Egyebek között tilos a kapcsolat „a királlyal Lengyelországban”, Anna hercegnővel (Zsigmond Lengyelországban élő, katolikusból evangélikussá lett húgával), a király fiaival, tanácsosaival, szolgálóival. Azt, aki a gyerekeit Lengyelországba vagy jezsuita intézménybe küldi tanulni, kitasítják az országból, és tulajdonát veszti, de így jár az is, aki maga megy ilyen helyre. Arra, aki a pápista tanhoz tér, mint halottra és törvényen kívülre tekintenek. Azzal, aki az országba jön, és titokban megkísérti az ifjúságot pápista, jezsuita tannal, úgy bántanak, mint aki lázadást szított. Minden, Svédországban született vagy lakó pápistának három hónapon belül el kell hagynia az országot, akit ezen idő elteltével az országban találnak, árulóként ítélik meg (azaz kivégzik). A rendelkezések addig maradnak érvényben, amíg folyik a háború Zsigmonddal.

³³ Az előzményekről magyarul: Nagy Gábor: Tanulni a vesztesektől. Katolikusok a 16. századi Svéd Királyságban. = *Egyháztörténeti Szemle*, 2012. 4. sz. 5–38.

herceggel. E János öccse, János Kázmér pfalz–zweibrücken–kleeburgi herceg 1615-ben feleségül vette Katarina Karlsdottert,³⁴ II. Gusztáv Adolf féltestvérét. Frigyes másik húga, Elisabeth Charlotte 1616-ban György Vilmos felesége lett, a brandenburgi választó húga, Maria Eleonora pedig majd 1620-ban tartotta esküvőjét II. Gusztáv Adolffal. Amikor a svéd király értesült arról, hogy Frigyes elfogadta a cseh választást, János Kázmér közbenjárására egy tapasztalat diplomatáját elküldte Prágába. A cseh felkelők ügyében természetesen látta a magáét is. A Stockholmban, 1619. december 10-én kelt mandatum³⁵ szerint Jan Rutgersnek³⁶ sok egyéb mellett a Károly herceg Zsigmond király elleni, és a csehek Bécs elleni lázadása közötti hasonlóságra kellett rámutatnia, kiemelve: amiként a svéd–lengyel viszályban a császár III. Zsigmondot támogatta, most ez támogatja amazt a csehek leverésében. (Az ugyanekkor kelt emlékeztető³⁷ szerint a diplomatának azt is meg kellett tudnia, miként viszonyul Bethlen Csehországhoz és Lengyelországhoz.)

1619-ben csakugyan érkezett lengyel lovasság III. Zsigmond sógora, a Bethlennel küzdő magyar király segítségére.³⁸ A fejedelem ismét az oszmánokhoz fordult. A kozák támadástól is ingerelt szultán ismét Iszkendert küldte el, aki 1620 őszen felmorzsolta a lengyel–litván haderőt Cecoránál,³⁹ Żółkiewski is meghalt. A svéd vezetés eldöntötte a livlandi háború felújítását. Márciusban De la Gardie felmondta a fegyverszünetet, és új tárgyalásokra tett ajánlatot, elfogadhatatlan feltételekkel. Bár támadása az európai vezetőknek nem tetszett,⁴⁰ II. Gusztáv Adolf a nyáron elhajózott Riga ostromára. A város szeptemberben kapitulált,⁴¹ a dán *dominium maris Baltici* mellé megszületett a svéd is, növelve a feszültséget a két északi ország között. A Rzeczpospolita kevésbé segíthetett Rigá-

³⁴ Tőlük ered a pfalzi dinasztia a svéd trónon (1654–1718).

³⁵ Az eredeti szöveget nem sikerült megszerezni, ám egy 19. századi ismertetése egykorú szokás szerint lényegében oratio obliqua: Sven Hammarstrand: *Försök till en historisk framställning af förhandlingarne om Sveriges deltagande i Trettiåriga Kriget, till fördrag i Beerwalde, d. 13. Januari 1631*. Uppsala, 1855. (a továbbiakban: Hammarstrand, 1855), 171–177.

³⁶ 1589–1625 között élt klasszika-filológus, jogász, diplomata, 1614-ben lépett a svéd király szolgálatába, az älvborgi váltságához szükséges németalföldi kölcsönök megszerzője.

³⁷ Norberg, 1974. 90. két instrukcióról írt. Valójában az egyik a mandatum, a másik egy memoriale, egyéb ügyekről. Ennek a Bethlenre vonatkozó része: Hammarstrand, 1855. 177.

³⁸ Walenty Rogawski győzelme Rákóczi felett Homonnánál november 23-án.

³⁹ Ma Țuțora (Románia).

⁴⁰ Jakobot az oszmánok által fenyegetett Lengyelország megtámadása zavarta, Hollandiát a kereskedelemi veszteségek, német evangélikusokat a támogatás elmaradása, IV. Keresztélyt az esetleges svéd siker, stb. A svéd vezetés ez alkalommal valószínűleg nem állt kapcsolatban a Portával, lásd Norberg, 1974. 141–142.

⁴¹ A város svéd uralom alá kerülése gazdasági következményeihez: Andrej Kotljarchuk: *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*. Södertörn högskola, 2006. (továbbiakban Kotljarchuk, 2006.), 63–64.

nak: a cecorai katasztrófa után felállított új hadereje délen, a khotyni⁴² sáncokban védelmezte a kereszténységet a Bethlent támogató II. Oszmánal szemben, augusztus végétől egészen október 9-ig Ulászló királyfi, Chodkiewicz és mások vezérletével. Livlandban 1622 nyarán fegyverszünet jött létre De la Gardie és Krzysztof (II.) Radziwiłł⁴³ között 1623 májusáig. A nyugalom lényegében 1625 tavaszáig megmaradt.

Miközben német földön romlott az evangélikusok helyzete, II. Gusztáv Adolf 1623 nyarán azt tervezte, hogy lengyel háborújához szerez támogatást tőlük. Érvelése szerint királysága negyed százada segítség nélkül viseli III. Zsigmond és a katolikusok támadásai terhét,⁴⁴ most egy lengyel hadjárat, mégpedig a sziléziai és a morva határokig, rákényszerítené a császárt III. Zsigmond megsegítésére. Így csökkenne a birodalomban az evangélikusokra nehezedő nyomás, az elnyomott csehek, sziléziaiak, morvák, ausztriaiak fellelkesülhetnének – más megoldás nem látszik.⁴⁵ (Még Danzig elfoglalására is szükség lehet – igyekezett előkészíteni Hollandiát egy további tervére is.)⁴⁶ A Lengyelországon át Sziléziába vezetett hadjárat nem csupán gúzsba kötné a lengyeleket, hanem a császár és a katolikusok erőit Lengyelországba, Sziléziába, Morvaországba vonná el német és németalföldi területekről, írta abban a részletes tájékoztatóban⁴⁷ is, amely Grips-holmban október 10-én kelt a Rutgers után küldött Gustav Horn⁴⁸ számára. E szövegekben ismét feltűnik Bethlen. Rutgers mandatumára szerint az expedíció sikere láttán többen csatlakoznak, „és az sem kétséges, hogy Bethlen Gábor kevés fáradsággal feltűzelhető”.⁴⁹ A sziléziai hadjárat esetén – írta a király Hornnak – az egyik módja annak, hogy német és németalföldi területről császári és katolikus erőket vonjanak el, ha Bethlent, a jägendorfi örgróft⁵⁰ és Turn grófját⁵¹ a

⁴² Ma Hotin (Ukrajna).

⁴³ 1585–1640 között élt, Bethlen korában litván hetman.

⁴⁴ „Sustinuit etiam sacra regia maiestas et regnum Sueciae Poloni Catholicorumque insultus iam annis plus quam 25 continuis sine cuiusquam, vel Evangelicorum, vel amici consilio auxiliove.” A Rutgersnek feltehetően 1623. augusztus 10-én adott tájékoztató 27. pontja: Schybergson, 1881. 18–38., itt: 26.

⁴⁵ Miután a nemzetközi helyzet áttekintését azzal fejezte be, hogy a törökben sem érdemes reménykedni (egyébként is, a kereszténység ellensége, a hanyatlását kell remélni), a király így folytatta: „Cum igitur hac via nulla aut exigua pateat spes Evangelicorum res collapsas restituendi ac domus Austriae Catholicorumque arma distrahendi, unum adhuc relinquitur, si bellum in Polonium et ad limites Silesiae Moraviaeque transferri possit.” A Rutgers számára Grips-holmban, 1623. augusztus 17-én kelt mandatum 11. pontjából, Schybergson, 1881. 39–49., itt: 42.

⁴⁶ A Hiba! A könyvjelző nem létezik.. jegyzetben idézett forrás 38–42. pontja.

⁴⁷ Schybergson, 1881. 50–62.

⁴⁸ 1592–1657 között élt. Gróf, az országtanács tagja 1625-től, táborszernagy 1628-tól.

⁴⁹ Schybergson, 1881. 39–49., itt: 45.

⁵⁰ Johann Georg von Hohenzollern (1579–1624).

⁵¹ Henrik Mattias. 1567–1640 között élt cseh nemes, a felkelés egyik vezetője. Az összeomlás után Bethlen, Velence, IV. Keresztély és II. Gusztáv Adolf szolgálatában is állt.

császár és bajor Miksa maradék tartományai zaklatására tüzelik.⁵² Ha Németalföld összeállítana és Sziléziába küldene egy sereget azt követően, hogy ő megtámadta Lengyelországot, a sereg menet közben is gyarapodni fog, „különösen, ha Bethlen Gáborral a dologról, és az ő expedíciójáról megegyezett”.⁵³ A király az expedíción a fejedelemnek a magyar király elleni második háborúját érthette, amely augusztusban kezdődött.

Voltak támogatói a sziléziai diverziónak. 1624 nyarán Jakab ismét elküldte említett követeit a két északi királyságba. II. Gusztáv Adolfot kevésbé lelkesítette az augusztus elején Stockholmba érkező⁵⁴ Spens kérése: Svédország csatlakozzék egy holland–dán–angol szövetséghez, Pfalz visszaszerzése érdekében. Ám a követ előadta Pfalzi Frigyes és a walesi herceg üzenetét is: a svéd király egy sziléziai hadjárat gondját vegye magára⁵⁵ – idézte fel a titkos és szóbeli utasítást Axel Oxenstierna egy Camerariusnak Stockholmból augusztus 24-én írt levelében.

Spens még el sem távozott Stockholmból, amikor odaért, majd haza is indult a brandenburgi választó tanácsosa, Christopher von Bellin.⁵⁶ Ő is hadjáratot kért, csak német földön – ura ugyanis a lengyelországi utat nem támogatta.⁵⁷ Egy megfelelő feltételekkel vállalt észak-német hadjárat főleg azzal kecsegtette II. Gusztáv Adolfot, hogy sokféleképp (például a háta mögé kerülve, vagy észak-német dominiumait fenyegetve)⁵⁸ sérthette vele rokona érdekeit.

Keresztély imperiuma ekkor az Északi-foktól az Elbáig, Izlandtól Øselig húzódott. Nyugatról és délről szárazföldön támadhatta Svédországot, Gotlandról a Stockholmba irányuló tengeri utat is veszélyeztethette, Øselről pedig az estlandit. Amíg a svéd–lengyel viszály alig egy nemzedék óta tartott, Dánia és a dánok visszamenőlegesen is öselleniségként való feltüntetéséhez a 15. század közepe óta csaknem folyamatosan hatalmi érdek társult Stockholmban. Az idővel természetesen kölcsönössé vált rosszhiszeműség számos következménnyel járt. Kizárta

⁵² Schybergson, 1881. 50–62., itt: 57.

⁵³ Schybergson, 1881. 58.

⁵⁴ Az időpont: Norberg, 1974. 214.

⁵⁵ „[Spensius addidit] ... serenissimum regem tuum ac principem Walliae expetere, ut sacra regia maiestas belli in Silesiam transferendi ac conficiendi curam in se suscipiat adiutum ope et subsidio regis tui et principis Walliae utque eius suscipiendi peragendique rationes ineat atque cum caeteris communicet.” (*Patriotisches Archiv für Deutschland*. 5. Band. Hgg. von Friedrich Karl von Moser, Frankfurt und Leipzig 1786. (továbbiakban Moser, 1786.), 42–43.)

⁵⁶ Lásd a kancellár Vadstenából szeptember 18-án Camerariusnak írt levelét, Moser, 1786. 56–57.

⁵⁷ „...expeditionem illam ... per Poloniam in Silesiam non adprobari electori Brandenburgico. Bellum vero translatum in Germaniam atque ea loca, de quorum restitutione potissimum agitur, censeri gravius pressurum hostes causae nostrae...” Lásd a kancellár Vadstenából október 10-én Camerariusnak írt levelét, Moser, 1786. 57.

⁵⁸ Keresztély az elődeinél erőteljesebben terjesztette ki a befolyását, lásd: Øystein Rian: *Den aristokratiske fyrstestaten*. Oslo, 1997. 232–233.

például a közös fellépést, Keresztély pedig II. Gusztáv Adolf német expedíciós tervére gondolva, amelyben neki nem jutott hely, egyre figyelmesebben hallgatta sógora, Jakab király német hadjáratra irányuló javaslatait. 1624–1625 fordulóján meg is üzenté neki, hogy hajlandó egy evangélikus szövetséghez csatlakozni. A svéd király így annál nyugodtabban mondhatta fel tavasszal a lengyel fegyverszünetet, júniusban el is hajózott Livland teljes elfoglalására. (Evangélikusoknak: hogy megakadályozza a lengyeleket az elnyomó Habsburgok megsegítésében.) Egy évvel később, 1626 júniusában már Pillaunál⁵⁹ járt, áthelyezve a háborút porosz területre. (Evangélikusoknak: hogy közelebb kerüljön hozzájuk, illetve, hogy megakadályozza III. Zsigmondot a katolikusok megsegítésében.)

1624 nyarán, alkalmasint augusztusban, harmadik követség is indult Svédországba (és Brandenburgba), álruhában. Quaad⁶⁰ és társai azonban nem értek célba, lebuktak Lengyelországban. Velük együtt a Bethlen által kiállított utasítás is, amelyben egyebek között svéd–erdélyi háborús szövetség létrehozása szerepelt, III. Zsigmond kezébe került. Mindez a király azon instrukciójából tudható, amely Varsóban, 1624. szeptember 17-én kelt nunciusa, Samuel Targowski számára.⁶¹ A királyi titkár ennek alapján volt köteles panaszt tenni Bethlennél, amiért az Zsigmond ellenségével, Gusztáv södermanlandi herceggel akar szövetkezni.

A SVÉD VEZETÉS BETHLENRŐL

A külpolitikai döntések meghozatalában a király a magáé mellett a kancellár elgondolását hagyta érvényesülni, olykor. A rendelkezésre álló források azt is mutatják, hogy Oxenstierna levele alkalmasint csak II. Gusztáv Adolf véleményét közli.

Quaadék lebukásának körülményeiről Oxenstierna fokozatosan szerzett tudomást. Az eseményről legkésőbb Camerarius 1624. december 19-én kelt leveléből értesült,⁶² az 1625. január 30-án kelt levelében közölte is von Götzennel, hogy az elfogásról már tudott. Quaadék utasításának a tartalma viszont csak ekkorra válhatott ismertté a számára, közléséért ugyanis köszönetet mondott a

⁵⁹ Ma Baltijszk (Oroszország).

⁶⁰ Mathias Quaad von Wichrodt, a fejedelem német katonáinak kapitánya.

⁶¹ Szilágyi Sándor: Erdély és a harmincéves háború. Második közlemény. = *Történelmi Tár*, 1891, 406–430., itt: 411–416., valamint Szilágyi Sándor: A „Collectio Camerariana”-ból. = *Történelmi Tár*, 1883, 217–261., itt: 221–225. E követséget és III. Zsigmond utasítását említi egyebek között Wibling, 1890. 7–8. Bethlen instrukciójának idézett eleme és a követség lebukásának története az utasításból ismerhető, Quaad neve egyéb iratokból, például Camerarius leveleiből (neki a barátja volt).

⁶² „legatum Bethlenii principis, qui ad suam regiam maiestatem in Sveciam et ad electorem Brandenburgicum proficisci debuit, in Polonia cum arcanis suis scripturis interceptum Varsoviam deductum esse” Schybergson, 1881. 114–119., itt: 119.

brandenburgi tanácsosnak. Levelében ezt követően királyának az erdélyi házasságról alkotott véleményére tért rá, kényszeredettnek tűnő fogalmazással írva meg, milyen akadályai vannak annak, hogy ne tanácsolja azt („quominus autem id dissuadeat, obstat”). Négy indokot említett: a fejedelem a közös ügyről való gondoskodásban valamiképp támasz lehet, elérhető továbbá, hogy az eddigi igyekezettel akadályozza a hatalom (nyilván az Ausztriai Házé) túlságos növekedését. A harmadik ok a fejedelmi propaganda hatékonyságát mutathatja: a lebeszélésben akadályozzák „magának az erdélyi fejedelemnek sokak nyelvén és írásával megénekelte dicséretei.” Az elfogott követség azt mutatja, hogy Bethlen a király és a választó barátságát másoké elé helyezi, a királynak így méltányosságból a pártját kell fognia. Azonban, fejezte be II. Gusztáv Adolf véleményének ismertetését a kancellár, a döntést már csak azért is a brandenburgi házra bízzák, mert az Bethlen állapotát sokkal inkább ismeri, mint a király.⁶³

Tíz nappal későbbi, Bethlennel foglalkozó levelében Oxenstierna fel is idézte von Götzennek, hogy eddig semmi érintkezés nem volt királya és a fejedelem között, több okból sem – ám csak a távolságot nevezte meg. A feltartóztatott követségből azonban nyilvánvaló, folytatta, hogy a fejedelem nagyra értékeli a király és az elector barátságát, Bethlen megerősítésének a lehetőségét nem tűnik bölcs dolognak elhanyagolni. A kancellár hihetőnek tartotta, hogy Bethlen nem csábul át semmiképp a császár pártjára, csak reménytelenségbe ne essék saját állapota megőrzése felől, mivel egyrészt állítólag bölcs és óvatos, másrészt nem megvetendő erővel rendelkezik, különösen oszmán segítyből, a lengyelnek pedig már régóta sok okból ellensége, és nehezen fogja viselni követsége megsértését is.⁶⁴ Mivel III. Zsigmond a *domus Austriaca* legigyekezőbb dinasztia kívüli támogatója, folytatta Oxenstierna, királya csak ajánlani tudja Brandenburgnak a házasságot a fejedelemmel, az ő révén ugyanis a lengyel király kordában tartható és az Ausztriai Háznak is mindig lesz kire figyelemmel lennie. A kancellár végül megismételte: utazási nehézségek miatt a királyának nincs lehetősége a kapcsolattartásra az erdélyi fejedelemmel, ebben az elector segíthetne neki.⁶⁵

Április 26-án egy Camerariusnak írt hosszú levelében Oxenstierna Lengyelország nehézségeit taglalva említette meg újból a fejedelmet. Szavai akár a királyé (vagy II. Gusztáv Adolf szövege volt az övé): „Ha közben Bethlen Gábor a lengyel ellen lenne tüzelhető, hogy ugyanabban az időben [mint a svéd király] támadja meg, és ezáltal vonja el, ennek [III. Zsigmondnak] kevésbé lenne ereje

⁶³ AOSB I:3., 3–7, itt: 6. A levél Jönköpingben kelt.

⁶⁴ Figyelemre méltó az igemód változása az okhatározói alárendeléseknél: a fejedelem állítólagos bölcsességét és erejét említő tagmondatok állítmánya coniunctivus („cum ... dicatur ... et habeat”), a lengyel tárgyú részeké indicativus („est ... feret”) – a véleményes és a tényleges(nek tartott) ok finom megkülönböztetése?

⁶⁵ AOSB I:3., 8–9. A levél Jönköpingben kelt.

mindkettővel szemben, és vagy az egyik, vagy a másik oldalát csupaszon fordítaná a sújtó felé, vagy mindkettőt kitenné a csapásnak.”⁶⁶

Az, hogy a kancellár május 10-én kelt fogalmazványa, amely a királya által von Götzennek adandó választ tartalmazza, tükrözi-e Bethlen megítélését, levéltári kutatással dönthető el. Oxenstierna mérlegelve, miként gyengíthető III. Zsigmond, eljutott annak lehetőségéig, hogy maga a Lengyel Királyság is megszavazódik, főleg, ha vagy a tatár a szokott módon megtámadja, vagy ellene kel a török, vagy Bethlen szerencsét próbál, és talán még a muszka is ráuszítható.⁶⁷ Íme, az erdélyi fejedelem a Christianitas leghatalmasabb ellenségeinek csapatában. Azt, hogy nem véletlenül van szó, erősítheti az a tény, hogy 1626 elején egyszerre döntöttek egy erdélyi és egy moszkvai követség elindításáról,⁶⁸ Lengyelország megtámadtatása érdekében. II. Gusztáv Adolf már az idézett, 1625 végén kelt levelében gondolkodott az erdélyi követségen, elvégre sógorok a fejedelemmel, a döntést azonban meghagyta az Oxenstiernával való találkozására.⁶⁹

Visszatérve a kancellár leveleire, Bethlennel legközelebb a birseni táborból⁷⁰ szeptember 10-én keltben lehet találkozni. Eddigre a Dűna torkolata, valamint Dorpat svéd kézre kerültek, és küszöbön állt Mitau elfoglalása. A kancellár a levele végén egyrészt azt tudakolta von Götzentől, közölte-e mindazt urával, amit vele a király Bethlennel való lengyelelleses háborús szövetségről tárgyalt, továbbá, hogy mit gondol erről a választó, és nem ítéli-e úgy, hogy a fejedelem rávehető a támadásra. Ha ezt elvállalná, Lengyelország kétségtelenül úgy megin-gatható, hogy a Liga onnan semmi segítséget nem várhatna, sőt, az ország talán egészen az átállásig megzavarható lenne. E tervekkel mindenesetre könnyen út nyitható Sziléziába, zárta levelét Oxenstierna.⁷¹

A Wolmarból 1626. január 15-én, két nappal királya wallhofi győzelme⁷² előtt von Götzennek írt levele talán az első, amelyikben Bethlent nem háborúra akarja rávetetni. Az említés alkalmá a brandenburgi házasság és a svéd–erdélyi érintkezés. A titkos tanácsos október 30-án kelt levelében tájékoztatta Oxenstiernát:

⁶⁶ AOSB I:3., 60–70., itt 66. A levél Stockholmban kelt.

⁶⁷ AOSB I:3., 89–95., itt: 94. A kancellár egyebek között azt is megfontolásra ajánlotta a választónak, hogy a fejedelem nála tartózkodó követével tárgyaljon Lengyelország megtámadásáról, és a svéd–erdélyi kapcsolatfélévelről (95.). A fogalmazvány Stockholmban kelt.

⁶⁸ Norberg, 1974, 272.

⁶⁹ „Med Betlehenn Gabor är nu väl at correspondera, ty vij äre nu swegrar som I sehn. Vore got at antingen Rasch heller Saddeler thit sendes, hwar om jagh mera vill discourera när vi vil Gud komma til samman.” (AOSB II:1. 295.) Végül, amint ismert, nem Ludvig Rasche udvari tanácsos, hanem Philip Sadler utazott Erdélybe.

⁷⁰ Ma Berzpils (Lettország).

⁷¹ AOSB I:3., 157–167., itt: 166–167.)

⁷² Wallhof ma Valles kauja (Lettország). Először sikerült svéd lovasságnak muskétások közreműködésével megszalasztani a lengyel lovasságot.

megígérték Bethlennek Katalint, ám szerinte fel kellene gyorsítani a házassági tárgyalásokat.⁷³ A kancellár most biztosította von Götzent: királya mindennel elégedett, és a leghelyesebbnek tartja, ha gyorsulnak a tárgyalások. Szerettük volna, folytatta Oxenstierna, ha az erdélyi követ ide is eljön, ahogy ez a mandátumában is benne volt, így alkalmasabban lehetett volna megalapozható a jövődő barátság és érintkezés. Miután a királyt és a fejedelmet a közös ügy mellett már a rokonság köteléke, valamint közös ellenségek, és a felőlük fenyegető veszély is összeköti, folytatta, a jövőben a király szorgalmasan ápolni fogja a barátságot a fejedellel, terveit pedig közli vele. A brandenburgiak feladata ebben az erős alap megteremtése és a közvetítés, elvégre a svéd–erdélyi szövetség az ő biztonságukat is erősíti.⁷⁴

A kancellár 1626. február 20-án Nyslottból⁷⁵ tájékoztatta II. Gusztáv Adolfot: az előző nap Camerariustól érkezett levélből látja, hogy szerződés jött létre Hágában, amelyben helyet hagytak neki és Bethlennek is, a királyt külön követtel fogják sürgetni a csatlakozásra.⁷⁶ A szövetségeselek végül Camerariust küldték követségbe, egyebek között arra kérve a királyt, hogy a Bethlen által igényelt néhány ezer német gyalog kiállításának terhét vegye magára, arra ugyanis ők nem képesek.⁷⁷ A király május 2-án adta ki resolútióját (ekkor Sadler már Bethlennél volt). A kérésre választ nem adott, azt viszont terjengős ünnepélyességgel tette. Közölte ugyanis, hogy tárgyal a fejedellel, akinek a megfelelő resolútiójában kicsit sem kételkedik, ismerve annak a közös ügy iránti buzgalmát, a bölcsességét, a lelki nagyságát, mégpedig Quaad különböző helyeken előadott javaslatai alapján. Ezt követően Bethlennek az evangélikus külföld számára készített szövegéből idézett, majd megállapította, hogy kettejüknek közös az igyekezetük, közösek az ellenségeik, így van remény a terveik egyesítésére. Amint ezekről ő maga megbizonyosodott, mindenkit értesít, akit illet, végül ő is kifejezte sajnálatát, hogy az erdélyi követség Brandenburgból nem ment tovább Svédországba.⁷⁸

⁷³ Maga György Vilmos akart lassabban haladni, amint ez egy 1625. november 30-án kelt levelében olvasható. Kiadása: Szilágyi Sándor: Erdély és a harmincéves háború. Okiratok külföldi levéltárakból s gyűjteményekből. Második közlemény. = *Történelmi Tár*, 1891, 406–430., itt: 416–419. Az itt közölt egyéb források is mutatják, hogy az erdélyi–brandenburgi házasság terve már 1624-ben többek előtt ismert lehetett.

⁷⁴ AOSB I:3., 292–297., itt: 293–294.

⁷⁵ Ma Savonlinna (Finnország).

⁷⁶ „I gåår kom mig en annan enspännare med ett pacquet breff till möthes, däriblandh ... vore och breff ifrån Camerario, aff hvilke jag sijr conventen i Hagen att vara besökt aff Kongen i Englands och Kongen i Danmarks gesanter, och förbudh dem emellan slutett, lempnandhes däruthij rum för E. K. M:tt och Bethlehem Gabor, och att decernerat vore med vijdare budh E. K. M:tt därtill att sollicitera, med myked anned merkeligt, som breffven förmäle.” (AOSB I:3., 307–308., itt: 307.)

⁷⁷ AOSB I:3., 315–318., itt: 315.

⁷⁸ AOSB I:3., 315–318., itt: 317.

Az általam vizsgált időszakban Oxenstierna még kétszer⁷⁹ említette a fejedelmet, június 6-án és 25-én. Szavai azt mutatják, hogy még nem ismerte Sadler június 10-én Frankfurtban kelt követjelentését,⁸⁰ amelynek lényege, hogy a fejedelem elutasította a lengyel háborút. (Ugyanígy járt a moszkvai követség is.) Ennek megfelelően a korábbi levelében, amelyet Camerariusnak írt, lehetőségként említette, hogy Bethlen megfelelt a svéd király elvárásának.⁸¹ A későbbi írás a király nevében a választó követe, Samuel von Winterfeldt⁸² számára készített *resolutio*, amely még mindig III. Zsigmond zaklatását szorgalmazta.⁸³

Az idézett szövegek a várakozásnak megfelelően mutatják, hogy II. Gusztáv Adolf és kancellárja abban az időben, amikor Bethlen a magyar király elleni háborúit viselte, a Lengyelország elleni háborújában felhasználható uralkodók egyikét látták a fejedelemben. Bethlenben megvolt a bölcsesség ahhoz, hogy ezt a képet ne igazolja. Úgy tűnik, hogy okait Oxenstierna megértette, de nem tartotta példaértékűnek.⁸⁴

Elgondolkodtató a két uralkodó emlékezetének alakulása. Soha svédnek nagyobb hatalma Európában nem volt annál, amekkoráival II. Gusztáv Adolf 1631 végén rendelkezett. 19–20. századi, a történeti forráskritika érvényesülésén alapuló deheroizációjának⁸⁵ is köszönhetően mára az elterjedt megállapítások közé tartozik például, hogy háborús megszállott volt, türelmetlen vallási fanatikus. A modern svéd történeti szintézis⁸⁶ megfelelő kötete a főszerkesztő professzor azon megállapításával kezdődik, hogy háborúiban tízezer számra haltak meg svédek és finnek, valamint lengyel és orosz vidékek pusztultak el teljesen.

⁷⁹ Pontosan: háromszor, azonban a harmadik szöveg, amely svéd nyelvű, a királynak szól, és Elbingben (a mai Elblągban) kelt november 28-án, csonka. A fejedelem ebben a magyar király elleni harmadik háborúja miatt jelenik meg: Bethlen szilárdan állt Morvaországban, oszmán sereg tartózkodott a Magyarország és Bécs közötti határon, Mansfeld grófja pedig megkísérelt Bajorországba vonulni a parasztok megsegítésére. (AOSB I:3., 406–408., itt: 407.)

⁸⁰ A Westrin által a 19. század végén megjelentetett szöveg: Nagy, 2008. 383–387.

⁸¹ „si voto ... responderit” AOSB I:3., 323–329., itt: 328.

⁸² 1581–1643 között élt, titkos tanácsos, diplomata. György Vilmos azért küldte, hogy beszélje le a királyt a Memel-vidéki partra szállásról, legyen inkább Wismar a helyszín. Norberg, 1974. 268–269.

⁸³ A választó legyen a kezdeményezője, „quo et ipse [Bethlen] Polonum infestet.” AOSB I:3., 331–334., itt: 334.

⁸⁴ A Camerariusnak 1627 februárjában Elbingből írt levelében e kérdésről egyebek között így fogalmazott: „Neque hic principis Transylvaniae rationes, quod se illi bello noluerit immiscere, examinandae. Habet enim ille suas peculiare considerationes, quae accommodatae statui ipsius ac vicinis non sunt trahendae in exemplum, multo minus aliis loco regulae esse possunt. Fecerit ille prudenter, sed apte ad statum suum, nec fuit illi bellum cum Polono. At nobis bellum diuturnum est...” (AOSB I:3., 468–477., itt: 474.)

⁸⁵ Lásd erről Villstrand, 2011. 16–25.

⁸⁶ Sveriges historia 1–8. Főszerk. Dick Harrison, Stockholm, 2010–2013.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelemként az Oszmán Birodalom támogatásával három hadjáratban csökkentette tovább a Magyar Királyság területét és erőforrásait, pusztítva a Habsburg Monarchia olyan részeit is, amelyek régóta viselték a kereszténység magyarországi szakasza védelmezésének terhét. Alakja megmaradt a magyar protestáns történetírás panteonjában, így nevét máig számos köztér és közintézmény őrzi, az állam pedig legelterjedtebb eszközén, pénzjegyen örökíti tovább a nemzeti romantika egy Bethlen-képét.

CAMERARIUS BETHLENRŐL

A diplomata 1624. november 22. és 1626. december 26. között kilencvenkét levelet írt Axel Oxenstiernának, közülük hatvanötben téve említést a fejedelemről. (Az egy hónapra jutó, Bethlent említő levelek számát növeli, hogy 1626-ban a levélíró hónapokat töltött Stockholmban.) Szövegeinek jelentős része kódolt, Bethlen például hol Spartacus, hol Alexander. II. Gusztáv Adolf metamorfózisa egyszerűbbnek tűnik: olykor Gedeon, olykor Scipio Africanus, akár egyazon mondatban. (Camerarius IV. Keresztélyt sem Catilinának nevezte például, hanem Ulysses és Lentulus mögé rejtette – hogy az utóbbin melyiket értette, nem tudom.)

Amint említettem, a Bethlent említő szövegrészekben a svéd király és az erdélyi fejedelem közötti szövetség iránti vágy fő motívummá válik. 1625 elején a hadi helyzettel foglalkozva Camerarius egyebek között a véleményét is közölte a kancellárral: a helyzet kulcsa az, mit szándékozik tenni Bethlen, megérvé őt bátor tettekre ösztökélni.⁸⁷ Egy héttel később félelmét osztotta meg: mi lesz, ha Bethlen az oszmánt is arra ösztönzi, hogy béke legyen Ferdinánddal?⁸⁸ A fejedelem és a király összekapcsolása a február 7-én kelt levelében jelenik meg először: „Bárcsak Alexander ismét felkelne, amit kétség kívül meg is tenne, ha ismerné Gedeon terveit.”⁸⁹ (Úgy tűnik, ő hamarabb hangot adott a svéd–erdélyi érintkezés hiányának, mint a király és a kancellár.) Szerinte sokat árt az ügyüknek, hogy Bethlen nem tud a dolgairól, kevés az értesülése, mert sok levelüket elfogják. Mindenképp a fegyverfogásra kell ösztönözni,⁹⁰ a legfontosabb, hogy II. Gusztáv Adolf megbízható ember révén tárgyalhasson vele.⁹¹ A hadaikat egyesíteni kellene, „bárcsak Scipio Africanus egyfelől, másfelől Alexander Svécia [Csehország] vagy Sicambria [Szilézia] felé legalább közepes sereget vezet-

⁸⁷ A január 10-én kelt levél: Schybergson, 1881. 136–139., itt: 138.

⁸⁸ A január 18-án kelt levél: Schybergson, 1881. 140–141., itt: 140.

⁸⁹ „Utinam Alexander iterum exsurgeret, quod procul dubio faceret, si Ged[e]onis consilia nosset.” Schybergson, 1881. 150–154., itt: 153.

⁹⁰ A február 21-én kelt levél: Schybergson, 1881. 155–158., itt: 158.

⁹¹ Az április 11-én kelt levél: Schybergson, 1881. 187–191., itt: 189.

hetne, bizonyosan rögtön sok ezren csatlakoznának hozzájuk⁹² – utalt az akkori tervekre. Májusban még mindig azt kifogásolta, hogy Bethlen nem tud II. Gusztáv Adolf terveiről. Leveleit a sziléziai expedíció óhajtása hatja át, illetve az elmaradása miatti félelem, amelynek része, hogy Bethlen megbékél a császárral, egész Germániát veszedelembe sodorva.⁹³

Camerarius a diplomáciai tervezgetésekről írva megemlékezett Bethlen külföldi megítélésének egy módosulásáról is. Lentulus, azaz IV. Keresztély még arra sem volt rábeszélhető, panaszolta a svéd kancellárnak a diplomata, hogy csak egy levélkét is írta Spartacusnak, aki pedig egyedül lenne képes a császárt visszatartani.⁹⁴ Ám a helyzet hamarosan megváltozott, szeptemberben Camerarius arról tájékoztatta Oxenstiernát, hogy Ulysses megkérte Alexandert, akinek kezdetben levelet sem akart írni (pedig kérték és intették erre), foglalkoztassa valamiképp a császárt. E levelében sem hagyta említetlenül a svéd–erdélyi együttműködés hiányát.⁹⁵ Ez az előző hetekben is folyamatosan foglalkoztatta, értékelése szerint a dolgok (nyilván az evangélikusok ügyei) annyira tönkrementek, hogy nem állíthatók helyre, csak a király és a fejedelem révén.⁹⁶ Azt kívánta ezért, jöjjön már létre köztük valami kommunikáció, hogy, ha nem is abban az évben, legalább a következőben meg lehessen támadni a császár tartományait. Ha a svéd király végzett a dolgával Livóniában – szólnak Camerarius kevéssé lelkes szavai –, „erősen megérmé, ... hogy titokban tárgyaljon Spartacusszal, hogy végre egyesült erővel induljanak meg Sicambriába [Sziléziába] és Svécia [Csehországba].”⁹⁷

Október 30-án ismét arról tájékoztatta Oxenstiernát, hogy Ulysses felvette a kapcsolatot Spartacussal, akinek korábban a nevét sem akarta hallani – a szükség gyakran változtatja a terveket, tette hozzá.⁹⁸ Ez alkalommal is üzent a svéd királynak: „Véleményem szerint helyesen tenné bizony Gedeon, ha Spartacusszal

⁹² Az április 20-án kelt levél: Schybergson, 1881. 197–202., itt: 198.

⁹³ „Nisi enim aliquis motus versus Sicambriam [Silesiam] et illa loca se ostendat, nullum mihi dubium Alexandrum ilico cum caesare compositurum esse. Quo facto actum mihi videtur de univ[er]sa Hispania [Germania].” A május 16-án kelt levél: Schybergson, 1881. 218–221., itt: 220–221. Május 28-án: „Hoc vero imprimis metuo, ne, si hoc anno nullae versus Sicambriam [Silesiam] copiae ex Biscaia [Svecia] aut Ungaria [Germania] appareant, tum Alexandrum vix se moturum, sed cum Severo transacturum esse.” (uo. 222–230., itt: 227.)

⁹⁴ A június 24-én kelt levél: Schybergson, 1881. 247–250., itt: 249. Ekkor már zajlott Krisztiná fegyveres beavatkozása, az úgynevezett dán szakasz.

⁹⁵ „Mansueto [Camerario] expeditus videtur, si Gedeon cum Spartaco in omnem eventum tempestive agere et convenire posset.” Schybergson, 1881., 291–294., itt: 293.

⁹⁶ „Iosephus [Camerarius] quidem existimat non, nisi per Scipionem Africanum et Alexandrum res collapsas restitui posse.” Az augusztus 15-én kelt levél: Schybergson, 1881. 273–277., itt: 276.

⁹⁷ Az augusztus 29-én kelt levél: Schybergson, 1881. 284–287., itt: 285.

⁹⁸ Schybergson, 1881. 316–323., itt: 321.

idejében barátságot kötne.” Ehhez a segítséget is felajánlotta: „Van a fejedeleme-nél egy derék és művelt ember (akinek a hűségében és szorgalmában megbízom), az idősebb Turn gróf nevében, Strassburg Pálnak⁹⁹ hívják. Ő, ha Scipio Africanus közepes évi saláriummal segítené, talán 300 birodalmi [tallérral], egész Hispániából [Magyarországról] írhatna Gedeonnak.” Jelöltje alkalmasságának bizonyítására elküldte Oxenstiernának azon beszámoló másolatát, amelyet Strassburg írt Gyulafehérvárról 1625. augusztus 25-én Turn grófjának.

Itt újabb Bethlen-képmások rajzolása lenne elkezdhető. Strassburg ugyanis felidézte azokat a mondatait is, amelyekkel Bethlent magasztalta az első audien-cia alkalmával. Ezek a feladatának megfelelően túlzók,¹⁰⁰ ám a követ hamarosan visszatért Erdélybe, immár II. Gusztáv Adolf képviselőjében, és az ekkor, de már a fejedelem halála után elkészített Bethlen-portréja, még ha töredékesen ismert is, izgalmas olvasmány.¹⁰¹ A második portré egy önarckép lehetne, amelyben a fejedelem a történelemszemlélete mellett a hiúságát is megőrökíti. Bethlennek ugyanis, miközben magyarázta Strassburgnak, hogy mi és miért történt az uralomra jutása óta, Caesar is eszébe jutott a saját tetteiről.¹⁰² A beszámoló címez-tje, Turn grófja is rajzolhatna egy Bethlen-portrét, a fejedelmet ugyanis, akinek többször a szolgálatában állt, a legnagyobb tisztelettel védelmezte a tétlenség vádjával szemben. Egy levelében, amelyet velencei generálisként ez ügyben írt az év elején Bresciából, rettenthetetlen lelkű hősnek ábrázolta őt, aki az európai uralkodók közül a leginkább képes meggyengíteni a császár erejét.¹⁰³ Levele a pfalzi Frigyes Londonban képviselő Joachim von Rusdorfnak¹⁰⁴ szólt, aki szintén határozott elképzeléssel rendelkezett Bethlenről: a fejedelem követségét part-ra szállni sem engedő Jakabot igyekezett rávenni a vele való szövetségre.¹⁰⁵ (Amint ismert, végül Jakab is változtatott a hozzáállásán a fejedelmet illetően.)

⁹⁹ 1595–1654 között élt, egy ideig a Svéd Királyság portai követe, 1642-ben Camerarius lányát vette feleségül.

¹⁰⁰ Moser, 1787. 35–61., itt: 42., valamint Szilágyi, 1883. 225–236., itt: 228.

¹⁰¹ Szilágyi, 1882. 276–278., magyar fordítása: Nagy Gábor: *Magyar passió*. Debrecen, 2000, 31–34.

¹⁰² „...usitatum imperatoribus proverbium quoque imitari seque venisse, vidisse et vicisse affirmare ausit...” (Moser, 1787. 35–61., itt: 56., valamint Szilágyi, 1883. 225–236., itt: 233.)

¹⁰³ „...quem e tot prudentissimis principibus invicto ac resolutissimo animo heroem iure merito suspicio et veneror...” illetve „Affirmare autem possum religioso iuramento, quod omnes etiam rerum periti mecum confitentur, nullum esse hodie in Europa principem, qui possit imperatoris vires aequae infirmare et frangere, ac ipse Gabor.” Marczali Henrik: Újabb regesták a külföldi levéltárakból. Második közlemény. = *Történelmi Tár*, 1879, 529–557., itt: 545–546.)

¹⁰⁴ 1589–1640 között élt pfalzi diplomata. A svéd beavatkozás után haza tudott térni, de a nördlingeni ütközetet követően ismét menekülni kellett, végül Hágában hunyt el.

¹⁰⁵ Lásd hozzá: Vásárhelyi Judit; Molnár Albert és Johan Joachim von Rusdorf. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1980:3, 335–342., valamint Zarnóczki, 2012. 135–144. (hivatkozással Vásárhelyi más forráskiadására is).

Camerarius a hágai tárgyalások közepette is folyamatosan javasolta a svéd–erdélyi együttműködést, részben, mert az segíthet IV. Keresztélyen is.¹⁰⁶ Amint erről szó volt, hamarosan Stockholmba érkezett, hogy a szövetségesek nevében csatlakozásra bírja II. Gusztáv Adolfot. Bethlent ekkor sem felejtette el: a svéd király nem fogja eldobni a felajánlott szövetséget, fogalmazta meg reményét, „az elnyomott barátok megsegítésének pedig nem egy útja áll nyitva ő királyi felsége számára, különösen, ha Bethlen fejedelemmel összekötné magát.”¹⁰⁷ Egy májusi, Altonából keltezt levéltörredékében már fohászzkodott („Deus faxit...”) is azért, hogy a két uralkodó között létrejött szorosabb kapcsolat a levert közösség javára legyen¹⁰⁸ – Mansfeld veresége után vagyunk, a svéd király követe pedig Erdélyben tárgyal. Camerarius várta is Sadler ténykedésének az eredményét, félve, hogy Bethlent befolyásolja a dessauai katasztrófa. Isten után minden reményét II. Gusztáv Adolf és Bethlen összeköttetésébe helyezte, ha az nem sikerül, írta, nem csupán Germánia, de az egész *respublica Christiana* kerül veszedelembé.¹⁰⁹

A király és a fejedelem együttműködésébe vetett reménye mindvégig megmaradt, itt-ott azonban a Bethlennel szembeni elégedetlenség apró (általában nyelvi) jeleivel is találkozni a leveleiben. Korábban legfeljebb egy kötőszó (*sed*) vonhatta magára a figyelmet: Alexander jó reménységet nyújt nekünk, de mindig vagy pénzt igényel tőlünk, vagy német katonaságot – írta 1625. május 28-án.¹¹⁰ 1626 nyarán érhetően nőtt benne a félelem. Ha a két uralkodó nem fog össze, Germánia, Svédország, Dánia is veszélybe kerül.¹¹¹ Germánia most haldoklik, írta máskor, „ha Scipio Africanus és Alexander nem segítenek, rövidesen temetni visznek minket.”¹¹² Spartacusnak most tényleg kiváló alkalma van cselekedni a császár parasztjainak zavargása közepette, folytatta, „ám félek, hogy ezt is elmulasztja” – egyetlen *et* kötőszóval érzékeltet eddig ki nem mondott szemrehányásokat. Az ausztriai parasztmegmozdulás közepette ragyogó lehetősége lenne Bethlennek („haberet occasionem”), de túlságosan körültekintő módon cselekedik, és mások segítsége nélkül nem könnyen ragad fegyvert, írta róla.¹¹³ A *sed* mellett az állítmány alakja is figyelemre méltó: jelenre vonatkozó irrealitást fejez ki. Ugyanezzel találkozni a július 17-én kelt levélben is: ha Bethlen egyszer

¹⁰⁶ Például: „facile Lentulum intelligere, nisi Gedeon et Alexander Severo [Ferdinando] in diversis locis negotium facessent, Ulysses tandem non fore extra periculum.” A november 28-án kelt levél: Schybergson, 1881., 338–342., itt: 341.

¹⁰⁷ Az április 9-én kelt levél: Schybergson, 1881. 352–354., itt: 353.

¹⁰⁸ Schybergson, 1881., 359–362., itt: 360.

¹⁰⁹ Schybergson, 1881. 368–379., itt: 374–375.

¹¹⁰ Schybergson, 1881. 222–230., itt: 227.

¹¹¹ A június 26-án kelt levél: Schybergson, 1881., 385–389., itt: 387.

¹¹² A július 2-án kelt levél: Schybergson, 1881., 395–398., itt: 396.

¹¹³ A július 11-én kelt levél: Schybergson, 1881. itt: 396.

megindulna, egyből nyilvánvalóvá válnék, van Istennek eszköze a zsarnokok megfegyvelésére¹¹⁴ – azaz: de nem indul meg. Camerarius ezt követően szerzett tudomást Sadler követségének eredményéről. A reménybe kapaszkodva jegyezte meg: Spartacus igen vágyik a szövetségre.¹¹⁵

Spartacus végül a hágai szövetségbe lépett be. Bethlen és II. Gusztáv Adolf ekkori terveire – egy Habsburg-ellenes háborúéra, illetve a Lengyelország elleni – utódaik idején kétszer is szövetség épült, 1643-ban, illetve 1656-ban.¹¹⁶ X. Károly Gusztáv és II. Rákóczi György találkoztak is, Lengyelországban. A követő évben a Svéd Királyság addigi legnagyobb területi kiterjedését érte el. Erdélyt Köprülü Mehmed hadereje.

¹¹⁴ „si ... progredetur, ... tum profecto appareret Deo non deesse media...” (a Dirschauban kelt levél: Schybergson, 1881. 399–404., itt: 401.).

¹¹⁵ „cupidissimum Spartacum esse foederis et coniunctionis” A július 24-én kelt levél: Schybergson, 1881. 405–409., itt: 407.

¹¹⁶ Ez utóbbi tartalmának és működésének újabb áttekintése: Kotljarchuk, 2006. 222–235.

Bethlen Gábor
a Habsburg ország részben

**A BETHLEN-KUTATÁS EGY ALIG VIZSGÁLT
KÉRDÉSÉRŐL: A MAGYAR KIRÁLYSÁGI RENDEK
ÉS AZ ERDÉLYI FEJEDELEM (1619–1622)¹**

**AZ EDDIGI KUTATÁSOKRÓL:
ERDÉLY KÖZPONTÚ MEGKÖZELÍTÉS – NYITOTT KÉRDÉSEK SORA**

Bethlen Gábor erdélyi fejedelemről (1613–1629) és választott magyar királyról (1620–1621) ugyan már könyvtárnyi irodalom született,² ennek ellenére alapvető kérdések egész sora vár még feltárássra. Ezek közül véleményem szerint – a fejedelem közép-európai diplomáciája, mindenekelőtt a *Confoederatio Bohemicával* való kapcsolatai mellett³ – az egyik leglényegesebb az erdélyi fejedelem és a magyar királysági rendek viszonya. Bármennyire hihetetlen ugyanis, e kérdéskört – a Pázmány Péter- és az Esterházy Miklós-kutatás néhány régi és újabb mellékszálától eltekintve – érdemben utoljára 1880-as évekbeli írásaiban a magyar országgyűlések protestáns vallásügyi határozatait elemző Zsilinszky Mihály,⁴ illetve Demkó Kálmán vizsgálta, ám az utóbbi is csupán elsősorban az

¹ A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) támogatásával készült.

² Az 1980-ig készült művek bibliográfiája az interneten is megtalálható: Bethlen Gábor bibliográfia (1613–1980. Összeáll. Hernádi László Mihály, Bp., 1980. [Online: <http://mek.oszk.hu/03900/03971/html/> – 2013. július 1.] A legfrissebb kutatási eredményekre e kötet írásai mellett lásd a *Századok* 2011. évi Bethlen-számát. = *Századok*, 2011. 4. sz. 848–1027., ill. Dénes Harai: *Gabriel Bethlen. Prince de Transylvanie et roi élu de Hongrie (1580–1629)*. Paris, 2013. és *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk. Kármán Gábor – Kees Tszelszky, Bp., 2013. (megjelenés előtt) (a továbbiakban Kármán – Tszelszky, 2013.), továbbá vö. még Varga Lujza: A Bethlen Gábor kép fejlődése az 1945 utáni magyar történettudományi szakirodalomban és közgondolkodásban. = *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 4. sz. 60–71.

³ Az előbbire újabban lásd például Piri Zoltán: Bethlen Gábor fejedelem útja a hágai szövetségbe. = *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2. sz. 157–176. és Kármán Gábor: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: Kármán – Tszelszky, 2013. (megjelenés előtt, a továbbiakban Kármán, 2013.), az utóbbira pedig mind a mai napig jól használható: Reinhard Rudolf Heinisch: Habsburg, die Pforte und der Böhmisches Aufstand (1618–1620). = *Südost-Forschungen*, 1974. 125–165. és 1975. 79–124.

⁴ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. II. A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig. 1608–1647*. Bp., 1891. (a továbbiakban Zsilinszky, 1891.) 144–290. passim

1619–1620-as esztendőket, s csak Lőcse szabad királyi város követeinek jelentése alapján és főként a fejedelem céljainak szemszögéből.⁵

Ez a szinte kizárólagosan Erdély központú megközelítés nagyrészt jellemző a Bethlen-kutatás egészére, sőt általában a magyar történetírásra. S noha e szemlélet létjogosultságát természetesen nem szeretném vitatni, sőt fontosnak tartom, a fejedelem magyarországi hadjáratait és politikáját érdemes azonban a történeti magyar állam, azaz a Magyar Királyság politikai elitjének, a magyar rendeknek a szemszögéből is gondosabb elemzés alá vonni. Bethlen Gábor ugyanis választott magyar király (*electus rex*) is volt, így vele magyar uralkodóként a királysági rendek is számolhattak, jóllehet csupán bő egy esztendeig (1620. augusztus végétől 1621 legvégéig).

Emellett Bethlen tevékenysége kiemelt figyelmet érdemel még a közép-európai Habsburg Monarchia története szempontjából is, hiszen az erdélyi fejedelem a Habsburg-államot (benne az annak meghatározó részét alkotó Magyar Királysággal⁶) története egyik legválságosabb pillanatában támadta meg 1619. augusztus végén Magyarországon. Habsburg Ferdinánd ugyanis ezekben a hetekben Frankfurtban a császári trón megszerzésén munkálkodott, miközben a felkelt cseh rendek vele szemben V. Frigyes pfalzi választófejedelemet választották királyukká (1619. aug. 26., Prága). Egy esztendővel később pedig Bethlent a hozzá csatlakozó magyar rendek választották uralkodójukká (1620. aug. 25., Besztercebánya), miután az erdélyi fejedelem hadai a Magyar Királyság területének jelentős részét, még fővárosát (Pozsonyt) is elfoglalták (1619. okt. 14.). Noha II. Ferdinánd 1619 szeptemberében végül megszerezte a császári koronát, a fehérhegyi csatáig (1620. nov. 8.) a Habsburg Monarchia súlyos válságot élt át, hiszen a cseh és a magyar korona veszélybe kerülésével még fennmaradása is kérdésessé vált. Így a magyar rendek és Bethlen Gábor 1619–1622 közötti kapcsolata döntően befolyásolta a monarchia sorsát is. Mindezek ismeretében szinte érthetetlen, hogy e kérdéssel ez ideig sem a nemzetközi, sem a magyar kutatás nem foglalkozott érdemben.⁷

Az alábbi tanulmány ezt a hiányosságot szeretné pótolni és ezzel Bethlen Gábor sokoldalú képmását néhány szemponttal és új kutatási eredménnyel gazdagítani – elsősorban az erdélyi fejedelem és a magyar rendek kapcsolatának, valamint annak a kívéssé ismert kiegyezésnek a bemutatásával, amely egyrészt a II. Ferdinánd és a Bethlen első magyarországi hadjáratai idején mellette kitaró ren-

⁵ Demkó Kálmán: A magyar–cseh confoederáció és a besztercebányai országgyűlés 1620-ban. = *Századok*, 1886. 105–121., 209–228., 291–308. (a továbbiakban Demkó, 1886.)

⁶ Számos aspektusból a 16. század kapcsán Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. História könyvtár: Monográfiák 27. Bp., 2010. (továbbiakban Pálffy, 2010.)

⁷ Vö. még ezzel kapcsolatban Tózsza-Rigó Attila e kötetbeli írását.

di csoport, másrészt a fejedelmet támogató és öt magyar királlyá választó másik rendi csoport között az 1622 nyári soproni országgyűlésen létrejött. Ez utóbbi – megítélésem szerint kulcsfontosságú – eseményt ugyanis napjainkra majdnem elfeledte történetírásunk. Bár Angyal Dávid a millenniumi Magyarország-történetben (1898) még bő öt oldalt írt róla, az 1980-as évek közepén a tízkötetes vállalkozás és az újabb összegzések már csupán néhány sort.⁸ Pedig páratlanul érdekes és mindenképpen megmagyarázandó önmagában az a jelenség is, miként volt lehetséges, hogy Bethlen Gábor egyik főkapitányát (1619–1622), azaz a Habsburg-uralkodó és a hozzá hű magyar rendek ellen fegyveresen harcoló Thurzó Szaniszlót, bő fél esztendő elteltével, 1622 júniusában már a Magyar Királyság nádorává választhatták.

ÚJFENT KÉT TÁBORRA SZAKADT MAGYAR RENDISÉG (1619–1621)

A koronás és a választott magyar király, azaz II. Ferdinánd és Bethlen pártján egykor állt rendi csoportok 1622 nyári kiegyezésének megismeréséhez előfeltételként mindenképpen szükséges a Bocskai István mozgalma (1604–1606) után bő egy évtizeddel *újfent* két táborra szakadt magyar királysági rendek feltérképezése. Nevezetesen az, hogy a fejedelem 1619 őszi igen sikeres magyarországi hadjáratát követően a magyar rendek közül kik és mi módon álltak át hozzá.

E kérdés megválaszolása nem könnyű feladat. A magyar történetírás ugyanis ezt a problémakört alig vizsgálta, miként ugyanezt a Bocskai-felkelés esetében is csak a legutóbbi időben végezte el.⁹ Szerencsére azonban az események egyik főszereplője, Esterházy Miklós magyar királyi udvarmester (1618–1622) – felte-

⁸ Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. A magyar nemzet története 6. Bp., 1898. 340–346.; *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes, I–II. köt. Magyarország története tíz kötetben 3/1–3/2. 2. kiad. Bp., 1987. (a továbbiakban Pach – Várkonyi, 1987.) I. köt. 836–837. (Makkai László fejezete) Az alábbi újabb meghatározó összegzésekből az 1622. nyári soproni diéta – a nádorválasztást kivéve – szinte teljesen kimaradt: R. Várkonyi Ágnes: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Tudomány – Egyetem sorozat. Bp., 1999. 182. (a kötet itt olvasható kronológiájában pozsonyi országgyűlésként szerepel), ill. Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története*. Magyar Századok 7. Bp., 2000. 53. Kivételnek számít részletességével az alábbi két írás: Zsilinszky, 1891. 278–290. és újabban G. Etényi Nóra: A 17. századi soproni országgyűlések a korabeli német sajtóban. = *Soproni Szemle*, 2000. 1. sz. főként 34–37. és Uő: Sopron a 17. századi nagypolitikában. In. *Sopron térben és időben (Sopron kapcsolatrendszerének változásai). Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről*. Szerk. Turbuly Éva. Sopron, 2002. 88–92.

⁹ A kérdést nemrég önálló kismonográfiában tártam fel: Pálffy Géza: *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. Századok Füzetek 3. Bp., 2009. (a továbbiakban Pálffy, 2009, Bocskai) főként 26–48.

hetően már készülve a közelgő kiegyezésre és ehhez felmérve a rendiségen belüli erőviszonyokat, sőt nyilván saját lehetőségeit is – 1621 nyarán megtette ezt,¹⁰ mindenekelőtt a főrendekre koncentrálni, akiknek sorába 1613 tavaszától maga is tartozott.¹¹ Magyar nyelvű összeállítására így értékes alapanyagként építhetem, kiegészítve ezt a soproni diétán részt vett rendek¹² csaknem teljes jegyzékének széles körű levéltári kontrollvizsgálatával.¹³

Esterházy három csoportba osztotta a királysági (fő)rendeket. Az első csoportba azok tartoztak, „*az kik Bethlennek az Magyar Koronához tartozó urak fejét nem hajtottanak.*”¹⁴ Ebben a nem annyira népes társaságban „*az pap urak mind; az tótországiak hasonlóképpen*”, valamint a listát jegyző udvarmesteren kívül még néhány nyugat-magyarországi főúr szerepelt, nevezetesen Zrínyi György dunántúli kerületi főkapitány (1620–1622), valamint Bánffy Kristóf, Pálffy Pál és Miklós. Mindez új kutatási eredményeim szerint szinte teljességgel megfelelt a valóságnak. A magyar rendek legfőbb vezetői, azaz a diéta felsőházának tagjai közül ugyanis valóban csak egy kisebb, ám befolyásos csoport maradt hű a törvényes magyar uralkodóhoz. Közéjük tartozott egyrészt a teljes az egyházi rend (*status ecclesiasticus*), azaz az egyházi főrendek és alsótáblai társai, akik 1608 után fokozatosan őrizték meg, sőt erősítették pozícióikat. Másrészt hasonlóképpen teljességgel Horvátország és Szlavónia (mint egykoron mondták: Tótország) rendjei, végül néhány nyugat-magyarországi nagyhatalmú arisztokrata az említett főúri familiákból.

¹⁰ Szalay László – Salamon Ferenc: *Galantai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora*. I–III. köt. Pest, 1863–1870. I. köt. (a továbbiakban Szalay – Salamon, 1863.) 66–69., vö. még a Thurzó-birtokok kapcsán Bethlen 1620. augusztusi királyválasztását követően: Pettkó Béla: *Kik tették le a hűségüket Bethlen Gábornak.* = *Történelmi Tár*, 1887. 243–252.

¹¹ Újabban J. Újváry Zsuzsanna – Zimányi Vera: *Az alispánságtól a birodalmi hercegségig, a nemesi kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumáig. Az Esterházy család anyagi és társadalmi felemelkedése.* In: *Pénztörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára.* Szerk. Bessenyei József – Draskóczy István, Bp. – Miskolc, 2009. 184. (továbbiakban Újváry – Zimányi, 2009.) és Pálffy Géza: *Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése).* = *Századok*, 2009. 4. sz. főként 860., 872–875. (továbbiakban Pálffy, 2009. Esterházy).

¹² Tatjana Guszarova: *A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői.* = *Levéltári Közlemények*, 2005. 2. sz. 105–108.

¹³ Szisztematikus anyaggyűjtést elsősorban az alábbi levéltárakban folytattam: 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (továbbiakban MNL OL); 2. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (FHKA HKA); 3. ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA); 4. ÖStA Kriegsarchiv (KA); 5. Slovenský národný archív, Bratislava (SNA). Ezek forrásadataira helyhiány miatt az alábbiakban csak konkrét információ közlésekor hivatkozok.

¹⁴ Szalay – Salamon, 1863. 66.

A háború közepette a Habsburg-uralkodó hűségén való kitartásnak ugyanakkor többnyire súlyos ára volt. Bár a kutatás a kora újkori Habsburg Monarchia kapcsán főként a protestáns menekülteket tartja számon,¹⁵ érdemes megjegyezni, hogy 1619–1621-ben a Kárpát-medencében katolikusok közül is sokan jutottak ilyen sorsra. Bethlen hadjáratai alatt a főpapi kar nagy része több éves külföldi emigrációra kényszerült, amit a fejedelem 1620 nyári besztercebányai diétája külön is kimondott (24. törvénycikk).¹⁶ Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) és számos püspöktársa Bécsben,¹⁷ többen Horvát–Szlavónországban, a jászói prépostság és az egrí káptalan tagjai pedig Lengyelországban találtak menedékre.¹⁸ Ám ugyanide kényszerült szinte teljes udvartartásával a jezsuiták ismert északkelet-magyarországi patrónusa,¹⁹ Homonnai Drugeth György országbíró (1618–1620) és Ung vármegye főispánja,²⁰ aki innen – érthetően – újonnan toborzott csapatokkal lépett fel Bethlen hadainak visszaszorítására.²¹ A Pálffy család említett két tagjának (Pálnak és ifjabb Miklósnak) a szerencséje pedig az volt, hogy Pozsony 1619. október közepi elfoglalása után még időben visszatartak vonulni közeli alsó-ausztriai birtokaikra (Marchegg). Ők ugyanis apjuknak, idősebb Pálffy Miklósnak köszönhetően a magyar mellett alsó-ausztriai nemeséggel is bírtak.²²

Az ez időre végleg egyesült horvát-szlavón területekre való menekülést elősegítette, hogy az itteni rendek állhatatosan megmaradtak II. Ferdinánd oldalán – miként uralkodójuknak 1620. július elején magukról állították: valóban „in

¹⁵ Újabbban vö. néhány katolikus példát is hozva: *Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa*. Hrsg. Joachim Bahlcke, Berlin, 2011.

¹⁶ Demkó, 1886. 299–300.

¹⁷ *Pázmány Péter összegyűjtött levelei*. 1–2. köt. Szerk. Hanuy Ferenc, Bp., 1910. 1. köt. 208–290. és ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates (a továbbiakban HKR Prot.) Bd. 248. Reg. fol. 170r., fol. 175v., vö. még Bíró Vencel: Bethlen viszonya Pázmánnyal. = *Erdélyi Múzeum*, 1914. 4. sz. 181–194. és Bitskey István: Pázmány, Bethlen és a Káldi-Biblia. = *Századok*, 1981. 4. sz. 737–743.

¹⁸ ÖStA FHK HKA Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban HFU) rote Nr. 123. Konv. 1622 Juli fol. 430–433. és uo. Konv. 1622 Aug. fol. 98–102.

¹⁹ Lukács László – Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserü Bálint tiszteletére / Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit. Festschrift für Bálint Keserü*. Szerk. Balázs Mihály et al., Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35. Szeged, 1997. 355–399.

²⁰ ÖStA FHK HKA HFU rote Nr. 123. Konv. 1622 Aug. fol. 291–292. és fol. 514–523. stb.

²¹ Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Bp., 1969. (továbbiakban Nagy, 1969.) 182–199.

²² Pálffy Géza: A Pálffy család felemelkedése a 16. században. In: *Pálffyovci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003*. Ed. Anna Fundárková – Géza Pálffy, Bratislava – Bp., 2003. 33.

fidelitate sua laudabiliter constantes permanserunt”.²³ Magatartásukban több tényező játszott szerepet. Egyrészt a törökellenes határvédelemben a Habsburg-tartományok, mindenekelőtt Belső-Ausztria (Stájerország, Krajna és Karintia) pénzügyi támogatására való rászorulás.²⁴ Másrészt a geopolitikai adottság, azaz hogy ez erdélyi hadak a Drávától délre már nem jutottak el. Végül pedig a vallási tényező: Horvátország és Szlavónia ugyanis 1608 után is nagy többségében katolikus maradt. A Draskovics, Erdődy, Frangepán, Keglevics, Konszky és Rátkay családok tagjai így a dinasztia meghatározó támaszai maradtak. Soraikban a magyar-horvát közös állam két kiemelkedő országos főméltóságával, Frangepán Miklós horvát-szlavón bánnal (1617–1622) és a már idős Erdődy II. Tamás tárnokmesterrel (1615–1624), volt bánnal (1584–1595, 1608–1615).

A magyar rendek második, az előzővel nagyjából hasonló létszámú csoportját azok alkották, „*az kiket az kételenség vitt reá*”, hogy Bethlen Gáborhoz csatlakozzanak.²⁵ A többségében fegyveres erővel csatlakozásra kényszerítettek sorai-ban Esterházy Miklós 28 nevet vett számba. Közéjük tartozott a királyság első főméltósága, az 1621 közepén elhunyt Forgách Zsigmond nádor (1618–1621) és veglai Horváth Gáspár, a Magyar Kamara elnöke.²⁶ Felső-Magyarországon hasonló sorsra jutott Alaghy Menyhért királyi ajtónállómester (1618–1625). A jegyzékben rajtuk kívül még számos alsó- és felső-magyarországi mágnás szerepelt, úgymint Balassák, Czoborok, Forgách Miklós, Károlyi Mihály, Liszthyek, Melithek, Osztricsok és Rákóczy Pál, továbbá Esterházy Miklós közvetlen rokonai, Dániel és Pál is. A Habsburg-párti főtiszteket ugyanakkor Pálffy István (a későbbi bányavidéki végvidéki és dunáninnyi kerületi főkapitány, 1626–1644), illetve testvére (János), valamint a bányavidéki végvidéki és dunáninnyi kerületi főkapitány-helyettes (1611–1632), Koháry Péter és Bosnyák Tamás füleki főkapitány (1610–1634) „képviselte”.

Természetesen e felsorolás sem teljes. Az erdélyi fejedelemnek Kassán ellenálló Dóczy András királyi kamarásmester (1610–1621) és felső-magyarországi főkapitány (1618–1619) például hiányzik róla, pedig ő egyenesen Bethlen fogságában, az erdélyi Fogaras várában halt meg 1621-ben. Azaz Esterházy kimutatásának e részében szinte kizárólag olyanok szerepeltek, akik vagy már nem tudtak

²³ ÖStA HHStA Staatenabteilungen, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten Fasc. 170. Konv. B. fol. 20.

²⁴ Karl Kaser: *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881)*. Zur Kunde Südosteuropas II/22. Wien – Köln – Weimar, 1997. 102–118.; Sergij Vilfan: *Crown, Estates and the Financing of Defence in Inner Austria, 1500–1630*. In: *Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. R[obert] J[ohn] W[eston] Evans – T[revor] V. Thomas, London, 1991. 70–79.

²⁵ Szalay – Salamon, 1863. 67.

²⁶ Az utóbbi pályáját újabban Geccsényi Lajos kutatja.

elmenekülni Bethlen 1619 őszen gyorsan előrenyomuló csapatai elől, vagy akiket a fejedelmi hadak fogságba vetettek. Az előbbieket sorába elsősorban felsőmagyarországi – nagyjából már katolizált – nagyurak (a fent említett főúri családokból), illetve a Pozsony várába rekedt, majd annak 1619. október közepi elfoglalásakor a fejedelemehez átpártolni kényszerülő királysági főméltóságok tartoztak, mint a nádor vagy a kamaraelnök. Az utóbbi csoportot főként Alsó-Magyarországon szolgáló katonai tisztségviselők alkották (Pálffy, Koháry, Bosnyák stb.), akiket a fejedelmi hadak tényleges fogságba vetettek és onnan csak hosszú idő múltán szabadultak.

Mindezen adatok ismeretében véleményem szerint nem túlzás kijelenteni, hogy a 17. századi erdélyi fejedelmek királysági hadjáratai – természetesen elsősorban a történeti magyar állam és a királysági rendek (tehát nem Erdély) szemszögéből vizsgálva a kérdést²⁷ – Magyarországon majd mindig rendi belháborút és polgárháborút is hoztak magukkal. Azaz Bethlen első hadjáratai idején, 1619 ősze és 1621 vége között a fejedelem erdélyi és magyar csapatai, illetve az általa Lengyel- és Horvát-Szlavónországba, valamint Ausztriába elűzött, majd onnan császári, horvát és magyar csapatokkal visszatérő magyar nagyurak és császári ezredek egymás elleni fegyveres küzdelmei és hatalmas pusztításai véleményem szerint ekként is értelmezendők.²⁸ Ugyanezt igazolja, hogy az alább még említendő nikolsburgi békeszerződés után a Bethlen által Érsekújvárott fogva tartott magyar katonákat komáromi és győri rabságban lévő fejedelem-párti magyarokkal cserélték ki.²⁹ Bethlen II. Ferdinánd ellen indított küzdelme tehát igen jelentős számban fordított magyar csapatokat magyar hadakkal szembe. Így a nagy erdélyi fejedelem királysági hadjáratai esetén összmagyar érdekről vagy magyar egységről beszélni, mint ezt a magyar történetírás gyakran teszi, valójában a 19–20. századi magyar nemzetállam szemléletének torzított visszavetítése. Ez még akkor is igaz, ha Bethlen Gábort első hadjáratai idején jóval többen támogatták Magyarországon, mint annak idején 1604–1605-ben Bocskai Istvánt.

Az utóbbiról egyértelműen tanúskodik, hogy Esterházy Miklós jegyzékének harmadik csoportjába azok kerültek, „*az kik Bethlent hitták vagy kedvvel vet-*

²⁷ Hadtörténeti aspektusból és elsősorban az osztrák tartományok szemszögéből vö. Helfried Valentinitich: Die steirischen Wehrmaßnahmen während des ersten Krieges mit Bethlen Gabor von Siebenbürgen 1619–1622 (auf Grund der steirischen Quellen). Ungedr. Univ. Diss. Graz, 1967.; Helfried Valentinitich: Az erdélyi Bethlen Gábor viszonya a Habsburg örökös tartományokhoz. = *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis*, 1990. Supplementum II. 31–44.; Peter Broucek: *Kampf um Landeshoheit und Herrschaft im Osten Österreichs 1618 bis 1621*. Militärgeschichtliche Schriftenreihe 65. Wien, 1992.

²⁸ Újabbán vö. a Dunántúlra vonatkozóan Illik Péter: Kártételek a Batthyány-birtokokon „az rebelió” alatt (1619–1622). In: *Tanulmányok évszázadok történelméből*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. A szerkesztésben közreműködött Forgó András – Illik Péter. Pázmány Történelmi Műhely, Történelmi Tanulmányok 2. Piliscsaba, 2006. 113–133.

²⁹ ÖStA KA HKR Prot. Bd. 247. Exp. fol. 284r. (1622. febr. 19.) és fol. 483r. (1622. szept. 1.)

ték”,³⁰ azaz akik vagy sürgették Bethlen magyarországi támadását, vagy kedvezően fogadva azt önként csatlakoztak hozzá. Az itt szereplő 31 főrend listáját Eszterházy a királysági nemesség és végvári katonaság Bethlen-párti szószólóival (16, ill. 6 fő) is kiegészítette: „Az nemesség között az kik ezenben fők voltanak”, illetve „Az kapitányoknak az rossza”.³¹ Bár még e leghosszabb névsor is bővíthető, benne szépen megtaláljuk a szakirodalomból is nagyrészt ismert fejedelm-párti királysági nagyurak neveit. Ők – a cseh felkelők példáját követendőnek tartva – a bécsi udvarral és a magyar főpapsággal szembeni sérelmeiket a fejedelem segítségével is orvosolni próbálták.

Az erdélyi uralkodóhoz való csatlakozást – mint láthattuk – ugyan a fegyverek nyomása is meghatározta, döntő mértékben elősegítette az is, hogy a magyar rendek egyes csoportjainak 1608-ban megfogalmazott, sőt törvényekkel megerősített céljai³² II. Mátyás uralkodása (1608–1619) alatt, majd még inkább II. Ferdinánd kormányzásának (1619–1637) kezdetén csupán részben valósultak meg. A protestáns vallásszabadság csak részlegesen vált valóra. 1618 tavaszától például a már említett Forgách Zsigmond személyében ismét katolikus nádora lett az országnak, ami önmagában is jól szimbolizálta az udvar támogatja ellenreformációs törekvések sikerét. Emellett a világi rendek csak részlegesen tudták az ország irányításában visszaszorítani a főpapokat, pedig 1605–1608-ban egyik legfőbb céljuk éppen ez volt, miközben a királyság erősen centralizált had- és pénzügyigazgatása sem módosult alapvetően. Emiatt különösen az Erdélyhez közeli, túlnyomórészt protestáns Felső-Magyarország nemességének soraiban egyre nőtt az elégedetlenség.³³ Mindez kifejezetten kedvezett az erdélyi fejedelemnek, aki 1619 őszi magyarországi hadjárata idején a magyar rendek vallásszabadságának és kiváltságaiknak a támogatását rendkívül taktikusan emelte háborús propagandájának alapmotívumai közé.

³⁰ Szalay – Salamon, 1863. 67–68.

³¹ Uo. 68–69.

³² Pálffy, 2009, Bocskai, 51–63.

³³ Benda Kálmán: Habsburg-politika és rendi ellenállás a 17. század elején. = *Történelmi Szemle*, 1970. 3. sz. 404–427.; Benda Kálmán: *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században*. Történelemtudomány – történelemtanítás 6. Bp., 1975.; Benda Kálmán: A Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján. = *Történelmi Szemle*, 1984. 3. sz. 445–479.; Joachim Bahlcke: Calvinism and Estate Liberation Movements in Bohemia and Hungary (1570–1620). In: *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Ed. Karin Maag, Aldershot, 1997. 72–91.; Bethlen Habsburg-ellenes hadjárataira és a Magyar Királysággal való 1619 előtti viszonyára újabbán Oborni Teréz: Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratainak erdélyi háttere. In: *Protihabsburské stavovské povstania a ich vplyv na vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Maďarska v 17. storočí / Habsburg-ellenes rendi felkelések és ezek hatása Szlovákia és Magyarország határmenti térségének fejlődésére a 17. században*. Ed. Štefan Šutaj. Prešov, 2008. 44–52. és Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). = *Századok*, 2011. 4. sz. 877–914.

Az újabb és újabb katonai sikerek közepette ez meghozta az eredményt. 1621-re az erdélyi fejedelem támogatottsága a magyar rendek soraiban már igen tekintélyes volt. Ebbe a harmadik, legnépesebb táborba befolyásos arisztokraták mellett nagyszámú köznemes és végvári tiszt is tartozott. Hosszú névsorukban ráadásul a Drávától az erdélyi határig húzódó Magyar Királyság mindhárom kerülete (Dunántúl, Alsó- és Felső-Magyarország) nagyobb számban képviseltette volt. Kivételt – mint említettük – csupán Horvát–Szlavónország jelentett. E meghatározó Bethlen-párti személyiségek sorából a Dunántúlról Batthyány II. Ferenc királyi lovászmester (1608–1625), a fejedelem itteni főkapitánya (1620–1621) és Zrínyi Miklós – akik egykor nem álltak át Bocskai pártjára –, valamint Nádasdy Pál Vas vármegye főispánja (1604–1633) emelkedtek ki. Alsó-Magyarországon a neves koronaőr (1608–1622) és királyi étekfogómester (1618–1622), a Bocskait egykoron ugyancsak nem pártoló Révay Péter, továbbá az állhatatosan Bocskai-ellenes néhai evangélikus nádor (1609–1616), Thurzó György fia (Imre), illetve közeli rokona (Szaniszló királyi pohárnokmester, 1618–1622), Bethlen itteni generálisa (1619–1621) alkották a fejedelem legfőbb hatalmi bázisát. Az előkelő névsort nádorlány-feleségeik (Thurzó Borbála, Judit, Ilona, Katalin és Mária) révén Erdődy Kristóf, Jakusics András, Illésházy Gáspár, Thököly István és Vizkelethy Mihály gyarapították. Az ő átpártolásuk különösen beszédesnek tartható, hiszen 1604–1606-ban Bocskait többségük nem támogatta. A bécsi udvar és a magyar katolikus elit említett hatalmi és ellenreformációs törekvéseinek, amelyek az 1608. évi kompromisszumrendszert jelentősen sértették, tehát súlyos következményei voltak.

Végül Felső-Magyarországról Rákóczi György (a későbbi erdélyi fejedelem, 1630–1648), Nyáry István vagy éppen Széchy György nevét a Bethlen-kutatók számára nem kell magyaráznunk. Családjaikból többen már Bocskainak is hívei voltak, az erdélyi fejedelmekkel pedig hagyományosan szorosabb kapcsolatokat áptak, birtokaik közeli fekvésének és a rokoni szálaknak köszönhetően egyaránt. Így ők a fejedelem hadszervezetében és udvartartásában – mint közismert – kiemelkedő pozíciókhoz (főkapitány, főudvarmester, generális kapitány) jutottak. Az viszont mindenképpen figyelemreméltó, hogy e nagyurak között – ellentétben Bocskai egykori legfőbb királysági híveivel³⁴ – katolikusokat már nemigen találunk. Ez arról tanúskodik, hogy a protestantizmust elkötelezetten támogató erdélyi fejedelem magyarországi politikája és propagandája komoly sikereket mondhatott magáénak, noha ebben indirekt módon persze a katolikus megújulás és ellenreformáció 17. század eleji „eredményeinek” is szerepe volt.

³⁴ Elsősorban Káthay Mihály kapcsán újabban Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történet-szemlélet a régi magyar irodalomban*. Bp., 2001. 287–303.

A REÁLPOLITIKUS BETHLEN ÉS A TÖRTÉNETI MAGYAR ÁLLAM

A fentiekben elmondottakat összegezve megállapítható: 1621 februárjában Bethlen Gábor egyáltalán nem túlzott, amikor portai követének kijelentette: „*ha szegény Bocskai fejedelem idejét megtekintjük, az országnak csak fele sem állott melléje, és királyoknak sem választották meg egyenlőképpen.*”³⁵ Bocskaihoz képest Bethlen támogatottsága a magyar rendek körében 1619–1621-ben valóban sokkal jelentősebb volt. A Magyar Királyság had- és pénzügyeinek, valamint belpolitikájának és rendi intézményeinek irányításában döntő szerepet játszó főméltóságok, magyar tanácsosok és arisztokraták egy jelentősebb csoportja ugyanis – Bocskaival szöges ellentétben, akihez szinte egyetlen főméltóság sem csatlakozott³⁶ – Bethlent önként támogatta. Elegendő például az említett Batthyány Ferencre, Thurzó Szaniszlóra vagy Révay Péterre gondolnunk. Másik csoportjukat (például Forgách nádort vagy Horváth kamaraelnököt) pedig gyors katonai előrenyomulásának köszönhetően – Bocskaival ugyancsak ellentétben – a fejedelemnek sikerült a királyság politikai életéből úgymond „kikapcsolnia” és magyarországi politikája szolgálatába állítania.

Ily módon 1619 őszi hadjáratával Bethlen – a száműzetésbe kényszerített egyházi főrendek mellett – a királysági világi elit politizálásának is meglehetősen szűk kereteket szabott. Ennek ismeretében érthető igazán, miért nem okozott neki problémát 1620. augusztus végén Besztercebányán magyar királlyá választatása.³⁷ Mindezek alapján kijelenthető: míg Bocskai István 1604–1606-ban csupán az oszmánok szemében és kinevezésük révén számított „*a magyar nép királyának*”,³⁸ Bethlen esetében a Magyar Királyság politikai elitjének egy számottevő része ehhez az 1620 nyári királyválasztással jelentős részben önként, kisebb részben kényszerből, ám mindenképpen tekintélyes erejű politikai legitimációt adott. Hasonlóra korábban 1540 szeptemberében a csecsemő János Zsigmond választott magyar király (*electus rex*) esetében volt példa. Mindez ugyanekkor II. Ferdinánd császár és magyar király számára katasztrofális következményekkel fenyegetett. 1620 őszére ugyanis a Habsburg-dinasztia számára oly fontos Magyarországon hatalma megingóban volt, itteni híveinek száma vészesen apadt, a

³⁵ Erdélyi Történelmi Adatok. I. köt. Szerk. Mikó Imre, Kolozsvár, 1855. 347.

³⁶ Pálffy, 2009, Bocskai, 30., 32–33.

³⁷ Demkó, 1886. 307–308.; Zsilinszky, 1891. 226–230.

³⁸ Törökül „*Erdel vilayetine hakim ve Macar tayfesine kral*”: Sándor Papp: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung.* Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission 42. Wien, 2003. 261–263.: Nr. 53.

fejedelem csapatai a magyar fővárost is birtokukban tartották,³⁹ sőt több ízben a császárvárost is közvetlenül fenyegették.

Ezzel 17. századi összes erdélyi fejedelemelődjé és -utódja közül Bethlen Gábor állt legközelebb a magyar korona, azaz a magyar királyi trón tényleges megszerzéséhez – különösen, hogy ekkor a Szent Korona is a birtokában volt. Pozsony városának elfoglalásával ugyanis 1619 októberének közepén a magyar koronázási jelvények a kezébe kerültek, amelyeket azután 1622 márciusáig tartott magánál (egészen a kelet-magyarországi Ecsed várába szállítatva azokat).⁴⁰ Elvileg tehát Szent István államának történetében egészen új fejezetet nyithatott volna, ha magyar királlyá koronáztatja magát; noha ez esetben az egyesült Horvát–Szlávon Királyság – rendiségének egységes Habsburg-királyhűsége miatt – már ekkor elszakadhatott volna a történeti magyar államtól. Ám akár újra előállhatott volna a Habsburg I. Ferdinánd (1526–1564) és Szapolyai I. János (1526–1540) idejéből már ismert, két legitim magyar uralkodó kormányozta két magyar állam konstrukciója is. A császárvárost oltalmazó Győr és Komárom erődjeit ugyanis aligha engedte volna ki kezéből a bécsi hadvezetés, ám az egyházi főrendek és az Esterházy Miklós vezette a magyar arisztokraták sem vonultak volna önként Ausztriába vissza, amiről szívós fegyveres kitartásuk tanúskodik.

Így Bethlennek Magyarország és Horvátország teljes elfoglalására valójában csak a Habsburg Monarchia összeomlása vagy esetleg Bécs elfoglalása esetén lehetett volna esélye. A szakirodalomban oly gyakran hangoztatott Bethlen-féle országegyesítésre tehát még a fejedelem magyar királlyá koronázása esetén sem lett volna igazán komoly remény.⁴¹ Egy a Habsburgoktól és az oszmánoktól egyaránt független magyar államra pedig valójában sohasem. Ez utóbbi elképzelés – noha nem könnyű elfogadni, hiszen generációk (köztük magam is) ekként tanulták – csupán a 19–20. századi nemzeti romantikus/függetlenségi magyar történetírás víziójában létezett.⁴²

³⁹ Lukinich Imre: Bethlen Gábor és Pozsony városa. 1619–1621. = *Századok*, 1921–1922. 1–31., 172–211.

⁴⁰ Szilágyi Sándor: *Révay Péter és a Szent Korona. (1619–1622). Értekezések a történeti tudományok köréből* V/1. Bp., 1875., Komáromy András: *A Szent Korona és Bethlen Gábor.* = *Századok*, 1898. 876–883. és Benda Kálmán – Fügedi Erik: *A magyar korona regénye.* Bp., 1979. 168–172. A Szent Korona 1619–1622 közötti pontos itineráriumának összeállításán a Lendület Projekt keretében dolgozunk.

⁴¹ Vö. Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. = *Századok*, 1983. 1028–1060.; Pach – Várkonyi, 1987. I. köt. 812–836. (Makkai László fejezete).

⁴² A legklasszikusabb példák az utóbbi évtizedekből: Nagy, 1969. és Köpeczi Béla: *The Hungarian Wars of Independence of the Seventeenth and Eighteenth Centuries in Their European Context.* In. *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary.* Ed. János M. Bak – Béla K. Király, Boulder, Co.–Highland Lakes, NJ–New York, 1982. 445–455. stb.

Bethlen Gábor véleményem szerint éppen azzal vált igazán nagy formátumú uralkodóvá, hogy vérbeli reálpolitikusként hallatlan ambícióinak is képes volt határt szabni. De nem országegyesítő vagy összmagyar érdekből, mint gyakran láttatni szeretik, hanem éppenséggel fordítva. Ő ugyanis még hónapokkal a cseh felkelők fehérhegyi bukása (1620. nov. 8.) előtt, a magyar rendek igen jelentős csoportjának támogatása közepette és a Szent Korona birtokában is lemondott arról, hogy teljes jogú, megkoronázott magyar király legyen. Bethlen tisztában volt magyarországi lehetőségeinek tekintélyes korlátaival. Az európai protestáns szövetségi rendszer keretében aratott komoly sikerei ellenére ugyanis továbbra is a szultán vazallusa volt, így önálló külpolitikát csak adott határig folytathatott. Isztambulban pedig mindvégig taktikusan kivártak, mire képes Bethlen II. Ferdinánd császár ellenében közép-európai szövetségeseivel. 1619 és 1621 között így az erdélyi fejedelem – rendkívüli portai kapcsolatai ellenére is – csupán azt tudta elérni, hogy a szultáni udvar elfogadja a hozzá pártolt magyar rendek szabad királyválasztását, azaz saját maga megválasztatását. Egy újabb nagy oszmán–Habsburg háborút viszont a Porta már nem támogatott volna, hiszen ekkor – a Perzsiában 1603-tól évtizedeken át tartó hadakozás ideiglenesen megszakadását (1618–1623) kihasználva – éppen a lengyelországi frontvonalon (1620–1621) háborúzott.⁴³

A fejedelem tehát helyesen mérte fel, hogy tényleges magyar királysága akár az általa bírt magyarországi területek török megszállását és saját erdélyi bukását is előidézhetné. Am kiváló reálpolitikus volt a tekintetben is, hogy mozgási lehetőségein belül *elsődlegesen* mindig saját – magyar királysági területekkel növelt – erdélyi államának és nem a Magyar Királyságnak az érdekei motiválták. Magyarországi hadjáratai megindításakor a királysági rendek céljait ugyan aktívan pártfogolta, sőt eredményesen ki is használta, de azt nemigen mérlegelte, hogy ezek a hadakozások milyen súlyos politikai, társadalmi és gazdasági következményekkel járnak a történeti magyar állam fejlődésére. Amennyiben persze ezt tette volna, sohasem válhatott volna az oszmán érdekszférában és vazallusrendszerben meghatározó helyet elfoglaló,⁴⁴ de az európai államrendszernek is különleges részét alkotó Erdélyi Fejedelemség talán legsikeresebb uralkodójává.

Am Bethlen magyarországi hadjáratai esetén toleráns valláspolitikáról sem szerencsés beszélni. Ő ugyanis a királysági rekatolizáció eredményeit nem kis mértékben a fegyverek erejével, azaz részben ugyanolyan erőszakos módszerekkel korlátozta és fordította vissza, mint amilyeneket a katolikus főpapság és a császári katonaság a tizenöt éves háború (1591–1606) alatt gyakorta alkalmazott. Bethlen Gábor képmása tehát nemcsak rendkívül összetett, hanem komolyabb elmentmondásoktól sem mentes. Mégpedig elsősorban attól függően, hogy melyik

⁴³ Miként ezt az újabb oszmanisztikai kutatások részletesen feltárták: Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621). = *Századok*, 2011. 4. sz. 915–974.

⁴⁴ Ezzel kapcsolatban friss szemléletben alapvető: *Sudár Balázs*: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. = *Századok*, 2011. 4. sz. 975–996.

magyarok által (is) lakott egykorú állam (a királyság vagy a fejedelemség, esetleg a hódoltság), mely felekezetek (katolikusok vagy protestánsok) vagy éppen mely politikai és társadalmi csoportok szemszögéből vizsgáljuk tevékenységét. Ezek érdekei ugyanis a Duna-medencéjében egymás ellen hosszú ideje küzdő két nagyhatalom, a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom ellentétes oldalán állva csupán kivételes alkalmakkor estek egybe.

Paradox módon ugyanakkor Bethlen reálpolitikája a Habsburg-dinasztia magyarországi uralmának megmaradásához is hozzájárult. II. Ferdinánd itteni uralmát ugyanis a monarchia egyik legválságosabb időszakában (1618–1621) végül több tényező együttesen mentette meg. Egyrészt a Duna-medencéjében újabb nagy háborút nem kívánó török Porta ellenérdekeltsége. Másrészt Bethlen említett reálpolitikai magatartása. Harmadrészt a fejedelem cseh szövetségeseinek Fehérhegynél bekövetkezett katonai bukása. Negyedrészt a császár-királyi csapatok 1621 tavaszi magyarországi sikeres előrenyomulása. Végül, de korántsem utolsósorban, amiről ez ideig a kutatás nagyrészt elfeledkezett: a koronás magyar király mellett állhatatosan, ugyan kisebbségben megmaradó magyar-horvát rendek kitartása, sőt Bethlennel szembeni igen számottevő katonai szerepvállalása.⁴⁵

A 17. SZÁZAD MÁSODIK KIEGYEZÉSE: ÚJ KOMPROMISSZUM 1622 NYARÁN SOPRONBAN⁴⁶

A fent elmondottak ismeretében még érdekesebbnek tűnik, hogy Bethlen magyar királyválasztása után alig két esztendővel, 1622 nyarán Sopronban miként állt helyre a hatalmi egyensúly egyrészt a két pártra szakadt királysági rendek, másrészt II. Ferdinánd és általában a magyar rendek között. Mint közismert, ennek még előfeltétele volt a császár és a fejedelem békeszerződésének megkötése. Erre 1621 decemberének legvégén a morvaországi Nikolsburgban került sor. Az utóbbi 1622. január 12-ei ratifikációjakor a magyar uralkodó már általános amnesztiát hirdetett a tőle elpártolt magyar rendeknek.⁴⁷ Témánk szempontjából önmagáért beszél, hogy a rendi bel- és országos polgárháború végét a nemzetközi

⁴⁵ Elavult nézőpontja ellenére hasznos adatokkal szolgál: Nagy, 1969. 262–305. stb.

⁴⁶ Vö. Pálffy Géza: A hosszú 17. század új megvilágításban – a kiegyezések és kompromisszumok évszázada? In: *Kompromisszumok a közép-európai politikai kultúrában*. Szerk. Gerő András, Bp., 2013. (megjelenés előtt)

⁴⁷ Roderich Gooss: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 9. Wien, 1911. 515–562.: Nr. 61/A–F., ill. a csupán átmeneti békeséget hozó hainburgi tárgyalásokra újabban lásd még Hámori Nagy Zsuzsanna: Az utazás, mint időhúzó tényező szerepe a hainburgi béketárgyalásokon (1621. január 25.–április 22.). In: *Összekötnek az évezredek*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. A szerkesztésben közreműködött Illik Péter – Hámori Nagy Zsuzsanna – Marti Tibor. Pázmány Történelmi Műhely, Történelmi Tanulmányok 3. Bp. – Piliscsaba, 2011. 114–124.

hadakozás magyarországi lezárása előzte meg, mégpedig Magyarország és Erdély határain egyaránt kívül, Morvaország egyik ismert városában.

A békeszerződés vizsgálatunk szempontjából azért is figyelmet érdemel, mert tárgyalásain a fejedelmet nem valamelyik külföldi diplomatája,⁴⁸ hanem előbb mindenekelőtt Thurzó Imre, majd az ő halála (1621. okt. 19.) után Thurzó Szaniszló, a Habsburg uralkodót pedig – több neves külföldi biztosa mellett – a magyar rendek közül Pázmány Péter esztergomi érsek és Esterházy Miklós képviselték. Bethlen ekkor lemondott magyar királyi címéről és megígérte a Szent Korona visszaadását, ami végül 1622 márciusában valósult meg.⁴⁹ Mindezek fejében életére megkapta a hét felső-magyarországi megyét (Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa), valamint a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket. A Habsburg Monarchia tehát csak jelentősebb területvesztés ellenében tudta megtartani a maradék Magyarországot, amelyre törökellenes védelméhez és élelemmel való ellátásához azonban továbbra is nagy szüksége volt, miként ezt Esterházy és Pázmány, azaz a világi és egyházi főrendek Habsburg-párti vezetői is jól látták. Ráadásul a nikolsburgi szerződés következtében a monarchia és a királyság számára az Erdéllyel szembeni felső-magyarországi végvidék nagyrészt elveszett, így a jövőben a bányavidéki generalátusra még nagyobb feladat hárult.

Mindezeket követően 1622 nyarán a soproni magyar országgyűlésen a Magyar Királyság rendi berendezkedése és igazgatása szinte újjászületett. Másként fogalmazva 1606–1608 után a bécsi udvar és a magyar rendek, illetve a rendek egyes csoportjai között ismét döntő jelentőségű kiegyezés jött létre. Erre még a Bécsben időző angol követ is felfigyelt.⁵⁰ E kompromisszum különlegességét jelzi, hogy úgy kellett létrehozni, hogy egyfelől az előző esztendő polgár- és belháborújában felbolydult országot, azaz a Bethlennek átadott hét megyével csökkentett területű királyságot pacifikálják, és társadalmi békéjét helyreállítsák. Másfelől az uralkodó hűségén kitartókat és emiatt a fejedelem hadaitól komoly károkat szenvedőket vagy éppen az általa lefogottakat kárpótolják. Ám mindezt úgy tegyék, hogy eközben a fejedelemhez átállt legbefolyásosabb magyarok se szenvedjenek nagyobb veszteségeket, hiszen ennek a jövőre nézve lehetnek volna súlyos következményei. Nem feledhető ugyanis, hogy Bethlen a Habsburg Monarchia törökellenes védőbástyájának és éléskamrájának számító Magyar Királyságot a harmincéves háború (1618–1648) egyik legválságosabb pillanatában támadta meg, miként ez már szóba került. Így Magyarország és a magyar hadszín-

⁴⁸ Vö. Kármán, 2013.

⁴⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta comitialia regni Transsylvaniae*. Szerk. Szilágyi Sándor, VIII. köt. (1621–1629.) *Monumenta Hungariae Historica III.: Monumenta Comitialia B/VIII. Bp., 1882. 6–7.*

⁵⁰ A kérdést kutató Zarnóczki Áron szíves közlése, amit ezúton is köszönök.

tér helyzetének rendezése II. Ferdinánd és magyar hívei számára létérdek volt. Egy újabb magyarországi háborút és polgárháborút, netalántán egy esetleges török háborút mindenképpen el kellett kerülni, hiszen időközben a nagy európai hadakozás is folytatódott.

Mindezek mind a bécsi udvar, mind a magyar rendek különféle csoportjai részéről még az 1606–1608-ban tapasztaltnál is nagyobb kompromisszumkészséget, sőt -kényszert követeltek, így számottevő engedményekkel jártak. Ez több területen hatalmi átrendeződést, valamint újbóli hatalomelosztást hozott. 1608 után a Habsburg-udvar 1622 nyarán Sopronban általában a magyar rendeknek, de még a Bethlentől visszatérőknek is, újra igen komoly engedményekre kényszerült. Ezt összességében szimbolikusan mutatta, hogy a magyar rendi állam történetében először iktatták törvénybe (mégpedig a dekrétumok elején, a 2. törvénycikkben) II. Ferdinánd 1618. évi koronázási hitlevelét (*diploma inaugurale*). Ez a rendi kiváltságokat és az 1608-ban kivívott eredményeket (köztük a vallásszabadságot) 17 pontban garantálta.⁵¹ Ennek közjogi szempontból és hosszabb távon is kulcsfontosságú jelentősége volt, hiszen egészen a 19. századig bevett szokás maradt!

Az udvar és az egyházi főrendek 1622 nyarán csupán rövid ideig próbálkoztak a rendek többségének egyik legfőbb követelése, a nádorválasztás megakadályozásával. Pedig ezt a 16. században több ízben eredményesen érték el.⁵² Sőt az uralkodó a két evangélikus jelölt közé – a valójában esélytelen, sőt Bethlen-pártisága miatt a diétán személyesen részt sem vevő⁵³ Batthyány Ferenc mellé – a sokat emlegetett Thurzó Szaniszlót is felvette. Eközben a két katolikus delegált az idős kora miatt ugyancsak névleges jelöltnek tekinthető Erdődy Tamás tárnokmester és az elmúlt esztendő egyik királyhű főszereplője, Esterházy Miklós voltak. Thurzó jelölésében véleményem szerint azonban nem ez ideig bizonyítatlan konvertálási szándéka (mint Anton Gindely és Acsády Ignác vélik),⁵⁴ hanem lényegesebb tényezők játszottak szerepet. Részben konstruktív tevékenysége a nikolsburgi tárgyalásokon, amellyel az ország pacifikálásához számottevően hozzájárult. Részben jelentős birtokainak (Sempte, Galgóc, Bajmóc, Temetvény stb.) köszönhető tekintélyes alsó-magyarországi befolyása.⁵⁵ Végül pedig legfő-

⁵¹ *Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1608–1657. törvénycikkek.* Magy. jegyz. Márkus Dezső, Bp., 1900. (továbbiakban CJH 1608–1657.) 174–183.

⁵² Pálffy, 2010. 280–287.

⁵³ MNL OL, P 1314., A herceg Batthyány család levéltára, Missiles, Batthyány II. Ferenchez Sopronból 1622 nyarán írott levelek, passim.

⁵⁴ Gindely Antal – Acsády Ignác: *Bethlen Gábor és udvara 1580–1629.* Magyar Történelmi Életrajzok. Bp., 1890. 55.

⁵⁵ Komáromy András: Sempte és Galgócz hadi fölszerelése 1622-ben. = *Századok*, 1889. 403–412. és újabban Tünde Lengyelová: Hospodárske pomery na thurzovských panstvách na prelome 16. a 17. storočia. In: Tünde Lengyelová a kol.: *Thurzovci a ich historický význam.* Ed. Tünde Lengyelová – Géza Pálffy, Bratislava, 2012. főként 120–128.

képpen talán az, hogy Bethlen protestáns táborából a leginkább elfogadhatónak tűnt, ráadásul ottani elismertsége is jelentős volt, miközben Szepes vármegye főispánjaként (1614–1625) Felső-Magyarországon uralkodói „bázist” képezhetett. A benne való, ugyan nem feltétlen bizalmat jelzi, hogy 1622 februárjában a kulcsfontosságú Érsekújvár erődjének Bethlen általi visszaadásakor ideiglenesen II. Ferdinánd is itteni főkapitányának fogadta el. Miként a Haditanácsban rejtélyesen, de sokatmondóan írták, ez „*auß erheblichen ursachen*” történt ekként.⁵⁶

Bár a tényleges szavazás miatt a nádorválasztás eredményét nem lehetett előre kiszámítani,⁵⁷ II. Ferdinánd és legfőbb tanácsadói – nyilván elsősorban Pázmány és Esterházy javaslatára – úgymond a legkisebb rosszal kalkuláltak, amiből ráadásul átmenetileg még előnyt is kovácsolhattak. Valójában olyan forgatókönyvet választottak, amelynél legrosszabb esetben egy – a Habsburg-udvarral egykor ugyancsak jó kapcsolatokat ápoló Bocskai-tanácsoshoz – Illésházy Istvánhoz hasonló, olyan evangélikus nagyúr lehet a befutó, aki a bécsi udvarral való együttműködésre is hajlandóságot mutat. Számításuk végül bevált: míg Erdődy és Batthyány csupán néhány szavazatot kaptak, a nádorválasztást június 3-án Esterházyval szoros küzdelemben (80:65 arányban) Thurzó nyerte.⁵⁸ Így válhatott a Habsburg Monarchiát megtámadó erdélyi fejedelem főkapitányából és tanácsosából⁵⁹ fél esztendő alatt a Magyar Királyság – egyébként utolsó evangélikus – nádora. Mindezek alapján megállapítható, hogy a sikeres nádorválasztásról szóló országgyűlési törvénycikk (3. artikulus) csak részben „árulta el” az események tényleges hátterét és lefolyását akkor, amikor Thurzó nem kis túlzással „*közös akarattal*” lezajlottnak nevezett nádorválasztását „*Őfelsége és a haza iránti jeles érdemei*”-vel és „*fényes származás*”-val indokolta.⁶⁰

⁵⁶ „*auß erheblichen ursachen der Stanißblaus Turzo zum obristen alda* [tudniillik in Neuhäusel], *Koharij Peter alda zum obristen leutenantd bestelt.*” ÖStA KA HKR Prot. Bd. 247. Exp. fol. 283v.

⁵⁷ Vö. S. Lauter Éva: „Modus observandus...” A 17. századi magyar nádorválasztások rendje. In: *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó, Bp., 2008. 187–206.

⁵⁸ „*Series candidatorum pro officio palatini regni Hungariae.*” Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kéziratár FOL. Lat. 3809/II. Gyurikovits gyűjtemény, fol. 233r.; Štátny archív v Levoči, pobočka Levoča (a továbbiakban ŠA Levoča), Magistrát mesta Levoča (MML) III/46/5. (1622. jún. 4.). Más források 80:75 arányról szólnak (pl. ÖStA HHHStA Hofarchiv, Ältere Zeremonialkaten Kart. 2. Nr. 3. fol. 12.), ám mivel a löcsei követek említett jelentése 16 szavazatos különbségről beszél, ez egyértelműen eldönti a forrásokban – talán száméleírás okán (is) – szereplő ellentmondásokat.

⁵⁹ Például 1619. dec. 24. „*consiliarius noster*”: MNL OL, E 196, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae Thurzó, Irregistrata 28. cs. fol. 189–190.; 1620. szept. 8. „*serenissimi electi regni Hungariae regis intimus consiliarius*”: MNL OL, E 142, Magyar Kamara Archivuma, Acta publica, Fasc. 1. Nr. 9.

⁶⁰ CJH 1608–1657. 182–183.

Eközben Thurzó is igencsak jól járt. Bethlen támadása nélkül ugyanis – mi-ként egykor Bocskai mozgalma nélkül Illésházy⁶¹ – aligha jutott volna a királyság világi elitjének élére, tetemes birtokai dacára a 22000 forintnyi éves nádori fizetés pedig jól jött számára.⁶² Emellett nádori hatáskörét a nemesi felkelés (*insurrectio*) kapcsán megerősítették (21. tc.),⁶³ pozíciójában pedig Thurzó Györgyhöz hasonlóan a királysági evangélikus rendek védelmezőjeként is eljárhatott. Megválasztása jól mutatta mind az udvar és a rendek különleges kiegyezését, mind a Bethlen hadjáratát saját érdekeikre felhasználó magyar rendek még 1608-hoz képest is jelentősebb megerősödését.

Ez utóbbinak számos egyéb jele volt. II. Ferdinánd és tanácsosai más területeken is engedni kényszerültek a rendeknek. Az utóbbiak azt is elérték, hogy a magyarországi főpostamester fontos és egyúttal jelképes államigazgatási tisztségét, amelyet korábban az idegen Paar család tagjai töltöttek be,⁶⁴ ettől kezdve évtizedeken át magyar nemesek (elsőként Bornemissza István) láthassák el.⁶⁵ Ám több lépcsőben még azt is sikerült keresztülvinniük, hogy Győrben – az 1608. évi koronázás előtti 11. törvénycikk értelmében⁶⁶ – a bécsi hadvezetés újra betöltse a magyar főkapitány-helyettes posztját.⁶⁷ A győri és komáromi főkapitányok viszont „a béke kedvéért” továbbra is idegenek maradhattak (23. tc.). Emellett az 1608. és 1618. évi diétai határozatokat megerősítve növelni próbálták a Magyar Tanács és a Magyar Udvari Kancellária hatáskörét (17. tc.), sőt újra kimondták a Magyar és az Udvari Kamara egymás mellé rendeltségét (18. tc.).⁶⁸ Ez utóbbi viszont 1608-hoz hasonlóan ekkor is csak politikai törekvés és propagandisztikus igény lehetett, a gyakorlatban ugyanis megvalósítása szinte képtelenség volt.

⁶¹ Pálffy, 2009, Esterházy, 862–866.

⁶² ÖStA FHKA HKA Protokolle der Hofkammer (Hofffinanzprotokolle) (a továbbiakban Hofffinanz Protokoll) Bd. 701. Reg. fol. 144r. (1622. aug. 8.).

⁶³ CJH 1608–1657. 194–197.

⁶⁴ Rüdiger Wurth: Die Pressburger Postmeisteramt und die Familie Paar im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Forscher – Gestalter – Vermittler. Festschrift Gerald Schlag*. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Gerhard J. Winkler, Eisenstadt, 2001. 473–499.; Kenyeres István: A magyar királyi posta a XVI. században Paar Péter pozsonyi postamester számadáskönyvei alapján. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk. Tivadar Petercsák – Berecz Máttyás, Studia Agriensia 20. Eger, 1999. 107–115.

⁶⁵ ÖStA FHKA HKA Hofffinanz Protokoll Bd. 701. Reg. fol. 209v. (1622. júl. 9.); Hennyey Vilmos: *A magyar posta története*. Bp., 1926. 89–90.

⁶⁶ CJH 1608–1657. 16–17.

⁶⁷ Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és életrajzi lexikonból). = *Történelmi Szemle*, 1997. 2. sz. 277–278. (továbbiakban Pálffy, 1997.).

⁶⁸ Az említés sorrendjében: CJH 1608–1657. 196–197., 192–195.

HATALMI ÁTRENDEZŐDÉS A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN 1622. AUGUSZTUS ELEJÉN

A Magyar Királyság új rendi politikai-katonai kormányzata – mondhatnánk a di-éta megkoronázásaként – végül pusztán néhány nap alatt, 1622. augusztus 4. és 7. között állt fel Sopronban. Ekkor a magyar főméltóságok több mint felébe, a rendek által irányított kerületi főkapitányságok élére pedig mindenütt új személy lépett.⁶⁹ Ez még a teljes 16–17. század vonatkozásában is csaknem rendkívüli fordulatnak számított! Ám mindez ebben az esetben is azon vezérelvnek megfelelően történt, hogy Magyarország nehezen létrehozott békéje és Bethlennel szembeni esetleges jövőbeli védelme, valamint a fejedelem által részben bírt Felső-Magyarország pacifikációja minél inkább garantálva legyen.

A nádorválasztásban a protestánsok szerencséjére alulmaradó „katolikus üstökös”, Esterházy Miklós egyszerre lett a magyar rendek egyik legfőbb világi és katonai vezetője: az elhunyt Homonnai Drugeth György helyére az uralkodó országbíróvá, azaz a világi elit második emberévé nevezte ki (aug. 4.), majd néhány napon belül elnyerte a bányavidéki végvidéki és dunáninnyi kerületi főkapitány tiszttét is (aug. 7.).⁷⁰ Az utóbbi posztjain ráadásul a jövőben nemcsak saját birtokait, de – a felső-magyarországi főkapitányságnak a nikolsburgi békeség következtében megtörtént kettészakadása következtében – Bécs és Pozsony előterében a királyság Bethlen elleni jövőbeli védelmét is szervezhette. Mindeközben a Kelet-Magyarországon fekvő munkácsi uradalma elvesztéséért jelentős nyugat-magyarországi zálogbirtokokban (Fraknó és Kismarton) részesült.⁷¹ 1619 utáni páratlan hűségéért és anyagi veszteségeiért kárpótlása tehát tetemes és megnyugtató volt.

A harmadik főméltóság, a Frangepán Miklós lemondása miatt megüresedett horvát-szlavón bán posztját ugyanekkor az Esterházy Miklós listáján elsőként említett, feltétlen királyhű arisztokrata, Zrínyi György dunántúli főkapitány, a neves költő és hadvezér Zrínyi Miklós édesapja nyerte el (aug. 7.). Őt az utóbbi posztján Bethlen-hűsége ellenére Nádasdy Pál követte (egészen 1633 őszi haláláig). Erre ugyanis a fejedelem dunántúli generálisa, Batthyány Ferenc katonai és politikai okokból természetesen nem jöhetett szóba.

Végül a legérdekesebben a legkritikusabb felső-magyarországi helyzet alakult, hiszen e régió területének több mint a fele (13 megyéből 7) Bethlen fennhatósága alá került. Az itteni generális posztját kompromisszumos megoldásként

⁶⁹ Az országos főméltóságokra és főkapitányokra vonatkozó adatok az alábbiakban a következő munkákból származnak: Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főméltóságai 1526–1848*. Bp., 1988. és Pálffy, 1997. 269–286.

⁷⁰ Pálffy, 2009, Esterházy, 879.

⁷¹ Újváry – Zimányi, 2009. 186–187.

Bocskai és Bethlen egykori főkapitánya, az 1621 áprilisában a Habsburg-uralkodó hűségére visszatért gömöri főispán (1618–1625), Széchy György kapta (aug. 7.). Székhelye azonban nem lehetett a főkapitányok korábbi rezidenciája, Kassa városa, azt ugyanis a nikolsburgi szerződés értelmében Bethlen birtokolta.⁷² Így míg neki nem jelöltek ki állandó székhelyet, frissen kinevezett helyettesét, Forgách Miklós volt szécsényi (fő)kapitányt, Eperjesre (Sáros megye) rendelték,⁷³ akinek ekkor kezdődött magasabbra ívelő karrierje. Itt a Habsburg-fennhatóság alatt megmaradt hat megye jövedelmeinek igazgatására egy jövedelemigazgató képében a Szepesi Kamarát is részlegesen újraszervezték, ám a pozsonyi Magyar Kamara szoros felügyelete alatt.⁷⁴ Széchy emellett – Eszterházyhoz, Thurzó Szaniszlóhoz, Pálffy Pálhoz és Forgách Miklóshoz hasonlóan – Sopronban további kárpótlásul még császári kamarás (*kaiserlicher Kämmerer*),⁷⁵ sőt magyar királyi kamarásmester, azaz országos főméltóság is lett.

Az országbíróvá előlépett Esterházy Miklós udvarmesteri tisztebe ugyanekkor a fejedelemhez csak kényszerből sodródó Czobor Imre lépett, akit emellett birtokokkal is kárpótoltak háborús veszteségeiért. Az 1622. június elején elhunyt Révay Péter étekfőgömester utóda pedig a Bethlen fogságát megjárta Bosnyák Tamás lett, bár neki erre még fél évet várnia kellett (1623. márc. 14.). Végül a nádorrá választott Thurzó Szaniszló pohárnokmesteri tiszte az Esterházy-lista második helyét elfoglaló dunántúli nagyúr, a mindvégig Habsburg-párti Bánffy Kristóf kapta. Eközben az uralkodó kegyéből a katolikus Horváth Gáspár megmaradhatott kamaraelnöki, sőt még a dunántúli evangélikus nagyúr, Batthyány Ferenc is lovászmesteri posztján. A korona szolgálatában oly hűségesen kitartó Révay Péter koronaőr utódjául pedig a rendek a bécsi béke egyik aláíróját, Apponyi Pált választották, aki ugyancsak kényszerből lett Bethlen híve. Az 1622. augusztus eleji soproni új tisztség- és hatalomelosztás tehát egyszerre tette lehetővé a Habsburg-párti főrendek kárpótlását, az egykori Bethlen-pártiak megnyugtatását és a Magyar Királyság békéjének, működésének és védelmének biztosítását.⁷⁶

⁷² Kerekes György: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*. Kassa, 1943.

⁷³ MNL OL, E 200, Magyar Kamara Archivuma, Archivum diversarum familiarum, Tétel 59. fol. 35–36., fol. 43–44. (1623. jún. 23., jún. 25.), vö. még 1622-ből: ÖStA KA HKR Prot. Bd. 247. Exp. fol. 518v–519r. és uo. Bd. 248. Reg. fol. 20v., fol. 342r.

⁷⁴ A hét megye pénzügyigazgatására Bethlen is megtartotta a Szepesi Kamarát, így ez időben két pénzügyigazgatási intézmény működött a kettéosztott Felső-Magyarországon. Szücs Jenő: *A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813*. Szerk. Varga János, A Magyar Országos Levéltár kiadványai I.: Levéltári leltárak 7. Bp., 1990. 61–63.

⁷⁵ ÖStA HHStA Hofarchive, Oberstkämmereramnt Reihe F. C 1. fol. 11–12.

⁷⁶ Mindezekről – elsősorban terjedelmi okokból – egy önálló tanulmányban még részletesebben szólok (beleértve Gonzaga Eleonóra magyar királyné soproni koronázása különleges jelentőségének bemutatását is). Pálffy Géza: Egy elfelejtett kiegészítés a 17. századi magyar történelemben: az 1622. évi soproni diéta. = *Soproni Levéltár Évkönyve*, 2014. (megjelenés előtt).

A bécsi udvar és a magyar rendek által a 17. században kötött második – a magyar történetírás által napjainkra szinte elfeledett – kiegyezés, újabb rendi megerősödés és újbóli hatalomelosztás kapcsán ezért írhatta oly elégedetten az egykori Bethlen-párti dunántúli főúr, Nádasdy Pál 1622. augusztus 7-én, azaz az új hatalomelosztás lezárásának napján Révay Péter koronaőr özvegyének, Forgách Máriának a következő sorokat: *„Az mastani ide való állapot felől azt írhatom Kegyelmednek, mint szerelmes asszonyomnak-anyámnak, legyen hála az Úristennek, az gyűlésnek reménségünk kívül való jó végét adta az Úristen, az magyarországiaknak kívánságok szerént és talánd többet is annál, az mit kívántunk.* [kiemelés tőlem – P. G.]”⁷⁷ Ám hasonlóan igen elégedetten nyilatkoztak néhány nap múlva az alsótáblán üléselő Lőcse városának követei is, megállapítva, hogy az uralkodó végül szinte mindenben engedett, és elfogadta a magyar rendek szabadságainak és privilégiumainak megőrzését.⁷⁸ Az új kompromisszum pedig olyan szilárd lett, hogy ezt követően a magyar királtságú rendek sem 1623-ban, sem 1626-ban már nem támogatták jelentősebben az akkor ráadásul – Bocskaihoz hasonlóan – már török-tatár segélyhadakkal együtt ismét támadó erdélyi fejedelmet.

⁷⁷ SNA Spoločný archív rodu Révay, Korešpondencia Krab. 92. fol. 287–288.

⁷⁸ *„Leczlichen hatt doch Gott, der Allmechtige, des kaysers hercz regiert, ihme seine augen und ohren geöffnet, einen ansehnlichen außschuß von den landtsendten zum sich begehrt, haben sich also ihr Konigliche Majestät gegen dem landt allgerenedigist resolvirt, ehr selbst woll sicht, das jezo nicht nottwendig, das man Teutsche ins landt einnehmen soll, will sie auch nit beschweren, vill mehr das landt bey seinen schönen freyheiten und privilegium helfen, schüezen und erhalten.* [kiemelés tőlem – P. G.]” ŠA Levoča, MML III/46/16. (1622. aug. 10.).

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

**BETHLEN GÁBOR,
MINT VÁLASZTOTT MAGYAR KIRÁLY
PORTAI POLITIKÁJA AZ OSMÁNOK ÁLTAL ELKÖVETETT
MAGYARORSZÁGI SÉRELMEK TEKINTETÉBEN¹**

A zsitvatoroki béke megkötése (1606. november 11.) és annak ratifikálása (1615) után még többszöri tárgyalásra és módosításra volt szükség, hogy a magyar és török nyelven megírt eredeti szerződések eltéréseit és hiányosságait, így a „veszedésben lévő falvak” ügyét elintézzék. 1618. február 27-én kelt a komáromi szerződés, a korábbi bécsi megállapodás (1615) pótléka, amely először nevezi meg azt a hatvan, Esztergom-környéki falut, amelyek Komárom, Bars, Nyitra és Hont vármegyékben – messze a magyar határvárok háta mögött – kerülnek oszmán uralom alá, és szabályozza állapotukat.²

Mind a szerződés ratifikációja, mind az újonnan trónra került II. Oszmán szultán (1618. február 26.)³ ünnepélyes üdvözlése végett – a szokásos diplomáciai protokoll értelmében – a bécsi udvarnak speciális küldöttséget kellett a Portára küldenie: erre a szerepre Ludwig von Molarthot (Molardt), Hans von Molarth reinecki és drosendorfi báró, császári táborszernagy, a Haditanács elnöke és titkos tanácsos öccsét, a Német Lovagrend fogadalmas tagját választották.⁴ Mo-

¹ Dolgozatomban nem kívánok részletesen kitérni Bethlen Gábor teljes portai politikájának, illetőleg változásának bemutatására. Erre a nagy témára lásd részletesen és legújabban: Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621)*. = *Századok*, 145 (2011), 4. sz. 915–973. (továbbiakban Papp, 2011.)

² Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a XVII. századból*. Bp., 1878. 263. (továbbiakban Salamon, 1878.) XXI. A falvak név szerinti felsorolása: Uo. VI. irat. 279–280. A falvakat eredeti tulajdonosaikkal felsorolja: Botka Tivadar: *Kisfaludi Liphay Imre Bars és Hont megyék alispánjának és országos törökügyi követnek emlékezete. A XVII. századi megyei közélet tanulmányozásául újra átdolgozta Botka Tivadar*. Pest, 1867. IX. irat. 79–81. (továbbiakban Botka, 1867.) Lásd erről részletesen: J. Újváry Zsuzsanna: *Oszmán–magyar viszony a XVII. század első felében*. Megjelenés alatt; Papp, 2011. 916–920.

³ Papp, 2011. 920.

⁴ Donáth Regina: *Egy törökkori forrásgyűjtemény az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. Néhány adat Karakas Mehemed budai pasa történetéhez*. In. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II*. 1964. Bp., 1964. (továbbiakban Donáth, 1964.) 193–194.

larthot orator-nak nevezték, mint az ünnepélyes, rendkívüli küldöttek,⁵ és 1618. október 4-én indult el hosszú útjára.⁶

Már Thurzó György nádor (1609–1616) is azon munkálkodott, hogy a Portán a magyar ügyek vitelére magyar követ legyen kiküldve, aki az ország viszonyait legjobban ismervén, annak érdekét a leginkább tudná képviselni, az uralkodó azonban nem hajlott a kérés teljesítésére, míg 1619-ben valami megváltozott. Az időközben elhunyt II. Mátyás (1608–1619) helyébe lépő II. Ferdinánd király (1619–1637) országgyűlést hívott össze, bár elsősorban nem a török békeponthoz megsegését megtárgyalandó – az 1618. évi komáromi pontoknak, miként az előzőknek is, nem volt túl sok foganatjuk –, hanem a csehországi felkelés miatt. Egyébként Bécs és a Porta viszonya ebben az időben rendezettnek volt mondható, tehát az uralkodónak nem volt érdeke, hogy a magyar részről felmerült törökellenes panaszok különös nyomatékot kapjanak Isztambulban. Azonban – miként fentebb említettem – az 1618-ban kitört cseh felkelés miatt megváltozott a helyzet, s az uralkodónak nem sikerült elérnie azt, hogy a magyar rendek fegyveres segítséget nyújtsanak a csehek ellen. Így II. Ferdinánd értesítette a rendeket, hogy a régóta kért magyar követ elindulhat Konstantinápolyba.⁷ A magyar országgyűlés Liptay Imre Bars megyei alispánt, a hódoltsági török ügyekben régóta biztosként forgolódnó nemest választotta erre a tisztre, akinek 1619. június 8-án, 23 pecsét alatt kiadott utasítást írtak.⁸ A hosszú és részletes írás igen tanulságos, mert abból egyrészt mind a nagyobb, mind az apróbb sérelmek, a mindennapi élet nehézségei kiderülnek, és az erre válaszként adott, a budai pasának szóló szultáni parancslevelek pedig megvilágítják Liptay Imre követségének eddig dokumentálatlan eredményességét, már ami annak elvi részét illeti.

Az országgyűlési utasítás szerint a követnek a királyi méltóság növelése mellett az ország megmaradását kell szem előtt tartania. Útjában Budára, Nándorfehérvárra kell betérnie, majd Konstantinápolyban a császári oratórt megfelelően kell informálnia. Ezután a konkrét sérelmek következnek, amelyek orvosoltatása

⁵ Salamon Ferenc szerint a konstantinápolyi követség háromféle volt: 1. internuntius: állandó követ, két küldött megérkezése között 2. legatus: az alkalom szerint küldött követ, 3. orator: rendkívüli, ünnepélyes követ. Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Bp., (második javított kiadás) 1886. 109–110. (továbbiakban Salamon, 1886.)

⁶ Vö. részletesebben: Papp, 2011. 920–921. Molarth Konstantinápolyba december végén érkezett meg. Bevonulásáról az akkori erdélyi állandó követ, Borsos Tamás is beszámolt. Vö. Borsos Tamás: *Vásárhelytől és Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972. 175. (továbbiakban Borsos, 1972.)

⁷ Botka, 1876. 32. Ludwig von Molarth 1618. október 29-én érkezett meg Nándorfehérvárra, majd december 21-én Konstantinápolyba. Papp, 2011. 921.

⁸ Az utasítást kiadta Nagy Iván: *Liptay Imre török követsége 1619-ben*. = *Magyar Történelmi Tár*, 1855. 195–210. Csakhogy a kéziratlapok összekeveredése miatt ez hibásan jelent meg. (továbbiakban Nagy, 1855.) A javított utasítást Botka Tivadar adta ki: Botka, 1867. Okmánytár XIII. 84–90.

lett Liptay egyik legfontosabb feladata (5. pont). E fő részt alpontokra bontották, ahol általában a hódoltsággal kapcsolatos visszaéléseket sorolják fel: a szpáhik, pasák és bégek a szegény községet – a sok rendbéli végzés ellenére – a régi, szokott summájában és adózásában nem tartják meg, „*hanem naponkent azokat nevelik es fellieb verik;*” igaz dézsmájukkal meg nem elégednek, hanem azért sok pénzt vesznek; a dézsmát hamis mértékkel (kilával és „jeccével”)⁹ veszik be; a pasa és vajda (!) ajándékát, amely korábban csak akkor volt szokásban, ha új pasa érkezett, most minden évben, sőt néha esztendőnként kétszer-háromszor is beszedik; a szegénységet állandó, szünet nélküli szolgálatra kényszerítik úgy, hogy az egyik munkásembert csak a másik válthatja ki személyében; egyes törökök nemcsak maguknak, hanem saját hasznukra, pénzért és fizetésért másoknak is szolgálatot követelnek a jobbágyoktól. A zsitvatoroki végzés 15. articulusa ellen vétvén, a törökök sokakat nemcsak behódoltatnak és adózásra kényszerítenek, hanem a nemesek házaira is „rámennek”, akik közül nem keveset megölnek, marhájukat felprédálják és megégetik. Az 5. rész 4. alpontja számon kéri a zsitvatoroki szerződés 15. és a bécsi 3. pont betartását; ugyanis e végzések ellenére a törökök „*eginehani száz falukat és Varasokat marhaioknak el haitasauall Embe reknek le vaghasauall beholdoltattanak es most is naponkent holdoltattnak. Hogi azertt effele be hodoltatott faluk es Varasok, az Végezés szerént az holdolasra felzabadulianak, efficialni*¹⁰ *kelletik az portan es az Passakon Bekekre, Izpaihakra*¹¹ *ezen dologroll ereös parancsolatokat hozni.*”¹² A barsi tárgyalások során beadott hatvan falu sérelmeit is előszámlálják, és a hajdú palánkok megmaradása ügyében is kap Liptay instrukciót.

A magyar országgyűlés igen fontosnak találta a hajdúság és palánkjaiak védelmét, s a Liptaynak adott követutasításban ezért sorolják hosszasan, név szerint a Bocskai által letelepített hajdúk falvait, amelyek akkor pusztá telkek voltak, de azóta palánkok védik azokat. A zsitvatoroki béke óta felépített palánkok lerombolását már kezdettől fogva követelte az oszmán fél, és ezt a bécsi megállapodásba is belefoglalták. Ez ügyben Liptaynak a bécsi végzés 5. pontjához kellett ragaszkodnia, amely szerint a biztosok erről később intézkednek majd. (A komáromi végzés 2. articulusa értelmében az erődöket le kellett volna bontani. Sem Bécs, sem követe nem látott vagy nem akart látni reményt arra, hogy a hajdúpalánkokat megtartsák. Azonban Liptay nem adta fel: Molarth-tal együtt sok ezer

⁹ Kila: török száraz űrmérték, amelyet a hódoltsági területen használtak. 1–3 pozsonyi mérő, 46,5–241,7 l, 34,9–181,2 kg. Jecce: icce, 0,65–1,67 l. Bogdán István: *Régi magyar mértékek*. Bp., 1987. 96., 87. (továbbiakban: Bogdán, 1987.)

¹⁰ Végrehajtani.

¹¹ Izpahi, iszphahia, iszphaja: a szpáhi elnevezés délszláv közvetítéssel meghonosodott változata a korabeli magyar nyelvben.

¹² Nagy, 1855. 204.

tallér kölcsönt vett fel, hogy szétosszák a pasák között.¹³ A pénznek meglett a hatása: a hajdúpalánkok elbontásának végrehajtását több hónapra elnapolták.¹⁴)

A rendek az utasításban azt is Liptay kötelességévé tették, hogy a Portára mindegyik békeszerződést vigye magával; ekkor már köztudomású volt, hogy azokkal az oszmánok milyen manipulációkat követtek el. A pasák megvesztegetésére illendő ajándékok szétosztásáról is gondoskodnia kellett. Az utasítás szerint az 1618-ban, az egri törökök által megrablott Homonnay Györgyöt is meg kell elégíttetni, s a kanizsaiaknak az elmúlt évi kártételét,¹⁵ amikor „Egerszeg városa” (Zalaegerszeg) ellen mentek, is orvosolni kell. Végül a követnek azt is el kell érnie, hogy a pasák, bégek és szpáhik ne akadályozzák a Somogy és Baranya megyei jobbágyok dicájának és tizedének beszedési jogát.

II. Oszmán szultán, a sérelmeket orvosolandó, 1619 decemberében öt parancslevelet adott ki a budai vezérpasának.¹⁶ Nem tudhatjuk pontosan, hogy a

¹³ Vö. 1622:45. tc. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1608–1657. évi törvénczikkek.* Szerk. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Bp., 1900. 216–217. (továbbiakban CJH)

¹⁴ Botka, 1876. 37. Molarth bizonyítványt állított ki arról, hogy Liptay Imre követ az utasítást némely ponton kénytelen volt módosítani, de különben tisztében hűen járt el. A módosítás éppen a hajdúpalánkok kérdése körül mozgott; „*et hac de causa particularem informationem de Haidonibus et statu Palanckarum pro tempore non necessariam, sed una cum dilatione usque ad tempus demolitionis ipsosque commissarios esse differendam.*” (L. von Molarth, Konstantinápoly, 1619. október 13.) Botka, 1867. Okmánytar XIV. 92.

¹⁵ Az instrukció szerint a rablás az elmúlt évben, 1618-ban történt, de a valóságban 1616-ban.

¹⁶ A parancslevelek magyar fordítását Kassa Város Levéltárában, a Bethlen Gábor-féle országgyűlési iratok között találtam meg. Egyrészt úgy kerülhetett oda, hogy Liptay Imre jó viszonyba került Bethlen Gáborral, átállt hozzá, s a fejedelem hű embereként halt meg. Másrészt, mint alább látni fogjuk, a fejedelemnek is foglalkoznia kellett a magyar sérelmekkel, amelyeket a megszállók követtek el ellenük. Az iratokat Illésy János tolmács fordította magyarra: „27. *Decembris Anno 1619. Ezek az parancsolatoknak az mása, melyeket Liptay uram az Portárul hozott, mely parancsolatoknak az originálisa az budai vezérnek küldettenek, hogy az parancsolatoknak continentiája szerint minden dolgokat effectuáljon, ezek az copiak pedig hogy igazak, az fű Görögh országbi bíró, Kaszi Leskertü [által] subscribáltatott és pecsételtetet.*” (Kassa Város levéltára, Archivum Mešta Košice, Diétai iratok. A továbbiakban: KVLvt., diétai iratok) Donáth Regina 1964-ben, az Egyetemi Könyvtár kéziratárában lévő, Hans von Molarth, Ludwig von Molarth és Johann Ludwig Kuefstein császári politikusok és diplomaták tekintélyes iratmennyiségéből közölt leveleket. Ezek éppen Ludwig von Molarth konstantinápolyi követségével kapcsolatosak. A török panaszokat útközben, 1618. október 16-án, Budán, a kajmakámtól vette át, aki azokat nyilván a vezérpasa megbízásából tizennégy pontba foglalta össze. A magyar sérelmekről is kaphatott valamiféle listát, különösen vonatkozik ez az említett Homonnay-esetre, hiszen ő maga is összeállított egy német nyelvű jegyzéket az elrabolt kincsekről, de a tárgyalások során még inkább lehetett segítségére a magyar rendi országgyűlés küldötte, Liptay Imre, akinek részletes követutasítása tartalmazza a súlyosan vitatott palánkok ügyét és egyéb visszaéléseket. A Molarth-féle anyagban szerepel az az öt parancslevél, amelyet a szultán adott ki Karakas Mehemed budai vezérpasa számára 1619. október végén, a magyar sérelmek orvoslására. A levelek olasz nyelvűek, nyilván a Molarth kíséretében lévő olasz titkár fordította le azokat. A levelekből kiadott okmányokat lásd Donáth, 1964.

szultán mennyire gondolta komolyan, miszerint egy frontvonalbeli országban be lehet tartani a teljes nyugalmat, s a falvak további hódoltatásának tilalmát, amikor mind az üres kincstár, mind az itt állomásozó bégek, szpáhik és katonák érdeke ennek éppen az ellenkezőjét kívánta. Mindenesetre 1618-ban, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) portai követe, Borsos Tamás azt írta, hogy Jenő várának megszerzéséért a nagyon óhajtott békességet is képesek akár felbontani. Viszont mind az öt parancslevél vége a következőképpen szól: „*És minden hadamnak úgy viseld gondját, hogy semmiképpen nem engedjen [!], hogy az békesség ellen senki semmit ne cselekedjék; azért úgy viselj [!] magadot, hogy az békesség megmaradjon, azt megoltalmazd, ez parancsolatom szerint cselekedjél! Parancsolatot Constantinopolban, Seuvald havának fogytán.*”¹⁷ Vagyis a szultáni parancs szerint a békét mindenképpen meg kell tartani a Habsburg uralkodóval.

1619-ben az események igen felgyorsultak: közismert, hogy Bethlen Gábor belépett a csehek oldalán a háborúba, s maga szorgalmazta a Habsburg uralkodó ellen viselt első háborújában (1619–1621) a Portával kötött szövetséget, vagyis oszmán részről a béke felbontását. Új portai követének, Mikó Ferencnek – Borsos Tamás mellett – legfontosabb megbízatása az volt, hogy megszerezze a fejedelem számára a szultáni, vagy a nagyvezíri engedélyt arra, hogy a Magyar Királyság területén hadakozhasson II. Ferdinánd ellen: „... *de az magyar nemzet régen végére ment ennek, hogy az német eladta s elárulta az kevés magyar nemzetet, hogy hamar üdön módot keresvén benne, elkezdje az hajdúságon és azt elfogyatván, pusztítván, kergetvén az többit is elfogyassa, és így álljon bosszút az Bocskai feltámadásáért. Azért éntőlem higgye azt nagyságod s önagyságok is, hogy ha az én uramnak mostani kívánságára az hatalmas császár és fényes Porta nem néz is, de most alkalmatosságok lévén hozzája az csehek zűrzavara miatt, soha fejekre nem várják, hanem bizony eleit veszik, az csak magától is feltámad az magyar nemzet [...]. Szinte itt kell ám idején való gondviselés. Im ezt látja az én uram, és azért kénálja meg alkalmatossággal az fényes Portát...*” – érvelt Borsos Tamás Mehmed pasa előtt 1619 júliusában.¹⁸ Mindenesetre – legalábbis a propaganda szintjén – 1619 őszén már igen előkészítették Bethlen magyar királylyá koronázását és ezzel a Habsburg-török béke felbontását, azonban ennek lehetőségét 1619 novemberében a Portán mégis leállították; vagyis a legfelső oszmán vezetés inkább kívárt. A nagyvezír leállította a Bethlen királyi méltóságának megerősítésére küldendő hatalmi jelvények átadását is.¹⁹ Ezért is szólt a fentebb elemzett szultáni öt parancslevél mindegyike a béke erős megtartása mellett.

¹⁷ A szultáni parancslevél II. parancsolata, KVLvt, diétai iratok.

¹⁸ Borsos, 1972. 288–289. Mikónak át kellett adnia a fejedelemtől származó megbízólevelét mind a Habsburg főkövetnek, Ludwig von Molartnak, mind az állandó ágensnek, Michael Starzernek. Erről lásd részletesen Papp, 2011. 925.

¹⁹ Lásd erről részletesen: Papp, 2011., 933–936.

Bethlent 1620-ban, a besztercebányai országgyűlésen magyar királlyá választották, s noha nem koronázták meg, immáron magyar királyként a magyar rendek érdekét és a hódoltságbeliek sérelmét is képviselnie kellett a Porta felé. Így, mint választott magyar király a maga és a magyar rendek nevében Rimay Jánost és Dóczy Istvánt, mint erdélyi fejedelem Balassa Ferencet²⁰ küldte a Portára. Együtt indult el velük a cseh konföderáció követe, Johann Khölln is.²¹ Bethlen Besztercebányán, 1620. augusztus 30-án keltezett, Dóczyhoz és Rimayhoz címzett utasításában a következőket jelölte meg elérendő eredményként:²² 1. A Fényes Porta és a budai vezér a magyar nemzet és a Konföderáció ellen a némettel soha ne traktáljon, hanem inkább azok ellen segítsen; 2. Most minél több haddal segítse a vezér a felkelőket, s a sereget ne Kanizsához, hanem őhozzá küldje; ha a török fél hivatkozna a Ferdinánddal addig kötött béke meglétére, „*felelet csak az lehet, hogy Ferdinánddal hatalmas császárnak frigye különben semmi nem volt, hanem mint Magyarország királyával. De az ország nem akarván tovább őtet uralni az megspecificált sok excessusiért,*²³ *mostan hatalmas császárnak egy csepp frigye övéllé nincsen; hanem az országgal vagyon, és az országot tartozik kötelessége szerint segíteni, ótalmazni – amennyiben az ország őhatalmassága jó akarattját és segítségét kívánja.*” Bethlen harmadik feltétele lesz számunkra igazán érdekes, s vethető össze az 1618-ban Liptay Imre követ számára kiadott országgyűlési utasítással: ez a hajdúsági palánkok megmaradásáért történő erőfeszítés; „*holott [azok] bizonyosan nem palánkok, hanem csak valami kertekkel, tövissel kerítették be azokat a helyeket, mint Debrecent s több azon a földön való falukat szoktak békeríteni. Ezeket az német miatt ígírte volt az elrontásra, az instructiókból eléggé deklarálhatják: [...] látván az linzi gyűlésben...*” – Bethlen itt joggal utalt a bécsi és komáromi végzések azon pontjaira, amelyekben az uralkodó ígéretet tett a békeidőben épített váraknak, így a hajdúság palánkjainak lerombolására, amelyet a magyar rendek, illetve az országgyűlés ellenük történő fellépésnek vettek, s igyekeztek azt elodáztatni. Mint fentebb említettem, az 1619. november végi öt szultáni parancs újabb tíz hónap haladékot adott, amely azonban éppen ekkortájt – amikor Bethlen írta követeinek a levelet – járt le.

A fejedelemnek, mint választott magyar királynak azonban a törökök ellenében is meg kellett védenie az országot, mégpedig úgy, hogy közben – tervei sze-

²⁰ Balassa Ferenc 1621. január 4-én meghalt, helyébe a már korábban kiküldött Tholdalagi Mihály lépett. *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk. gróf Mikó Imre. Kolozsvárt, 1855. I. köt. 346. (továbbiakban ETA I.) A korábbi követ, Borsos Tamás 1620 márciusában fejezte be követségét, kapitáhságát, s 1620. április 28-án ért haza Marosvásárhelyre. Borsos, 1972. 408.

²¹ Papp, 2011. 955.

²² Bethlen Gábor levele követeihez, Dóczy Istvánhoz és Rimay Jánoshoz. Besztercebánya, 1620. augusztus 30. In. *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László. Bp., 1980. 244–250. (továbbiakban Bethlen emlékezete, 1980.); ETA I. 321–324.

²³ Meghatározott sok kihágásaiért.

rint – oszmán szövetséggel, vagyis részben oszmán pénzen és vérrel billentse ki Ferdinándot végleg a magyar, sőt a német-római császári trónszékből. Ehhez meg kellett ígérnie Vácot. Bethlen ravaszul csak annyit ígért, hogy törekszik Vác megadását elérni, de a magyar királyok „*egy talpalatnyi földet*” sem adhatnak másnak az ország híre és akarata nélkül, sőt azokat erősen meg is esküdtetik arra, hogy az ország határait el nem idegenítik, hanem inkább igyekeznek tovább terjeszteni azt – hangoztatta magyaráztaként. „*Mert az magyar nemzet országát vére hullásával szerezte, és bizony könnyen másnak nem adja.*”²⁴

A fejedelem portai követei addig Jenőnek erdélyi kézben való megmaradásáért küzdöttek,²⁵ ekkorra viszont Vác megtartása lett a legfőbb, ám teljesíthetetlen feladatuk. A követek, noha igyekezzenek azt inkább pénzzel kiváltani – hangozott az utasításban –, ígéretet szerezzenek arra, hogy a törökök „*Vácnak megadásával több falukat, városokat az behódolásra soha ne kívánjanak, hanem elégedjenek meg azzal, amely számtalan faluk, városok eddig behódolva vannak.*” A fejedelem minderről ahdnámét kívánt, miképpen ő is megígérte, hogy a zsitvatoroki békében belefoglaltak és az azóta beadott hatvan falu adóját is hagyják beszedni: „*Mi is készek vagyunk levelet adni mindezekről, és valamely faluk az Sitvai-Torokban az behódolásra rendeltettek, együtt az 60 falunak rendelt adókkal summájok beadásával mi tőlünk is behódolni engedtenek.*”²⁶ A fejedelem Vácért azonnali segítséget kért; Budáról, Esztergomból, Pestről legalább 2000 fő kopjást, majd azután hamarosan az egri pasát vagy akármelyik beglerbéget maga mellé, legalább 10 000 lovassal. Bethlen az 1620. szeptember 17-diki keltezésű levelében a feltételeket újra megismételte: 1. A Porta a német királlyal ellene ne traktáljon, hanem késedelem nélkül küldjék a segítséget, hogy a Dunán általmelve egyenesen Bécs alá mehessen; 2. A hajdúság lakóhelyeit, amelyeket palánkoknak neveznek, ne kívánják lerombolni; 3. A meghódított magyar falvak, városok be-

²⁴ Bethlen Gábor s. k. levele Dóczy István és Rimay János portai követekhez. Nagyszombat, 1620. szeptember 18. ETA I. 324–332.

²⁵ Bethlen Lippát kénytelen volt 1616-ban, saját katonáit kiostromolva átadni a szultánnak. A helyzete akkor igen nehéz, szinte penge élen táncoló volt. A korábban megkötött nagyszombati egyezményben kénytelen volt a magyar király előtt megalázkodni, s a következő évben pedig Lippát átadni a törököknek. Lásd erről részletesen: Oborni Teréz: *Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)*. = *Századok*, 2011. 4. sz. 874–914.; J. Újváry Zsuzsanna: „*Utolsó veszedelmünk eltávoztatásáért*” *Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez*. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. X. Szerk. Petrőczy Éva. Bp., 2002. 197–207. 1618-ban Kamuthy Farkas, Balassa Ferenc és Borsos Tamás mentek a Portára, hogy Jenő megtartását kikönyörögjék, de a két főkövetet a vezír nagy haraggal bocsátotta el. Végül is Jenő átadását az erdélyieknek sikerült elkerülniük, de nyilván e helyett is a magyarországi Vác megvételére került sor 1620. november 4-én.

²⁶ Bethlen Gábor levele Dóczy István és Rimay János portai követekhez. Besztercebánya, 1620. augusztus 30. ETA I. 321–324.

hódolásán túl többet ne kívánjanak, s „sarcukat”, azaz adójukat ne verjék följobb; 4. „*Vác megadásával több faluk, városok behódolását ne kívánják*”²⁷

1620 őszén a magyar–cseh követség együtt utazott Konstantinápolyba, azonban amikor megérkeztek, a Konföderáció katonailag már összeomlott. Ezért és Vác megszállása miatt Bethlen 1620 novemberében mind külpolitikailag, mind belpolitikailag igen súlyos helyzetbe került; e tanulmányban részletesen csupán az előbbivel foglalkozom, annak is csak a magyarországi oszmán hódítás vonatkozásával, ugyanis a törökök hódoltatási akciói ismételtelen megújultak. „[...] mivel az bányavárosokig egész Hont, Nógrád, Bars vármegyéket kényszeríti az behódolásra, az régi módok szerint rettenetes fenyegető levelekkel, rablásokkal rémítvén az szegénységet; melyet azért sem az vármegyék, sem az végbeliek végben vinni nem engedtenek, s ezután annál inkább nem fogják megengedni.[...], sőt az szent frigy ellen Vácot álgyukkal töretvén, elvevék; számtalan falukot akarnak hódoltatni; Komáromban az bort és egyéb élést hetes hajókkal viszi bé kalauz Ibrahim Aga az budai pasa akaratjából; ott való praesidiumunkat fenyegetik szüntelen, hogy ha élést az németnek behordani nem engednek, reájok jönnek és mind levágják, melyre azért amazoknak is vagyon vigyázások és készen várják.”²⁸

Ez idő alatt a Portán egyre dúlt a harc a szultán támogatásáért; a császár vajon a Ferdinánddal, avagy az erdélyiekkel kötött békét akarja-e megtartani.²⁹ A fejedelem azonban nem adta fel tervét: továbbra is török (a budai, egri, temesvári, kanizsai, boszniai pasaságokból és szandzsáságokból), illetve tatár segédcsapatokat (6000 főt) kért egyfajta téli hadakozásra.³⁰ A budai pasa azonban Bethlennek hozzá küldött követét, Házy Jánost tíz napig tartóztatta, nem különben Rimayékat, majd segítségnyújtás helyett a komáromi német őrség mellé küldött Bethlen-féle 1200 vitézből kirendelt 150 főre küldte Kalauz Ibrahim agát Szőny mellé, aki közülük sokat megölt.³¹

²⁷ Bethlen Gábor s. k. levele Dóczy István és Rimay János portai követekhez. Nagyszombat, 1620. szeptember 17. ETA I. 324–327. Bethlen 1620. szeptember 19-i levelében a követeinek meghagyja: legalább annyit írjenek el, hogy Vác átadását halasszák el, s addig is kapjon fegyveres segítséget. In. Bethlen emlékezete, 1980. 256–264. (Vö. Történelmi Tár, 1885.) Lásd erre legújabbban Papp, 2011. 957–959.

²⁸ Bethlen Gábor s. k. levele Dóczy István és Balassa Ferenc portai követekhez. Nagyszombat, 1620. december 8. ETA I., 336–346.

²⁹ *A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. 11. k. Bp., 1900. 146. Lásd erre Bethlen Gábornak a portai követeihez írt levelét (Pozsony, 1620. november 12.), továbbá a Nagyszombatból, 1620. december 8-án kelt irását: „*Hogy declarálná magát realiter absque ullo fuco [valósággal minden álnokság nélkül], mit akar [ti. a Porta]? Magyarországgal való frigyét meg akarja-é tökéletesen tartani, és Ferdinánddal nem tractál-é az ország veszedelme ellen?*” (In. Bethlen emlékezete, 1980., 266–270., 274–287.; ETA I., 336–346.)

³⁰ Bethlen Gábor levele portai követeihez. Nagyszombat, 1620. december 8. In. Bethlen emlékezete, 1980. 274–287.; ETA I., 336–346.

³¹ Bethlen Gábor levele Dóczy István és Balassi Ferenc portai követekhez. Pozsony, 1620. november 12. ETA I., 332–335.

Bethlen portai követeinek nem volt egyszerű feladatuk. Szeptember 9-én érkeztek Buda alá, de a fejedelemmel ellenségesen viselkedő ravasz budai pasa, Karakas (Kara) Mehmed mindaddig nem akarta őket tovább bocsátani, amíg Vácot a kezébe nem adják.³² A konföderáció többi követe mentette meg a helyzetet azzal, hogy nem voltak hajlandóak továbbmenni Rimayék nélkül, a Portáról pedig megérkezett a fővezír parancsa, miszerint a pasa azonnal indítsa útnak a küldötteket. Azok szeptember 25-én hagyták el az egykori magyar fővárost.³³ Nándorfehérvárott a budai pasa öccse, a vár helytartója – bátyja parancsára – újabb tíz napig tartóztatta a hivatalos legátusokat, míg végre megérkezhetek útjuk céljához.³⁴ Rimay beszámolója szerint ezen idő alatt és a következő okból foglaltatott el Vác, amely ezután minden béketárgyalás egyik kardinális kérdése lesz: „...Karakas budai pasa dűlván, fűlván bosszusággal magában, hogy Vácot az ő kívánsága szerint nem obtineálhatta,³⁵ az végbeli törökök izgatásából, kikkel általa látta, hogy mi ottbenn az mi instrukciónk szerint más karba állattathatjuk Vácznak dolgát, és úgy osztán Vác nélkül maradnak, nem várták azt az időt reá, hogy mi az portára beérkezzünk, hanem mikor szintén Drinápolyban voltunk,³⁶ akkor ment erővel Vácra Karakas és úgy telepítette az törököket oda, kibeszélvén és elkergetvén az magyarokat belőle. [...] Az mely hiren³⁷ az fővezér nem keveset búszult és serio exostulált előttünk felőle³⁸ hitit, tisztességét, szerencsáját követvén, hogy se az császár akaratiából, se az ő parancsolatiából és híreből az a dolog nem esett, nem is kívánta...”³⁹ A nagyvezír le is váltotta Karakas Mehmedet, akinek haza kellett költöznie Nándorfehérvárra, majd onnan is távoznia kellett.⁴⁰

Azonban a tizenöt éves háborúban (1591–1606) visszafoglalt Vác (1595) története sokkal régebbre nyúlik vissza; a vár átadásáról már 1617-ben tárgyalt

³² Sem az akkori budai pasa, Karakas Mehmed, sem annak utóda, Szúfi Mehmed nem szimpatizált a fejedelemmel, s nem támogatta annak terveit. Erről és helyzetének romlásáról ad legújabbban kimerítő elemzést Sudár Balázs tanulmánya. Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. = Századok*, 2011. 4. sz. 975–995., főleg: 991–992.

³³ Relatio Joannis Rimai de legatione quondam Constantinopolitana 1620. *Alsó-sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*. Szerk. Ipolyi Arnold. Bp., 1887. CXI. Irat, 235–240. (továbbiakban Rimay levelezése, 1887.)

³⁴ A követek 1620. november 3-án Drinápolyba, november 10-én pedig Konstantinápoly „Kuchuk Chekmeze” nevű elővárosába érkeztek. Másnap, november 11-én, szombaton a nagyvezír értük küldött csaszokat 27 lóval, majd november 12-én, vasárnap a perzsiai követtel találkozáskor, november 21-én fogadta őket. (A kiadott szövegben november 14-e van írva, de a szombat akkor 11-ére esett, s a másnap, azaz vasárnap november 12. volt.) Rimay levelezése, 1887. 238–238.

³⁵ Kaphatta meg.

³⁶ Vácot a törökök 1620. november 4-én szállták meg.

³⁷ A vár elfoglalásának híre november 27-én érkezett meg a Portára.

³⁸ Komolyan panaszkodott rá, kikelt ellene.

³⁹ Rimay János jelentése Konstantinápolyból, 1620. Rimay levelezése, 1887. CXI. irat, 235–240.

⁴⁰ Uo. 239.

Khlesl bíboros, majd Ferdinánd megbízásából Hans von Molarth (Johann Molarth)⁴¹ császári követ titokban ígéretet is tett arra.⁴² Az 1620. november 4-i akció bizonyára nem egyedül a budai pasa akaratából történt.⁴³ Az pedig, hogy csupán leváltották, nem pedig megfojttatták, jelzés értékű: egyrészt Vác elfoglalása nem lehetett annyira a Porta ellenére, másrészt a birodalmi központban több vasat is tartottak egyszerre a tűzben: ott inkább a lengyelek elleni hadikészületekre figyeltek.⁴⁴ Bethlen követe, Rimay – utalván Lippa esetére – a következőképpen fogalmazta meg a vár elvételét: „*Vácnak állapátja noha így történt, de talán jobb volt az dolognak így lenni, hogynem magunk resignáltuk⁴⁵ volna kézhez...*”⁴⁶ Noha a fejedelem emberei igyekeztek minden tőlük telhetőt megtenni megbízójuk érdekét képviselvén és az ország panaszait orvosolandó, de közben XIII. Lajos francia király (1610–1643) képviselői útján 1621 januárja és februárja között megkezdődtek a béketárgyalások II. Ferdinánd és Bethlen között Hainburgban.⁴⁷

A magyar követeknek – Rimay jelentése értelmében – három fontos kérdés-csoportban, illetve tárgyaláson kellett pozitív eredményt elérniük a február 4-ére kitűzött díván megkezdéséig: 1. Vácnak megtartása, illetve visszaszerzése és a hajdúság szabadságának megmaradása ügyében. Ezért akár 100 ezer Ft-ot is ígérhettek a nagyvezírnek; 2. Az országgal való szerződés megkötése érdekében, amelyben a vezírek mindig a zsitvatoroki békében való megmaradást javasolták; 3. A zsitvatoroki artikulusok ellen elkövetett sérelmek, a hódoltságbeli visszaélések előterjesztése tekintetében. „– *Ím azért Nagyságodnak küldöttem az dolgot írva, mint proponáltam és adtam volt be az fővezérnek, kit az vezér meg is fordítottatott volt törökül. – Azt kérdetten osztán, nincs-é több panaszunk annál, mert ők mi ellenünk negyven- és ötvenszernyi több panaszt állathatnak és hogy számát*

⁴¹ A követ különböző névalakkal szerepel a korban és a szakirodalomban. Miként Donáth Regina, úgy én is az osztrák történetírás által leggyakrabban használt formát használom. Vö. Donáth, 1964. 193.

⁴² Angyal Dávid: *Történeti tanulmányok*. Bp., 1937. 234., 239.; Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992. 101.

⁴³ Székfü szerint a Porta támadta meg a budai pasával a várat. Székfü Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány*. Bp., 1983. 105.

⁴⁴ II. Oszmán 1621 tavaszán elhatározta, hogy megtámadja Lengyelországot.

⁴⁵ Aadtuk, visszaadtuk

⁴⁶ Rimay János levele Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1620. Szent András éjszakája (november 30.). Rimay levelezése, 1887. CX. irat, 232–235. (A levél datálása a kiadó szerint: 1620. november 29.)

⁴⁷ A hainburgi béketárgyalásokról legújabban: Hámori Nagy Zsuzsanna: *Az utazás, mint időhúzó tényező szerepe a hainburgi béketárgyalásokon (1621. január 25.–április 22.)* In: *Összekötnek az évezredek*. Pázmány Történelmi Műhely, Történelmi tanulmányok. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2010. 114–124.

sem adhatni, mennyi csavuszt,⁴⁸ spahiát⁴⁹ öltenek mind úton s mind házoknál meg az magyarok, de mindazonáltal az mi kívánságunk szerint onnan belől kész leszen főttörökököt szent-György napra⁵⁰ kiküldeni, a kik ezeket ez dolgokat inquirálják, recognoscálják és úgyis ordináljoknak mindeneket el,⁵¹ hogy efféle panaszokra való matériák és occasiók ne emergálhassanak⁵² azután, de ez sem mehele véghez az változás miatt az dolog. Mindazáltal, a ki ezután a portára bemegyén, ezeket az panaszokat, inségeknék előszámlálását ugyan jó leszen refricálni és remediumot is ellenek sollicitálni,⁵³ mert az hóduló vármegyékben házunkban sem kezdünk maradhatni, újulván az hirek, ezt most ölték meg s ezt amakkor házánál etc.” – jegyezte meg Rimay, előrelátó módon, beszámolója végén.⁵⁴ Az alább részletesen elemzett, 1621. január 13-án papírra vetett panaszleírás⁵⁵ tehát ennek a követbeszámolónak a mellékleteként lett a fejedelemnek elküldve. Rimayék nyilvánvalóan január 13-a előtt vagy e körül terjesztették a nagyvezír elé kéréseiket, illetőleg a Magyar Királyság panaszait, amelyek kísértetiesen hasonlítanak a Liptay-féle előterjesztéshez.⁵⁶

A magyar delegációnak továbbra is igen nehéz akadályokkal kellett szembe néznie; a vezírek el voltak foglalva az európai események elemzésével, s Caesar Gall (Caesaro Gallo)⁵⁷ „vezérről vezérre” járt, hogy mindenkinél hirdesse ura prágai győzelmét, s lebeszélje a török főméltóságokat a magyar követek fogadá-

⁴⁸ Csaust: 1. általában követi, futári szolgálatot teljesítő személy, 2. a tartományokba küldött, a beglerbégek környezetében szolgáló tisztségviselő.

⁴⁹ Szpáhi, oszmán lovas katona. Korabeli magyar elnevezései: ispáhi, iszpáhia, iszpaia

⁵⁰ Április 24.

⁵¹ Vizsgálják ki, tudják meg és rendezzenek el mindent.

⁵² Alkalmak újra ne jöjjenek elő.

⁵³ Megújítani és ellenük orvosságot sürgetni.

⁵⁴ Rimay János jelentése Konstantinápolyból. 1620. Rimay levelezése, 1887. CXI. irat, 235–240., a fenti idézet: 239–240.

⁵⁵ A levél hátulján, más kézzel a következő olvasható: „*Quarelae et expostulationes cum certis quibusdam et necessariis postulatis supremo Vezerio Ali Bassae ratione violatii foederis et turbatione pacificationis Regni Hungariae nomine, a Magnifico Domino Stephano Doczio et Johanne Rimaino Hungariae Legatis Constantinopoli exhibita, 13. Januarii. Anno 1621.*” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), Archivum Familiae Rákóczi (Rákóczi-család levéltára), E 190, No. 300. 1621. január 13.

⁵⁶ E datálásból az is következik, hogy a fentebb már többször idézett Rimay János jelentése Konstantinápolyból (Relatio Joannis Rimai de legatione quandam Constantinopolitana) iratnak feltehetőleg nem 1620 a dátuma (ez más kézzel van a levélre írva), hanem 1621. január 13. vagy annál későbbi, hiszen a szöveget a beszámolóhoz mellékeltek. A követek, egy másik beszámolójuk szerint, január 14-én „voltak szemben” a nagyvezírral. (Vö. Dóczy István és Rimay János beszámolója Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1621. február 5. Rimay levelezése, 1887. CXIII. irat, 243.)

⁵⁷ Császári tolmács és követ, Rudolf császárt képviselte már a zsitvatoroki béketárgyaláson is.

sáról, mondván, hogy azok csak „*subditusok, jobbágyok, rebellisek.*”⁵⁸ Emellett sok ezer aranyat és tallért, no meg további pénzekről szóló hitleveleket osztott szét a főemberek között. Végül a magyar követek január 14-én vonulhattak a nagyvezír elé, aki meghallgatta Bethlen három – fentebb ismertetett – fő kívánását, kedvezően fogadván őket. A holland követ, Cornelius Haga segítségével végül is többször járultak a főmufti elé, aki csak nehezen állt melléjük, de végül az 1621. február 4-én megtartott dívánban fölterette a kérdést: a magyarokkal és a konföderált országokkal, avagy Ferdinánddal akarják-e megtartani a békét.⁵⁹ A főemberek nagyon jellegzetes, a hódoltsági és hódoltsági peremvidéki létre utaló megfogalmazásban válaszoltak: „... **az végbeliek ugyan megmondották, hogy magyarok az szomszédok és tőlek vehetünk mind jót gonoszt, és vélek is akarunk élni-halni.**”⁶⁰ Természetesen a díván döntése nemcsak ezen a kijelentésen múlt, hanem inkább az 1620. évi fényes lengyelországi hadjárat nyomán, azt folytatandó, a Ferdinánddal való béke felbontása, egyúttal Bethlen megsegítése mellett hozta meg a döntést: „*nagy motiva is az lengyel állapotja. Minden ország félti abból maga veszedelmének következését.*”⁶¹ 1621. február 4-én a nagyvezír közölte a követekkel a döntést; szerdárnak Deák Mehmed pasát nevezve ki a fejedelem mellé,⁶² s írást is adott a békesség feltételeiről. Ez utóbbi nem volt olyan egyszerű dolog, mert a konföderációtól való adózásról és mind a török császárnak, mind a magyar és cseh királynak szóló kölcsönös ajándékokról, valamint a kölcsönös segítségadásról (a törökök mellé adandó segítségről) is szó volt benne, amelyekről egyelőre nem született konkrét megállapodás. A sérelmekben és egyéb ügyekben – „...*hogy igazítsák ezután ottkin el, alkodjanak meg egymással, időt, alkalmatosságot választván hozzája*” – a budai pasát és a mellé küldött teljhatalmú megbízottakat rendelte döntőbírónak. Arról is szó volt, hogy a mindkét részről aláírt, pecsétes artikulusokat vigyék be a Portára, hogy arról a szultán adhnámét adhasson ki.⁶³ Ez ugyan ellentmond a zsitvatoroki béke 8. pontjának, amely a visszas ügyeket a győri, a dunántúli és a dunáninnyi főkapitány, a hor-

⁵⁸ „Alávetettek, jobbágyok, lázadók.” Dóczy István és Rimay János beszámolója Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1621. február 5. Rimay levelezése, 1887. CXIII. irat, 242–247.; Hasonlóan írja le Ceasar Gall megjövételét Tholdalagi is. Lásd. *Toldalagi [!] Mihály emlékirata*. ETA I., 219–243., 231. (továbbiakban Tholdalagi, ETA I.)

⁵⁹ A főmuftival való tárgyalásról részletesen beszámol urának Rimay János. Vö. Rimay János részletes beszámolója Bethlen Gáborhoz. Rimay levelezése, 1887. CXVI. irat. 253–264. A levél csonka, a datálás is hiányzik. A tartalom alapján Rimay a levelet 1621. február körül írta.

⁶⁰ Uo. 245. (Kiemelés a szerzőtől, J. Ú. Zs.)

⁶¹ Bethlen Gábor levele Dóczy István és Balassi Ferenc portai követekhez. Pozsony, 1620. november 12. ETA I., 332–335.

⁶² Deák Mehmet pasát, mivel nem sietett Bethlen segítségére, 1621 őszén megfosztották szerdárságától. Tholdalagi, ETA I., 231., 236.

⁶³ Dóczy István és Rimay János jelentése Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1621. február 19. Rimay levelezése, 1887. CXV. irat, 247–252.

vát bán és a budai pasa közös bizottsága elé utalja,⁶⁴ de az is igaz, hogy a török nyelvű („Votum B”) változat eme passzusa csak a budai pasát említi.⁶⁵ „*Interim erős hittel való assecuratiok*⁶⁶ *adattassanak az országoknak az békesség megtartása felől, hogy minden helyeket Magyarországnak határin belől, az mint mostan az magyar nemzettől birattatnak, békességesen megtartanak, sem hódúltatással, rablással ártani nem akarnak, mindenféle rendeket sem honnjokban, sem honnjokon kívül meg nem háborgatnak, ragadozástól, praedalástól, csatázástól, pribékek kijáratásától megszűnnek és megtartózkodnak, mindaddiglan, valámíg az békességről való derék végzése végben menvén, az athnámék is mindkét felől megadattatnak...*”⁶⁷

A fejedelem az 1621. február 10-én keltezett levelében még nem tudhatott a díván döntéséről, s ekképpen követeinek ismételten keserűen számol be Vác elfoglalásáról, a prágai vereségről, a konföderáció elárulásáról, a csehek és morvák „megalázkodásáról”. Élesen teszi fel a kérdést: „*megbékéljem-é [...] avagy víjak?*”⁶⁸ Újra kéri a nagyvezír támogatását, hogy az az új budai vezér szerdársága alatt a következő hadakat küldje mellé: a szendőri, az „alacziahiszári” (aladzshiszári),⁶⁹ a szerémi, a pozsegai, a zvoniki, a vidini, a „vuczitrinai” (vucsitrinai)⁷⁰ szakdzsákságokat a boszniai pasaság alatt való hadakkal, s a Duna mellé 11 ezer fős tatárságot. Amíg a derékhad meg nem érkezik, addig az egri pasát küldjék mellé 2000 kopjással (lovassal) és 1200 gyaloggal, mert sok magyar úr már elpártolt tőle, és a császár kegyelmét kéri.⁷¹ Ez utóbbi kérés azért is különös, mert Bethlen annak az egri pasának a segítségét kérte, akinek katonái a közelmúltban oly sok pusztítást követtek el Gömör megyében, és portai követeinek éppen ezidő tájban kellett előadniuk ezeket a panaszokat a nagyvezír előtt. Persze a fejedelem nem kérhetett máshonnan helybeli segítséget; az éppen lecsért budai

⁶⁴ Vö. Sinkovics István: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1526–1790. I–II. Bp., I. 367–371., 369.*

⁶⁵ Vö. Karl, Nehring: *Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609)*. Kny. A Századok 1986. évi 1. számából. Bp. 1986. 3–50., 14. Erről lásd részletesen: Bayerle, Gustav: *The Compromise at Zsitvatorok*. = *Archivum Ottomanicum* 6. 1980. 5–53.; „*Frigy és békesség legyen...*” *A bécsi és a zsitvatoroki béke. (A Bocskai szabadságharc 400. évfordulójára)*. Szerk. Papp Klára. Debrecen, 2006.

⁶⁶ biztosítékok

⁶⁷ Dóczy István és Rimay János jelentése Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1621. február 19. Rimay János levelezése, 1887. 250.

⁶⁸ Bethlen Gábor levele portai követeihez. Nagyszombat, 1621. február 10. ETA I. 346–359.

⁶⁹ Kruševac, Szerbia. Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. (História Könyvtár, Monográfiák 7.), Bp., 1995. 389.

⁷⁰ Vucsitrin körzete Vulk vilajetben. Uo. 403.

⁷¹ Bethlen Gábor levele portai követeihez. Nagyszombat, 1621. febr. 10. ETA I. 346–359.

pasa, Karakas Mehmet nagyon ellenségesen viselkedett vele szemben,⁷² az új még nem érkezett meg, az erdélyi csapatok által megszállt északi területekhez pedig az egri pasa állomásozott a legközelebb.

Visszatérve a Dóczy és Rimay által megfogalmazott, mintegy hét oldalnyi „Querelae”-hez,⁷³ elmondható, hogy az abban szereplő török visszaélések, kártételek kísértetiesen hasonlítanak a korábbiakhoz, illetve a Liptay-féle előterjesztéshez. Ahogy Bethlen Gábor fentebb idézett levelében megírta; a törökök egész Hont, Nógrád, Bars megyét rabolják, és a Gömör megyei nemesség rovására rengeteg sérelmet, gyilkosságot, erőszakos cselekedetet követtek el. Tehát a Liptay-féle követség hiába volt sikeres abban az értelemben, hogy a szultán a magyar sérelmek orvoslására öt parancslevelet adott ki, azokat az itt állomásozó oszmán katonák nem tartották be.

Az 1621 januárjában kelt irat szerint a zsitvatoroki „végezéseknek fő részeit igen sértőgetik, bontogatják az hatalmas császár Magyar országbeli gondviselői s vitézlő népei...”, s a pontokat nem csak nem teljesítik, hanem a magyar nemzetiség „minemő háborgatásokat, siralmas kárvallásokat és romlásokat is” szenved naponként. A követek a zsitvatoroki béke főbb pontjainak felsorolásával – amelyeket az oszmánok mindig megsértének – kezdik az érdemleges szöveget: 1. Mindenféle csaták, emberfogdosások, gyilkosságok, prédálások mindkét részről megszűnjenek; 2. Amely falvak Eger megvétele után (1596) nem hódoltak, azokat meg ne hódoltassák, s amelyek Fülekkel, Szécsénnyel, Nógráddal, Váccal és másokkal megszabadultak, azokat se hódoltassák; 3. A török vitézek ne járjanak ki a hódolt falvakra, hanem azok summájukat a falubírák által szolgáltatassák be; 4. A falun lakó nemes emberek a törököknek se ne adózzanak, se ne szolgáljanak, semmivel ne tartozzanak nekik, s békében éljenek.

E pontoknak megfelelően a követek memoranduma először a „*pribékek, martalócok és rácok kijáratását*” és a „*számtalan faluknak az frigykötés ellen való behódultatás*”-át kérte megtiltatni, amelyek nem szűntek meg, sőt nem is remélhetni, hogy megszűnnek. Mivel a mostani magyar király öfelsége⁷⁴ az új végbeli

⁷² Miként fentebb szó volt róla, Bethlen 1620. szeptember 18-án írja a budai pasának; azon csodálkozik, s igen fájjalja, hogy „*hasznos dolgokban való követségeket*” feltartóztatja. Egyszermind bizonygatja, hogy sem Vácot, sem Nógrádot nem ígérte meg, nem is ígérhette, hiszen azok nem voltak az ő hatalmában. A pasának 20 ezer Ft-ot ígért, s kérte, hogy küldötteit engedje tovább. Bethlen Gábor levele a budai pasához. Nagyszombat, 1620. szeptember 18. Rimay levelezése, 1887. CVIII. irat, 229–232. Lásd még: Rimay János jelentése Konstantinápolyból, 1620. Rimay levelezése, 1887. CXI. irat, 235–240.

⁷³ lásd az 55. lábjegyzetet

⁷⁴ Ez a titulus Bethlen Gábor választott magyar királyra vonatkozik.

kapitányoknak⁷⁵ „*tiszti tisztessége és feje vesztése alatt*” megtiltotta mind a nyílt, mind a titkos csatázást, ellenségeskedést, kívánatos, hogy oszmán részről is „*az pribékek, rácok, martalúcoc kijáratásától is szűnjenek meg, gyermeköket, pásztorokat, lovakat, barmokat ne ragadoztassanak, úton járó embereket ne fogdoztassanak, falukot is ne holdultassanak általok.*” Erre az igazságtevésre a Portáról küldjenek ki komisszáriusokat. Továbbá azokat a városokat és falvakat, amelyeket a zsitvatoroki béke óta meghódítottak, s különben nem kellene hódolniuk, ebből a státusból szabadítsák föl. A fejedelem az 1620. szeptember 17-i követutasításában kiállt a hajdúpalánkok megtartása mellett a további hódoltatások megállítása, az adók fel nem emelése érdekében, s abban az esetben, ha Vácot mégis meg kellene adni az oszmán félnek, azon túl több várat ne kérjenek.⁷⁶ A fő követelés a következő volt: tartsák meg az eddigi végzéseket, „*mert Magyar Ország is úgy tartja kötelesnek lenni az frigy tartásra magát tökéletesképpen, ha innen is végezése szörint való részeivel tökéletesképpen megtartatik.*”

Igen fontos, hogy ebben az írásban, amelyet a követek a Portán, illetve a budai pasának adtak át, Bethlen határozottabban, öntudatosabban képviselte az ország érdekét, s az oszmán-magyar viszonyt csak a viszonosság alapján képzelte el. Nyilván ez abból adódott, hogy egyrészt a fejedelem a török szövetségeseként és mint aki „nagy szolgálatokat” tett a Porta számára, szabadabban mozoghatott – ez sok szemrehányó levelének hangvételeből kiolvasható –, mint akármelyik Habsburg uralkodó, másrészt Vác török megszállásáért cserében, illetve arra hivatkozva akár engedményeket is ki lehetett csikarni az oszmán féltől.⁷⁷ Harmadrészt az újonnan megválasztott magyar királynak nemcsak a nyugati, hanem a keleti külpolitikában is fontos volt eredményeket felmutatni, hogy az ország előtt „hitelességét” és rátermettségét minél inkább bizonyítsa és biztosítsa. Bethlen a portai követeinek azt az utasítást adta elérendő, hogy a magyarokat és szövetségeseit – a cseheket és a Konföderáció tagjait – a Porta megoltalmazza ellenségei ellen, de egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy vigyázzanak arra, nehogy a törököket a Habsburg-magyar békekötés kijátssza, sőt azok tudta és híre nélkül nem köthetnek békét.⁷⁸

⁷⁵ Az eredeti szövegben a következő van írva: „*Az mi mostani magyar királyunknak öfelségének és az országnak gondviseléséből megcseréltetvén az végbeli capitányok....*” – tehát Bethlen, ahol tehette – híveit ültette a végvári kapitányi helyekre.

⁷⁶ Bethlen Gábor s. k. levele Dóczy István és Rimay János portai követekhez. Nagyszombat, 1620. szeptember 17. ETA I. 324–327.

⁷⁷ Vö. Bethlen Gábor levele Dóczy István és Balassa Ferenc portai követekhez. Pozsony, 1620. november 12. ETA I. 332–336.

⁷⁸ Bethlen Gábornak Dóczy István és Rimay János portai követekhez saját kézzel írt levele. Pozsony, 1621. március 20. *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk. gróf Mikó Imre, II. köt. Kolozsvárt, 1856. IV. levél. 383–393. (továbbiakban ETA II.)

Ezekben az utasításokban⁷⁹ Bethlen többször is említette a magyarországi sérelmek orvoslásának fontosságát – főleg a hajdúpalánkok meghagyását és a további hódoltatás megszüntetését hangsúlyozta. Nyilvánvalóan lényeges volt e téren is egyrészt eredményt felmutatni a királyságbeliek felé, másrészt ezek az állandó visszaélések súlyosan megterhelték a Bethlen uralma alatti Magyar Királyság és a Porta viszonyát éppen akkor, amikor a fejedelem a magyar és oszmán katonák közös együttműködését erőltette. Bethlen igyekezett a török–magyar békét, sőt jó viszonyt a végsőkig fenntartani. 1619 februárjában, Ibrahim aga levelére reagálván visszautasította a magyar végváriakra tett panaszokat, sőt azokat éppen a visszájára fordította. „...*Olvastam sok panaszkodásit az én alattam lévő végbeli vitézek felől [...], főképpen az holdoltatás állapotjáról és holmi egyéb kártételről is [...]. Én az végbeli kapitányoknak megparancsoltam, hogy úgy vigyázzon mindenik alattok való vitézekre, és úgy oltalmazza hatalmas császáruk országát az mi részünkről való kártételtől, hogy ha valamelyikre panasz jönne előnkban, az Istenre esküdtem, hogy megöletem érette [...]. Én 6 holdnaptúl fogván sehol egy csavargót sem hallottam az végházak körül [...], de ezaránt bezzeg mi panaszolkozhatnánk az végbeli vitézekre, az kik meg nem szűnnek az végbeli szegénységet tűzzel, fegyverrel, rabsággal fenyegetni, az mint ez mult napokban is az gyulaiak magunk saját jószágán [...]. megcselekedték....*”⁸⁰

Visszatérve a január 13-dikai elaborátum tartalmához, figyelemre méltó a sérelmek elkövetőinek többször is előforduló etnikai megjelölése; a pribékek itt inkább emberrablókat jelentenek, mint hitehagyott árulókat, de a martalócok és rácok egyértelműen az oszmán hadseregben nagy létszámban, napi zsoldért vagy adóelengedésért szolgáló, ortodox hitüket megtartó délszláv, főleg szerb (rác) katonákat, illetve katonaparasztokat jelentenek, akik a török megszállás alatt telepedtek le vagy telepítették be őket.⁸¹

⁷⁹ Pl.: Bethlen Gábor levele Dóczy István és Balassa Ferenc portai követekhez. Nagyszombat, 1620. szeptember 17.; Bethlen Gábor levele Dóczy István és Balassa Ferenc portai követekhez. Nagyszombat, 1620. szeptember 18.; Bethlen Gábor levele Dóczy István és Balassa Ferenc portai követekhez. Pozsony, 1620. november 12. ETA I. VII–VIII. levél, 324–336.) Bethlen fejedelem Rimay Jánoshoz s. k. írt levele. Újvár, 1621. április 19. ETA II. V. levél. 393–400.

⁸⁰ Bethlen Gábor levele Ibrahim agához. 1619. február. *Török–Magyar Kori Történelmi Emlékek. I. oszt. Török–Magyar-kori Államokmánytár I–VII.*, szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor. Pest, 1868–1872. III/I. CXXVII. 199–203. (Kiemelés a szerzőtől, J. Ú. Zs.) (továbbiakban TMÁOT)

⁸¹ Ez teljesen egybeesik Hegyi Klárának a magyarországi török végvári katonáinak etnikai megoszlása tekintetében végzett legújabb kutatási eredményeivel. „*Kezdetben a martalócegségek csaknem minden katonája balkáni keresztény volt. Az agák általában muszlimok, a szemijék (századosok) azonban már többnyire rácok. [...]. A martalócok lettek a legmegbízhatóbb csapatnem.*” Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. Bp., 2007. I. Köt. *Oszmán védelmi rendszer Magyarországon*. 137–138. (továbbiakban Hegyi, 2007.) A XVI. századi magyarországi oszmán várkatonaság mintegy 70%-a boszniai és szerbiai illetőségű volt. Vö. Hegyi Klára: *A budai vilajet várkatonaságának eredete és utánpótlása*. = *Történelmi Szemle*, 1998/3–

A levél szerint a zsitvatoroki békepontoknak harmadikként idézett megállapodását, a falvakra való kijárást tilalmát sem tartják be az oszmánok; „mert nem-hogy csak holdulatlan való falukra és utakra való kirohanásokat, kapdosásokat, illetlen helyeken való hódultatásokat cselekednek, de az holdult falukat is vendégeskődésökkel, borhordatásokkal, süttetéssel, főzetéssel nyomorítják és pusztítják. Ha valakinek szép lovát, jó fejős tehenét látják, vagy elviszik, hajtják erővel, vagy az szegénységgel vettetik meg: megfogják az szegény embereket és mindaddig tartják fogva őket, míg meg nem adatják és fizettetik az árát vélek.”

A hódoltságban lakó nemességet is sarcoltatják, adóztatják, kétkezi munkával és dézsmával terhelik, meg is verik vagy tömlőcbe zárják, sőt magát megölik, lovát, barmát elhajtják. A Gömör megyei szolgabíró, Hubai Jánost házában az egri törökök úgy levágták, hogy testét csak darabokban tudták eltemetni. A szintén Gömör megyei Batka faluban egy nemes embert ágyában szintén „*földarabol-tak*”, s a többi nemesből minden marhát elvittek. Több nemes embert megkínóztak, megöltek, köztük is Ragolyi Istvánnal szörnyű módon elbántak, megpálcázták, s azóta is börtönben tartják – a leírás teljes részletességgel elénk tárja a kínzási módokat. Az irat hosszasan sorolja a gyilkosságokat és a rablásokat, amelyeket az egri törökök hajtottak végre, kiútvén váraikból a Gömör és a szomszédos megyék kisnemeseire és a falubeliekre. Nem egy ilyen „vállalkozás” éppen a besztercebányai országgyűlés alatt történt.

Ezután az irat „*Közönséges ínségek ím ezek*” címen az oszmán katonák, illetve török földesurak legkülönbébb visszaéléseit részletezi, amelyeket addig is rendszerint elkövettek, s több memorandum-félében, többek között a fent már részletezett Liptay-féle követutasításban is meg vannak fogalmazva: 1. A gabonafélékből az adókat nem az országos érvényű, hanem hamis mértékkel szedik és az iccét⁸² is megnagyobbítják; 2. A császárpénzt⁸³ a szpáhik a maguk hasznára szedik be búzából, még hozzá szokatlanul nagy mértékegységgel mérve; 3. Szénát, fát stb. fuvaroztatnak a szegénységgel; 4. A császár adóját olyannyira – három-négyszeresére – felemelték, hogy a falusiak elszegényednek emiatt, s túlzott barom-pénzt (megváltási pénzt?), búzát, kását, lencsét, borsót, zabot, árpát, vaját, mézet szednek; 5. Mind a „basa”, mind a vajda „ajándékát” évente kétszer szedik, amely már három-négyannyi, mint korábban, s egyéb tiszteknek, tolmácsnak is „sok az kívánsága”; 6. A szőlőket is – akár nemes emberé, akár paraszté – úgy hódolttatják, amely azelőtt nem volt; 7. A hódolt falvakban valamely köztörvényes bűnözőről tudomást szereznek, „erővel elviszik, az falu törvényére, bünteté-

4. 229–256.; Hegyi, 2007. I. köt., különösen „A Hódoltság déli sávjának balkáni népessége és katonaparaszti szervezetei” c. fejezet. 270–357.

⁸² *Ice*: justa, media, országosan elterjedt bormérték. Tájanként változó, a budai *icce* a XVII. század elejéig 0,839 l., azután 0,915 l. Bogdán, 1987. 87–88.

⁸³ Császárpénz: az oszmán uralkodó felé a keresztények számára kirótt fejpénz, fejadó, más néven haradzs vagy dzsizje.

sére nem eresztik őket, ha törvény szerént megölik (ti. a magyar hatóság), az díjat az falun veszik meg”; 8. Ha valaki villámütés, vízbefúlás vagy valami véletlen baleset következtében meghal, a vérdíját a falun megveszik. (Rákóczi György tisztartója fiának véletlen halála is le van írva.) E két utóbbi típusú visszaélés, amely súlyos támadás volt a kondomínium rendszerének két tartópillére, a magyar községi önkormányzat és a bíraskodási autonómia ellen, sem az 1619. évi szultáni parancslevelekben, sem a korábbi listákon nem szerepelt. E típusú sérelmek nem a dunántúli vagy észak-magyarországi hódoltsági peremvidéken, hanem inkább a hódoltsági mezővárosokban, falvakban fordultak elő gyakorta. Jászberény lakói sokszor panaszkodtak oszmán uraiknak arról, hogy a török tisztviselők, eminjeik vagy a kádik gyakran megveszik a vérdíjat a balesetben elhunytakon is.⁸⁴

A memorandum szerint az utóbbi két évben – 1619–1620-ban – a parasztság és a nemesség ellen elkövetett sérelmek következtében néhány falu már elnéptelenedett, *„mert nem viselhetik el az nagy ínséget”*.

Ha csak ezen előterjesztett panaszok alapján mérlegelnénk a fent említett, 1619. évi szultáni öt parancslevelet, akkor azt kellene megállapítanunk, hogy annak semmi kézzelfogható eredménye nem volt.

Az előterjesztés folytatása ismét a nemességet ért károokra tér vissza; ugyan a zsitvatoroki békekesség előírja, hogy a nemesek jószágukban békekességben lakhasanak és semmiféle fizetéssel és munkával ne tartozzanak, ennek ellenére számtalanszor rájuk támadnak, szénájukat, kazlaikat, búzaasztagjaikat megégetik, ha nem adják ki belőle a tizedet. A sertéseiket, ha makkoltatni kihajtatják, meg kell summálniuk, különben a pásztorukat viszik el, malmaik után pedig adót követelnek tőlük. Rákóczi György egyik faluját, Lekenyét⁸⁵ malmostul meghódoltatták, molnárát és másokat elhurcolták. Az egri törökök pedig megfenyegették a környékbeli nemeseket, hogy majorjaikat nemcsak megdézsmálják, hanem felét el is hordják; s ez nem pusztá fenyegetés maradt. Ugyanők fenyegető, hódoltató levelet küldtek azon kilenc falu és egy mezőváros számára, amelyek Fülek felszabadulása óta soha nem hódoltak, és nyomatékképpen a határból gyermekeket is elvittek. Az esztergomi törökök Szőgyén⁸⁶ felé kijárnak dézsmát szedni, s dézsmaadásra kötelezik a nemeseket is.

Esztergomi Amhat (Ahmed) bég és Kalauz Ibrahim aga, az Esztergomhoz beadott hatvan falu népét nagy kegyetlenkedések, fenyegetések és tömlöcbe zárá-

⁸⁴ Vö. Hegyi Klára: *Jászberény török levelei*. In: *Szolnok Megyei Levéltári Füzetek 11*. Szolnok, 1988. 7–177. Példa erre a következő számú iratok: 30., 32., 72., 133–134., 141.; Vö. J. Újváry Zsuzsanna: *A Jászság a török korban*. In: *Jászsági Évkönyv 2012*. Szerk. Pethő László. h. n., 2012. 167–187.

⁸⁵ Lekenye: Gömör megyei falu.

⁸⁶ Szőgyén: Szőnyet emlegették ebben a korban Szőgyénként, Komárom megyei mezőváros.

sok közepette, a békeszerződés ellenére, különféle szolgálatokra kényszerítik – olvasható az előterjesztésben. A székesfehérvári szpáhik sem különbek társaiknál, mivel ők is kijárnak Veszprém környékére, ahol paraszti vagy nemesi falura támadnak, égetnek, pusztítanak, adóztatják a nemeseket, az adókat esztendőről esztendőre feljebb verik. Ha meg nem tiltják a törvénytelenégeket, „*az egész holdultság bizonyára elromol és pusztul, semmivé lesz*” – írták a követek a nagyvezírnek címzett expostulációjukban.

A követek a Magyar Királyság újabb kérelmét, illetve követelését – Rimayék beszámolója szerint⁸⁷ – előadták a nagyvezír előtt, de ő, arra hivatkozván, hogy a fejedelem által kért hadak elindítását, a szultán jóakarátát, irántuk érzett hajlandóságát és a február 3-ára⁸⁸ összehívott dívánbeli hatalmasságoknak „... *a kik aversi a nobis sunt, elméjeket [nem akarta] azokkal akadoztatni, oly emberekre bizhatván ezután az dolgot, a kik ottkin sokkal könnyebben és jobban elvégezhetik, hogy nem itt végeznék...*”,⁸⁹ diplomatikusan elcsitította. Vagyis a követek szép ígéreteken kívül alig értek el egyebet.

Bethlen Gábor választott magyar király, illetőleg erdélyi fejedelem újabb és újabb követutasításokat írt portai embereinek, amelyek azonban már nem a magyarországi török sérelmekre, hanem hosszú távú, grandiózus terveire vonatkoztak: török és tatár segédcsapatok küldésére és a magyarországi uralmára vonatkozó szultáni szerződéslevél, adhnáme megszerzésére szóltak.⁹⁰

⁸⁷ Dóczy István és Rimay János beszámolója Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1621. február 19. Rimay levelezése, 1887. CXV. irat, 250.

⁸⁸ Rimayék jelentéseikben a február 3-ára összehívott szultáni dívánról beszélnek. Vö. Dóczy István és Rimay János beszámolója Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1621. február 19. Rimay levelezése, 1887. CXV. irat, 250.

⁸⁹ Dóczy István és Rimay János beszámolója Bethlen Gáborhoz. Konstantinápoly, 1621. február 19. Rimay levelezése, 1887. CXV. irat, 250.

⁹⁰ Erről lásd részletesen: Papp, 2011., különösen 961–972.

KÓNYA PÉTER

BETHLEN GÁBOR KÉPE A FELSŐ-MAGYARORSZÁGI SZABAD KIRÁLYI VÁROSOKBAN

Csaknem négyszáz évvel ezelőtt, 1619-ben tört ki a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által vezetett Habsburg-ellenes felkelés, amelynek során seregei átmentek Felső-Magyarországon és elfoglalták az ottani vármegyéket és városokat. Az öt szabad királyi város polgársága akkor rövid idő alatt már másodszer szembesült az uralkodó-ellenes ellenállással, és válaszában állt egy alapvető kérdésben: tartsa-e hűségét a legitim uralkodónak, vagy a felkelő nemességgel együtt lépjen fel ellene? A polgárok többsége számára ez nem volt könnyű kérdés, és annak ellenére, hogy a városok végül – leginkább Bethlen Gábor hadi fölényének engedve – csatlakoztak a felkeléshez, továbbra is bizalmatlansággal néztek a fejedelemre és nagyon nehezen viselték a felkeléssel kapcsolatos kiadásokat. Még nagyobb ellenszenvvel fogadták Bethlen felhívásait a következő két magyarországi hadjárat során. Ezt egyébként jól bizonyítják a korabeli említések.

Mivel a felső-magyarországi szabad királyi városokkal Bethlen-felkelésében tudományos igénygel még senki sem foglalkozott és (Kisszebenen kívül¹) a meglevő régebbi várostörténeti monográfiák (Eperjes,² Lőcse,³ Bártfa⁴) sem tárták fel ezt a témát, ez a tanulmány sem kívánja a források alapos tanulmányozása alapján részletesen tárgyalni az öt város fejlődését a felkelés idején. Így célja elsősorban az, – azon kívül, hogy az alapinformációkat soroljon fel a városok szerepléséről az adott korban –, hogy a felhívja a figyelmet arra, hogyan is fogadták a polgárok a fejedelmet és embereit, főleg katonáit. A források híján a polgárság nézetei, véleménye Bethlenről legjobban Hain Gáspár híres krónikája⁵ alapján vizsgálható. Az akkori lőcsei polgár, később bíró autentikus vallomása nemcsak egy korabeli polgár, hanem az egész város véleményét tükrözi, nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a többi négy, vagy legalább három (talán Kassa kivé-

¹ Kónya Peter et al.: *Dejiny Sabinova*. Sabinov, 2000.

² *Dejiny Prešova* I. (Ed. Sedlák, Imrich). Prešov, 1965.

³ Suchý Michal: *Dejiny Levoče* I. Košice, 1974. (továbbiakban Suchý, 1974.)

⁴ *Dejiny Bardejova*. Košice, 1975.

⁵ *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Összeállította Hain Gáspár. (Szerk. Véber, Károly). Budapest, 1988. (továbbiakban Hain, 1988.)

telével)⁶ felső-magyarországi város lakossága is hasonlóképpen fogadta az erdélyi fejedelmet és a neki sok kárt okozó hadsereget. Nem utolsó sorban azért, mert mind a közös gazdasági, mind a társadalmi, vallási és politikai érdekek kötötték őket egymáshoz.

Felső-Magyarország⁷ területén a 17. század első felében öt szabad királyi város volt: Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kiszzeben. Ezek az ún. Pentapolis városszövetséget alkotó városok gazdasági és politikai jelentőségüket, társadalmi, nemzetiségi, s részben vallási összetételüket tekintve is különböztek egymástól. Közülük a legnagyobb és gazdaságilag legfejlettebb Kassa volt, fontos kereskedelmi központ, amely a legtöbb iparos céhhel rendelkezett. Politikai jelentőségét növelte, de ugyanakkor helyzetét nehezítette is, hogy a 16. század közepétől a városban működött a legfelsőbb Habsburg közigazgatási szerveket képviselő Szepesi Kamara és itt volt a Felső-magyarországi főkapitányság székhelye. Nála csak némileg volt kisebb Eperjes, amelynek gazdasági fontossága egy szinten állt Lőcsével, ahol kb. ugyanannyi iparoscéh működött. Eperjes viszont a többi várostól eltérően a 17. század második feléig gazdasági konjunktúrárt élt, aminek köszönhetően jelentősége továbbá nőtt (Eperiessinum Florens).⁸ Lakossága számával átmenetileg túl is haladta Kassát, és az előző rendi felkelés alatt oda költöztek Kassáról az állami hivatalok. Bártfa a 17. század elején már mély gazdasági válságban volt,⁹ amelyből a vidéki birtokok vásárlása útján igyekezett – csekély sikerrel – kikeveredni. Összesen tizennégy jobbágyfaluat vásárolt, minek folytán a legnagyobb magyarországi városi birtokos lett. A legkisebb, alig kétezer lakossal bíró Kiszzeben gazdasági jelentősége nem lépte túl a vármegye vagy a közeli lengyelországi határterületek határait.¹⁰

A városokban a legjelentősebb társadalmi szerepet a polgárság játszotta, amelyet legnagyobb részt az ingatlannal rendelkező iparosok és kereskedők alkottak. A városi társadalmi hierarchia csúcsán a városi polgárok közül nemesi kiváltságot szereztek álltak, akik az önkormányzat révén kezükben tartották a politikai

⁶ A kassai polgárok több okból már a Bocskai-felkelésben határozottan a fejedelem oldalára álltak, s ugyanúgy viselkedtek a későbbi Habsburg-ellenes mozgalmakban is. Papp Klára: Bocskai kassai fejedelmi udvara. In. „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez.* (Szerk. Barta János – Papp Klára). Budapest, 2004. 121–144.

⁷ Felső Magyarország a tizenhárom északkeleti vármegye területét jelentette. Ez az országrészt a 16. század közepén jött létre, Kassa központtal, ahol két királyi főhivatal székhelye volt (Felső-magyarországi főkapitányság és Szepesi Kamara).

⁸ Eperjes virágkora több mint egy évszázadig tartott, a 16. század közepétől a 17. század 70-es éveigi, amikor a Lipót abszolutista politikája folytán is mély válságba került.

⁹ A bártfai gazdaság válságát elsősorban a külkereskedelmi problémák okozták meg, amikor a 16. században a közeli lengyelországi piacokon fokozatosan megszűnt az érdeklődés a bártfai fehérített vászon iránt.

¹⁰ Egyik fő akadály a város nagyobb méretű gazdasági fejlődésének Eperjes közelsége volt.

hatalmat. A felső-magyarországi szabad királyi városok önkormányzata élén három grémium állt: a nagy, vagy „fekete” közösség (*Communitas nigra*), a választott közösség (*Communitas electa*, ill. *Centum viri*) és a tanács (*Senatus*). A nagy közösség tagjait a város összes polgársága alkotta, amely az év elején választotta a választott községet. Ugyanakkor lemondott és újjáválasztatott a szenátus is. A szenátus, s ezáltal az egész város élén állt a főbíró, s a szenátus tagjai foglalták el a legjelentősebb városi hivatalokat is.¹¹ A többi, kevésbé fontos hivatalokba a választott közösség tagjai választottak. (A nemesség a 16. században is élt a városokban, részben az armalista polgárcsaládokkal képviselve, jelentősebb társadalmi szerepet azonban nem játszott.) A városok politikai érdekeiket országos szinten az országgyűléseken érvényesítették, s ott a vármegye támogatásával is az ötvárosi szövetség erejével védték magukat.

Vallásukra nézve az öt szabad királyi városban egyetlen egyházszerkezési egységet alkottak az evangélikus gyülekezetek. A parókiák rendszerint kétnyelvűek (német-szlovák), ill. háromnyelvűek (német-szlovák-magyar) voltak, miközben mindegyik nemzetiségi rész rendelkezett saját templommal és lelkésszel.¹² Más vallású polgárok nagyon ritkán laktak a városokban. A jezsuiták a 17. század elejétől egyedül Kassán működtek, valamint félig törvényesen a református gyülekezet, amely azonban annak idején még nem vált ki az evangélikus parókiából.¹³ Mindegyik városban működött egy evangélikus gimnázium, legjelentősebbek Lőcsén, Bártfán és főleg Eperjesen. Éppen ez a város vált az evangélikus egyház legerősebb felső-magyarországi egyházigazgatási és kulturális központjává. A városi lakosság nemzetiségi összetételében ugyan rendszerint a németek voltak túlsúlyban, kezükben tartották a legfontosabb tisztségeket és a parókiákat, rajtuk kívül viszont a szlovák lakosok is nagyobb számban laktak a városokban, és különösen az alacsonyabb társadalmi csoportokban. Két városban, Kassán és Eperjesen jelentősebb magyar lakosság is élt. Egyéb etnikumok csak elenyésző számban laktak a vizsgált településeken.¹⁴

Több konferencián, tanulmányban, ill. könyveimben hangsúlyoztam, hogy a 17. század utolsó harmadában a felső-magyarországi szabad királyi városok polgárai önkéntesen, céltudatosan és nem egy esetben lelkesedéssel sorakoztak be a Habsburg-ellenes felkelők táborába. Ez azonban Bethlen Gábor felkelése esetén, s még kevésbé a következő két hadjárata idejére még korántsem érvényes, s legfeljebb – a Bocskai-felkelés idejéhez hasonlóan – csak Kassára vonatkozhat.

¹¹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2539 Liber Renovatii magistratu.

¹² A gyülekezet elején mindig a német pap állt.

¹³ Szabó Lajos: *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*. Kassa, keltezés nélkül.

¹⁴ A 17. században főleg a csehek (exullánsok) és a Habsburg kormányzat által preferált katolikus olaszok.

Annak, amiért a felső-magyarországi szabad királyi városok polgársága rendszerint nem éppen szívesen állt az erdélyi fejedelem oldalára, több oka is volt. A 17. század első felében a városok még nem érezték annyira a Habsburg kormányzat centralizációs politikáját, mint a (protestáns) nemesség. Az uralkodó gazdasági politikája még nem ütközött össze a városok érdekeivel, és nem sértette, vagy nem korlátozta a városi jogokat. Hasonlóan az állami terhek (adók) még nem jelentettek akkora megterhelést, amit a városok többnyire gyarapodó gazdasága (Kassa kivételével)¹⁵ ne lett volna képes elviselni. Így a városok leginkább csak a vallási kérdésekben, pontosabban a vallás megvédésében érthettek egyet a többi renddel. A vallás szabad gyakorlatának kérdésében azonban bőven meg voltak elégedve az 1608. évi törvénnyel, követeléseik nem mentek túl ezen, s a városi előjogok betartásának igényén. Így a 17. század második évtizede végén a felső-magyarországi szabad királyi városok többségének nem volt érdekében bekapcsolódni egy fegyveres felkelésbe az uralkodó ellen, amivel mindenképpen többet veszíthettek, mint amit nyerhettek volna.

A városok, amelyeknek már a Bocskai felkelés is óriási károkat okozott, Bethlen hadainak felvonulása alatt nagyon óvatosan viselkedtek, felmérték a helyzetet, együtt tanácskoztak (először mind az öt, Kassa elfoglalása után csak a négy város),¹⁶ igyekeztek nem ellenállni a hajdúknak, s mindenképpen arra törekedtek, hogy elkerüljék a pusztítást, ezért teljesítették a rájuk kiszabott kötelességeket (mind az adót, mind a katonaállítást). Emellett nem igen akartak részt venni a hadi eseményekben, a harcokban a fejedelem oldalán, mint pl. az 1619. évi kozák támadásnál, és többnyire az első alkalommal átpártoltak az uralkodó táborába, ahol békét és nyugalmat vártak.

Kassa már 1619. szeptember elején Bethlen Gábor kezébe került, lakosságának nagyobb része a fejedelem oldalára állt, és a város Bethlen haláláig a birtokában maradt. Így Kassa a felkelés alatt és a következő évtizedben teljesen más fejlődésen ment át, mint a többi négy szabad királyi város (Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kisszeben).

Viszont éppen Kassán történtek olyan események, amelyek erősen befolyásolták Bethlen Gábor és mozgalma fogadását mind más városokban, mind az egész országban, és nemcsak a katolikus lakosság között. Sőt, a kassai tragikus események visszhangja mindmáig negatív fényt vet a fejedelemre, főleg a katolikus történetírásban.

1619 szeptemberének első napjaiban Széchy Györggyel és I. Rákóczi Györggyel az élén bevonultak Bethlen Gábor hadai Abaúj vármegyébe és a jászói prépost-

¹⁵ Kassa gazdasági fejlődése a 17. század folyamán megakadt, miután a század utolsó harmadáig a lakosság száma is erősen csökkent, s Kassát átmenetileg Eperjes megelőzte. Marečková Marie: *Východoslovenská města a měšťanstvo na prahu novověku*. Brno, 1986. 32–33.

¹⁶ Hain, 1988.

ság¹⁷ elfoglalása után tovább haladtak Kassa városához. Mivel az ott tartózkodó Dóczy András felső-magyarországi főkapitány nem rendelkezett jelentősebb katonai erővel, a polgárok, akik nagyjából úgyis szimpatizáltak Bethlennel, hajlandóak voltak a tárgyalásra. Rákóczi György megígérte, hogy megtartja a város valamennyi megszerzett jogát, nem háborgatja a Szepesi Kamarát, a lovasságot nem engedi a városba, és a kétszáz gyalogost maga a fejedelem fogja fizetni, katonái pedig büntetés terhe alatt nem erőszakoskodnak. A város kulcsai, s nem utolsó sorban ágyú is a városi tanács birtokában maradnak. A polgárok ilyen a feltételek mellett nyitották meg szeptember 5-én a város kapuit és Rákóczi katonái megszállták Kassát.¹⁸

A hajdúk még aznap elfogták és bebörtönözték Dóczy András főkapitányt és más, többnyire katolikus személyeket. Ugyanakkor a Királyi házban három jezsuita is kezükbe került: Grodecz Menyhért, Pongrácz István és Körösi Márk. Mindhárman részt vettek a kassai jezsuita misszióban, és azelőtt szintén tértései munkát végeztek a nemrégén még református Homonna városában és uradalmában.¹⁹ Mind ez, mind kapcsolataik a fejedelemmel ellenséges Homonnai Drugeth Bálinttal fokozták a polgárok és hajdúk gyűlöletét, és rendkívül kegyetlen bánásmódot váltottak ki. Másnap, szeptember 6-án este a katonák mindhárom jezsuitát kihallgatták, és iszonyatos kínzások közben agyonverték. Ezután a testeiket bedobálták a latrinába, ahol Pongrácz István még majdnem egy napig élt, s szörnyű szenvedés után halt meg.²⁰

Mivel a három kassai vértanút az 1990-es években szentté avatták, ez a tragikus történet közismertté vált nemcsak Kassán, hanem általában a szlovákiai katolikus egyházban, aminek folytán a „történelmi emlékezetben” mind Bethlen Gábor, mind I. Rákóczi György nagyon negatív megítélést kapott. Ráadásul igen gyakran egyedül ez az egyetlen tény, amit sokan a két fejedelemről tudnak, ami egyébként még fokozza a Habsburg-ellenes felkelések amúgy is negatív értékelését a szlovák történetírásban.²¹

Eperjes a század elején nem lépett be Bocskai István táborába, az uralkodó hűségén maradt, aminek folytán óriási károkat szenvedett mind a hajdúktól, mind a császári zsoldosoktól, s így a városi pénztárnak az egész felkelés több mint 111 000 forintjába került. Az uralkodótól a város később kárpótlásul tizenöt éves

¹⁷ Ahová Eger eleste után az egri püspök áttette székhelyét.

¹⁸ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Rákóczi György, többi főrendek, nemesek és katonák esküje Kassán, 1619. szeptember 5-én.

¹⁹ Stolárik Stanislav: *Humenské kolégium a traja košickí mučeníci*. Humenné, 1995. 43–56.

²⁰ Uo. 57–63.

²¹ A szlovák történetírásban pld. Dangl Vojtech: *Slovensko vo víre protihabsburských povstanií*. Bratislava, 1986.

adóengedményt kapott, 20 000 Ft-ot, és 25 évre a sóvári sókutak hasznát.²² Biztosan azért is, 1619 nyár végén a városi tanács már nem sokáig gondolkodott, és két nappal Kassa bevétele után, a többi három szabad királyi várossal együtt Eperjes is behódolt a fejedelemnek. Aznap, szeptember 7-én a városok küldöttjei a kassai főbíró, Reiner Menyhért házában fogadtak hűséget Bethlennek.²³

Az eseményt követően a nikolsburgi békéig Eperjes Bethlen oldalán állt, s követői jelen voltak mind a kassai, mind a besztercebányai országgyűlésen. Már 1619. október 2-án Rákóczi György parancsára a többi várossal együtt 200 darabont állított ki. 1621 márciusában kifizette a maga részét abból az 1300 Ft-ból, amit a besztercebányai országgyűlés szabott az öt szabad királyi városra. A nikolsburgi béke után a város visszatért az uralkodó hűségére, s ennek köszönhetően a városba költözött a fejedelemnek jutott Kassáról mind a felső-magyarországi főkapitány, mind a Szepesi Kamara, ami átmenetileg tovább emelte Eperjes jelentőségét.²⁴

A következő évben a Bethlen Gábor második magyarországi hadjárata közben, szeptember 21-én a fejedelem megszólította az eperjesi tanácsot, s követelte, hogy a város az ő pártjára álljon.²⁵ Három nap múlva, szeptember 24-én még szigorúbb parancsot küldött Eperjesnek és a többi három városnak. Közben Daróczi Ferenc ezredes hajdúival fenyegette a városokat és pusztította a vidéket. Ebben a helyzetben Eperjesen tanácskoztak a két vármegye és négy város követői, s utána tovább mentek Fülekre, ahol behódoltak a fejedelemnek. Mindhárom felső-magyarországi szabad királyi város november 19-én követeket küldött a nagyszombati országgyűlésre.²⁶ Azóta Eperjes hasonlóan szerepelt Bethlen oldalán, mint négy évvel előtte, küldött neki különböző árukat, iparosokat, ajándékokat vagy teljesítette a szolgáltatásokat. Egyszer maga a fejedelem is meglátogatta a várost, amely a bécsi békéig táborában maradt. 1624. június 1-én pl. a Bethlen-párti rendek országos tanácskozása ülésezett a városban.²⁷

Amikor Bethlen Gábor harmadszor vezette hadait Felső-Magyarországra, 1626. szeptember elején ismét hűségre szólította fel Eperjest, és szeptember 3-án Bornemissza János és Horváth István katonáival el is küldte neki a feltételeket,²⁸ amelyek alapján négy nap múlva, szeptember 7-én a város behódolt.²⁹

²² Dejiny Prešova, 126.

²³ Hain, 1988. 149.

²⁴ Kassával szemben, amely bizonyos értelemben kívül maradt a királyság gazdasági és politikai fejlődéséből.

²⁵ Hain, 1988. 161.

²⁶ Uo. 162.

²⁷ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1624. május 10-én.

²⁸ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Missiles 7578, Bethlen Gábor levele 1626. szeptember 3-án.

²⁹ Hain, 1988. 176.

Bártfa jelentősen kisebb volt Eperjesnél, és mivel a 16. század végétől már mély válságnak indult, gazdaságilag sem volt olyan jelentős, mint az előző két város, vagy akár Lőcse. Földrajzi fekvésének köszönhetően kereskedelme a lengyelországi piacokra orientálódott, ami viszont, a válság idején (amely éppen a lengyel export csökkenése folytán következett be), nem tette lehetővé a városi gazdaság regenerálódását. Mivel a jövedelemhiányt a város a birtokvásárlással igyekezett pótolni, Bártfa tizennégy jobbágfalival az ország egyik legnagyobb városi földesura lett. A város erődítési rendszere nagyjából még a középkor végéről származott, és a 17. században már nem felelt meg a modern hadviselés követelményeinek.

Bethlen Gábor első hadjárata alatt már 1619. szeptember 5-én, Kassa elfoglalása után, I. Rákóczi György Bártfát is megadásra szólította (hozzátéve a kassaiaknak adott esküt a városi jogok biztosítására),³⁰ amit a város két nap múlva meg is tett. Hasonlóan, mint a többi szabad királyi városok, Bártfa is fontos szerepet játszott a fejedelem oldalán, aki már szeptember 27-én a tanácstól löszert és ígás vonatokat követelt.³¹ A következő hónapokban, ill. években a város többször is adott löszert, fegyvert, szekereket és más cikkeket, ill. a lovakat, gyalogos katonákat és pénzt is szolgáltatott a fejedelemnek (így pl. a fejedelem 1620 szeptemberében sürgette löszer szállítását a Szepesi Kamarához Kassára).³²

A bártfaiak is részt vettek mind a besztercebányai országgyűlésen, mind az egyéb tanácskozásokon, mint pl. 1620. május végén, Kassán.³³ A hadi események s vele egybekötött kötelességek egyre nehezebb terhet képeztek a város számára, így 1621 júniusában, amikor Bethlen ágyúk vontatására hetven lovat, ígás- és vaszekeret követelt Göncre küldeni.³⁴ Lehet, hogy azért két hónap múlva, augusztusban a fejedelem újból magyarázta a városnak a mozgalom céljait, és köszönte addigi támogatását.³⁵ Kétségkívül Bártfa földrajzi fekvése miatt, 1621 májusában Bethlen elrendelte a bártfaiaknak, hogy – a nagyszámú szökések miatt – büntetés terhe alatt ne segítsenek sem gyalog, sem lovas katonáinak Lengyelországba jutni, ha azok nem tudták az arra vonatkozó fejedelmi parancsokat megmutatni.³⁶

Érdekes módon Bártfa 1622. január 5-től többször, és több hatóságtól hírt szerzett a nikolsburgi béke megkötéséről: Eperjes bírájától, a Szepesi Kamarától, és természetesen (sőt kétszer) magától Bethlentől. Amellett a fejedelem január 5-

³⁰ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Rákóczi György, többi főrendek, nemesek és katonák esküje Kassán 1619. szeptember 5-én.

³¹ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1619. szeptember 27-én.

³² ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1620. szeptember 14-én.

³³ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1620. május 24-én.

³⁴ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1621. június 13-én.

³⁵ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1621. augusztus 27-én.

³⁶ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1621. május 20-én.

én mindenekelőtt hangsúlyozta a béke jelentőségét a szabad kereskedelem számára mindkét ország között.³⁷

1623 szeptemberében, a fejedelem következő magyarországi hadjárata idején Bártfa is inkább kényszerből hódolt meg. 1624. június 1-én a bártfai követek részt vettek az országos tanácskozáson, Eperjesen.³⁸ Kötelességeit viszont a város már nem igen készségesen teljesítette, ami miatt Bethlen augusztusban sürgette a megszabott számú gyalogosok küldését, mivel azok már ismétlően elszöktek.³⁹ Valószínűleg – tekintettel a város vonakodására – a fejedelem májusban részletesen magyarázta a hamburgi és nagyszombati béketárgyalások eredménytelenségét, indokolva a háború folytatását.⁴⁰ Bethlen utolsó hadjárata alatt is elfoglalta Bártfát, amely viszont már nem igen volt hajlandó további áldozatokat hozni az erdélyi fejedelemnek.

Kisszeben volt a legkisebb az öt szabad királyi város között. A többi három várossal együtt 1619. szeptember 7-én Kisszeben is behódolt a fejedelemnek.⁴¹ Ősszel, amikor Bethlen János kozákjaival pusztította a vidéket, a szebeniek Bethlen felhívására ellenálltak, s így a kozákok a külvárosokat dúlták fel.⁴² Két év múlva Bethlen megparancsolta a polgároknak a Lengyelországba menekülő katonák elfogását és a szorosok védését.⁴³ A felkelés alatt a város 1000 Ft adót fizetett.⁴⁴ Az erdélyi fejedelemnek következő hadjárata alatt, 1623 októberében a város hosszú tanácskozás után újból behódolt⁴⁵ és valószínűleg 1626-ban is.

A fejlett kereskedelemmel és több mint ötven iparoscéhhel rendelkező *Lőcse* nagyságával és jelentőséggel közeledett Eperjeshez. Polgárai 1619. szeptember 7-én hódoltak be Bethlennek, ugyanaznap, mint a többi három város.⁴⁶ Már a következő hónapban kötelező volt 200 darabontot állítania, akik majdnem mindnyáján elestek november 22-én, a homonnai csatában, harcban Homonnai Drugeth János kozákjaival.⁴⁷ Két év múlva, 1621 márciusában és májusában, 1300 Ft, 75 darabontot és 22 nehéz lovat küldött a város Bethlennek.⁴⁸ *Lőcsének* is kötelező volt

³⁷ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor, Eperjesi bíró és Szepesi kamara levelei 1622. január-februárjában.

³⁸ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1624. május 10-én.

³⁹ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1624. augusztus 26-én.

⁴⁰ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1624. május 10-én.

⁴¹ Hain, 1988.149.

⁴² Bodnárová Miloslava: Sabinov vstredoveku (do r. 1640) In. *Dejiny Sabinova*. (Ed. Kónya, Peter). Prešov, 2000. 84. (továbbiakban Bodnárová, 2000.)

⁴³ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Missiles, Bethlen Gábor levele 1621. május 20-én.

⁴⁴ Bodnárová, 2000. 85.

⁴⁵ Uo. 85.

⁴⁶ Hain, 1988. 149.

⁴⁷ Suchý, 1974. 188.

⁴⁸ Hain, 1988. 152.

a felkelés alatt lovakat, lőszert, előfogatokat, élelmiszert, különböző iparcikkeket és különböző ajándékokat szolgáltatni a fejedelemnek. Amellett még néhány ezer Ft adót is fizetett. Maga Bethlen is többször tartózkodott a városban. Először már 1619. szeptember 29-én, amikor tízezer katonával bevonult Lőcsére, s őt követte a budai, temesvári, jenői és szolnoki törökök követsége. Közben a hajdúk kifosztották a város majorságait és falvait.⁴⁹ A nikolsburgi békekötés után, a morvaországi Magyarbródról hazafelé a fejedelem három napra megállt Lőcsén, miközben katonái kifosztották a lakosságot, és óriási, 2500 Ft-ra becsült károkat okoztak.⁵⁰

Egy hónappal később, március 8-án Bethlen átadta Lőcsét a királyi biztosoknak.⁵¹ Március 21-én Kassáról, Eperjesen és Lőcsén át Pozsonyba szállították a Szent Koronát, s erre a célra a városoknak 200 jól felszerelt embert kellett állítani (Lőcse 75, Eperjes és Bártfa 50 és Kisszeben 25 embert adott).⁵² Második hadjárata kezdetén, 1623. október 27-án Bethlen megadásra szólította fel Lőcsét. A tanács október 3-án a követeket tanácskozássra küldötte Eperjesre, és egy hónap múlva, október 27-én újból behódolt.⁵³ Néhány hónap múlva, 1624. február 3-tól, Bethlen újból a városban tartózkodott, ami egy tragikus incidenssel végződött. Miután egy részeg polgár lelőtte a nála lakó hajdút, a katonák kifosztották a bírót és a tanácsosokat. Bethlen harmadik hadjáratában is a fejedelem kezébe került a város, amelyet 1626. szeptember 9-én Bornemissza János és Horváth István hajdúi szálltak meg.⁵⁴ A hadjárat közben Bethlen Gábor Lőcsén töltötte 1626 karácsonyát.⁵⁵

Míg a kassaiak örömmel üdvözölték a fejedelem seregét, és a nikolsburgi béke után is maradtak birtokában, Lőcse az öt város közül kétségkívül legnagyobb kárt szenvedett hajdúitól. A kor egyedülálló forrása, Hain Gáspár Lőcsei krónikája több helyen fejezi a polgárság viszonyát Bethlen Gáborhoz, és a fejedelem elfogadását a polgárok körében, ami minden bizonnyal nemcsak erre az egy városra volt jellemző.

A krónikáiról lőcsei tanácsos nagyon szorgalmasan leírta a városban lezajlott eseményeket, hozzáfűzve saját személyes véleményét, vagy gyakran a kollektív hangulatokat és értékeléseket is. Nagyon részletesen megírta a város kiadásait, kezdve a rendes s rendkívüli adóval, folytatva az ajándékokon keresztül a fejedelem s generálisai ellátásáig.

Nagyon érdekes a krónikában Bethlen Gábor képe. Míg 1619-ben ugyanis lelkesedés nélkül, de legalább semleges nyilatkozott róla, idővel a hajdúk által

⁴⁹ Uo. 150.

⁵⁰ Uo. 151–152.

⁵¹ Uo. 156.

⁵² Uo. 157.

⁵³ Uo. 161.

⁵⁴ Uo. 162.

⁵⁵ Uo. 178.

elkövetett károkozások és az anyagi terhek ismertetése nyomán egyre negatívab-
bá vált a fejedelem elfogadása. A felkelés elején a polgárok lutheránus vallása is
jelentékeny szerepet játszott, amikor 1619. szeptember 16-án, amikor Gyulaffy
Péter, a fejedelem lovászmestere Lócsén megmutatta „a pápisták praktikáit,
amelynek értelmében 10 éven belül a lutheránusokat és a kálvinistákat mind egy
szálra ki kell irtani és romlásba vinni.”⁵⁶

Bethlen Gábor királlyá választását a beszercebányai országgyűlésen a króni-
kairó csak nagyon száraz közölte: „Ezen az országgyűlésen ő fejedelmi fenséget,
Bethlen Gábort az ország magyar királlyá kiáltotta ki.”⁵⁷ A következő év január
végi fosztogatás után viszont csak azt sóhajtozta: „Adja Isten, hogy soha többé
ne érjünk meg ilyen zsarnokságot és istentelenséget.”⁵⁸ Amikor a márciusi tár-
gyalásokon a fejedelmi követek a városi tanácsot azzal fenyegették, hogy „a fe-
jedelemnek beárulnak (mert a megállapodás előtt elfogadták a meghívót a sopro-
ni országgyűlésre), és kárt okoznak nekünk, ezért összesen 12 dukátot kellett
éhes torkukba vetnünk: Isten mentsen meg az ilyen hamis, gonosz emberektől.”⁵⁹
Sokat mondó az 1623. évi (október 27-én) megjegyzés is: „Isten irgalmazzon ne-
künk – újból meg kell adniuk magukat Bethlennek.”⁶⁰ Néhány hét múlva már
egyenesen így vélekedett: „Ő te ördögi erdélyi uralom!”⁶¹ A hajdúk erőszakos-
kodásai után (egy hajdú meggyilkolása után) a krónikairó azt kívánta: „A kegyel-
mes Isten vessen egy pillantást erre a szegény városra, hogy a nagy erőszaktól és
a veszélytől megóvassék!”⁶² Bethlen Gábort azonban még mindig „Ő fejedelmi
kegyelmessége”-ként említette. Az év második felében azonban a krónikairó is
egyre szigorúbban nyilatkozott, „hogy ennek az átkozott zsarnoknak 2000 biro-
dalmi tallért telhetetlen torkába vessen... Isten majd megbünteti ezt az igazságtal-
an zsarnokot.”⁶³ A legkeményebben azonban a harmadik hadjárat alatt véleke-
dett a krónika a fejedelemtől és népéről: „Bethlen Gábor követei, szolgálói, a tol-
vaj magyarok és székelyek,”⁶⁴ vagy máshol: „Isten pusztítson el benneteket, ti is-
tentelen zsarnoki népség!”⁶⁵

Lényegesen szigorúbb volt a lócsi krónikairó a fejedelem generálisaihoz. Így
írt 1621-ben a Rákóczi György katonáiról: „... beszállásoltak a majorokba, és a

⁵⁶ Uo. 149.

⁵⁷ Uo. 152.

⁵⁸ Uo. 155.

⁵⁹ Uo. 156.

⁶⁰ Uo. 162.

⁶¹ Uo. 162.

⁶² Uo. 163.

⁶³ Uo. 169.

⁶⁴ Uo. 173.

⁶⁵ Uo. 179.

hajdan szokásuk szerint erőszakoskodtak. Bárcsak soha vissza ne térnének.”⁶⁶ Még rosszabb véleménnyel volt a krónikaíró Bethlen generálisáról, Horváth Istvánról, aki „zsarnoki kegyetlen ember [volt], aki csak követelt, s minden csak adni kellett neki”,⁶⁷ s más helyen azt kívánta: „Adja Isten, hogy ennek az országpusztítónak ördögi arcát ne kelljen újra látni.”⁶⁸ Mellettük pedig a kassaiak is megkapták a magukét, mint pl. a nikolsburgi békével kapcsolatban: „a Kassa mögötti hét vármegye Kassa városával együtt a fejedelem torkában maradt, mindez a kassai árulók kívánságára és követelésére.”⁶⁹

Mindezek alapján nem állíthatjuk, hogy Hain Gáspár és az a városi környezet, amelyet munkájában megjelenített, nagy szimpátiát érzett volna Bethlen Gábor katonáival, generálisaival kapcsolatban, a fejedelem egyre szigorodó követelései miatt pedig magát Bethlen Gábort és cselekedeteit is egyre kritikusabban, már-már ellenségesen szemlélte.

⁶⁶ Uo. 153.

⁶⁷ Uo. 176.

⁶⁸ Uo. 179.

⁶⁹ Uo. 157.

KÓNYA ANNAMÁRIA

**A REFORMÁTUS EGYHÁZ MŰKÖDÉSE
ZEMPLÉN VÁRMEGYÉBEN,
BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN**

Zemplén vármegye Magyarország keleti részén található, s a szomszédos vármegyékkel összevetve, a nagyobb és településekben inkább gazdagabb vármegyékhez tartozott. Zemplén politikai és vallási fejlődését több külső illetve belső körülmény is befolyásolta. Ide sorolhatnánk határmenti, ill. periférikus elhelyezkedését, viszonylag távol eső helyzetét a Habsburg udvartól, és az Erdélyi Fejedelemség közelségét. Zemplén területének specifikumai közé tartozott a lakosság viszonylag gazdag etnikai összetétele (északon rutén, pravoszláv lakosság, részben a mai szlovákok, a középső tájakon vegyes magyar–szláv lakosság, délen magyarok, illetve elszórva délszláv lakosság). Másik érdekessége a területnek a szabad királyi városok hiánya. Zemplénben a 16. század második felében csak mezővárosok léteztek, amely 18 település közül Sátoraljaújhely volt a legnépesebb. Azt követte Homonna, Tarcál, Varannó, Liszka, Tokaj, Terebes, Tállya, Patak, Zemplén, Sztropkó. A vármegye leggazdagabb birtokosa a 16. században a Perényi család volt, aztán a Serédiék, Homonnaiak, később a Rákócziak következtek.¹

A reformáció terjedése Zemplénben viszonylag hamar kezdetét vette. Már a 16. század 30-as éveiben a lutheri reformációs tanok szellemében prédikált Gálszécsi István, Siklósi Mihály, Kopácsi István, Batizi András, Thúri Farkas Pál. Ezek a prédikátorok hosszabb-rövidebb ideig Sárospatakon működtek és terjesztették a reformáció tanait. Feltehetően Gálszécsi István hatására lett Perényi Péter (1502–1548) is a lutheri tanok híve. Ezt bizonyítja az énekeskönyv, amelyet Gálszécsi István Krakkóban adott ki 1536-ban, és amelyet Perényi Péternek ajánlott. Két évvel később, 1538-ban úgyszintén Krakkóban jelent meg egy másik énekeskönyv is Benczédi Székely Istvántól, amelyet az előzőhöz hasonlóan Perényinek dedikált.² Véglegesen azonban csak a 40-es évek közepén lett Perényi a lutheri vallás pártfogója (bécsi fogsága idején intenzív levelezést folytatott Melanchtonnal).

¹ Dienes Dénes: A történelmi Tiszáninnen Református Egyházkerület a 16. században. I. = *Historia Ecclesiastica*, 2011, roč. 2, č. 1, 3–68.

² Révész Imre: *Magyar Református Egyháztörténet 1520–1608*. Debrecen, 1938. 71.

Perényi Péter idejére vezethető vissza, amikor a sárospataki triviális iskola a reformáció szellemében kezdett működni (1531). Az iskola dinamikusabb fejlődése Kopácsi István prédikátorságának idejéhez kapcsolódik, aki 1549-ben érkezett Sárospatakra és 1558-ig működött a rektori székben.³ A pataki iskola tanárai és az ő tevékenységük folytán diákjai is nagyban elősegítették a reformáció gyors elterjedését Zemplénben, de a szomszédos vármegyékben is.

Az 1550-es évektől viszont Kelet-Magyarország, így Zemplén területén is egyre jobban utat tört magának a kálvini reformáció és egyre több prédikátor tért át az új tanításra. Ezek közt volt az említett Kopácsi István, Thuri Farkas Pál, Szikszai Fabricius Balázs (ő lett nem régen a pataki iskola rektora) és más kiemelkedő személyiségek, akiknek hatása alatt az 1561-es tarcali zsinaton az ott megjelent lelkészek nagy része a kálvini tanhoz csatlakozott. Mivel az elhunyt Perényi Péter fia, Gábor rendíthetetlenül a lutheranizmus híve maradt, nagyon szigorúan igyekezett birtokain, de főleg Patakon gátat szabni a kálvinizmus terjedésének. Birtokain dolgozó adminisztrátorain keresztül felszólításokkal, a kényszerítés mindenféle eszközével igyekezett megvédeni a lutheri tant az egyre intenzívebben beszivárgó svájci reformáció tanaival szemben. Mivel a tiltás és fenyegetés ellenére a prédikátorok továbbra is a kálvini tan szerint prédikáltak, Perényi úgy döntött, hogy egyszer és mindenkorra választásra bírja a papokat. 1563-ban összehívta a birtokain működő lelképásztorokat és követelte tőlük az ágostai hit elfogadását. Néhány papot sikerült rábírn a fogadalomra, de többségük ellenállt és továbbra is a kálvini hitet vallotta. Mindennek ellenére a kálvini reformáció Zemplén vármegyében csak a Perényiek halála után kezdhetett szabadon terjedni. Perényi Gábor 1567-es halála után már semmi nem állt gátat a kálvini tan elterjedésének és megerősödésének.

A Perényiek mellett Zemplén vármegye északabb területein a reformációt és később magának a kálvini tanoknak a terjedését egy másik arisztokrata család támogatta, a Homonnai Drugethek, közülük is leginkább István, Antal, György és Gábor. Nem ismerjük a reformációs tanok elfogadásának pontos évét, de feltételezzük, hogy ez már a 16. század 30-as éveinek végén megtörtént. Természetesen a Drugethek is előbb a lutheri, majd később a svájci reformációs tanokat fogadták el. Terjedelmes birtokaik központja, Homonna lett a svájci kálvinizmus másik „otthona” észak Zemplénben. Természetesen a Homonnai Drugethek nemcsak közvetlenül birtokaik központjában, de uradalmuk minden részében támogatták a reformáció térhódítását. Legnagyobb érdeme ebben a folyamatban leginkább Drugeth Istvánnak volt, a 16. század felében,⁴ amikor is ő Ungvárról hazaköltözött homonnai birtokára és magával hozta udvari papját, aki már kálvinis-

³ Makkai László: *A kollégium története alapításától 1650-ig*. In. A Sárospataki református kollégium. Budapest, 1981. 17.

⁴ Kónyova Annamária–Kóny Peter: *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16–18. storočí*. Prešov, 2010. 121.

ta prédikátorként hirdette homonnai birtokain az evangéliumot. Homonnán az első ilyen, név szerint is ismert prédikátor Szobránci János volt, aki 1579-ben működött a városban.

A már említett arisztokrata családok mellett a reformáció terjedésére Zemplén vármegyében nagy hatással voltak a Drágffyak, Nádasdyak és más nemesi családok is. Magának a kálvini felekezetnek megalakulásában fontos szerepet játszott Debrecen városa is, mint a magyar kálvinizmus egyik legfontosabb központja.⁵ Így már 1559-ben létrejött a zempléni esperesség, Kopácsi István sárospataki prédikátor vezetése alatt, amely a borsodi, gömöri, abaúji és az utolsóként megalakult ungi esperességgel együtt alkották a Tiszáninneri református egyházmegegyét. Itt viszont le kell rögzíteni az a tény, miszerint a megalakult esperességek nem voltak teljes mértékben területileg azonosak a vármegyékkel. Annak ellenére, hogy Zemplén vármegye nagy részét a zempléni esperességet alkotta, néhány délen fekvő zempléni település az abaúji esperességhez tartozott, az Olyka, illetve Ondava folyók északi, északkeleti partjain elterjedő zempléni községek viszont az ungi esperességhez tartoztak.

A 16. század végére tehát Zemplén vármegye lakossága túlnyomó része református felekezetű volt, de Varannó mezővárosában és a környező településeken evangélikus lakosság is élt, amely nagymértékben szlovák népesség volt.⁶ A zempléni református esperességben ennek a helyzetnek következtében egy unió alakult ki a református és evangélikus hívők közt. 1597-ben a sárospataki zsinat végzése értelmében a zempléni evangélikusok a zempléni református esperesség igazgatása alá tartoztak, viszont az evangélikus gyülekezetek felügyelete a varannói szlovák lelkész hatáskörébe tartozott, aki társ-esperes címet kapott. Tehát felügyelte az evangélikus gyülekezeteket, de maga a zempléni református esperesnek és református zsinatoknak volt alárendelve. Az első ilyen társ-esperes Mednensky András varannói szlovák káplán volt.⁷ A zempléni református-evangélikus unió egészen 1663-ig létezett, amikor is az evangélikus gyülekezeteket a megalakult sáros-zempléni evangélikus esperességhez csatolták.⁸

Hogy pontosan mennyi is volt a zempléni református gyülekezetek körülbelüli száma a 16. század folyamán, sajnos a források hiányossága miatt nem kiderít-

⁵ Papp Klára: Mélius Juhász Péter és a Debrecen-egervölgyi hitvallás. In: Kónya Peter (ed.) *Prvé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Prešov, 1999.

⁶ Az említett evangélikusok főleg Báthory István országbíró birtokain éltek, és ő maga volt az unió megteremtésének kezdeményezője, amit leginkább azzal lehet magyarázni, hogy birtokain rendezni akarta az evangélikus jobbágynak helyzetét, elkerülve ezzel a jövőbeli súrlódásokat a református és evangélikus lakosság közt.

⁷ Dienes Dénes: Református-evangélikus unió Zemplén vármegyében a 16–17. században. In: Kónya Peter (ed.) *Nezameniteľné je dedičstvo otcov*. ACEP X. Prešov, 2009. 173. (továbbiakban Dienes, 2009.)

⁸ Dienes, 2009. 174–175.

hető. Az első egyházlátogatási jegyzőkönyv Zemplén vármegye területéről 1611-ben készült. Eszerint a zempléni és ungi esperesség területén akkortájt 45 református zempléni gyülekezet, és 104 leányegyház működött. Ezek közül 29 gyülekezet 52 leányegyházzal a zempléni esperesség és 16 gyülekezett 52 filiával az ungi esperesség részeként. Mivel ezek az adatok csak a mai Szlovákia területén található községeket vették számba, a református gyülekezetek száma még nagyobb lehetett. Azon kívül még egy másik fontos eseményt sem szabad elfelejteni, ugyanis abban az időben, tehát 1611-ben, amikor is elkészült az első egyházlátogatási jegyzőkönyv, a Drugethek már rekatolizáltak és rohamos rekatolizációs tevékenységbe kezdtek, amely természetesen leginkább észak zempléni birtokaikat érintette. Ezáltal feltételezni lehet, hogy a Drugethek 1609-ben megtörtént konverziója előtti időben még több református gyülekezett működött Zemplén vármegyében.⁹

Drugeth György rekatolizálása után, kis időn belül, már 1612-ben elfoglaltatta Homonna templomát, jezsuitákat hívott a városba és kiűzte onnan Debreceni György református papot, aki 1608–1611 között prédikált Homonnán.¹⁰ Kis idő lefolyása elég volt ahhoz, hogy a valamikor kálvinista központként számon tartott település a rekatolizáció fészke legyen.¹¹ Drugeth György hamar visszatértette katolikus hitre a ruszinok által lakott falvakat, amelyek pravoszláv lakossága amúgy sem volt túlságosan elfogadó a rákényszerített református felekezettel kapcsolatban. Nagyon hatásosnak mutatkozott az ortodox és római katolikus hívek egyesítése unióba. Drugeth György bőkezű támogatását élvezték azok a papok, akik hajlottak egyesülni a római-katolikus egyház igazgatása alatt, de valójában ez az elképzelés csak néhány év múlva valósult meg.¹²

Így hát a 17. század első évtizedében elkezdődött Zemplén területén a rekatolizáció, amely úgy nézett ki, hogy a jezsuiták és Drugeth György tevékenységének köszönhetően hamar nagy sikereket érhet el, már csak azért is, mert Drugeth 1608-ban Zemplén főispáni tiszttét is megkapta. Ambíciói addig mentek, hogy a katolikus körök buzdítására még az erdélyi fejedelmi széket is igyekezett megszerezni. Ennek érdekében szerette volna a zempléni rendek támogatását is megnyerni, de sikertelenül. Ilyen készülődésre maga Bethlen Gábor is „kénytelen

⁹ Drugeth György 1609-ben Pázmány Péter hatása alatt, de politikai ambíciói teljesülését remélve is, rekatolizált. Réz László: *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sátoraljaiújhely, 1899. 87–88. (továbbiakban Réz, 1899.)

¹⁰ Zoványi Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyek mellett*. 125.

¹¹ Réz, 1899.

¹² Ez volt az ungvári unió 1646-ban, amelynek alapján sikerült az ortodox-pravoszláv hitűeket az egyház-igazgatásban egyesíteni a római-katolikus egyház fennhatósága alá. Adam Ján: *Pravoslávni, uniáti a gréckokatolici v procese konfesionalizácie*. In: *Konfesionalizácia na Slovensku v 16–18. storočí*. Prešov, 2010. 192–206.

volt reagálni, így 1615-ben betört Magyarországra, amire tárgyalások kezdődtek ezen összecsapásnak a rendezésére.¹³

Ténylegesen a reformáció terjedését csak Zemplén északi területein sikerült megállítani, ahol a református gyülekezetek nagy része fokozatosan megsemmisült. Viszont Zemplén vármegye területének nagyobb részén folytatódott a megszokott vallási élet, természetesen időről időre háborítva a helyi nemességtől, illetve a császári katonaságtól. 1618-ban a pozsonyi országgyűlés után, ahol természetesen a protestánsok sérelmeit nem hallgatták meg, a katolikus főurak bátorítást kaptak újabb protestánsok elleni cselekedetekre. Így történt, hogy hazatérése után Homonnai Drugeth György elvette a terebesi protestáns parókia földjét, Allaghi Menyhért pedig a pácini és karcsai templomot foglalta el.¹⁴

Az észak zempléni protestánsok helyzete csak a 17. század 20-as éveinek végére, akkor is csak egy kis időre lett jobbá, Bethlen Gábor felkelésének köszönhetően. Mikor Bethlen Gábor katonái 1619-ben elfoglalták Homonnát, a reformátusok csaknem azonnal visszakapták templomukat. Már a következő évben újból református pap, bizonyos Szobránci György tartotta az istentiszteleteket. Nem sokkal utána vette át a homonnai református prédikátor helyét az ismert teológus és a reformáció második generációjának reprezentánsa, Kecskeméti Sánta János. A több teológiai mű és prédikáció szerzőjeként számon tartott Sánta Kecskeméten született.¹⁵ Tanulmányait Debrecenben végezte, de több külföldi egyetemen is megfordult, elsősorban Wittenbergben és Heidelbergben. Hazatérése után, mint prédikátor rövidebb ideig Tokajban, Kállón, Szikszón, 1619-től Ungváron és 1622-től már Homonnán működött. Ungvári és homonnai tartózkodása idején az ungi református esperesség esperesi székét is betöltötte. Homonnán nem sokáig, 1624-ig működött. Onnan Vásárosnaményba ment, ahol egészen haláláig, 1640-ig Lónyai Zsigmond udvari papjaként tevékenykedett.¹⁶

Bethlen Gábor felkelése és azt követően a békeszerződés által időleges Zemplén vármegye hozzácsatolása az Erdélyi Fejedelemséghez lehetővé tette, hogy a homonnai, de természetesen más zempléni református gyülekezet is még néhány évig fennmaradjon. Amikor 1622-ben, a nikolsburgi békeszerződés értelmében a homonnai uradalom visszakerült a Homonnai Drugethek kezébe, a református egyház újabb támadásoknak lett kitéve. Drugeth János kiskorúságig a kas-

¹³ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlés vallásügyi tárgyalásai. 2 kötet.* Budapest, 1891. 105–111. (továbbiakban Zsilinszky, 1891.)

¹⁴ Zsilinszky, 1891. 146.

¹⁵ Legfőbb művei: Három fő és nevezetes esztendő ünnepekre való prédikációk; Fides Jesu ete jesuitarum; Pázmány Péter Kalauzára tizenharmadik könyvére való felelet; A pápisták között és miközöttünk vetelkedésre vettetett három fő artikulusokról; Sámuel próféta második könyvének huszonnegyedik részének prédikációk szerint való magyarázatja. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest, 1977. 302.

¹⁶ Réz, 1899. 72–76.

sai királyi kamara gondoskodott a birtokokról – Gombos István ügyintéző által –, de amikor az ifjú gróf átvette birtokait, szinte azonnal apjához hasonló politikába kezdett. Elsőként igyekezett a homonnai reformátusoktól ismét elvenni a templomukat, akik emiatt a 20-as évek második felében több alkalommal is panasszal fordultak a vármegyéhez, amely elismerte panaszuk jogosultságát. 1628-ban maga Bethlen is a homonnai reformátusok pártjára állt, de sajnos nem sok eredményt ért el, mivel a következő esztendőben meghalt és a hét vármegye, Zemplén is beleértve, visszakerült a királysághoz. A világi pártfogó elvesztése után nagyon gyorsan véget ért a homonnai református gyülekezett létezése. 1630-ban, de lehet még 1629 végén visszatértek a városba a jezsuiták és megkezdték térítő működésüket, amely a református gyülekezett azonnali végét jelentette.¹⁷ Az 1632-ben készült egyházlátogatási jegyzőkönyvben Homonna már nincs is megemlítve, csak a környező néhány kisebb faluban működött református gyülekezet, de azok is nagyon rossz állapotban voltak (Jánosvölgye, Cirókahosszúmező, Udva, Laborcmező).¹⁸

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Bethlen Gábor felkelésének eredményeként, s a nikolsburgi békeszerződésnek köszönhetően Zemplén vármegye északi területein, amelyek a rekatolizált Homonnai Drugeth család tulajdonába voltak, de leginkább Homonnán, még néhány évig fenn tudott maradni a református gyülekezet. Sőt nagy eredménynek lehet mondani, hogy pontosan a Bethlen korszak idején még egy olyan református személyiség is ott tudott működni, mint Kecskeméti Sánta János, aki tevékenységével és irodalmi működésével erősítette a zempléni református egyház színvonalát. A felkelés segítette több más zempléni református gyülekezett újraalakulását és még több évi fennmaradását. Homonna csak egy példája annak a folyamatnak, amely Bethlen Gábor felkelésének eredményeként megvalósult más protestáns településeken, illetve gyülekezetekben is.

¹⁷ Réz, 1899. 72–76.

¹⁸ Fedič Vasil a kol.: *Dejiny Humenného*. Bratislava, 2002. 60.

Bethlen Gábor – a fejedelem és országa

**„BEFOGADÓ ERDÉLY”: ERDÉLYI ÉS KÜLFÖLDI
SZAKEMBEREK A FEJEDELEMSÉG ÉRCBÁNYÁSZATÁBAN
BETHLEN GÁBOR IDEJÉBEN (1613–1629)**

BEVEZETÉS*

Az erdélyi nemesérc-bányászat igazgatási rendszerének kutatása eddig kevés szerepet kapott a magyar történettudományban, így jelenleg igen szűk ismeretanyag áll rendelkezésünkre.¹ Ez alól nem kivétel az egyébiránt kutatási szempontból igen „kedvelt” erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor uralkodása sem. A nemesérc-bányászat igazgatásának teljes megismerése természetesen egy több lépésű folyamat, így ebben a tanulmányban erre a széleskörű kutatási feladatra nem vállalkozhatom, azonban egy adott aspektusból be tudom mutatni a rendszert, jelenlegi kutatási eredményeim segítségével. Az egyik fontos eleme a kutatásnak a bányászatban dolgozó bérlőcsaládok származásának, tevékenységének a feltérképezése. Ezt a részfolyamatot kívánom tanulmányomban röviden felvázolni, egy-egy esettanulmány segítségével. Az egyes családok révén arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy az erdélyi állam valóban birt-e befogadó jelleggel, ha a bányászat témakörét érintjük.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem regnálása idején az erdélyi nemesérc-bányászat területét tágabb értelemben a szatmári bányavidék négy települése (Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya, Láposbánya), a Fehér vármegyei (Zalatna, Abrudbánya, Offenbánya) illetve a Hunyad vármegyei nemesércbányászat települései alkották. A szatmári bányavidék az 1615-ben megkötött nagyszombati egyezményben még a magyar király fennhatósága alá tartozott, ezt az állapotot azonban az 1624. évi bécsi békében megváltoztatták, és így a négy szatmári bányaváros minden tartozékával és jövedelmével együtt átkerült a fejedelem joghatósága alá.²

* A tanulmány az OTKA PD 108877 ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A bányászatról illetve a kormányzattörténetről összefoglaló munkák nem a teljesség igényével I. Zsámboki László: *Az Erdélyi Fejedelemség bányászata*. In. *A magyar bányászat évezredek története*. I. Szerk. Zsámboki László. Bp., 1997. 193–195., (továbbiakban Zsámboki, 1997.) ill. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivataltörténet 1.). Bp., 1946. 495–514. (továbbiakban Ember, 1946.) Bethlen Gábor gazdaságpolitikájára vonatkozó alapvető szakmunka I. Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Kolozsvár, 1992.

² Nagybánya ma: Baia Mare, Felsőbánya ma: Baia Sprie, Kapnikbánya ma: Cavnic, Láposbánya ma: Băița. Mindegyik település: Maramureș, Románia. Zalatna ma: Zlatna, Abrudbánya ma: Abrud, Offenbánya ma: Baia de Arieș. Mindegyik település: Alba, Románia. Az említett állam-

A NEMESÉRC-BÁNYÁSZATTAL FOGLALKOZÓ RENDELETEK, HATÁROZATOK

Bethlen Gábor, a hatalomátvételt követően azonnal elkezdte az erdélyi állam háborús állapotok következtében szétzilált pénzügyeinek és gazdaságának a talpra állítását. A kortárs történetírók gondos, alapos vezetőnek és kiváló gazdának festették le a fejedelmet, a róla kialakult képnek megfelelően járt el akkor, amikor 1613. november 27-én Nagyszébenben fejedelmi rendeletet adott ki az aranybevéltés megszervezése ügyében.³ A rendelet értelmében az Erdélyi Fejedelemség területén kitermelt arany és ezüst beváltását és finomítását kizárólag a kolozsvári bányakamarában lehetett megvalósítani, az intézmény vezetője, Filstich Péter kolozsvári polgár, felügyelete alatt. A fejedelem rendelkezése nyomán Filstich Péter tulajdonképpen az erdélyi nemesérc-bányászat országos hatáskörrel rendelkező „igazgatója” lett. Bethlen Gábor ezzel az intézkedéssel elődje, Báthory Gábor nyomdokaiba lépett, mivel elsőként Báthory Gábor valósította meg az ércbányászat centralizált igazgatását az erdélyi állam történetében. A központosítás elsődleges célja az volt, hogy az adminisztráció hatékonyabbá váljon, valamint a bányászatból és ércbeváltásból származó fiskális jövedelmek növekedjenek.⁴ Bethlen Gábor számára létfontosságú volt, hogy a zilált pénzügyi helyzetet stabilizálja, valamint a korábbi háborús állapotok miatt erősen decentralizált kormányzati rendszert újra központosítsa. A 16. század első felében Erdély területén kizárólag Szebenben működött beváltóhely valamint finomító műhely. A fejedelemség első időszakában ez a szám bővült a nagybányai intézményekkel, azonban az utóbbi egy ingatag helyzettel bíró határvidékeknek számított Báthory Gábor trónra kerülésekor is. Báthory Gábor mellett, hogy támogatta a szatmári bányavárosban működő bányakamarát, Szapolyai János mintáját követve, Kolozsvár városában is felállított egy beváltóhelyet és egy cementező műhelyt. Kolozsvár, mint a Fejedelemség gazdasági és kulturális központja, alkalmas volt a fiskális szempontból kiemelt jelentőséggel bíró ércbeváltás lebonyolítására. Ezt a tendenciát Bethlen Gábor sem törte meg, sőt Kolozsvárt tette meg a nemesérc-bányászat adminisztratív központi székhelyévé. Ebben a döntésében az is motiválta, hogy a nagybányai térség jogi hovatartozása újra kétségessé vált Báthory Gábor halálát követően, így biztosabb bevételi forrást nyújtott a kolozsvári bányászati intézmény.⁵ A központosított

közi szerződéseket Roderich Goss közölte l. *Österreichische Staatsverträge*. Hgg. Gooss, Roderich. Wien, 1911. 444., ill. 602–603.

³ Kraus, Georg: *Erdélyi krónika (1608–1665)*. Bp., 1994. 188. A fejedelem rendeletére l. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VI. (1608–1614) Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1880. 382. (továbbiakban EOE)

⁴ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata (1540–1690)*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivataltörténet 6.) Bp., 1980. 335–336. (továbbiakban Trócsányi, 1980.)

⁵ Huszár Lajos–Pap Ferenc–Winkler Judit: *Erdélyi éremművesség a 16–18. században*. Kolozsvár, 1996. 18–19.

adminisztráció értelmében az összes, erdélyi területen termelést folytató bányásznak a kitermelt ércet tiszta vagy vegyes formában a kolozsvári beváltóhelyen kellett leadnia, itt kapta meg érte a hivatalos árfolyam szerinti összeget, amely megegyezett a mindenkori magyar árfolyammal. A rendelet kimondta, hogy a nemesérc nyers formában történő exportálása tilos, azok a termelők, akik megszegnék a szabályozást, fő és jószágvesztésre ítéelhetők. A különösen szigorú rendelkezésnek a fejedelmi korszakban már volt előzménye. A Báthory korszak rendi országgyűlései folyamatosan foglalkoztak a csempészettel és annak visszaszorítására a fejedelmek állandó jelleggel adtak ki rendeleteket, azonban a határ menti illegális kereskedelem virágzott. Ennél fogva Bethlen Gábor elődjei rendelkezéseit megszigorítva, már nem csak vagyonek Kobzásra ítélte a csempészeket, hanem a halálbüntetést is kilátásba helyezte.⁶

Bethlen Gábor a gazdaság élénkítése illetve a külföldi bányászati szakemberek Erdélybe „csábítása” érdekében 1615-ben lazított az érc kitermelés jogi keretein. A fejedelmi rendelet alapján azok a bányászok, valamint olvasztói ismerettel rendelkező szakemberek, akik a Fejedelemség területén kívántak ércet kitermelni, valamint ércbányát nyitni, bizonyos feltételek mellett szabadon végezheték a tevékenységüket. Bethlen Gábor ezt a kiváltságot nemcsak az erdélyi születésű, és ott lakó szakemberekre terjesztette ki, hanem a magyar területről illetve egyéb európai országból származó bányászokra is. A fejedelem rendeletében külön megemlékezett az akkoriban Erdélyben tevékenykedő bányászati szakemberekről.⁷ Köztük volt Kéméndi Várad János, a gyulafehérvári fejedelmi javak provizorja, Krakker György és Verebély Mihály, akik Hunyad vármegye területén bírták a topliczai és csertési arany illetve ezüsbányákat, és Gerhard Lisbona, a belső-szolnoki Oláhláposon található ezüsbányák prefektusa. A rendeletben megnevezett bányászok származását tekintve igen vegyes képet kaphatunk. Kéméndi Várad János valószínűleg erdélyi születésű volt, sajnos Verebély Mihály személyével kapcsolatban a kutatás jelenleg még nem rendelkezik elegendő információval. Krakker György és Gerhard Lisbona munkássága azonban már jobban dokumentált. Krakker György úgynevezett „második generációs bevándorló” volt, minden valószínűség szerint az édesapja, idősebb Krakker György Krakóból költözött át az Erdélyi Fejedelemség területére. Gerhard Lisbona 1601-től kezdve élt magyar területen, 1614-ig Nagybányán, utána 1618-ban bekövetkezett haláláig pedig Zalatnán, így ő „első generációs bevándorlónak” tekinthető. Bethlen Gábor tudatosan törekedett arra, hogy olyan szakemberek kapjanak befolyásos pozíciót az ércbányászat igazgatásában, akik már elég szorosan kötődtek az erdélyi államhoz. Emellett fontosnak tartotta azt is, hogy olyan feltételek legyenek biztosítva az erdélyi ércbányászatban, amelyek megfelelő munkakörülmé-

⁶ EOE, VI. 1880. 382. A korábbi rendeletekre I. EOE, III. 1877. 217.

⁷ *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 434–435. (továbbiakban Wenzel, 1880.)

nyeket jelentenek azoknak a külföldi származású szakembereknek, akik eddig nem vettek részt a termelésben, és mint „*homines novi*” jelentek meg a Fejedelemség gazdasági életében. A fejedelem szerint égető szükség volt arra, hogy a naprakész tudásukat és tapasztalatukat átadván az erdélyi ércbányászat technikai színvonala és termelési mutatói elérjék a nyugat-európai átlagot.

A rendeletben meghatározott termelési szabadság lényege az volt, hogy mind a fiskális birtokokon, mind magánterületen, szabadon lehetett bányát művelni, ércet kitermelni (ide tartozott az arany, ezüst, réz, ólom és a higany), új telérek után kutatni, valamint a már meglévő régi lelőhelyeket felújítani. A termelési szabadságot három pontban szabályozta a fejedelmi rendelet, az első pont értelmében minden kibányászott ezüst és arany mennyiség 1/8 részét kötelezően be kellett szolgáltatni a termelőknek a központi bányakamarába, amely Kolozsvárott székelt. A bevett ércért a bányakamara vezetőjének, Filstich Péternek, a megszabott árfolyamnak megfelelően kellett fizetnie. A második pont a régi, elhagyott bányák újrainyitásával és az új telérek felkutatásával foglalkozott. Eszerint aki egy régi bányát renovál, illetve új érclelőhelyet fedez fel, egy évig a termelés elindításától kezdve mentesül a köteles nyolcad beadása alól, így az esetleges hiteleket tudja törleszteni, a bánya üzemeltetéséhez szükséges épületeket bővíteni, fejleszteni. További engedmény volt a termelők számára, hogy mentesültek a katonai szolgálat alól, azonban kötelesek voltak maguk helyett állítani a feladatra megfelelő embereket, nekik pedig a háborús helyzet alatt is az érceltermeléssel kellett foglalkozniuk, nem hagyhatták el a területet. A záró passzus kihangsúlyozza, hogy a fejedelem tisztviselőinek, a vármegyék, egyéb közigazgatási egységek vezetőinek nem szabad munkájukban háborgatni a bányászokat, sem családjukat, valamint a magisztrátusoknak fel kell lépniük haladéktalanul a kihágásokkal szemben. A rendeletben megfogalmazott kiváltságok és mentességek a bányászok örökösire is érvényesek, ha a Fejedelemség területén maradnak ércet kitermelni.⁸

Az 1615. évi fejedelmi rendeletet *Wenzel Gusztáv* közölte 1880-ban kiadott nagy ívű bányászati munkájában, a rendelet ismertetése kapcsán röviden kitérnék az erdélyi nemesérc-bányászat igazgatásáról alkotott véleményére. A fejedelemség korabeli ércbányászat történetét két nagy kronológiai egységre osztotta, a két időszak közötti határvonal véleménye szerint Bethlen Gábor trónra lépése volt. A Báthory korszakban végig ziláltság jellemezte a nemesérc-bányászat helyzetét, a bérleti rendszer nem volt megfelelő a fejedelmi kincstár és a helyi lakosok számára, a bérlőcsaládok rablógazdálkodást folytattak a bányásztelepüléseken, a bérleti díjat nem fizették be kellő rendszerességgel a kincstárba. A bérbeadás elavult módszer volt, és inkább kárt okozott, mint hasznot. Wenzel szerint Bethlen Gábor uralkodásával ez a helyzet gyökeresen megváltozott, mivel a fejedelem gondos gazdaként bánt a bányászattal, és a jogi keretek átalakításával kívánta

⁸ Wenzel, 1880. 435.

jobbítani bányászok helyzetét, és egyben növelni a termelési mutatókat.⁹ Wenzel Gusztáv megállapításai csak részben fedik a valóságot, a kutatás jelenlegi állása szerint Bethlen Gábor uralkodása a nemesérc-bányászat szempontjából nem jelentett olyan éles cezúrát, mint ahogy azt Wenzel vélte. A 16. század második felében jelentkező szerkezeti gondok, a mélyműveléssel járó nehézségek (leginkább a talajvíz kérdése) a 17. század első felében is fennmaradtak, erre igen értékes bizonyítékok a korabeli kamarai bizottságok számára kiadott utasítások. Az itt megfogalmazott problémák már a 16. század közepén kiadott útmutatásokban is fellelhetők (pl.: az 1553. évi instrukció Werner György és Bornemisza Pál számára).¹⁰ Báthory István és utódai hasonló gonddal igyekeztek fejleszteni a bányászatot az erdélyi állam területén, mint később Bethlen Gábor, és az utolsó Báthory fejedelem, Gábor tudatosan törekedett egy központilag irányított nemesérc-bányászat megszervezésére. Az erdélyi államnak kialakulásából fakadóan és sajátos geopolitikai helyzete miatt elsődleges feladata a jól működő hadi szervezet felépítése és fenntartása volt. A Fejedelemség kormányzati szempontból alacsonyabb fejlettségi rátával rendelkezett, mint például a Magyar Királyság, ennek ellenére igen hatékony igazgatási struktúra alakult ki ebben az időszakban. Széles körben ismert, hogy egyetlen központi kormány szerv volt Erdély területén, a késő középkori gyökerekkel rendelkező fejedelmi kancellária, amely megosztott a kincstári területen a fejedelmi praefectussal, a jogkörök több esetben fedték egymást, így az igazgatás paralel módon zajlott. Ide tartozott a nemesérc-bányászat igazgatása és felügyelete is. A fennmaradt levéltári források alapján kimondható, hogy a bérleti rendszer alkalmazása korántsem volt anakronisztikus a 17. század első felében, a bányászattal foglalkozó bérlőcsaládok nagy száma és egymástól igen eltérő társadalmi helyzete is bizonyítja ezt.¹¹ Bethlen Gábor ugyanahhoz a „recepthez” nyúlt, mint elődei, a legfontosabb bányákat bérlőknek adta ki, sőt több esetben, ahogy később látni fogjuk, Báthory Gábor tisztviselőit meghagyta bizonyos bányászati kulcspozíciókban (Filstich Péter, Gerhard Lisbona). Bethlen Gáborhoz köti a kutatás a fejedelemség-kori sajátos centralizáció kiteljesítését is, az első lépéseket Báthory Gábor tette meg a központosítás felé, a hozzá hű politikai és gazdasági elit kialakításával.¹² Bethlen Gábor, mint reálpolitikus, nem szakított minden területen radikálisan elődje politikájával és módszereivel, bizonyos területeken követte azt.

Az 1615. évi fejedelmi rendeletet az 1618. évi országgyűlés megerősítette, illetve a fejedelem propozíciói alapján újabb határozatokat hoztak a három náción

⁹ Wenzel, 1880. 225–229.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn (továbbiakban ÖStA HKA HFU) Konv. Dezember fol. 453–466.

¹¹ Trócsányi, 1980. 416–417.

¹² Horn Ildikó: Báthory Gábor belpolitikája. In. *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára. Debrecen, 2009. 133–153.

képviselői az ércbányászattal kapcsolatban.¹³ Bethlen Gábor az irányú törekvése, hogy a bányászatból származó fiskális jövedelmet megnövelje, kidomborodik az elfogadott artikulusokból. A legfontosabb problémát, amellyel az 1613. évi rendelet is foglalkozott, az érc illegális kicsempészése és a beváltó helyek kieső bevételei jelentették. A rendi országgyűlés határozata értelmében továbbra is szigorúan tilos volt az arany és ezüst kivitele az országból, bármilyen formában. Az országban gyakran megforduló „görög” kereskedőknek nem volt szabad értékes pénzérmmel (ezüst-tallér, arany-dukát) fizetni, ha pedig ez mégis megtörtént, a kereskedőknek fel kellett váltaniuk ezeket az érmeket, mielőtt elhagyták volna a Fejedelemség területét.¹⁴ A „görög” kereskedők komoly befolyással bírtak az erdélyi pénzügyi és gazdasági folyamatokra, a termelők az alacsony központi beváltási ár miatt nekik adták el illegálisan a kitermelt ércet, mert így gyorsabban és jobb áron túl tudtak adni a nyers ércen. Ezért próbálta meg Bethlen Gábor újonfent megreformálni a beváltóhelyek és cementező művek működését, hogy megfelelő alternatívát nyújtsanak a bányászok számára, megérje nekik inkább a törvényes metódust választani. Így a rendek bevették az országgyűlési határozatok sorába az 1615. évi fejedelmi rendeletet, külön kihangsúlyozva azt a passzust, hogy a kitermelés mind a fejedelmi, mind a magán birtokon megengedett, a birtokossal való megállapodás után. Ugyanitt felszólították Hans Lisbonát, a zalatnai bányaprefektust, hogy adjon ki egy kötelezvényt arról, miszerint a külföldi bányászok szabadon munkálkodhatnak az állam egész területén, és ezért nem lesz semmiféle bántódásuk. Ennek alapján két következtetést lehet levonni, elsőként az 1615-ben kiadott rendeletben megfogalmazott szabadság sok erdélyi érdekeit sértette, köztük a nagyobb termelőkét, így megpróbálták az újonnan idegen földről érkezett termelőket kiszorítani a piacról. Ez azonban ellentmondott annak a fejedelmi törekvésnek, hogy a jogi keretek lazítása révén több termelő jelenjen meg az ércbányászatban, ezáltal egy egészséges versenyt teremtve, a bányászat fejlődésnek induljon Erdélyben. A második, fontos következtetés Hans Lisbona személyére és az általa betöltött prefektusi posztra vonatkozik. A szöveg alapján egyértelmű, hogy Gerhard Lisbona fia komoly befolyással rendelkezett a korabeli nemesérc-bányászat igazgatásában, amely nemcsak a zalatnai prefektusi tisztségéből, hanem a bányabérlő család jelentőségéből is adódott. Zalatnának a bányászati igazgatásban betöltött központi szerepe a középkorban alakult ki, és a kora újkorban is megmaradt, Hans Lisbona hasonlóan apjához, országos hatáskö-

¹³ EOE, VII. 1881. 476–481.

¹⁴ A „görög” kereskedő kifejezés a korban a rác, bosnyák és albán kereskedőket jelentette, akik oszmán alattvalóként legnagyobb részt a Porta felé szállították a jó minőségű erdélyi nemesércet, amellyel megkárosították az erdélyi fiskust. Az erdélyi államnak létfontosságú volt, hogy elegendő mennyiségű arannyal rendelkezzen, hiszen az ebből vert érmeket fogadta el a Porta, mint az éves adó fizető eszközeit. I. *Erdély története II. (1606–1830)*. Szerk. Makkai László, Szász Zoltán. Bp., 1988. 324–326.

rú vezető volt, annyi volt a különbség, hogy őt a fejedelem nem nevezte külön ki erre a tisztségre, a zalatnai prefektusi címmel valószínűleg ez a jogkör együtt járt.¹⁵

Az érc gyorsabb feldolgozása és értékének pontosabb megállapítása érdekében az országgyűlés elrendelte, hogy a nagyszebeni cementező műhelyben és pénzverdében két fejedelmi kémlelész kell kinevezni.¹⁶ A két kémlelész feladata, hogy a beadott ércet gyorsan és pontosan próbálják meg, azaz állapítsák meg az értékét, majd ezután azonnal fizessék ki a termelőnek a beadott ércért az árfolyam alapján megállapított pénzösszeget, a bányászokat ne várokoztassák, mert a legtöbbjüknek nincs lehetősége megvárni, amíg elegendő érc gyűlik össze ahhoz, hogy be lehessen indítani a tisztító műhely eszközeit. Így ha nem adják nekik időben oda a pénzt, akkor inkább az egyszerűbb utat válasszák, azaz eladják a csempészeknek. A kincstárnak az a legfőbb érdeke, hogy minél több termelő menjen a hivatalos beváltóhelyekre, és minél több ércet adjon be, és ebből a növekvő mennyiségből több értékes érmét lehet verni. A kémlelész feladata volt a tisztviselők ellenőrzése, nehogy az esetleges visszaélések elrettentsék a termelőket az érc leadásától.¹⁷

EURÓPAI ÉS ERDÉLYI BÁNYÁSZATI SZAKEMBEREK

EURÓPAI SZAKEMBEREK

Az Erdélyi Fejedelemséghez Bethlen Gábor uralkodása alatt négy nemesérc-bányászattal foglalkozó terület tartozott. Az Alsó-magyarországi bányavárosok (Besztercebánya, Selmechánya, Körmöcbánya) ideiglenesen, a felvidéki hadjáratok idején, a szatmári bányavidék 1619 után, a két erdélyi rész pedig uralkodása elejétől fogva.¹⁸ A szatmári bányavidék, valamint a szorosabban vett erdélyi nemesérc-bányászat igazgatásában három nyugat és közép-európai származással rendelkező bérlőcsalád vett tevékenyen részt. Elsőként a szatmári bányavidéken dolgozó Herberstein és Lisbona családdal foglalkoznak.

A szatmári bányavidék korabeli történetében fontos fordulópontot jelentett, amikor Bethlen Gábor az első felvidéki hadjárata alkalmával (1619) újra a Fejedelemséghez csatolta a négy bányásztelepülést. A fejedelem ez után elküldte Jezernyczky János kincstári számvevőt, mint fejedelmi biztost, hogy vizsgálja

¹⁵ Wenzel, 1880. 124–136.

¹⁶ Vö. Ember, 1946. 344–355.

¹⁷ A nagyszebeni cementező műhelyt és a pénzverdét a 17. század elején évente kétszer indították be, félévente gyűlt össze ehhez megfelelő mennyiségű érc. A működés alacsony rátáját nem feltétlenül az alacsony termelési mutatók okozták, inkább a virágzó csempészet. I. EOE, VII. 1881. 476–481.

¹⁸ Zsámboki, 1997. 193–195.

meg a szatmári ércbányák helyzetét. A jelentés valószínűleg nem maradt fenn, azonban az 1620. május 9-én, Kassán kelt szerződésből levonhatunk a tartalmára vonatkozóan következtetéseket. Ezt a szerződést a fejedelem kötötte a nagybányai polgárokkal, a kontraktus értelmében a nagybányai városvezetés egy évre bérbe kapta a kincstári tárót (Nagyverem), a pénzverő házat valamint a bányakamarát.¹⁹ Az indoklás szerint a korábbi bérlő, ifjabb Felician von Herberstein nem vezette jól a bányászatot, munkáját a rombolás és az elhanyagoltság jellemezte, ezért a következő kondíciók alapján bérelhette az intézményeket és a bányát a városi szenátus. Az éves bérlési díj 2000 tallér volt, ezt két részletben kellett befizetni a kincstárba, a bérleményhez tartozó épületeket, eszközöket, olvasztókat, kohókat a bérlőknek kellett megjavítaniuk, majd saját költségükön fenntartaniuk. A beváltott érc 2/3 részével kellett elszámolniuk, az ércbeváltás folyamatóról rendszeres feljegyzéseket kellett vezetniük. A termelést a helyi termelők közül kiválasztott gondnokoknak kellett felügyelniük, hogy a fejedelmi kincstár ne szenvedjen kárt. Engedélyt kaptak arra, hogy a munkásaik élelmiszer, illetve egyéb szükségleteit a kövári, valamint a szamosújvári uradalom segítségével elégték ki, tisztos haszon ellenében eladhatták saját termékeiket a rendszeres városi piacon. A szerződés záró részében a fejedelem kiemelte, hogy a nagybányai polgárok tartsák be a feltételeket, mert az esetleges visszaélések a szerződés egyoldalú felbontását vonhatják maguk után, az ellenőrzés feladatát a kincstári számvevő kapta meg. Az egyes épületek, művek építéséhez szükséges anyagok beszerzéséről egyeztetniük kellett a fejedelmi kancelláriával, az építkezés menetét a kancellária által kiküldött biztosnak kellett felügyelnie. A fejedelem külön felhívta arra a nagybányai polgárok figyelmét, hogy okosan és takarékosan bánjanak rájuk bízott javakkal, és megfontolt döntéseket hozzanak.²⁰ Ezzel a szerződéssel lezárult a második Herberstein korszak is Nagybányán, amely 1614 nyarán kezdődött. A Herberstein birtokok elhúzódoó restitúciója után (1610–1614) ifjabb Felician von Herberstein újra elkezdhette a termelést atyja nyomdokain a szatmári bányákban.²¹ Viszonya végig igen feszült volt a nagybányai vá-

¹⁹ A kincstári számvevők általában a hivatalnok-értelmiségből kerültek ki, és a hatósági rangsor alapján kezdték el pályájukat, a fejedelmi praefectusnak voltak alá rendelve, így foglalkozhattak bányászati ügyekkel is. Jezernyczky János a kincstári számvevőség előtt, mint görgényi udvarbíró dolgozott. I. Trócsányi, 1980. 329. Szerződést I. Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak (F szekció) Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára Erdélyi fejedelmi kancellária Libri Regii (továbbiakban MNL OL F1 LR) 12. kötet fol. 165–166.

²⁰ MNL OL F1 LR uo.

²¹ Az első Herberstein időszak Nagybányán 1581 és 1597 között tartott, 1597-ben vette el a bérlési jogot Friedrich von Herbersteintől Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem. I. Legújabbban Mátyás-Rausch Petra: Thurzó György nádor szerepe a szatmári Herberstein birtokok restitúciójában (1610–1615). In: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára, Püski Levente. (Speculum Historiae Debreceniense 12.) Debrecen, 2013. 95–115. (továbbiakban Mátyás-Rausch, 2013.)

rosvezetéssel, a választott testület tagjai többször fordultak a Szepesi Kamarához sérelmeik miatt. Az állandó konfliktus-helyzet oka abban keresendő, hogy a bányabérlő és a városvezetés érdekei ellentétesek voltak. A bányabérlő számára fontos volt, hogy széles klientúrát alakítson ki a térségben, minél több, jó minőségű ércet tartalmazó bánya legyen a kezében. A városvezetés ebben a terjeszkedésben a város érdekérvényesítésének és privilégiumainak megsértését látta, és azt sem tudta elfogadni, hogy a bérlő saját maga által termelt javakkal látta el a munkásait, a saját üzleteiben. Így a nagybányai polgárok komoly károkat szenvedtek, főleg a kereskedelem területén. A legélesebb vitákat a bíraskodási jog gyakorlása váltotta ki, a bérlő és a városvezetés is magának vallotta ezt, volt olyan eset, hogy bosszúból egymás foglyait engedték szabadon. Ennek az áldatlan állapotnak vetett véget Bethlen Gábor, amikor 1620-ban a nagybányai polgárok javára döntött.

A stájer főrend tagjaként számon tartott Herberstein család és a németalföldi polgári származású kereskedő Lisbona család története és szatmári tevékenysége szorosan összekapcsolódik. Ugyanis 1600 augusztusában Gerhard Lisbona vásárolta meg a szatmári Herberstein birtokokat ifjabb Felician bátyjától, Friedrich-től. Bátyja halála után a nagykorúvá lett Felician pert indított Lisbona ellen, és 1614-ben visszakapta családi örökségét, Gerhard Lisbona ezt a pozícióvesztést a saját hasznára fordította, jöllehet a szatmári térségben a befolyása jelentősen csökkent, azonban a szorosabban vett erdélyi nemesérc-bányászat irányításában fokozatosan nőtt. A Báthory korszak első felében igen erős volt a stájer és egyben főúri „vonal”, miszerint két ebből a körből származó család is jelen volt a szatmári régióban. Az első a Herberstein család két generációja (idősebb Felician, két fia Rajmund és Friedrich), a második meg a Wagen család egyik tagja Georg Wagen von Wagnsperg, ő volt 1601 és 1603 között Gerhard Lisbona társa a nagybányai bérletben.²² A tizenöt éves háború ideje alatt a korábban megfigyelt tendencia fokozatosan megváltozott, és a vezetést a polgári származású, bár nyugat-európai gyökerekkel rendelkező Lisbona család vette át. A „dinasztiaalapító” Gerhard Lisbona Báthory Gábor szolgálatába szegődött, és híven szolgálta a fejedelmet annak haláláig. Bethlen Gábor, felismerve a bérlő érdemeit, szakmai tapasztalatait tovább alkalmazta Gerhard Lisbonát, tudatosan növelve az erdélyi nemesérc-bányászat igazgatásában a polgári származású bányászati szakemberek arányát. A fejedelem célkitűzéseinek sokkal inkább megfelelt az a gazdasági kapcsolat, amelyet a Lisbona család tartott fenn az egyik legjelentősebb dél-német város, Nürnberg patrícius családjaival; mint a Herberstein familia királyságbeli összeköttetései. Jöllehet rendezni kívánta az erdélyi állam és a Magyar Királyság közötti kapcsolatot, azonban politikailag kockázatosnak vélte, hogy az erdélyi–magyar határon fekvő szatmári bányavidék irányítását a Herberstein örö-

²² Mátyás-Rausch, 2013. 100–101.

kösökre hagyja.²³ Gerhard Lisbona kereskedelmi kapcsolata Nürnberg városával minden bizonnyal akkor alakult ki, amikor Antwerpenben dolgozott, mint posztó-kereskedő és paszománykészítő. A németalföldi kereskedelmi központ és a dél-német város közötti élénk kereskedelmi nexus széles körben ismert, mindkét város érdekelt volt többek között a Magyar Királyság területéről származó réz kereskedelmében.²⁴ 1585-ben, miután Párma hercege elfoglalta Antwerpent, Gerhard Lisbona Krakkóba költözött, a dél-német területtel folytatott kereskedelmi és hitelezési tevékenysége ezek után is fennmaradt, ezt bizonyítja, hogy az egyik nürnbergi nagykereskedő faktora, az ugyancsak nürnbergi Benedict Ammon több alkalommal is tárgyalt a már nagybányai bérlőként tevékenykedő Lisbonával 1597 és 1605 között. A fennmaradt iratokból az derül ki, hogy Gerhard Lisbona hitelt vett fel ez egyik nürnbergi patríciumtól, a hitel ellenében lekötötte több livóniai és poroszországi birtokát, és miután az terület a svéd-lengyel konfliktus helyszínévé lett, a szatmári birtokait kötötte le.²⁵ A kötelezvény sajnos nem nevezte meg azt a nürnbergi kereskedőt, akitől Gerhard Lisbona kölcsönt vett fel, kizárólag Benedict Ammon neve szerepel az iratban, az ő szerepe azonban minden bizonnyal a közvetítés volt, családja a források szerint a 16. század második felében nem rendelkezett már akkora befolyással és anyagi háttérrel, hogy egy ilyen nagymérvű üzleti vállalkozásba bele tudjon fogni.²⁶ A kutatás jelenlegi állása szerint azt lehet felté-

²³ Az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság közötti tárgyalássorozatra nem a teljesség igényével. Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). = *Századok*, 2011. 4. sz. 877–914.

²⁴ A rézkereskedelemre nem a teljesség igényével. l. Stadtarchiv Nürnberg (továbbiakban StadtAN) Ratskanzlei (B11) Nr. 1004. Antwerpen gazdasági jelentőségére nem a teljesség igényével. l. *Das Kaufmannsnotizbuch des Matthäus Schwarz aus Augsburg von 1548*. Hgg. Ekkehard, Westermann – Denzel, Markus. (Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte N. 215.) Stuttgart, 2011. 101–111. és 164–177. A témára vonatkozó kutatásaimat az ifjúsági Humboldt ösztöndíj keretén belül valósítottam meg 2013-ban.

²⁵ Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv Alte Hofkammer Ungarisches Münz- und Bergwesen (továbbiakban ÖStA HKA MBW) RN8 (1605–1607) fol. 1–8.; A Wasa dinasztia két tagja, IX. Károly svéd király és III. Zsigmond lengyel király közötti háborúskodás 1601-ben tört ki. A svéd király, miután megszilárdította a hatalmát, azzal kívánta megjutalmazni a hű alattvalóit, hogy az ütközőzónának számító Livóniában adományoz nekik birtokokat. A kirobant fegyveres konfliktus harminc éven keresztül húzódott, ez az esemény sodorta el Lisbona birtokait is. l. Davies, Norman: *Lengyelország története*. Bp., 2006. 358–359.

²⁶ Az első Ammont 1286-ban választották be a kis tanácsba. 1357 és 1381 között négy Ammon volt a kis tanács tagja, s az utolsó feljegyzett családtag, Fritz Ammon, a 14. század végén a polgármesteri tisztet is betöltötte. Ezek után a család már nem játszott jelentős politikai szerepet, az 1521-ből származó jegyzékben már nem is szerepelt a nevük. l. StadtAN Genealogische Papiere und kleinere Erwerbungen (E1) 25 Familie Ammon 1. fol. 1–13. illetve *Rat und Patriziat in Nürnberg. Die Herrschaft der Ratsgeschlechter vom 13. bis zum 18. Jahrhundert*. Hgg. Peter Fleischmann. (Nürnberger Forschungen 31/2.) Nürnberg, 2009. 1–5.

telezni, hogy a komoly krakkói érdekeltséggel is rendelkező Holzschuher családdal állt pénzügyi kapcsolatban Gerhard Lisbona.²⁷

A fejedelem bizalmát mutatja Gerhard Lisbona és két fia (Hans, Heinrich) által betöltött tisztségek sora. Gerhard Lisbona 1615 és 1617 között töltötte be a zalatnai prefektusi tiszteletet, ahogy ezt egy, a fejedelemhez intézett kérvénye is bizonyítja.²⁸ A zalatnai prefektus, más elnevezéssel kamaraispán irányította a Fehér vármegyei nemesércbányászatot, komplex feladatkört töltött be, miszerint bíráskodási, udvarbírói, a bányászattal kapcsolatos adminisztrációs, és technikai feladatokat kellett ellátnia. Zalatnán volt ércebeváltó hely, illetve itt végezték a beadott érc finomítását is, emellett még Abrudbányán is működött egy aranybeaváltó (auri campor).²⁹ Ez a befolyásos tisztség komoly felelősséggel és anyagi ráfordítással is járt a bérlő számára. A Bethlen Gáborhoz intézett kérelem szerint Gerhard Lisbonának még Báthory Gábor inskribált egy Belső-Szolnok vármegyében található román lakosságú falut, Györgyfalvát, 3000 forint ellenében.³⁰ A falut egészen 1615-ig háborítatlanul bírta a bányabérlő, ekkor azonban Bethlen Gábor fiskális uradalomnak minősítette Györgyfalvát és a szamosújvári uradalomhoz csatolta. Ez a lépés a zalatnai prefektusnak komoly anyagi hátrányt jelentett, mivel – ahogy magyar nyelvű kérvényében írta – az ebből a faluból származó jövedelem is jelentősen hozzájárult a zalatnai bányák eredményes műveléséhez.³¹ A komoly veszteség után is szorgalmasan művelte a bányákat, igazgatta az ércebeváltást, azonban szűkös anyagi helyzete miatt csak 9 hónapig tudta zavartalanul végezni, utána kolozsvári hitelezőkhöz kellett fordulnia, akiknek a várható két mázsa mennyiségű aranyat előre lekötötte kölcsön fejében, azonban az elvesztett birtok révén kiesett jövedelem miatt nem tudta kifizetni időben a hitelezőket, akik végül a fejedelemhez fordultak, és a kölcsön azonnali visszafizetését követelték. Gerhard Lisbona pedig azért írt a fejedelemnek, hogy védje meg a hitelezőkkel szemben, tanúsítsa, hogy ő tényleg nem tud fizetni, és ha lehet, akkor adja vissza az elvesztett birtokot, vagy adjon helyette neki egy másik falut, végső esetben

²⁷ A témára nem a teljesség igényével l. Leszek Belzyt: Nürnberger Kaufleute, Handwerker und Künstler in Kraukau. In. *Nürnberg- Europäische Stadt in Mittelalter und Neuzeit*. Hgg. Helmut Neuhaus. (Nürnberger Forschungen 29). Nürnberg, 2000. 249–263.

²⁸ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca Colecția generală (továbbiakban RNL CG) Nr. 425.

²⁹ Wenzel, 1880. 225–229.

³⁰ Az Erdélyi Fejedelemség területén a fejedelem fiskális jószágot nem adományozhatott el, csak ideiglenes zálogként adhatta híveinek, ezt hívták ún. inskribálásnak. l. Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Kolozsvár, 2012. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 274.) 126–127.

³¹ Bethlen Gábor hatalomra kerülése után az 1615. évi kolozsvári országgyűlésen a rendek megszavazták a kilencedik artikulust, miszerint a fiskális birtokok adományozását 1588-ig visszamenően felül kell vizsgálni, indokolt esetben a birtokokat meglehetősen újabb zálogösszegek fejében. l. EOE, 1881. VII. 281–282.

pedig fizesse vissza neki az inskribálás összegét, mert akkor ki tudná fizetni a hiteltelzőket. Megkérte a fejedelmet, hogy ha meg szeretne bizonyosodni a valódi helyzetéről, küldje ki Zalatnára Jerzenyiczky János kincstári számvevőt, hogy mérje fel az anyagai körülményeit, a jelenlegi termelési eredményeket.³² Az ügy folytatásáról nem maradt fenn adat, csak annyi bizonyos, hogy 1617-ig Gerhard Lisbona maradt a zalatnai kamaraispán, őt ifjabb Krakker György követte a tisztségben, róla a későbbiekben lesz szó. Annak ellenére, hogy Gerhard Lisbona igen sanyarúnak festi le családjá helyzetét a fenti kérelemben, két fia apjukhoz hasonlóan rendkívül jól tudott boldogulni, és szinte az összes jelentősebb bányászati pozíciót betöltötte. Hans Lisbona elsőként 1618 és 1619 között volt zalatnai prefektus, míg Heinrich ebben az időszakban a körösbányai rézbányákat igazgatta. Ezt egy 1619. március 20-án kelt adománylevél bizonyítja. Eszerint Bethlen Gábor Hans, Heinrich és Reinold Lisbonának adományozta a Magura nevű falut, amely a kővári kerület területén feküdt, és korábban a Kapnikbányához tartozó 15 falu részét képezte.³³ A Közép-Szolnok vármegyei falut hűséges szolgálataikért kapták meg, a hozzátartozó legelőkkel, szántókkal és kisebb szőlőbirtokokkal és azokból származó jövedelemmel együtt, tovább örökíthették leszármazottaiknak.³⁴ Reinold Lisbona személyével kapcsolatos kérdéseket az 1619. július 12-én kelt szerződés tisztázza, a családi kapcsolatokat is lehet ennek az iratnak a segítségével pontosítani. A szerződést Belső-Szolnok vármegye szolgabírájának jelenlétében kötötte egyfelől Gerhard Lisbona özvegye, Hak Ágota és két fia, Hans, Heinrich Lisbona, másfelől pedig Reinold Lisbona. A szöveg nem fogalmaz pontosan, azonban nagyon valószínű, hogy Hans és Heinrich Lisbona Gerhard Lisbona fogadott fiai voltak, azaz Hak Ágota első házasságából születtek, míg Reinold Lisbona volt Gerhard édesfia, a bérlő első házasságából. Ha a feltevés igaz, akkor a kutatás további feladata az, hogy megpróbálja feltárni: Gerhard Lisbona saját fia milyen szerepet töltött be apja vállalkozásában? Annyi bizonyos, hogy ő is Erdélyben élt.³⁵ A szerződésben arról egyeztek meg a felek, hogy az elhunyt családfe után maradt tartozás fejében, amelyet Dóczy András főkapitány több ízben már követelt a családtól, Hak Ágota és két fia leköti a Doboka vármegyében található Árokalja birtokot Reinold Lisbonának. Reinold Lisbona kifizetett 300 forintot dukátban és dénárban a mostohaanyjának és mostohaapjának, illetve átadott nekik egy arany diadémot, amelyet még Gerhard Lisbona zálogosított el korábban Nagyszebenben, egy bizonyos Lucsy Mihálynak, Reinold

³² RNL CG Nr. 425.

³³ *Báthory Zsigmond királyi könyvei (1582–1602)*. I. Szerk. Jakó Zsigmond. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi történelmi adatok, VII. 3.) 432–434. (továbbiakban Báthory Zsigmond királyi könyvei, 2005.)

³⁴ MNL OL F1 LR 12. k. fől. 99–100.

³⁵ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca, Fond Familial Kemény de Csombord VII. 482.

váltotta ezt ki, az értéke ugyancsak 300 forint volt. Az összesen 600 forintért cserébe megkapta a birtokot minden tartozékával és jövedelmével együtt. Abban az esetben, ha Hans vagy Heinrich, illetve az örökösök ki szeretnék váltani a birtokot, akkor Reinoldnak, vagy az örökösöknek kellene összesen 1200 forintot fizetniük a kiváltásáért. Ha azonban úgy döntenek, hogy a birtokról végérvényesen lemondanak, akkor Reinoldnak kell még fizetnie a 600 forinton felül 100 forintot, és így tovább örökítheti leszármazottainak.³⁶ A szerződéskötést követően Hans Lisbona háttérbe vonult, a következő megbízatást már Brandenburgi Katalintól kapta 1630-ban, ekkor újra ő lett a zalatnai kamaraispán.³⁷ Ezzel Heinrich karrierje magasan felívelt, ő volt 1622 és 1625 között a zalatnai prefektus, ezt követően pedig 1528-ban a nagybányai pénzverde felügyelői tisztjét töltötte be.³⁸ Heinrich és Hans Lisbona az alábbi tisztség-lista alapján igen sikeresnek mondhatóak, szinte minden jelentős bányászati pozíciót betöltöttek, bizonyos esetekben egymást váltva. Ehhez társult birtokszerző politikájuk is, miután apjuk elvesztette szatmári érdekeltségeit, örökösök a közelben fekvő kövári kerület ércben gazdag részén szereztek több birtokot, ezzel is növelve a Lisbona család befolyását.

Az európai szakemberek közé tartozik a már fentebb említett ifjabb Krakker György is. Édesapja, idősebb Krakker György krakkói polgár neve elsőként a nagybányai városi jegyzőkönyvben tűnik fel 1579-ben. Krakkó és Kassa közötti szoros gazdasági kapcsolat közismert történeti tény, azonban egy ehhez hasonló, jóllehet szerényebb nexus létezett Krakkó és Nagybánya között is. 1579-ben járult a nagybányai szenátus elé Peter Kozlia és Krakker György azzal a kéréssel, hogy Báthory Kristóf által kiadott engedélyt jegyezzék be a városi jegyzőkönyvbe. A szöveg szerint két polgár már jó ideje művelte a láposi ezüstbányákat, nem kis anyagi ráfordítással, azonban eddig nem sok haszonnal, komoly problémákkal küszködtek, emiatt rendelte el Báthory Kristóf, hogy a termelés növelése érdekében egy évig mentességet kapnak a bányakamarába beadandó köteles rész alól, az egy év alatt kitermelt ércet szabadon használhatták fel.³⁹ A bejegyzésből az is kiderül, hogy a Fejedelemség területén, több helyen foglalkoztak még ezzel egyidejűleg érc kitermeléssel, többek között Hunyad vármegye területén. A Hunyad vármegyében található arany illetve ezüstbányák fejedelemség-kori történetének részletes feldolgozása még várat magára, az itt folyó termelésről Veress Endre értekezett egy rövid tanulmányában.⁴⁰ Az 1615-ben kiadott fejedelmi rendeletben ifjabb Krakker György és Verebély Mihály volt megnevezve, mint a

³⁶ Uo.

³⁷ MNL OL F1 LR 19. k. fol. 128–129.

³⁸ MNL OL F1 LR 15. k. 69–72. illetve Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó éveinek történetéhez (1627–1629)*. = *Történelmi Tár*, 1887. 16–17.

³⁹ Direcția Județeană Maramureș a Arhivelor Naționale Primăria Orașului Baia Mare Fond 1. Szabad királyi bányaváros Nagybánya város jegyzőkönyve I. (1560–1635) fol. 160–161.

⁴⁰ Veress Endre: *Hunyad megye bányászatának és bányaiparának múltja*. Déva, 1910. 7–10.

topliczei és csertési bányák örököse. Toplicze a dévai uradalom közelében fektött, itt a nemesérc-bányászaton kívül folyt vaskohászat is. A csertési jószág Topliczétől keletre volt található. Nagy valószínűség szerint ifjabb Krakker György apjától örökölte a hunyadi bányákat, azonban a szatmári bányavidéken nem tudta a család megőrizni a befolyását, elsőként az észak-itáliai Grison, majd a Herberstein család szorította őket a térségből.⁴¹ Krakker Györgyöt Bethlen Gábor 1617-ben kinevezte zalatnai prefektusnak, ezt a tisztséget azonban csak egy évig viselte, 1618-ban már Hans Lisbona volt a kamaraispán.⁴² A kinevezési okirat értelmében Krakker György, a kamaraispáni cím mellett, megkapta egy évre a zalatnai és a hozzátartozó almásbányai bányákat, minden javaival együtt. Krakker Györgyöt a fejedelem tapasztaltsága és jártassága miatt választotta. A prefektusi tisztelet, és az ehhez tartozó udvarbírói jogkört addig tölthette be, amíg a fejedelem jónak látja. Úgy látszik azonban, hogy a fejedelem mégsem volt megelégedve a munkájával, ezért 1618-ban leváltotta. A szöveg szerint hat bánya volt fiskális tulajdonban, ezeket művelte, és ha szükséges, akkor a tárnákat újjá kellett építenie. A köteles rész beadásán túl a saját hasznára is termelhetett, azonban a fejedelem küldhetett ki biztosokat, hogy ellenőrizzék a prefektus munkáját. Krakker György elszámolással tartozott a fejedelmi számvevőnek, a bíraskodást pedig az abrudbányai udvarbíróval közösen kellett végeznie.⁴³

ERDÉLYI SZAKEMBEREK

Az erdélyi származású bányászati szakemberek közül Bethlen Gábor uralkodása alatt két személy futott be jelentősebb karriert, Filstich Péter és Fodor Pál. Filstich Péter kolozsvári szász családból származott, karrierje Rákóczi Zsigmond alatt indult el, 1607-ben kapott megbízást az elhagyott offenbányai bányák újrainvitására, ezt a pozíciót Báthory Gábor is megerősítette 1608-ban. Az utolsó Báthory fejedelem alatt a kolozsvári beváltó hely vezetője is lett egyben, ezt a tisztséget Bethlen Gábor uralkodása alatt is viselte. Bethlen ez után többször felkérte a nagybányai bányák vezetésére (1623 és 1628 között), majd bérbé adott neki több offenbányai tárnát is. Ezeket a donációkat 1630-ban Brandenburgi Katalin újból megerősítette.⁴⁴ Filstich Péter életútja hasonló volt a Lisbona fivérekéhez, hiszen ő is betöltötte a legnagyobb jelentőséggel bíró bányászati posztokat a Fejedelemség területén, a kolozsvári beváltóhely vezetése révén tulajdonképpen az egész erdélyi nemesérc-bányászat igazgatása a kezében volt. Többszöri fejedelem-váltást átívelő karrierje ékes példa arra, hogy az egymást követő erdélyi

⁴¹ Báthory Zsigmond királyi könyvei, 2005. 122–123.

⁴² MNL OL F1 LR 10. k. fől. 8–9.

⁴³ Uo.

⁴⁴ MNL OL F1 LR 10. k. fől. 244–246., 14. k. fől. 41–42., 15. k. fől. 35.

uralkodók a gazdasági igazgatás területén nem hajtottak végre radikális személyi változásokat, a szakmailag megbízható tisztségviselőket, bérlőket továbbra is alkalmazták. A késő-középkori alapokkal bíró bérleti rendszer, bár az évtizedek alatt kisebb változtatásokon esett át, mindvégig követendő példa maradt a fejedelmek számára. Filstich Péter hivatali tisztségei mellett a korban megszokott módon birtokadományokkal növelte tekintélyét, és befolyását, Bethlen Gábor több ízben adományozott neki Kolozs vármegyében falvakat, részbirtokokat.⁴⁵

Fodor Pál 1621-ben lett fejedelemi aranybeváltó, ezzel együtt megkapta az abrudbányai bányák bérleti jogát, nem meghatározott időre, valójában addig, amíg a fejedelem meg lesz elégedve a munkájával. Szabadon kutathatott új teléreket, és új bányákat is nyithatott a bérlet alatt, a köteles részt kellett beadnia a bányakamarába, az érc többi részét szabadon használhatta fel. Az általa felfedezett új érclelőhelyeket, ha saját költségén építette ki, akkor tovább örökíthette utódaira. A helyi ércbéváltás vezetőjeként nem háborgathatta a többi magán termelőt, a központilag meghatározott árfolyamon volt köteles bevenni tőlük az ércet. Azt is kikötötte a szerződés, hogy az abrudbányai polgárok is szabadon kereshettek új érclelőhelyeket, ebben a tevékenységükben az ércbéváltó nem gátolhatta őket. Abban az esetben, ha az ércbéváltó vagy valamelyik abrudbányai polgár megszegné a feltételeket, akkor 200 forintot köteles befizetni a fejedelemi kincstárba.⁴⁶ Fodor Pál még 1625-ben is betöltötte az aranybeváltó tisztségét, ahogy ezt ebben az évben kelt szerződés is bizonyítja. A szerződést egyfelől Fodor Pál, másfelől Durilla János zalatnai, 20 telkes jobbágy kötötte a zalatnai kamaraispán, Heinrich Lisbona és három helyi lakos (János deák, Sorbon Pál, Petras Péter) előtt.⁴⁷ A szerződés szerint több évvel azelőtt Fodor Pál és Durilla János a fejedelem engedélyével több bányát béreltek, és újabb teléreket kutathattak fel. A régi bányák kinyitása és újjáépítése komoly összegeket emésztett fel, az évek alatt Durilla János komoly anyagi gondokkal küszködött, ezért a saját részét átadta Fodor Pálnak. Ebből kifolyólag az aranybeváltónak kellett volna egyedül a közösen felvett 600 forint hitelt kifizetnie, azonban Fodor Pál nem tudta törleszteni a hitelt, ezért fordult a zalatnai kamaraispánhoz. A kamaraispán döntése szerint, mivel Durilla Jánosnak nem volt elegendő pénze, sem ezüst és aranytárgya, ezért át kellett adnia Fodor Pálnak egy házat udvarral, szántóval és legelővel együtt, ha Durilla János nem tudná visszaváltani javait, akkor a házat a tartozékokkal Fodor Pál örökösei is bírhatták.⁴⁸ A következő évben kérte az egyik abrudbányai bányára vonatkozó tulajdonjogának („Stompzekelleo”) megerősíté-

⁴⁵ Rausch Petra: A szatmári bányavidék bérlői Báthory Gábor uralkodása alatt (1608–1613) – Gerhard Lisbona tevékenysége (?–1618). In. *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára. Debrecen, 2009. 233.

⁴⁶ MNL OL F1 LR 15. k. fol. 94–95.

⁴⁷ MNL OL F1 LR 15. k. fol. 69–72.

⁴⁸ Uo.

sét a fejedelemtől. A főtárnából kiindulva több értékes telért is feltárt Fodor Pál, a fejedelmi döntés szerint ezeket a tárnákat is birtokolhatta és örököseire hagyhatta. Az irat szerint két fia volt, György és János, ők kapták meg apjuk halála után a Durilla Jánostól lefoglalt javakat is. Abban az esetben, ha újabb érclelőhelyet találna Fodor Pál, akkor kiépítheti a tárnát a saját költségén, azonban, ha a többi termelővel közösen fedezi fel a telért, akkor az abból származó hasznot arányosan el kell osztani. A többi termelőnek a város határában ezen túl is szabad új teléreket kutatni, ezt az aranybevéltő nem akadályozhatta meg.⁴⁹ Fodor Pál karrierje is azt mutatja, hogy ha egy adott tisztviselő jól és alaposan végezte a munkáját, akkor számíthatott arra, hogy a fejedelem időről időre meghosszabbítja a megbízását. Az igazgatás jellegéből fakadóan a fejedelem személyes döntésén nagyon sok minden múlt, Bethlen Gábor tudatosan törekedett arra, hogy fejedelmi biztosok révén folyamatosan ellenőrizze a bérlők munkáját.

ÖSSZEZÉS

A történettudományban általánosan elfogadott tétel, hogy az erdélyi állam befogadó állam volt a 16–17. században. Bethlen Gábor arra irányuló törekvése, hogy a külföldi szakemberek számára vonzóbbá tegye az erdélyi ércbányászatot, egyértelműen kiderül az 1615. évben kiadott fejedelmi rendeletből. A forrásanyag erősen szórt jellege azonban megakadályozza abban a kutatót, hogy teljes bizonyossággal ki tudja jelenteni, ez a fejedelmi törekvés nem csak elvi, hanem gyakorlati szinten is megvalósult. A fennmaradt források alapján az a kép rajzolódik ki, hogy Bethlen Gábor uralkodása alatt inkább az erdélyi gyökerekkel rendelkező szakemberek tudtak jelentős karriert befutni a bányászati igazgatás területén. A németalföldi Lisbona és a krakkói Krakker családot is ide kell sorolnunk, mivel mindkét család első generációja több évtizedig dolgozott erdélyi területen, a második generáció pedig már Erdélyben élte le életét.

Véleményem szerint Bethlen Gábor, mint igazi reálpolitikus, megpróbált egy egyensúlyi állapotot teremteni a nemesérc-bányászat igazgatásában, elegendő teret kívánt biztosítani a szomszédos államokból érkező termelőknek, de ezzel párhuzamosan meg akarta védeni a helyiek érdekeit, és ez által kialakítani egy egészséges versenyhelyzetet, amely mindkét fél számára biztosította a fejlődés, és az innováció lehetőségét. Az igazgatás és termelés jobbá tétele pedig természetesen maga után vonta a fejedelmi kincstár bevételeinek növekedését is.

⁴⁹ MNL OL F1 LR 15. k. fol. 93–96.

BALOGH JUDIT

BETHLEN GÁBOR VÍZIÓJA A SZÉKELY TÁRSADALOMRÓL

A székelység történetével kapcsolatos tudásunkat számos toposz terheli, amit érdemes leháтанunk a valós eseményekről ahhoz, hogy kitapinthatassuk mindazon folyamatokat, amelyek a székely társadalom képét alakították, befolyásolták.

Az anyai ágon székely ősökkel rendelkező Bethlen Gábor¹ és a székelyek kapcsolata ugyanígy terhes számos korábbi mítosszal, amelyek részben a regényes székely történelem romantikus szemléletéből, részben a „nagyfejedelem”-ként aposztrofált Bethlen Gábor iránti tiszteletből táplálkoztak.²

Az egyik ilyen, a székely történelemmel kapcsolatos történeti toposz nagyjából úgy foglalható össze, hogy a székely társadalom archaikus szerkezete már a késő középkorban bomlásnak indult, megkezdődött az eljobbágyosodás³ folyamata, ami a kora újkor folyamán csak egyre intenzívebbé vált. Ezt a már Szentgyörgyi Mária által megfogalmazott tételt voltaképpen Szádeczky-Kardoss Lajos⁴ és kortársainak munkái is sugallták és Imreh István korszakos jelentőségű kutatásai eredményeinek közléséig ez afféle történeti konszenzusnak tűnt. A székely társadalom összeírásainak több századot átívelő vizsgálata azonban már több évtizede rávilágított arra, hogy a szabadok és a jobbágyok aránya a 17. szá-

¹ Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992. 9–15. Szekfü Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, 1983. 37–38.

² A Bethlen-mítoszt valójában maga a fejedelem illetve tudatosan válogatott történetírói állították elő még Bethlen életében. Uralkodásának legtöbb eleme nagyfokú tudatosságot mutat. Remekül kihasználta azt a helyzetet, hogy a „rossz uralkodó”, Báthory Gábor után és vele szemben felmutatható egy erkölcsös és erős reálpolitikust, aki még törökösségét is a saját előnyére tudta fordítani, jóllehet a túlzott törökbarátságot még a vazallitásba beletörődő, sőt abból időnként hasznot húzó erdélyi társadalom sem fogadta szimpátiával. Élete és kora minden momentumát sikeresen fordította a saját hasznára, a politika és az élet minden eseményét a reprezentáció esélyének tekintve.

³ Szentgyörgyi Mária: *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*. Budapest, 1962. 97.

⁴ Szádeczky-Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927. (továbbiakban Szádeczky, 1927.) 176–177.

zad elejétől a 19. századik nem változott szignifikánsan, vagyis a székelység a kora újkor és az újkor folyamán is egy szabad paraszti társadalom képét mutatta.⁵

A székely társadalom alapvető, klasszikusnak tartott struktúráját a történettudományban a mai napig bizonytalanság övezi. A szakirodalom éppen úgy mutat következtelenségeket ez ügyben, mint a források maguk. A szociológia elitkutatásait bevonva a vizsgálódásokba, jelenleg úgy látom, hogy áthidalhatóak a problémák, amik a társadalom szerkezetének a leírása kapcsán adódtak.⁶

Ez a probléma pedig az a kérdés, hogy valójában hány rendből, azaz hány valószínű társadalmi rétegből is áll a székely társadalom, két vagy három rétegből?⁷

A források maguk is bizonytalanok e tekintetben, hiszen hol két, hol három rendről beszélnek. A legalapvetőbbnek tartott réteg a lófőinek nevezett rend volt, akik lóval katonáskodtak és a széki tisztségeket is rotációs rendszer szerint viselték. A székely földbirtok alapegysége is az úgynevezett lófőtelek volt. A lófők mellett létezett a számos tekintetben szintén kevésbé pontosan körülírt közsékegyes rendje, akiket gyalog székelységnek vagy Pedites-nek is neveztek.⁸ Bodor György szerint az is felvethető, hogy a két rend különböző etnikum lenne.⁹ A probléma azonban azzal a társadalmi csoporttal van leginkább, akiket esetenként külön rendként tekintettek, ám a forrásokban külön szerepeltetésük viszonylag késői. Ők a főemberek vagy primorok, akik a legnagyobb tekintélynek örvendtek a 15. századra.¹⁰ Ők azonban a másik két rendhez képest feltűnően kevesen voltak, székenként csupán néhány család, amely családok rokonsága ráadásul megtalálható volt a lófők rendjében is. Mindezen körülményeket együttesen megfontolva az az elitkutatásból származó katonai elit valamint az úgynevezett természetes elit kifejezések használatával pontosan leírható az említett társadalmi csoport. A főnépeknek vagy primoroknak (primores) nevezett csoport személyes kiválóság alapján emelkedhetett a helyi társadalom fölé. Nem hoztak azonban létre külön társadalmi réteget, azaz nem lettek külön rend, csupán tekintélyük, ügyességük miatt kaptak több tiszteletet, esetenként jelentősebb méretű földbirtokot. A tisztségek viseléséből azonban még a 16. század elején sem tudták kiszorítani a lófőket, akik sokszor éppen saját rokonaik voltak. Ugyancsak ezt a teóriánkat

⁵ Imreh István – Pataki József: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: *Székely felkelés 1595–1596*. Bukarest, 1979. 161–191.

⁶ Max Weber: *Gazdaság és társadalom* I. Budapest, 1987. 112.

⁷ Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata*. Kolozsvár, 2005. 22–23. (továbbiakban Balogh, 2005.); Szádeczky, 1927. 52–53., *Székely Oklevéltár*. Szerk.: Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu. I–VIII. Bp., I. 48. (továbbiakban SzOkI.)

⁸ Kállay Ferenc: *A székely nemzet eredete*. Bp., 1829. 99.

⁹ Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzetségi szervezetről. = *Történelmi Szemle*, 1983. 2. sz. 288.

¹⁰ Szádeczky-Kardoss Lajos. *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 62. A problémáról: Balogh, 2005. 22–23.

erősítheti az a tény is, hogy nem regisztrálható jelentősnek nevezhető vagyoni különbség a primori családok legnagyobb része és a lófő családok között. Az elit elméletet igazolhatja az is, hogy noha bizonyos esetekben a család ősiségét emlegették a primorság indokaként, ilyen volt az Apor,¹¹ a Nemes¹² vagy a Miko¹³ család is, ugyanakkor Udvarhelyszék élén olyan primori családok is álltak, akik bizonyosan nem voltak eredetileg székely származásúak. Ilyen volt többek között a homoródszentpáli Kornis,¹⁴ a dersi Petki¹⁵ vagy a fiatfalvi Geréb¹⁶ család is.

Az utóbbi példa egy újabb székely történeti toposz tarthatatlanságára hívhatja fel a figyelmünket. Eszerint a székelység rendkívül zárt és többnyire homogén entitás volt, ahová nemcsak a *ius regium* nem hatolhatott be, de idegen, vármegyei beköltözők sem. Fontos e helyütt felhívni a figyelmet Jakó Zsigmond számos megállapítására a témában.¹⁷ A *ius regium*mal kapcsolatosan Jakó Zsigmond tételelesen bizonyította, hogy már 1562 előtt több ízben megsértették ezt a szokásjogot, ami szerfölött kétségessé teszi a késő középkorra nézve a Székelyföld sokat hangoztatott zártságát. Amint a *ius regium* székelyföldi behatolásának tilalma sérült, úgy mutatható ki jelentős számú vármegyei beköltözés a székely területekre, elsősorban a határvidékeken. Természetesen ez a beköltözés elsősorban Udvarhelyszéket és valószínűleg Marosszéket érintette, a földrajzilag zártabb csíki, vagy háromszéki területeket jóval kevésbé. Ez arra is felhívja a kutató figyelmét, hogy jelentős különbség mutatható ki a különböző székek társadalmi között a társadalmi szerkezet és az elit anyagi ereje, karrierlehetőségei, összetétele tekintetében. A primori csoport nagysága és a széken belüli súlya is különböző székenként már a késő középkor során is, ezek a különbségek pedig a 16. század folyamán tovább nőttek.

A Magyar Királyság három részre szakadása után kialakuló új államalakulat, amelyet ekkor még semmiképpen sem nevezhetünk fejedelemségnek,¹⁸ a korábbi

¹¹ Hanuszik Elemér: *A székely főnemesek-primorok aranykönyve*. Bp., 1942. 38., SZOkI. I. 42–43.

¹² SZOkI. I. 53–54.

¹³ SZOkI. I. 70–71, 72–73., 223.

¹⁴ Balogh Judit: *Székelyföldi karrier*. Bp., 2011. 57–111. (továbbiakban Balogh, 2011.)

¹⁵ Balogh, 2011. 203–222.

¹⁶ Benkő Elek–Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Bp., 2008. 93–100.

¹⁷ Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: *Székely felkelés. 1595–1596*. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979. 19–35.

¹⁸ A fejedelemség megnevezés használatáról lásd Oborni Teréz: Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György, Bp., 2002. 291–305., Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 1–5. Péter Katalin: Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben. In: *Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori-család történetéhez*. Szerk. Dám László. Nyírbátor, 1986. 17–23.

országnál lényegesen kisebb területtel rendelkezett, valamint ezzel együtt jelentősen csökkentek az adóbevételei is. A kisebb területhez képest relatíve nagyobb arányú adómentes székelyre a korábbinál súlyosabb katonai terhek hárultak, emellett pedig Fráter György számos alkalommal szedett be tőlük, rendhagyó módon, rendkívüli adókat is.¹⁹ A már a középkorban megindult belső erjedési folyamatokat erősítették föl a drasztikus külső változások, aminek a következtében a társadalom meglehetősen labilissá vált, és az egzisztenciális süllyedés veszélyével szembesülő rétegek könnyedén sodródtak bele a János Zsigmonddal szemben szerveződött felkelésbe.²⁰ Az ezt lezáró segesvári országgyűlés végzése megszüntették az addig fennálló kollektív nemesi kiváltságokat.²¹ Emellett a *ius regium* ettől kezdve de jure is behatolhatott a Székelyföldre, valamint megszűnt a vezető tisztviselők választásának autonómiája is. Jakó Zsigmond mutatott rá egyik tanulmányában, hogy érdemes árnyaltan közelíteni ennek a változásnak az elemeihez.²² A romantikus székely történeti tudat ezt kizárólag romboló büntetésként értékelte, ám fontos észrevennünk a hatalomnak egyéb szándékait is. A formálódó állam nehezen birkózott meg a soknemzetiségű társadalom eltérő sajátosságaival, ezért igyekezett egységesíteni azt. Ennek a koncepciónak megfelelően a segesvári törvények a primorokat és a lóföket a vármegyei nemességgel tekintették azonosnak jogi értelemben, míg a közszekelyeket a „fejedelem jobbágyai”-nak nevezték és adófizetésre kötelezték őket.

Az intézkedéseknek következtében az archaikus társadalmi rend keretei felbomlani látszottak. Ez a társadalom alsó felét a leszakadással fenyegette, a felső rétegek tehetséges tagjai számára azonban új lehetőségek nyíltak meg a katonai karrier mellett az emelkedésre.

A segesvári végzések fontos következménye volt, hogy a *ius regium*nak a Székelyföldre való behatolásával felgyorsult a vármegyei nemesség beköltözése, elsősorban Marosszék területeire.²³ Ezzel párhuzamosan azonban akadtak olyan székely primori családok is, akik maguk is a korábbinál jelentősebb karrier építésébe fogtak. A segesvári végzések megszüntették a székelység addigi, relatív zártságát is, ami megkönnyítette új karrierutak megtalálását is. Rendkívül érdekes, és minden bizonnyal még aprólékosabb vizsgálat tárgya kell, hogy legyen az a sajátság, hogy a széki elitek különböző mértékben tudták kihasználni a kínál-

¹⁹ Balogh, 2005. 39.

²⁰ Demény Lajos: Az 1562. évi felkelés. In: *Székely felkelés 1595–1596*. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 59–70.

²¹ Uo. 67–70. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. Szilágyi Sándor I–XXI. II. 202–204. (továbbiakban EOE.)

²² Jakó 1979. 27.

²³ Balogh, 2011. 60–67., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (továbbiakban MNL OL) Rhédey (kisirédei) család levéltára. P. 1870. homoródszentpáli Kornis és rokon családok I. cs. 5. t. Kornis Mihály birtok és vagyonjogi iratai. 1870.

kozó új lehetőségeket a 16. század második fele folyamán. Kutatásaim alapján egyértelmű, hogy Udvarhelyszék elitje minden más széknél gyorsabban reagált az új helyzetre. Ráadásul azok a családok emelkedtek ki ekkor rendkívüli gyorsasággal és tudatossággal, amelyek nem számítottak ősi székely családoknak. Ezen családok Udvarhelyszékre költözése legkorábban valamikor a 14. század második felében, a 15. század folyamán történhetett, és talán éppen azért voltak képesek új karrierstratégiák adaptálására, mert éppen a megelőző században-évtizedekben alakítottak ki olyan modus vivendit, aminek a segítségével képesek voltak a székely primorok soraiba emelkedni és ott meggyökeresedni, sőt újonnan érkezett voltak ellenére maguk mögé tudták utasítani a szék ősinek számító családjait is. A legötletesebb hatalomépítő a homoródszentpáli Kornis család lett, akik a szék határain is átívelő házassági politikával, hatalmaskodással, sőt gyámsággal is növelték vagyonukat és befolyásukat a katonáskodás mellett.²⁴ A szentpáli Kornis család két tagja, egy testvérpár építette ki a család minden korábbi meghaladó hatalmát immár nemcsak Udvarhelyszéken, hanem a beköltözők által kedvelt Marosszéken is.²⁵ A tehetségesebb és hosszabb életű Kornis Farkas már a 70-es évek folyamán birtokolta a székely főember által elérhető legmagasabb széki vezető tisztséget, a főkirálybírótságot is. Kezdetben ezt a címet közösen birtokolta a szintén nem székely eredetű dersi Petki Mihállyal,²⁶ ám elsősorban ő volt képes a pozíciót felhasználni széki hatalma kiterjesztésére, klientúra építésére, aminek egy részével vagy rokon kapcsolat hozott létre, vagy gyámsági viszonyt alakított ki.²⁷ Kornis Farkas ilyen módon nemcsak hatalmi rendszerébe szervezte a fontosabb primor vagy lófő családokat, hanem fel is emelte őket.²⁸ Fiait már külföldön taníttatta,²⁹ ami által új karrierlehetőséget állított a székely primorok elé. Udvarházat építtetett, példáját a klientúrájához tartozó családok is követték.³⁰ Udvarába pedig prédikátorokat fogadott, akik a támo-

²⁴ Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága. Kolozsvár. (továbbiakban RolKmlg) Törvénykezési jegyzőkönyvek Udvarhelyszék, Protokollumok Székely láda, Fond m16, I/I. F. 1580/7.; 1580/112.

²⁵ Balogh, 2011. 66.

²⁶ SzOkl. II. 337. Balogh, 2011. 207. RolKmlg Törvénykezési jegyzőkönyvek Udvarhelyszék, Protokollumok Székely láda, Fond m16, F. II/10., 17., 23.

²⁷ Balogh, 2011. 46.

²⁸ RolKmlg Törvénykezési jegyzőkönyvek Udvarhelyszék, Protokollumok Székely láda, Fond m16, II/2 B. 1591/116. Daniel Péter vallotta 1591 decemberében, hogy Nagy Menyhárt és Nagy Gáspár az ő barátai, akinek a disznait a Jánosi család néhány tagja elhajtotta. RolKmlg Törvénykezési jegyzőkönyvek Udvarhelyszék, Protokollumok Székely láda, Fond m16, 1590/37.

²⁹ Balogh, 2011. 90–91.

³⁰ B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bp., 1970. 85–90.

gatását is élvezték.³¹ Erős egyéniségének és rendkívüli hatalmának minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy az ekkor kialakuló udvarhelyszéki elit felekezeti tekintetben gyakorlatilag homogén lett, azaz a legtöbben Kornis Farkashoz hasonlóan az unitárius hitelveket követték. Az ekkor befolyása csúcsára ért erdélyi unitárius elitbe való betagozódás tovább erősítette a Kornis által vezetett székely elitszoportot.³² Báthory Zsigmond fejedelemségének időszakára Kornis Farkas már országos tekintélyre tett szert, maga a fiatal Bethlen Gábor is sokra tartotta őt, csakúgy, mint Kovacsóczy Farkas kancellár. A „törökös urak” összeküvésében azonban nem kompromittálta magát, így a tizenöt éves háború idején pályájának íve töretlen maradt. Katonai képességei újabb emelkedéséhez járultak hozzá a gyurgyevői csata után.

Az általa létrehozott Kornis-klánhoz hasonló képződmény a Székelyföldön a 16. század folyamán nem jött létre, ekkor a székely elitet az udvarhelyszéki családok jelentették. Kornis Farkas egyik veje, a tehetséges és művelt Petki János ekkor már Háromszékre is átterjeszkedett.³³

A századforduló küzdelmei, főképpen pedig a brassói csata megtizedelte a székely primori családokat. Kornis Farkas már a századfordulón meghalt, majd a brassói ütközetben a fiai is, csakúgy, mint egyik veje, a tehetséges katona Székely Mózes.³⁴ A Kornis-klán jelentős megfogyatkozása ellenére a Bocskai-felkelés kezdetén még tökéletesen hatalmában tudta tartani a székelység egészét, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy az egyik Kornis-vő, Petki János egyedül is képes volt a kliensein keresztül beléptetni a székelység egészét annak a Bocskai Istvánnak a felkelésébe, aki fontos szerepet játszott korábban a székely farsang alkalmával a lázadó székelyek megbüntetésében. A székelyek együttes fellépése pedig megkönnyítette Erdély egészének felsorakozását Bocskai mellett.³⁵ Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Bocskai közvetlen közelében találjuk ekkor a szintén a családhoz tartozó Péchy Simont is. A klán és egyúttal Petki János a legmagasabbra Rákóczi Zsigmond rövid fejedelemsége alatt emelkedett, amikor első székely primorként Erdély kancellárja lett, ezáltal az egyik legfontosabb or-

³¹ Jakab Elek: Bogáthi Fazakas Miklós, a XVI. századi magyar teológus és költő. = *Keresztény Magvető*, 15. k. é.n. 1–14., 159–186.

³² Horn Ildikó: *Tündérország útvesztői*. Bp., 2005. 88–101.

³³ Balogh, 2011. 50., Kelemen Lajos: *Erdélyi magyar templomi karzat- és mennyezetfestmények a XVII. századból*. [Online: Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6075.pdf - 2013.09.29.] (továbbiakban Kelemen, 1913.) 8–9.

³⁴ Szádeczky Lajos: *A vargyasi Daniel család*. Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, 1896. 390–394.

³⁵ Balogh Judit: A székely társadalom Bocskai István korában. In. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophia Tomus VIII. – Fasciculus 2. k.* Szerk. Horváth Zita. Miskolc, 2008. 11., Egyed Ákos: Bocskai István és a székelykérdés. In. „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Szerk.: ifj. Barta János, Papp Klára. Budapest, 2004. 61–62.

szágos tisztséget megszerezve. Ekkor még mód nyílt a struktúra tovább építésére, a Balássi család ugyanis ekkor kezdte meg karrierjét.³⁶

Az ifjú főúrként Bocskai fejedelem udvarában nevelődött Báthory Gábor közvetlen közletről láthatta a Kornis-klánnak szinte egész Erdélyre kiterjedő befolyását, ráadásul ennek a klánnak a vezetése elkötelezte magát ellenfele, Rákóczi Zsigmond mellett. Ezért fejedelemsége elején mindent elkövetett a klán hatalmának a letörésére, erős embereinek a félreállítására. Valójában ekkor kizárólag a portai diplomáciában jól használható Balássi Ferenc tudta megőrizni, sőt tovább építeni a pozícióit, míg például Petki Jánost látványosan szorította háttérbe Báthory. Nemcsak családokat kívánt azonban félreállítani, de az egész udvarhelyszéki elit hatalmát kívánta megtörni. Ezért megpróbálta helyzetbe hozni Marosszéket, ahol azonban még a 17. század közepén is alig volt erősebb primori család, valamint Csík- és Háromszéket.

Bethlen Gábor fejedelem a székelységhez fűződő viszonyának leírását a korábban már említett történeti toposzok színezik. A történeti hagyomány, de még a jelenkori történészek közül is többen egyértelműnek tekintik a székelységhez fűződő kivételes közelségét és a székelység kivételezett helyét a fejedelmi politikálásban. Ez a kérdés azonban komoly árnyalásra szorul.

A kollektív kiváltságait 1562-ben elvesztítő székelység 1613-ra már több ízben, többektől kapta vissza korábbi jogait. Már 1599-ben Mihály vajda is adott ki, némileg következetlen szabadságlevelet,³⁷ majd 1601-ben Báthory Zsigmond is visszaállította a korábbi rendet.³⁸ Bocskai István több ízben tett hitet a szabad székely katonaelem és a székely szabadság megtartása mellett,³⁹ az őt követő és a Petki János hatása alatt álló Rákóczi Zsigmond⁴⁰ pedig még a korábbi ökörsütést is vissza kívánta állítani. A székely katonaság legtöbb terhet viselő lóföket minden korábbinál gyakrabban kiváltságoló Báthory Gábort is a székely szabadság védelmezőjének tekintették, aki tovább erősítette a század végén újra visszakapott jogokat.⁴¹ A székelység logikus várakozása volt ezt követően a hozzájuk legközelebb álló Bethlennel szemben, hogy még inkább kiteljesítse és megszilárdítsa az archaikus székely katonatársadalmat. A fejedelem azonban ezeknek a várakozásoknak valójában egyáltalán nem felelt meg. Székelypolitikája ellenben

³⁶ Lázár Miklós: *Székely főtisztek*, kézirat, é. n. 39., 123–126., 197.; Horn Ildikó. *Tündérország útvesztői*. Bp., 2005. 137–140.

³⁷ SZOkI. IV. 150.

³⁸ SZOkI. IV. 151., V. 168–170. Jakab Elek – Szádeczky-Kardoss Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időkől 1849-ig*. Bp., 1901. 296–297.

³⁹ *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk. Mikó Imre – Szabó Károly I–V. Kolozsvár, 1855–1862. (továbbiakban ETA) IV. 341–350., EOE. V. 400–405.

⁴⁰ EOE. V. 491., 510.

⁴¹ EOE. VI. 90.

gyökeresen új elemekből állt, és döntően határozta meg a székely elit későbbi történetét.

Uralomra jutását követően szinte rögtön hozzálatott a székely társadalom állapotának felméréséhez. 1614-ben nagy apparátus igénybevételével a kora újkor legrészletesebb és legalaposabb székely összeírását készítette el. Kiss András több ízben felhívta a figyelmet arra, hogy a közfelfogással ellentétben ez nem tekinthető klasszikus lustrának, azaz katonai célú összeírásnak. Ezt magam is így látom, tekintettel arra, hogy az összeíró biztosok érdeklődésének középpontjában nem a hadra fogható férfiak álltak, a lovaik számát vagy katonaképes fiaik számát meg sem kérdezték. Annál több figyelmet fordítottak viszont a társadalom egészének a feltérképezésére, lustrához képest rendhagyó módon nagy figyelmet fordítottak viszont az összefoglaló néven székely jobbágnak nevezett kategóriára valamint ennek alcsoportjaira. Ez azért rendkívül érdekes és szokatlan, mert a székely jobbágyok nem tartoztak katonai szolgálattal, tehát egy esetleges székely hadsereg számára irreleváns a felsorolásuk. A társadalmi mozgások irányainak és arányainak a regisztrálásához azonban elengedhetetlen volt egy ilyen felmérés elkészítése. Az 1614-es összeírás ilyen módon a kora újkori székely társadalom egyik legfontosabb dokumentuma.⁴² Jól láthatóak ebben a székelységet belülről ismerő fejedelem céljai, aki nemcsak anyja, szárhegyi Lázár Druzsiana révén kötődött a Székelyföldre, hanem Báthory Gábor fejedelemsége alatt, 1610-től székely főkapitányként is tapasztalatokat szerzett ebben a közegben.⁴³ Így talán mindenkinél jobban érzékelt az is, hogy a századfordulón kezdődött, a kiváltságokat újra megadó fejedelmi székelypolitika ellenére sem sikerült visszafordítani a korábban megindult folyamatokat. A conscriptio legfontosabb iránya annak a vizsgálata volt, hogy mikor és milyen okok vezettek a székelyek egy részének eljobbágyosodásához. Ennek megfelelően több kategóriát különítettek el a biztosok. Létezett egy nem nagy létszámú úgynevezett ősjobbágyi kategória (avitici), akik már huzamosabb ideje éltek személyi függésben, velük kapcsolatosan úgy tűnik, a központi hatalom sem kívánt változtatást, hanem elfogadta jobbágyi állapotukat. Feltüntették azokat is, akik Báthory Gábor intézkedéseinek köszönhetően foglaltattak vissza uraiktól,⁴⁴ külön számba véve a konfiskálás előtti és a konfiskálás utáni jobbágyokat. A legnagyobb figyelmet ezekkel szem-

⁴² RolKmlg Törvénykezési jegyzőkönyvek Udvarhelyszék, Protokollumok Székely láda, Fond m16, Nr. 56. VIII. 1.

⁴³ Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992. 36. (továbbiakban Csetri, 1992.) Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. Pest., 1867. 77., Pataki József: *A csiki vasháború a XVII. század második felében*. Csíkszereda, 1971. 10–11.

⁴⁴ EOE. VI. 113. Az 1608. szeptemberi országgyűlésen elrendelte, hogy mivel sok székely azzal menekült az ország szolgálatából, hogy jobbágyul kötötte magát, ezért a székely generális tartson vizsgálatot és foglalja vissza ura kezéből az ilyeneket, és állítsa vissza abba a rendbe, ahová korábban tartozott. Ha pedig ismét jobbágyul kötné magát, halállal bünhődjék.

ben az a csoport kapta, amelynek a subiugati, azaz magyarul fejekötött megnevezést adták. Nekik nemcsak a nevüket kérdezték meg, hanem egyrészt a jobbágytartóikat is megjelölték, másrészt részletesen kifaggatták őket a jobbágyul kötés időpontjáról, okairól, körülményeiről is. Az így leírt történetekből nagyon fontos információkhoz juthat a ma kutatója is a székelységeen belüli mobilitásról. Az elkötések okait firtató kérdésekre adott válaszok jelentős része arról számolt be, hogy vagy büntetések, vagy még inkább hadra kelések előli menekülés volt a jobbágyi szolgálat vállalásának oka. Az összeírtak jelentős része azonban a subiugati helyzetet koránt sem tekintette végleges állapotnak, hanem egy-egy hadi eseményt követően újra visszaállítani igyekeztek a szabad státuszukat. Természetesen ez nem mindig sikerült, de jól jelzi a fejekötöttség visszafordítható voltát. Imreh István kutatásai ezt a tételt támasztják alá, vagyis hogy a szabad állapotúak nem tűntek el a tömeges jobbágyosodás következtében, hanem mindvégig megőrizték súlyukat a székely társadalomban.

A Bethlen Gábor által folytatott székelypolitika nem tervezett valamiféle visszatérést a székelység archaikus állapotaihoz, sem pedig a korábbi könnyűlovas harcmodorhoz. Több hadjárat vezetőjeként maga is tájékozott volt a hadügyi forradalom eredményeit illetően és seregében igyekezett a modern elvek szerinti reformokat végrehajtani. Ez komolyan érintette a székelységet is. Jól látható, hogy Bethlen elődjével szemben nem preferálta a lófősítéseket,⁴⁵ és a korábinál mérsékeltebben számolt a székely könnyűlovassággal is. E tekintetben Bocskait követte akkor, amikor a székely csapatok helyett nagyobb számban használt hajdúkat a könnyűlovas feladatokra. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy teljesen lemondott róluk, de máshová helyezte a hangsúlyokat. Nagy súlyt helyezett ugyanakkor a gyalog puskás székely testőrség minőségének, harcértékének fejlesztésére. Ezen két darabontjainak parancsnoka, fiatfalvi Geréb András maga is udvarhelyszéki székely primor volt, a széki elit fontos tagja, aki azonban már nem a hagyományos székely katonai renden belül emelkedett fel, hanem a fejedelmi testőrség tehetséges kapitányaként csinált országos karriert. A fejedelem közvetlen környezetéhez tartozott, az udvar állandó tagjaként.⁴⁶

Az időleges elkötések megakadályozása céljából 1622-ben elrendelte a székely jobbágyok megadóztatását.

A katonai karrier helyett azonban szükség volt új utakat felajánlani a széke-lyeknek, ennek egyik lehetséges iránya pedig⁴⁷ a diplomáciai szerepvállalás lett. A primori vagy lófői családok tagjait előszeretettel alkalmazták a moldvai vagy a

⁴⁵ Balogh, 2011. 144–145., MNL OL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, V. k. 21. fol, 227. fol.

⁴⁶ Jeney-Tóth Annamária: „... *Urunk udvarnépe...*” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debrecen, 2012. 39.

⁴⁷ EOE. VIII. 105.

havasalföldi követségek alkalmával, hiszen számos esetben rendelkeztek némi román nyelvtudással is. Az elithez tartozók pedig a portai vagy nyugati diplomácia fontos részeseivé váltak. Ilyen volt a Báthory Gábortól „örökölt” Balássi Ferenc és Borsos Tamás, mellettük pedig sok olyan székely főember, akik Bethlen Gábor bujdosó társaként a fejedelem bizalmasai közé tartoztak, esetleg a tehetségük révén nyerték meg a bizalmát. Az egyik legfontosabb ezek közül Mikó Ferenc volt, aki Bethlen egyik legbizalmasabb embere, csíki főkapitány, fejedelmi tanácsstag és a diplomácia egyik központi figurája volt. Mellette egy ideig fontos szerepet játszott az udvarhelyszéki Péchy Simon, a nagytudású szombatos kancellár, akinek a tanácsait is kikérte Bethlen. Ugyancsak fontos portai diplomata volt a marosszéki református nemes, szővérdi Gáspár János.⁴⁸

Mindebből egyrészt azt láthatjuk, hogy Bethlen nem kívánta megtartani minden áron a régi székely társadalom ősi formáit, hanem kereste a székelység felhasználhatóságának új lehetőségeit is. Emellett a diplomatáinak névsorából az is kiderül, hogy bár még alkalmazta a korábban már felemelkedett udvarhelyi elit még megmaradt tagjait, mint a Balássiakat, Péchy Simont vagy Geréb Andrást, ő maga is inkább az ekkor emelkedni kezdő háromszéki vagy csíki főembereket igyekezett helyzetbe hozni, a bizalmával elsősorban őket tüntette ki. Beszédesebb adat, hogy az udvarhelyi elit, bár a fejedelemsége elején még nyomasztó fölénynyel bírt az országos tisztségek, a diplomáciai pozíciókat tekintve, 1620 után, azaz Bethlen pozícióinak a megszilárdulása után látványosan kezdték elveszíteni korábbi súlyukat. Ennek oka részben természetes volt, hiszen többen meghaltak ekkor vagy nem sokkal ez után, részben azonban már mutatja egy új terület elitjének a felemelkedését. Ezekben az esztendőkből halt meg Balássi Ferenc, majd pár év múlva Kornis Ferenc és Geréb András, veszítette el a fejedelmi bizalmat Péchy Simon. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor megkezdte grandiózus karrierjét az uzoni Béli család, akik közül Kelemen Bethlen bujdosó társaként számos adományban részesült és haláláig bírta a háromszéki főkapitányságot.⁴⁹ Ekkor kezdett emelkedni a Mikó család, a Mikesek vagy a Nemesek, Damokosok is.

Érdekes azt is megfigyelni, hogy a fejedelem a főtisztek választásának autonómiáját sem kívánta tiszteletben tartani, olyannyira nem, hogy a marosszéki főkapitányságot ugyanúgy stallummá tette és nem székely, vármegyei birtokos főurak ajándékává tette, mint később az udvarhelyszéki főkapitányságot. Noha ezt a szabadságukat a székelyek már 1562-ben elveszítették, Bethlennek módjában állt volna visszaadni azt, vagy legalább székely főembert választani. Nem ezt tette, hanem Tholdalagi Mihályt és Kamuthy Farkast adományozta meg az említett főkapitányságokkal. Tholdalaginak ugyan mindkét felesége székely volt, és maga is komoly marosszéki birtokok ura volt, Kamuthy azonban bujdosótársaként

⁴⁸ Kelemen, 1913. 8–9.

⁴⁹ MNL OL F. 156. III. 58. sz.

kapta mindezt. Székely főtisztekként azonban mindketten tagjai voltak a portai diplomáciának, Tholdalagi kapitihaként indulva 1624-re főkövet lett,⁵⁰ Kamuthy pedig fejedelmi bizalmasként, főkövetként járt a Portán.⁵¹ Voltaképpen még akkor sem feltétlenül a korábbi jogszokás szerint járt el, amikor székely származású főurat helyezett be egy-egy széki főkapitányságba. A kiválasztás elsődleges szempontja ugyanis minden esetben az együtt bujdosásban való személyes kipróbáltság volt, minden mást megelőzve. Ez történt akkor is, amikor úgy tette Csíkszék főkapitányává Mikó Ferencet, hogy az nem volt csiki birtokos, a családja a háromszéki Hidvégről származott.⁵² A csiki székelység hosszasan tiltakozott is a rájuk erőltetett döntés ellen, a fejedelmi nyomással szemben azonban tehetetlen volt. A korszak fontos történései között tarthatjuk számon a székely elit nagyarányú udvarház-, sőt kastélyépítéseit. Noha erre természetesen már a 16. század folyamán is voltak példák, például a Kornis család esetében, Bethlen Gábor alatt, amikor a székely elit egyre nagyobb számban volt jelen az országos politikában, ezek az építkezések egyszersmind az elit önközlésének reprezentációs tereivé is váltak. Mikó Ferenc várépítése éppen az általa korábban nem birtokolt Csíkban a leginkább mutatja ezt. Ide sorolhatjuk azonban azt is, amikor a fejedelem azt a székelyudvarhelyi várat adta Kornis Ferencnek, ami korábban, 1562 után a fejedelmi jelenlét és hatalom jelképe volt.⁵³ A bethleni időszak újdonsága a székely eliten belül a széki központok elfoglalásának a szándéka, ami az elit megerősödését és azt a törekvést mutatja, hogy szimbolikus gesztusok révén is igyekeztek ezek a családok érzékeltetni a saját hatalmukat. Kornis Ferenc építkezése a hajdan szebb napokat megélt Kornis-klán utolsó jelképes gesztusa volt.

Az 1620-as években olyan új családok pozíciói erősödtek meg, amelyek már döntően maroszéki, háromszéki vagy csíkszéki birtokokkal rendelkeztek. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ekkor az elitbe kapaszkodók már többségében ősi székely eredetű családok tagjai voltak. Maroszéken ekkor csinált szép karriert a marosvásárhelyi polgár, Borsos Tamás, aki több ízben volt a városának bírója.

Az ekkor indult elitváltás fontos eleme volt a felekezeti átrendeződés. Amíg ugyanis a 16. században vezető szerepeket betöltő székelyek többsége unitárius volt, a most felemelkedők kis részben reformátusok, többségében azonban katolikusok voltak. Béli Kelemen a jezsuita rend harcos patrónusa, Tholdalagi Mihály a ferencesek áldozatkész támogatója volt.⁵⁴

⁵⁰ Szádeczky, 1927. 177–178., ETA I. 227–231: Tholdalagi Mihály emlékirata.

⁵¹ Bíró Vencel: *Erdély követei a portán*. Kolozsvár, 1921. 118–122., Szádeczky, 1927. 180.

⁵² Endes Miklós: Csík-, Gyergyó-, Kászon székek. (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp., 1938. 136–139.

⁵³ SZOkl. IV. 211–212., Sófalvi András: A székelyudvarhelyi csonkavár. = *Castrum*, 6. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele. Bp., 2007. 63–80.

⁵⁴ Csetri, 1992. 84.

Az ekkor elindult átalakulás a Rákócziak korára masszív katolikus túlsúlylá változott, főleg II. Rákóczi György valamint Apafi Mihály fejedelemsége alatt. Ekkor erősödött meg az az elit, amelynek a tagjai át tudták vezetni a székelységet a Habsburg uralom időszakába és kialakították az új erdélyi elitet.

Bethlen Gábor székely városokkal kapcsolatos intézkedései beleilleszkednek abba a rendszerbe, amit eddig felvázoltunk. Ezek szerint nem próbálta meg az archaikus székely kollektivitás keretei közé visszaszorítani őket, hanem sokkal inkább olyan városokként kezelte őket, mint a fejedelemség többi taxás városát.⁵⁵ Megvédte ezeket a szék azon törekvésétől, hogy megnyirbálja városi kiváltságait és érvényesítse ezek fölött a szék jogait. Támogatta a városi renden lévők megerősödését, de a nemesi beköltözők jogait is védelmezte.

Összegezve elmondható, hogy Bethlen Gábor székelypolitikája, a közhiedelemmel ellentétben, nem folytatta a 17. század eleje óta követett fejedelmi gyakorlatot, aminek értelmében igyekeztek visszaadni az ősi kiváltságokat, megőrizni az archaikus katonai társadalmat. Noha természetesen felhasználta a hagyományos könynyűlovas székely haderőt is a hadjárataiban, valójában nem ennek az ősi modellnek a megőrzése állt érdekében. Az 1614-es összeírás tapasztalatait levonva a kor lehetőségeit mérlegelve kívánta hasznosítani a székelység egészét, de nem egységes tömbként, hanem a különböző társadalmi rétegeket külön kezelve.

A modern hadakozás elemeit is a harcérték növelésének módját jól ismerve hozta létre és duzzasztotta föl a fejedelmi gyalog puskás testőrséget a székelységből, vezérükül is egy nagyon tehetséges székelyt, fiatalfalvi Geréb András udvarhelyszéki primort választva. Az állandóan fegyverben tartott csapat sikerét a harmincéves háború több győzelme mutatja.⁵⁶ A fejedelem éleslátását mutatja az

⁵⁵ Bethlen Gábor székely városokkal kapcsolatos politikájáról lásd: Balogh Judit: Bethlen Gábor és a székely városok. Kézirat.

⁵⁶ A jól felkészített székelyek vitézségének emlékét Bethlen megörökítette a leveleiben (Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Bp., 1879. 261.): Nagyszombat, 1621. jan. 27. „András Geréb tegnap megérkezvén, kegyelmed leveléből, s magától is megértettem, az seregeknek quartirokban jó ordóval való disponálásokat, kin örülök, hogy ismét megreformálhatta kegyelmed őket; Nagyszombat, 1621. márc. 5. „... Strasnóczára elküldtem vala, az színe az hadnak ott volt, Kornis, Petneházy uramék, Monaki, András Gerebet 400 kék gyaloggal, 300 veressel, 400 közönséggel, mindenesetől voltak 5000 lovag, gyalog. András Geréb az kapura (melyen az mi ott létünkben kijárnak vala) egyenesen menvén az 1100 gyaloggal mindjárt megvötték igen vitézül. 5 avagy 600 hajdú másfelől ostromolta, az kaput neki nyitották, Kornis uram igen vitézül valami 600 kopjással bement. Ott benn az ellenség is, mint igaz vitézek valóban forgolódtanak, az német gyalog az piaczon való házak mellé állván, az mi gyalogunkat András Geréb vitézül reájok vitte, és csak 3 kopjányira állatván tőlök, 4 egész óráig hallatlan és csudálkozásra méltó rettenetes harcot állott a kétféle gyalog, melyhez én hasonlót historiában sem olvastam. Summa valaméddig az kékeknek pora golyóbisa el nem fogyott, addig oly sűrűn lótte az ellenséget oly közléről a mint íráim, valamint a mustrán szokott lőni.” Egy másik levelében ugyancsak ezt olvassuk: „Az mieink közül 80 veszett, maradt oda, ... sebes az egész hadból 140 lehet, Zoltán Ferencz kegyelmed hadnagya sebes, lővés a czombján,

is, hogy a korábban elsődleges katonai karrier mellett új lehetőséget kínált a székelységnek, például a diplomáciába való intenzív bekapcsolásuk által, de a fejedelmi udvarban is éppen Bethlen Gábor alatt kezdett növekedni a számuk. Az összeírás tanulságait elvonva nem pusztán a székely jobbágyságot akarta visszaállítani szabad állapotukba, mint azt elődje tette, hanem a jobbágysági helyzetet tette nem kívánatossá a számukra. Ezért döntött 1622-ben a székely jobbágyság megadóztatása mellett.⁵⁷ Ez a lépés azonban, látnunk kell, a székely társadalom közelítését is jelentette a vármegyei struktúrához. Az eddig elmondottak mellett a széki főtisztek választásába való beleszólása, nem székelyekkel történő feltöltése határozott szakítást jelentett az archaikus székely modellel. Az összeírás legfőbb tanulsága Bethlen Gábor számára az lehetett, hogy a középkorra jellemző állapotokat lehetetlen visszahozni, sőt nyilván azt is felmérte, hogy a könnyűlovas harcmodor európai, sőt magyar hadszíntéren sem hozta meg a várt sikereket, és a székelyek minden hősiessége ellenére is elavulóban volt. Azáltal, hogy új utakat nyitott a székelység előtt, Bethlen Gábor kijelölte a 17. század közepére, második felére a társadalmi változások irányát. A politikájának főbb elemeit utódai is folytatták, ez pedig lehetőséget adott arra, hogy a székelység ne „ragadjon bele” az ekkorra már idejét múlt és ezért kevésbé hatékony könnyűlovas katonáskodásba, hanem képes legyen megragadni az új helyzetekben kínálkozó lehetőségeket.

András Gerébnek a fején jó seb, karddal csapta kozák, ...az kékek közül 27 sebes...”. (Szilágyi, 1879.) 262.

⁵⁷ EOE VIII. 105.

A SÓ, AZ ISPOTÁLY ÉS BETHLEN

Az erdélyi fejedelem és városai közötti kapcsolat számos megközelítésben vizsgálható: a fejedelem nézőpontjából, az ország szempontjából, a város, intézményei és lakói szemszögéből és sorolhatnám... Ez nyilván érvényes bármely fejedelem és bármelyik város esetén. A fejedelem és városai közötti kapcsolatot ugyanakkor rendkívül sokat mondóan illusztrálja a város kötelezettségeinek (rendes és rendkívüli adó, szekerezés és postaság, katonaaállítás) alakulása, mértéke, az ott rendezett országgyűlések száma és körülményei, a fejedelem és családjának a városban való vendégeskedése, a város újévi ajándékainak gyakorisága, értéke, a fejedelmi megrendelések gyakorisága is. Mindenik a maga nemében egy vizsgálati, megközelítési lehetőség lehetne e nagyon összetett kérdéskör megértésében, felvázolásában.

Jelen esetben a vizsgált város Kolozsvár, amelyről Oborni Teréz azt írja „a másik (Gyulafehérvár mellett) kedvelt városa a fejedelemnek” (Bethlen Gábornak).¹ A felsorolt elemzési lehetőségeken túl arra keressük a választ, hogy milyen szerepe volt Bethlen Gábornak abban, hogy Kolozsvár ispotályai só-donációt kapjanak. Ki vagy kik azok, akik segítették ezt a folyamatot? Azt is nyomon szeretném követni, hogy a városi tanács, a város vezetősége hogyan implikálódik az intézményei életébe és működésébe. Hogyan sikerül a városi tanácsnak a makró-történelem és mikro-történelem között a kapocs lenni?

Ebben az elemzésben már a kezdetektől le kell szögezni, hogy Bethlen korában ezek a sóadományok, kiváltságlevelek nem egyedülállóak, hiszen a fejedelem több más szabadsággal is megadományozta kedvelt városát,² amelyek segítségével Kolozsvár Erdély legjelentősebb városává tudott válni.

A régebbi történetírás és talán ennek kapcsán a köztudat is megegyezik abban, hogy Bethlen Gábor a sóadomány-tevő fejedelem.³ A számadások azonban

¹ Oborni Teréz: *A fejedelemség-kori erdélyi várostörténeti kérdéseiről*. = Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv, I, 2006. Bp., 141. (továbbiakban Oborni, 2006.)

² Oborni, 2006. 142.

³ Többnyire a Szent Erzsébet aggmenház levéltárába őrzött oklevelekre hivatkoznak, ezeket közölte Jakab Elek is lásd: Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. I, Buda, 1870. 395–399. (továbbiakban Jakab, 1870.)

ezzel szemben mást mondanak. Valójában a dolgozat elején megadott cím arra keresi a választ, hogy milyen szerepe volt Bethlen Gábornak a kolozsvári ispotályok só adományainak a rendezésében.

A középkori, kora újkori Európa számára sokkal többet jelentett a só, mint manapság, mivel nem csak a mindennapi étkezésben, állattartásban, hanem az élelmiszer-tartósításban is nélkülözhetetlen volt.⁴ Ebben a kontextusban az, hogy R. Várkonyi Ágnes a Kárpát-medencét só-nagyhatalomnak nevezi, jelzi térségünknek a só által is megnövekedett gazdasági súlyát és a sóval való gazdálkodás jelentőségét.⁵ Éppen ezért a sóadományok az elnyerő intézmények számára anyagi biztonságot jelentettek.

Amikor a középkori és fejedelemség kori erdélyi sóról beszélünk már rendelkezésünkre állnak olyan nagy munkák, amelyek ezt a kérdéskört feldolgozták és már egy jól kitapintható keretet nyújtanak arról mit jelent a sóbányászat és sószállítás.⁶ Ezek és más gazdasági étellel foglalkozó munkák is rámutatnak arra, hogy a só Erdély történetében fontos szerepet játszott ugyanis egyik fontos altalajkincse volt a térségnek, amelyből a fejedelemségnek jelentős jövedelme származott.⁷ Ugyanakkor a sóadományt a fejedelmek kézenfekvő segítő vagy fizetőeszközként is használták.⁸ Így lettek élvezői a kolozsvári ispotályok is a fejedelmi sóadománynak. A kérdés csak az, hogy mikor kapták ezek az intézmények a központi hatalom segítségét. Említettem már, hogy a köztudatban Bethlen Gábor

⁴ Peter Spufford: *Hatalom és Haszon. Kerekedők a középkori Európában*. Scholar, Budapest, 2002. 266–306; R Várkonyi Ágnes: A Rákóczi sóbányászatról és sókereskedelemről. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András, Budapest, 2012. 224. (továbbiakban R. Várkonyi, 2012.)

⁵ R. Várkonyi, 2012. 225.

⁶ Draskóczy István: Erdély sótermelése a XVI. század közepén. In: *Omagiu profesorului Magyari András emlékkönyv*. Cluj – Napoca/Kolozsvár, 2002. 187–200; Draskóczy István: Az erdélyi sókamarák ispánjai 1526–1535. Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai korszakban. = *Levéltári Közlemények*, 75. 2001. 1. sz. 27–45, Draskóczy István: Erdély sótermelése az 1530-as években. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyből*. *Studia Miskolcienensia*, 5. Szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter, Miskolc, 2004. 25–70, Wolf Rudolf: Az erdélyi sóügyek az Apafi-korszak végén. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcadik évfordulójára*. EME kiadása, Kolozsvár, 1996. 549–569.

⁷ Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552–1556)*. (Fons-könyv) Budapest, 2005.; Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. EME, Kolozsvár, 1992. 31–34.

⁸ Lásd Apafi Mihály erdélyi fejedelem debreceni kollégium részére szolgáló sóadománya debreceni kollégium számára adott sóadományát. Debreceni Kollégium Levéltára, I. fasc. 1664–1810. 28. sz., Sóadományok még Gyulafehérvár, Marosvásárhelyi, Sárospatak. vagy például a dési prédikátorok és iskolamestereknek 1800 sókockát rendelt János Zsigmond 1560 áprilisában lásd Km. MOL F.15, Protocola vagy Bánfyhunyad számára az áthaladó országút karbantartására is sókockákat rendelt Báthory Zsigmond 1587. 10. 25-én, MNL OL F1, Lr.10, 196–198, és Báthory András 1599. 05. 25-én, Kr., 10, 197–198.

névéhez fűződik ez az adomány. Ez igaz is, meg nem is. De hadd lássuk mit is lehet tudni erről a kérdéstről, milyen források állnak rendelkezésünkre?

Elemzésünk során a legfontosabb adataink több lényeges forráscsoportra támaszkodhatnak, és pedíg számadásokra, oklevelekre és missilisekre. A számadások közül nélkülözhetetlenek Kolozsvár összesítő, azaz parciális számadásai, a két ispotály számadásai, valamint az 1718-ban, a só jövedelemről készített összesítő számadás. Mindezek mellett a fennmaradt kiváltságlevelek, parancsok és levelek egészítik ki a só-adományokról és kibocsátásokról szóló ismereteinket.

A parciális számadások a városgazdálkodásában lévő intézményekből származó jövedelmeket és kiadásokat összegezték. A parciális számadásokban minden városi pénzügyi mozgást megjelenítettek: az adószedők, a sáfárpolgárok számadását, a malmok, a város falvainak a jövedelmét, az erdők és tavak jövedeleméről szóló elszámolások kivonatát, az ispotályok számadásainak kivonatát, ha utakat vagy hidakat építettek, akkor azok elszámolásának összegezését, a későbbiekben pedig a borbírák, sörlátók, cipólatók bevételeit is. Itt lejegyzése került a város hivatalnokainak, katonáinak valamint egyházi személyeinek a fizetése is. Minden évben készült ilyen számadás, de nem mindenik maradt meg. A számadások az egyes hivatalnokok részletes számadásai alapján készültek a számvevők közreműködésével. A parciális számadásokban rendszerint a só-donációról csupán annyit jegyeztek fel, hogy abban az évben megkapta-e a két ispotály és mennyi jövedelme származott belőle.

Az ispotály-számadások kizárólag az intézmény gazdálkodására összpontosítottak. Az időről-időre készült ispotálymesteri instrukciók a vagyoni gazdálkodás és számvevés megkönnyítésére készültek,⁹ azonban a mindennapi élet tapasztalata nem bizonyítja ezeknek a számadásokban tükröződő hatékonyságát. Az ispotály-számadásokban a só-donáció kiadásának körülményeiről is értesülünk. Láthatjuk milyen nehéz volt érvényesíteni a só-donációt, és milyen nehezen lehetett a sókamarást a só kivágásra rábírní, a sót hazaszállítani és értékesíteni a későbbiekben.

1718-ban a beadványok és levelek tanúsága szerint, hanyagsággal vádolják a városi adminisztráció alatt álló ispotálygazdálkodást. Ezen vádak megcáfolására elhatározzák a kolozsvári ispotály vagyonának az összeírását és jegyzőkönyvbe vételét.¹⁰ E nagyszabású ellenőrzés és tisztázási folyamatban 1718. május 27-én azt is számba vették, hogy a város két ispotálya melyik években tudta bevételezni a só-adományt és melyikben nem.¹¹ Ez az összeírás a ratiokból szedegette ki a

⁹ 1587-as évi Szent Erzsébet instrukció. Kolozsvári Állami levéltár, Kolozsvár város levéltára (továbbiakban KÁL, KVL), Prot. Diversa, vol. III, 19 sz., 1623-as évi Szent Erzsébet ispotály instrukció. Kolozsvár város levéltára, Acte fasciculate, Fasc. IV, 143 sz. Év nélküli instrukció Fasc. IV, 155 sz.

¹⁰ KÁL, KVL, Számadások, 1718. 48/XXXIII.

¹¹ KÁL, KVL, Számadások, 1718. 48/XXXI.

só kiszolgáltatásáról szóló adatokat 1596 és 1640 között. A munkát a város számvevői végezték el a mindennapi feladataik mellett, és fáradozásukat a végén nem is honorálták.¹² Nagyon fontos ez a forrás is, mivel olyan adatokat is tartalmaz, amelyek az akkor a város levéltárában levő számadások adatait összesíteték, így olyan információk is olvashatóak, amelyek sajnos már elvesztek.

Az ispotály történetéről szóló források helyrajzilag több helyen maradtak fenn. Az ispotály vagyonaival és pereivel kapcsolatos iratok különösképpen a Szent Erzsébet ispotály levéltárában őrződtek meg.¹³ Az intézmények ügyintézéséről készített számadások, ispotálymesteri instrukciók a város levéltárában találhatóak.¹⁴ Mindezek mellett a kolozsvári református gyűjtőlevéltár is rejteget néhány kiváltságlevelet és ispotályról szóló levelet.¹⁵ Elszórtan a Magyar Nemzeti Levéltárban található városi levéltárak Kolozsvár fondjából is kiegészíthettük az ispotályokról szóló ismereteinket.¹⁶ Három levéltár, a kolozsvári városi levéltár, a budapesti levéltár valamint a Szent Erzsébet ispotály levéltára érthető módon tartalmaz ispotályra vonatkozó adatokat, de hogy milyen körülmények között kerültek a kolozsvári református gyűjtőlevéltárba az ispotályra vonatkozó források az egy olyan kérdés, amelyre nincs válaszuk.¹⁷

Immáron köztudott, hogy Kolozsváron huzamosabb ideig két ispotály működött a Szent Erzsébet és Szentlélek.¹⁸ Feltevédik a kérdés, mit jelentett a só adomány az ispotályok számára? A források tanúságai alapján kiderült, hogy kolozsvári ispotályok működésük alatt számos adományban részesültek, amelyek későbbi vagyonuk alapját képezték. Így a Szent Erzsébet ispotály jelentős mérai birtokrészt nyert a Dezső családtól, majd egy főtéri ingatlant kapott végrendeletileg. A Szentlélek ispotály részére sütőházakat hagyományoztak, majd kisebb-nagyobb szőlősöket, kaszálókat és gabonatermő kerteket.

A Szent Erzsébet ispotály az ispotályházzal, a piacon lévő ingatlan-bolttal és kiadó szobákkal és pincével, a városban lévő malommal, a mérai jószággal (major – 40 ökör, 16-16 szarvasmarha, 250 juh, 150 sertés, 32 méhkas) és malommal, öt darab szőlővel és a sóból bejött jövedelemmel gazdálkodhatott. Kaszálók,

¹² Lásd a számvevők beadványait Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, Városi iratok (továbbiakban MNL), R 314, Kolozsvár, 9. d., I t..

¹³ A Szent Erzsébet aggmenház levéltára, a kolozsvári Szent Mihály Plébánia felügyelete alatt levő katolikus gyűjtőlevéltárban található (továbbiakban SZEAL).

¹⁴ KÁL, KVL, Számadások, Prot. Diversa, etc.

¹⁵ Erdélyi Református Gyűjtőlevéltár, Kolozsvár, (továbbiakban EREL).

¹⁶ MNL, Bp., Városi iratok, R 314, 9. doboz, II. kötet, I–II. csomag (régijelzet)

¹⁷ A két ispotály a 15. század végétől városi adminisztráció alatt állt, János Zsigmond korától a Rákócziak koráig Kolozsvár vezetősége az unitárius egyház kezében volt akkor is, amikor a reformátusok bekerülnek a városvezetésbe a két intézmény városi vezetés alatt maradnak, a 18. században a város ispotálya katolikus egyház vezetése alá került.

¹⁸ Rűsz-Fogarasi Enikő: *Ispotálytörténeti tanulmányok*, Argonaut, Kolozsvár, 2008. 95–113.

vetések egészítették ki még ezt a vagyont, ugyanakkor a sörfőzésről is vannak szétszórt adataink. Mindez összességében valójában évente 500–1400 forint közötti bevételt jelentett az intézménynek.¹⁹

A Szentlélek ispotály jóval jelentéktelenebbnek bizonyult ugyanis ispotályház, sütőházak – Király utcában, Óvárban, Közép utcában, szőlők, gabonaföldek bevétele mellett az egyházfiaktól származó, a quartásoktól városi határozattal megítélt, valamint a só tömbök eladásából adódó pénzre számíthatott.²⁰ A Szentlélek ispotály bevétele csupán 1603-ban haladta meg kivételesen a 600 forintot, egyébként 40 és 320 forint között ingadozott.²¹

1586, 1587-ben és 1588-ban még évente négyforintnyi értékre vásároltak sót²² ezen intézmények szükségére, ezért ekkor bizonyára még nem volt meg a fejedelmi donáció. A só vásárlásáról különösen a Szent Erzsébet ispotály számadásaiban maradtak fenn írott bizonyítékok, ez talán azzal is magyarázható, hogy ennek az intézménynek nagyobb gazdasága volt, ahova több sóra volt szükség.

Az első adat a bevételezett só jövedelemre az 1596-os évre vonatkozik és az 1718. május 27-én készített jegyzőkönyvből származik. Ez a jegyzőkönyv a 18. századi város levéltárában található számadáskönyvek a só kiszolgáltatásáról szóló adatait használta fel és összesítette.²³ Az összesítő beszámoló 1596, 1598, 1600, 1603, 1604, 1605, 1606, 1607, 1608,²⁴ 1609, 1610-ban tartalmaz sóra vonatkozó adatokat. Az 1596-os partiális számadások is beszámolnak a só-adományról.²⁵ Az első só-adomány említése alapján azt feltételezzük, hogy Báthory Zsigmond lehetett az adománylevél kibocsátója, valamikor 1596 előtt. Ha a sóvásárlási adatokat is nézzük, akkor 1588. év utáni időre tehető a kiváltságlevél, de ezzel kapcsolatban egyelőre az első só-adomány bevételezési dátumán kívül semmilyen más hírünk nincs.

¹⁹ *Szent Erzsébet ispotály számadásai*, szerk. Márton Tünde, átírta Flóra Ágnes, Márton Tünde, Mihály Ágnes, Bevezetőjében.13–15, (továbbiakban *Szent Erzsébet ispotály számadásai*), Rüsz-Fogarasi Enikő: Vázlat a kolozsvári Szent Erzsébet-ispotály történetéhez. In: *Az Árpád-házi Szent Erzsébet. Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Gábor Csilla, Knecht Tamás, Tar Gabriella-Nóra, Verbum, 2009. 210–212.

²⁰ Rüsz-Fogarasi Enikő: *Egy elfeledett intézmény – A kolozsvári Szentlélek-ispotály kora újkori története*, L' Harmattan, Budapest, 2012. 26–49. (továbbiakban Rüsz-Fogarasi, 2012.)

²¹ Rüsz-Fogarasi, 2012. 46–47.

²² MNL, 1586-os Szent Erzsébet ispotályszámadás töredéke, 1587 3/XXXIV, 1588 4/V, 1589 4/ IX.

²³ KÁL, KVL, Számadások, 1718., 48/XXXI.

²⁴ A Szentlélek ispotály sója kivételesen ebben az évben a széki sóbányából származott lásd Rüsz-Fogarasi, 2012. 107.

²⁵ KÁL, KVL, Számadások, 6/XIX, 26. – „... hatták kezen Zamvevo uraim az alsó ispotály mester kezenel 2000 sot melliet Urunk az zegeneknek disponalt Colosrol az deputatios levellel egyetemben.”

Ez a Ratio tehát arról tanúskodik, hogy a város valamikor Báthory Zsigmond idején kapott az ispotálya, vagy ispotályai számára só-adományt, amelyet hely-lyel-közzel érvényesíteni is tudott. Ez az adomány azonban több éven át szünetelt (1611, 1612, 1613) és bizonyára az ispotályok nehezen pótolták hiányát. Feltehetően ennek a kiesésnek köszönhető az 1613-as Báthory Gábor oklevél kérelmezése és megadása is.²⁶ Ez az irat, annak ellenére, hogy az első fennmaradt sóadomány-levél mégis a dicső elődök által adományozott donáció be nem tartásáról számol be és megparancsolja a kolozsi só-árendátoroknak, hogy a két kolozsvári ispotály számára járó sókockákat adják ki. Azonban az adománylevelé sajnos nem nevezi meg ezeket a dicső elődöket, valószínű a kortársak számára magától értetődő lehetett, kik voltak ezek, ezen felül számukra nem az volt a fontos,²⁷ hogy kitől jött a donáció, hanem az, hogy kik megkapták és az, hogy élvezhessék. A Báthory Gábor (1613. május 28-án) oklevelének azonban nem igazán van következménye, ugyanis változik a fejedelem, és az ispotály nem kapja meg a sóját. Ekkor még azon év végén a város bírása, királybírája, esküdtszéke, szenátorai és polgárai kérésére Bethlen Gábor megerősíti elődje, és elődei ispotályoknak szóló só-adományát.²⁸ Ez az oklevél akárcsak a Báthory Gábor által kiadott, a kolozsvári református gyűjtőlevéltárban őrződött meg eredeti formájában. Bethlen Gábor megerősítése a királyi könyvekben is feljegyeztetett és fennmaradt, azonban itt sem említik a közbenjáró személyek nevét.²⁹ Más forrásokból tudjuk, hogy ebben az évben a város főbírája Gellyén Imre és a királybíró Radnóti István voltak.³⁰ A megerősítés érdekében a város polgárai bizonyára már akkor folyamodtak, amikor hosszú időn keresztül (szinte egy hónapon keresztül) Kolozsváron tartózkodott a fejedelem, de a kiállítására később került sor (1613. december 20-án). Az is megtörténhetik, hogy a város eskütételének tárgyalásakor merült fel a só-adomány megerősítésének kérdése, látván azt, hogy november elején még nem sikerült a Báthory Gábor adománylevelének érvényt szerezni.

De az a legfontosabb, hogy már 1614-től rendszeressé válik a só kiadása. Mégis a város és ispotálymesterei valamiért úgy látták jónak, hogy kérjék a fejedelmi adomány megerősítését. Ezért 1617-ben a városi tanács arra utasítja a

²⁶ EREL, Fasc. VI., 1. sz. – Báthory Gábor 1613. május 28-án keltezték Báthory Gábor kancelláriájában.

²⁷ Feltehetően Gellyén Imre, aki abban az évben főbíró volt bizonyára tudta ki volt az adományozó ugyanis már 1568-ban a városi tanácstagjaként említik, Lásd: Binder Pál: *Közös Múltunk*, Kriterion, Bukarest, 1982. 283. (továbbiakban Binder, 1982.)

²⁸ EREL, Fasc. VI., 1. sz. – Bethlen Gábor 1613. december 20-án.

²⁹ Bethlen Gábor 1613. december 20-án Lr. 10. kötet, 46–47.

³⁰ Binder, 1982. 278.

Szentlélek ispotálymesterét, Herman Andrást, hogy Hosszú Tamásnak³¹ fizessen ki egy forintot a donációs levélért.³² Annak ellenére, hogy a Szent Erzsébet ispotály számadását és az évi összesítő számadást is olvashatjuk, még sincs semmi jel arra vonatkozóan, hogy a város vezetősége a szentlélek ispotályéhoz hasonló utasítást adott volna ki Kanta Mihálynak, az ispotálymesternek,³³ hogy ő is vegyen részt a szabadságlevél árának kifizetésében. A város élén ugyanazok a személyek álltak, akik az 1613-as oklevél kiadásánál éspedig Gellyén Imre és Radnóti István.³⁴ A részben latin, részben magyar nyelven 1617. május 12-én kiadott, megerősített donációs levélben úgy fogalmaznak, hogy a fejedelem azért tartja fontosnak a megerősítést, hogy egyszer s mindenkorra érvényes legyen ez a donáció és azután ne „búsítsák” évente ezzel őt.³⁵ Bizonyára ennek a megerősítésnek eredményeként Bethlen idején a só kiadása nem okozott gondot. Ezt egyébként a számadások adatai alá is támasztják.

Azonban 1630-ban a Brandenburgi Katalin által kiadott oklevél már arról számol be, hogy Tordai István kamaraispán halála előtt két éven át nem adta ki a sót, ezért szükségesnek látták megerősíteni a só-donációt, amelynek során megparancsolják a só évenkénti kiszolgáltatását a kolozsi sóaknából a kolozsvári két ispotály számára, úgy ahogy azt az elődök is megengedték.³⁶ Nem sokkal később a kolozsvári ispotályok vezetői Géczy István és Szijgyártó Mihály³⁷ 1632-ben a kolozsmonostori konventhez fordulnak azért, hogy Bethlen Gábor 1617-ben kibocsátott só privilégiumát átírassák és megerősíttessék. A hiteleshelyen készített transsumptum,³⁸ segítségével a két kolozsvári szociális intézmény évente hozzájutott a sójához.

A számadások tanúsága szerint az ispotályok érvényt tudtak szerezni donációs levelüknek és a Kolozsról hozott só a szegénygondozás számára fontos bevételt jelentett. A sóból jövő jövedelem nem jelentett minden évben azonos bevételt, ugyanis a só ára is változott, de a kivágatásra és fuvarozásra fizetett összeg is az ispotályvezető rátermettségének függvényébe alakult. Annak ellenére, hogy nem volt fennakadás a só kiszolgáltatásában és értékesítésében, mégis a város ve-

³¹ Hosszú Tamás, kolozsvári polgár, számos tisztséget viselt a város vezetésében. Lásd: Kolozsvári emlékiratok, 370. vagy KÁL, KVL, Számadások, 1617, Tomas Lang számadása követekről, fejedelemről, postaságról, 14a/XVII, Thomas Lang dispensator lásd: Binder, 1982. 294.

³² Rűsz-Fogarasi, 2012. 121.

³³ Kanta Mihály, kolozsvári polgár, a Szent Erzsébet ispotálymestere, ötvös céh tagja, osztóbíró, számvevő lásd: *Szent Erzsébet ispotály számadásai*, 150.

³⁴ Binder, 1982. 278.

³⁵ EREL, Fasc. VI., 2. sz. – Bethlen Gábor 1617. május 12-én.

³⁶ EREL, Fasc. VI., 2. sz. – Brandenburgi Katalin 1630. április 22-én.

³⁷ Azonos Mechel Gebaurttal

³⁸ SZEAL, Fasc. A., 27. sz. – Kolozsmonostori Konvent Requisitorai, 1632. május 17-én, közölve Jakab, 1870. 395–396.

zetősége megkeresi Rákóczy György fejedelmet is, hogy az elődök által adott só-kiváltságot megerősítse. Ennek a megkeresésnek eredményeképpen Kolozsmonostoron 1649. május 3-án keltezett, részben latin, részben magyar nyelven írott oklevélben megerősíti a fejedelem a hosszú évek során élvezett só-adományt.³⁹

Többnyire a kolozsi sóbányából származó só az ispotály számára rendkívül fontos volt, ugyanis aránylag biztos és kevés munkával járó jövedelemhez juttatta az intézményt. Általában a nekik járó sót hazaszállították, és az év során, amikor szükségük volt készpénzre eladtak belőle. Azonban a számadások nem számolnak be pontosan, hogy mikor, mennyi sót és kinek adták el. Kivételesen előfordult, hogy már a sóbányánál értékesítették a sót. De az esetek többségében azt feltételezzük, hogy a város polgárainak adták el, akik saját szükségükre vagy akár továbbárítás céljából vásárolták meg. Az így eladott só akár a külföldi piacokra is elkerült. Mindezt a Kolozsvár város harmincad-jegyzéke is alátámasztja.⁴⁰

Hasonlóképpen járnak el 1659-ben is, amikor február 9-én Barcsay Ákost is megkeresik, hogy erősítse meg kiváltságukat.⁴¹ Ebben az oklevélben is akárcsak az előzőekben, a boldog emlékeztű elődök által, a két ispotályban lévő szegényeknek rendeli a kétezer kősót. Az oklevél címzettje a kolozsi kamarás, aki amennyiben nem akarja kiadni a jogos jussát az ispotályoknak, mutassák be neki a megerősítő levelet.

Apafi korában a kolozsvári ispotályok só-adományával kapcsolatosan két fontos körülményre kell rávilágítani. Az első az, hogy a két ispotály egybeolvad, a második, hogy Kolozsvár elveszti szabad királyi városi státuszát és kérdésessé válnak a kiváltságai.

A két ispotály az 1660–1668 közötti zavaros időknek köszönhetően egyesíti vagyonát, de az egyesített ispotályok élén továbbra is két ispotálymester végzi a feladatokat.⁴² A só-donációról kapott fejedelmi levelek mindig arról szólnak, hogy a város két ispotályának a Szent Erzsébet és Szentlélek ispotálynak ezer-ezer kősót adjanak a Kolozsi sóaknából. Onnan kezdve, hogy a két ispotály vagyona eggyé lett, nem adódik természetesen, hogy az ispotály kétezer só-tömböt fog kapni.

A kolozsvári státuszváltás nyomán igaz ugyan, hogy a város vezetősége kitaratóan harcolt, hogy a város kiváltságai megmaradjanak, és a fejedelem meg is ígérte nekik, de a mindennapi élet azt bizonyítja, hogy a megváltozott helyzet a

³⁹ SZEA, Fasc. A., 46. sz. – Rákóczy György 1649. május 3-án; közölve Jakab, 1870. 397–398.

⁴⁰ Papp Ferenc: A só harmincadolása Kolozsváron (1599–1637). In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Benke, Vadas András, Budapest, 2012. 217–223.

⁴¹ EREL, Fasc. VI., 3. sz. – Barcsay Ákos 1659. február 9-én.

⁴² Rűsz-Fogarasi, 2012. 115–118.

régen használatban lévő szabadságok módosulását eredményezte.⁴³ Bizonyára ezekkel a bizonytalan állapotokkal magyarázható, hogy Apafi Mihály korában 1666, 1671 és 1698-ban is foglalkoznak az ispotályok sójának kérdésével.

Az 1666. augusztus 23-án keltezett, Apafi Mihály által kiadott részben latin, részben magyar nyelven írott okmány, az ispotályok kétezer kősóra és velejáró fel-sóra vonatkozó megerősítő oklevelét tartalmazza. Ezt a fejedelem kézjegyét viselő oklevelet a kolozsvári református gyűjtőlevéltára őrizte meg.⁴⁴ A megerősítő oklevelet a fejedelemi kamarának és a kolozsi sóbánya árendátorának címezte, amelyben az előző oklevelekhez hasonlóan fogalmaz és a két ispotálybeli szegények kétezer „kösávanak” és a velejáró „felsavnak” évente „fogyatkozás nélküli” kiadására ad parancsot.

Az 1671. október 8-án kelt, Apafi kancelláriájában fogalmazott oklevél úgy tűnik, hogy véget vet a bizonytalanságnak és most már a kolozsvári ispotályban nyomorgó szegényeknek rendeli a kétezer sókockát nem pedig a két ispotálynak, azzal a megkötéssel, hogy évente kiadják és a hozzájáró felsavat is megkapják.⁴⁵ Ez a kiváltságlevél azonban nem áll meg itt, hanem megtoldja egy újabb szabadsággal, nevezetesen azzal, hogy az így szerzett sót szabadon áruba bocsáthassák anélkül, hogy huszadot, vagy harmincadot fizessenek utána.

Ezzel az oklevéllel úgy tűnik, hogy a kolozsvári ispotály sójának a kérdése révbe jutott, azonban nem tudni miért az ispotálymesterek és a város exactorai a későbbiekben nem ezt az oklevelet íratják át a kolozsmonostori levélkeresőkkel, hanem az előzőt.

A kolozsmonostori requisitorok által 1698. Keresztelő János napja utáni legközelebbi pénteken⁴⁶ keltezett átirat oklevélpárként maradt ránk, az eredeti oklevelet transumptumban továbbítva az érdekeltek és az utókor számára.⁴⁷ A levélkeresők általi másolatot Halász András és Timár Pál ispotálymesterek valamint Árkosi István és Brassai György exactorok kérték. Ezért is érthetetlen, hogy miért nem azt az oklevelet erősítik meg ahol az ispotály kétezer kősójának és a velejáró felsav⁴⁸ kiadását, valamint harmincad alóli mentességét statuálják. A máso-

⁴³ Mihály Ágnes: Anul 1660 în istoria Clujului reflectat în memorialistică și în oglinda documentelor. In. *Anuarul Școala Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultura*. III, ed. Toader Nicoară, 2007. Cluj – Napoca, 83–93.

⁴⁴ EREL, Fasc. VI. 3. sz. – Apafi Mihály 1666. augusztus 23-án.

⁴⁵ EREL, Fasc. VI. 3. sz. – Apafi Mihály, 1671. október 8-án.

⁴⁶ SZEA, Fasc. A, 49. sz. – Június 27-én, Jakab Eleknél június 28-án Jakab 1870. 399.

⁴⁷ SZEA, Fasc. A, 49. sz. – Kolozsmonostori Konvent Requisitorai, 1698, Szent Erzsébet levéltár, közölve Jakab 1870. 398–399.

⁴⁸ Felsav, vagy felsó, az Erdélyi Magyar Szótörténeti tár, III. kötetének 1660. oldalán a magyarázat helyett egy kérdőjelt láthatunk, a szövegkörnyezetekből arra következtethetünk, hogy a sóvágás során létrejött sótörmelék lehet.

lat a már említett, 1666. augusztus 23-án, Apafi Mihály által kiadott részben latin, részben magyar nyelven írott, a két ispotály kétezer kősóra és velejáró felsóra vonatkozó megerősítő oklevelét tartalmazza. A megerősített oklevelet a levélkeresők a hiteleshely autentikus pecsétjével látták el, és megjegyzik, hogy az átírt irat a fejedelmi kancellária nagy vörös pecsétjével volt ellátva. Az eredet in manapság a vörös pecsétnek csak halvány nyomai érzékelhetők.

Kolozsvár városának élén a fejedelemség korában a főbíró állt, őt szekundálta a királybíró és a tanács többi tagja.⁴⁹ A tanács tagjai valamint a hivatalnokai a százférfiak-tanácsából kerültek ki. Ennek a nagytanácsnak a határozatai a város összes polgárára nézve kötelezőek voltak. A százférfiak-tanácsában és városi tanács összetételénél a fejedelemség korában Rákóczi ideig a magyar és szász náció közötti paritás elvét, innen kezdve a náció paritása mellett a vallások (unitárius, református) paritását is figyelembe vették.⁵⁰ A források ezt a paritásos képviseleti rendszert unióként emlegetik.⁵¹ Ennek az elvnek köszönhetően egy-egy személy nem tudta huzamosabb ideig a város főbírói szerepét betölteni azonban egyik évben lehetett főbíró következő évben királybíró. A nagytanács határozatait a városi tanács hajtotta végre. A város akaratát a város főbírója, királybírója valamint a választott tisztségviselői léptették életbe, de ők voltak azok, akik a fejedelem akaratát továbbították, de ugyanakkor a városérdekeit képviselték. A fejedelemmel való tárgyalásokon is a városfőbírója, királybírója és a melléjük rendelt személyek képviselték a várost. Többek között ez történt a Bethlen Gábor megválasztása alkalmával is, amikor a város és a fejedelem a hűségkijéről tárgyaltak.

Kolozsvár fejedelemségkorában több jelentős személyiség nyomta rá bélyegét a város életére. Ezek az egyéniségek a város megbecsülését élvezték, egyesek közülük életüket a városban éltek le és itt kamatoztatták tudásukat, vagyonukat (Budai Tamás,⁵² Gellyén alias Bogner Imre,⁵³ Ötvös András,⁵⁴ Linczigh János,⁵⁵

⁴⁹ Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as unióig és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In: *Más források, más értelmezések*, Mentor, Marosvásárhely, 2003. 160–172.

⁵⁰ Szegedi Edit: Un oraș unitarian în perioada principilor calvini. In: *Orașe și orașeni/ Városok és városalakók*. Szerk. Ionuț Costea, Carmen Florea, Pál Judit, Rüzsz-Fogarasi Enikő, Editura Argonaut, Cluj – Napoca/ Kolozsvár, 2006. 431–437.

⁵¹ Flóra Ágnes: A kora újkori kolozsvári elit portréja. = *URBS, Magyar várostörténeti évkönyv*, III, 2008. 133–144. (továbbiakban Flóra, 2008); Flóra Ágnes: Polgár karrier – polgári elit Kolozsváron a reneszánsz korában. = *Történelmi Szemle*, LI, 2009. 4. sz., 481–501. (továbbiakban Flóra, 2009.)

⁵² Flóra, 2008. 139–140.

⁵³ Flóra, 2009. 481–501.

⁵⁴ Flóra, 2009. 481–501.

⁵⁵ *Kolozsvári emlékirók (1603–1720)*, (bevezető tanulmányt írta és az időrendi táblát összeállította Bálint József, a forrásokat válogatta Pataki József), Kriterion, Bukarest, 1990. 377. (továbbiakban *Kolozsvári emlékirók*)

hogy csak egy párat említsek) mások országos politikába is szerepet vállaltak, de ők már nem igazán vettek részt a város vezetésében, hanem más feladatokat láttak el (Kakas István,⁵⁶ Filstich Péter⁵⁷). Ezeket a személyeket, többnyire ott találjuk, a város által kért szabadságlevelek kérelmezői között vagy közbenjárói között.

Feltevődik a kérdés milyen érdekek fűzték őket ezekhez a kiváltságokhoz, mennyire volt ezeknek kihatása az egyéni vagyonukra, karrierjükre. Végigkísérve a só-adományozást és só-értékesítéseket semmilyen bizonyítékot nem találtunk arra nézve, hogy a városi tanács valamely tagja kedvezményezettje lett volna a só-gazdálkodásnak. Ezért csak az maradt hátra, hogy a városi tanács tagjainak abban áll a só-adományozás és a sóbevételében az érdeke, hogy a város két intézménye biztos jövedelemhez jusson, ezzel egy időben a városra háruló teher csillapodjon. Ha a sóbevételt és a város által meghatározott juttatásokat párhuzamba helyezzük, azt észleljük, hogy amennyiben probléma mentesebb a sóbevétel és az ebből jövő bevétel, olyan mértékben válik bizonytalanabbá a város által a Szentlélek ispotálynak a quartából és az egyházfiaktól rendelt éves összeg.⁵⁸

A 16. század fordulóján és Bethlen idejében Kolozsvár élén különböző beosztásban Gellyén Imre állt, aki korszakának jelentős helyi egyénisége volt, és aki nagyon jó kapcsolatokat ápolt a fejedelemmel is.⁵⁹ Gellyén 1621-ben halt meg, haláláról és életéről Segesvári Bálint történeti feljegyzéseiben olvashatunk. Innen tudjuk azt is, hogy a temetésén a fejedelem testvére is jelen volt, ami világosan jelzi a fejedelem családjával ápolt kapcsolat szorosságát. A város dúsgazdag polgáraként ismert Gellyén mintegy 14-szer viselte a főbírói tisztséget és járult hozzá veszélyes helyzetekben is ahhoz, hogy városának érdekeit megvédje.⁶⁰

Végigjárva a kolozsvári ispotályok számára nyújtott só-adományozás és megerősítések útját, és összevetve a számadások adataival kiderül, hogy Bethlen Gábor ideje alatt állandósult a só kivágatása és bevételezése. Innen kezdve kivételes az, amikor nem kapják meg a kolozsvári szegények a nekik járó sót. De ez nem azt jelenti, hogy zökkenőmentesen megkapják a sójukat, hanem azt, hogy megtalálják a módját annak, hogy a sójövédlem az ispotályé legyen. Gyakran kisebb ajándékokkal „lepték meg” mindazokat, akik befolyásolták a só ispotályba való érkezését. 1648-ban egy nadrágnak való posztót vittek a kamaraispánnak, a mág-

⁵⁶ Kovács András: A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza. = *Korunk*, 3. folyam, 17/2006. 10. sz., 11–21.

⁵⁷ *Kolozsvári emlékirók*, 365.

⁵⁸ Rüszt-Fogarasi, 2012. 27–30.

⁵⁹ 1617-ben alias Boghner, főbíró: 1601, 1603, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1615, 1617, 1619, 1621 11-szer, királybíró 1598-ban, tanácsstag 1568-ban in: Binder, 1982, 294, 277–278, 283; Flóra, 2009, 485–486.

⁶⁰ *Kolozsvári emlékirók*, 151, 366.

lásnak pedig és számtartónak 3 forintot adtak,⁶¹ de már júniusban és augusztusban haza is szállíthatták jussukat.⁶² Az ilyen figyelmességek segítségével a só akkor kaphatták meg az ispotályok, amikor számukra fontos volt és nem akkor, amikor a kamaraispánnak egyéb feladata nem volt. Amint látjuk, Bethlen Gábor alatt az ispotálymesterek, a város és vezetősége megtanulta, hogyan biztosítsa a sóbevételt intézményei számára. Egy másik megtanult és bevált módozat a só-donáció többszöri megerősítése mutatkozott.

A város jeles személyiségei, mint a város főbírói több alkalommal is levéllel fordultak a kolozsi kamaraispánhoz, hogy ezzel is nyomatékosítsák a város intézményének a sóhoz való jogát, mint ahogy Gellyén Imre tette, és ahogyan olvashatjuk a kolozsi kamaraispánhoz írt leveleiben.⁶³

Vizsgálódásunk során kiderült, hogy Kolozsvár város adminisztrációja és az ott hivatalokat betöltő személyek többnyire ellátták a feladataikat, és abban az esetben, amikor a város élén olyan személyiségek álltak, akik jó kapcsolat ápoltak a fejedelemmel a város érdekeit messzemenően érvényesíteni tudták. A Bethlen adminisztráció alatt a kolozsvári ispotályok só-donációjának kiszolgálása folyamatosan megtörtént, mindez a város vezetőinek és különösképpen Gellyén Imrének köszönhető. A só az ispotály és Bethlen közötti kapocs mindenképpen a városi tanács és tagjai voltak, és ez igaz a későbbi időszakokra is ugyanis mindenkoron a kolozsvári városi tanács gondoskodott arról, hogy város és intézményei élhessenek és élvezhessék az elnyert jogokat és szabadságokat.

⁶¹ Rűsz-Fogarasi, 2012. 203.

⁶² Rűsz-Fogarasi, 2012. 204.

⁶³ KÁL, KVL, Fasc. III., 27. sz., 48. sz.

REFORMÁTUSOK ÉS ROMÁNOK (REFORMÁTUS ROMÁNOK?) BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE ALATT

A románok 16. századi reformációja, amennyire meg tudom ítélni, ritkán kerül szóba a magyarországi történészek közegeiben, pedig valaha, úgy hatvan-hetven évvel ezelőtt, nyilván a társadalmi-politikai érdeklődésnek is köszönhetően, amikor a historiográfia ismét etnicitással töltődött, igencsak gyakori téma volt mind román, mind magyar részről. Pedig igen izgalmas problémák merülhetnek fel olyan modern történettudományi irányzatok szemszögéből, mint akár a konfesszionalizáció, akár a felekezet és nemzeti identitás, akár felekezet és társadalom manapság oly divatos kérdéskörében. Ugyanakkor Erdélyben kortárs román és magyar történész kollégáink rohamléptekben számolják fel saját elődeik téveszméit a legújabb módszerek eszközlésével (lásd pl. Sipos Gábor, Ana Dumitran vagy legújabban Ősz Sándor Előd munkáit¹).

Közismert, hogy az erdélyi görögkeleti románság már a reformáció kezdetekor a protestánsok érdeklődési körébe került, elsősorban a liturgiában a román nyelv használatát, az ehhez szükséges könyvek kiadását helyezve előtérbe. Először az erdélyi szászok igyekeztek elérhetővé tenni lutheránus vallási irataikat. Cirill betűkkel kinyomatták a román papság számára a Luther-féle kátét, ennek sajnos egy példányát sem ismerjük, csak korabeli tudósításokból értesülünk róla, mindenesetre ezt, mint az első román nyelvű nyomtatott könyvet tartják számon.²

¹ Sipos Gábor: *Consistoriul Reformat Suprem și problema unirii religioase a românilor*. Annales Universitatis Apulensis. Series Historica 6/II. 2002. 105–110. Uő: Calvinismul la români din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea. Nobilimea românească din Transilvania In. *Erdélyi román nemesség*. Satu Mare, 1997. 206–21. Uő: A reformáció továbbélése a hátszegi románok között. In. *Europa. Balcanica-Danubiana-Carpathica. Annales*. 2/A Budapest, 1995. 236–243. Ősz Sándor Előd: Mócvidéki reformátusok. Református mócok? = *Református Szemle*, 2007. 4. sz. 881–897. Uő: Auswirkungen des helvetischen Bekenntnisses auf die Rumänen im siebenbürgischen Komitat Hunyad-Zaránd in der Frühen Neuzeit. In. *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Münster, 2009. 111–138. Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*. Cluj-Napoca, 2004.

² Gergely Ferenc: Az 1569-i első román református zsinat és előményei. = *Erdélyi Múzeum*, 1936. 2. sz. 119. Jakó Zsigmond: A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez. = *Magyar Könyvszemle*, 1965. 81. évf. 1. sz. 52. (továbbiakban Jakó, 1965.)

Brassó volt a központja az első ilyen irányú törekvéseknek, Lucas Hirschel főbíró volt az, aki Coresi diakónust megbízta román nyelvű könyvek kiadásával. Coresi ó-szláv nyelvből románra fordította a négy evangéliumot, 23 évig tartó működése alatt ma ismeretünk szerint hat román nyelvű munkát jelentetett meg, de jellemzően e mellett, tizenkét szláv nyelvűt. A kálvinista magyarok is követik ezt a példát, 1564-ben Coresi egyik könyve Forró Miklós dévai várkapitány költségén jelenik meg. 1582-ben Geszty Ferenc költségén adják ki az úgynevezett szászvárosi Ószövetséget, amely lényegében Heltai Gáspár Pentateuchus-ának román fordítása. Az 1565-ben alapított gyulafehérvári nyomdát majd Báthori Kristóf vajda idején szerelik fel román nyelvű nyomtatáshoz szükséges betűkkel, 1579-ben, méghozzá a nagyszebeni nyomda cirill betűkészletével, ahogy azt Jakó Zsigmond tisztázta.³ A katolikus Báthoryak alatt a románok reformálása természetesen elvesztette lendületét, helyette az erdélyi görögkeleti román szellemi élet felvirágzásának lehetünk tanúi. Ekkor már azt tapasztaljuk, hogy a románság és a reformáció kapcsolata többféle pályán indul el s járja az útját.

Egyrészt létrejönnek ténylegesen református román gyülekezetek (Kraszna, Bihar, Zaránd), ezek betagozódnak a magyar kálvinista egyházszervezetbe, és román ajkú református gyülekezeteik fennmaradnak egészen a 18. század közepéig. Másrészt új egyházkormányzati képződményről is beszélhetünk: 1566-ban már létrejött az erdélyi protestánsá lett román egyházközsegekből az erdélyi püspökség Szentgyörgyi György vezetése alatt, jórészt Hunyad, Krassó és Szörény területén.⁴ Ez a század végére, fejedelmi támogatás híján elhalni látszik, majd Bethlen Gábor és a Rákócziak alatt újulnak meg egyházmegyéi, immár a magyar református püspökök fennhatósága alatt. Tudni kell persze, hogy ezen közösségek jó része, szemben a bihari, krasznai jobbágy- vagy a hátszegi kisnemesi román reformátusokkal, megtartotta keleti liturgiáját. A képet színesíti, hogy a felekezet-specifikus oktatás is tapasztalható a református románság körében, például a Debreceni Református Kollégiumban, ahol a 17. században számos román anyanyelvű lelkészt képeztek majd ordináltak a zsinatokon a tisztán román ajkú bihari református gyülekezetekbe.⁵

Debreceni Ember Pál, az első átfogó latin nyelvű magyar egyháztörténeti munka szerzője is beszámol egészen a 17. század végétől ezekről az egyházközsegekről: „*néhány oláhajkú tiszta református gyülekezetet is számolhatunk, me-*

³ Jakó, 1965. 48–56.

⁴ Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 77–85. (továbbiakban Juhász, 1940.)

⁵ A tiszántúli református egyházkerület jegyzőkönyvei több tucat nevet öriztek meg, pl.: 1631. szeptember 7-én a bátori közzsinton ordináltak Michael Tatarosit (*natione valachus inter valachos tatarosinum ordinatus a nobis*); 1635. június 7-én a váradai közzsinton: Petrus Tatarosit, Petrus Papfalvit és Ioannes Cégényit (*valachi*); 1671. június 7-én a debreceni közzsinton: *valachi Iohannes tatarosi Csetelekinum Petrus Kövesdi Monos Petrinum*.

lyeknek sorrendje ez: 1. Láz. Itt lakik az oláh lelkészek esperese: Péter lelkipásztor. Péter papnak mondják. A magyar esperesnek alárendeltje és annak helyettese az oláhok közt. 2. Sárszeg 3. Tataros 4. Szóvárhegy 5. Cséhtelek 6. Mónospetri 7. Fancsika”.⁶ Ahogy említettem, ezeket a lelkészeket is Debrecenben szentelték fel, és gyülekezeteik is a debreceni székhelyű egyházkerületbe tagolódtak be. A bihari románság a 16. század közepétől egyetlen nagy missziós terület volt református egyház számára, az itteni áttért románok (akárcsak Hunyad-Zarándban vagy Hát-szeg környékén) nemcsak egyházszerkezeti engedményeket tettek (mint a liturgiájukban görögkeletinek maradt románok), hanem hitvallásuk, egyházi életük egészében elfogadták a református hitet és a református püspöki kormányzást.

Ezenközben az erdélyi románság nagy tömegei esetében azt látjuk, hogy nem annyira román reformációról beszélhetünk, hanem a románok vallásos identitása kapcsán az erdélyi ortodox egyház reformjának vagyunk szemtanúi. Itt kell a magyar szakirodalmat (Balázs Mihály, Bitskey István, Horn Ildikó, Juhász István, Miskolczi Ambrus, Péter Katalin és Tóth István György munkáit) jól ismerő és felhasználó Ana Dumitranra hivatkoznom,⁷ aki szerint ennek a megújulásnak a gyökerei az ortodox és protestáns felekezetek együttélésében keresendő, amely együttélést nem lehet csupán kettejük ellentétében vizsgálni, a református magyarság asszimilációs politikai törekvése kapcsán elemezni, ahogy azt a román történetírás hagyományosan megteszi. A reformáció ugyan a nyugati katolicizmusból nőtt ki, de jelentése alapján (újraéledési, modernizálási törekvések összessége) alkalmazható az erdélyi keleti egyházra is. Az erdélyi románok reformációja, saját püspökségük létrejötte részben őszinte missziós szándéokra vezethető vissza, amely nem a románok asszimilációját célozta (ahogy ez többször felmerült), noha kétségtelenül voltak politikai okai is.

A 17. században az erdélyi román reformáció ügyét leginkább a református fejedelmek karolták fel, törekvésük pedig elsődlegesen nem a tényleges misszió volt, hanem az, hogy a görögkeleti román egyház fogadja el az egyházkormányzati szempontból a 17. században mintegy államvallássá lett református, korabeli szóval *orthodoxa ecclesia*⁸ fennhatóságát, amellet, hogy megtartja keleti típusú liturgiáját. Ennek eszköze volt a román nyelvű egyházi kiadványok sora: a kálvinista ihletésű román nyelvű egyházi irodalmi kiadások központja Gyulafehérvár,

⁶ Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak, 2009. 463.

⁷ Ana Dumitran: *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*. Cluj-Napoca, 2004.

⁸ Bocskai teszi politikai tényezővé a református vallást, amely orthodoxa ecclesiává lesz hivatalosan is. 1605-ben a pápi özvegyek számára kiadott oklevelében Tasnádi Veres Mihály református püspököt *superintendens ecclesiarum orthodoxarum*-nak nevezi, halála után az 1612-es országgyűlés nevezi *elsőször orthodoxa confessio*-nak a református vallást, az elnevezés a század végéig Erdélyben kizárólag erre a felekezetre vonatkozott.

ahol már Bethlen Gábor cirill betűs nyomdát készült felállítani s ugyancsak ő kezdeményezett egy oláh Újszövetség-fordítást is (terveit majd Rákóczi György váltja valóra).

A jobbágysorban élő román nép egyháza befogadásának folyamatában az egyik legjelentősebb lépés Báthori Gábor 1609-ben kiadott rendelete, amelyet Bethlen Gábor 1614-ben erősített meg. A fejedelem a román papokat kiemeli a jobbágysorból, megadva a szabad költözködés jogát az egyházuk szolgálata érdekében, valamint felmenti mindenféle jobbágyszolgáltatás alól.⁹

Bethlen Gábor 1615-ben iktatta be azt a gyulafehérvári Theophisus vladikát az északi erdélyi területek püspökségébe is, akit egy évvel korábban már a déli területek superintendensévé tett, s így egy fő alatt egyesítette az egész erdélyi román egyházat. A kinevező iratban kötelességévé teszi, hogy az igaz Istenről, Atyáról, Fiúról és Szentlélekről való igaz tanítást mindazon helyeken és gyülekezetekben, amelyekben eddig is virágzott, megőrizze, szakadásokat ne engedjen, a gyalázkodókat és akármiféle innovatort megfelelő vizsgálat után a hitre rákényszerítse és a fejedelemnek is megjelentse. Felhatalmazza, hogy kézrátétellel papokat szenteljen, espereseket válasszon, házassági és más, az egyházi székert illelő ügyekben ítéletet hozzon, a lelkészekre felügyeljen, a vétkeseket illő módon megbüntesse, az egyháziakat nyomorgató, hatalmaskodó világiak felett ítélkezzék, az eklézsiákat pedig jó és illő módon kormányozza. Elrendeli a fejedelem, hogy a magisztrátusok a vizitációk alkalmával mindenben segítségére legyenek a püspöknek, azokat pedig, akik erőszakoskodásaikkal elraboltak, valamit a román egyházaktól, pénzbüntetéssel sújtásák: ha nemes ember a bűnös, 200 forintot fizessen, ha jobbágy, 12 forintot.¹⁰ Bethlen tervbe vette, hogy a Szentírás mellett az énekeskönyvet, a heidelbergi katekizmust és más hitvallási iratokat lefordíttat, kinyomtatattat, ennek érdekében Gyulafehérváron román diákokat is taníttatott.¹¹ Úgy tűnik, valamiféle egyházi uniós tervei voltak, hasonlóan a Kárpát-medencei görög-katolikus egyház létrejöttéhez. Az ortodox egyház mellett természetesen gondoskodott a Partiumban élő, már említett román református gyülekezetek román papjairól is. 1614. febr. 17. kiadott oklevelében a bihari, kraszna- s közép-szolnoki oláh papokat a magyar papok privilégiumával ruházta fel,¹² illetve ide tartozik az a gyakran, de talán hiteles alap nélkül emlegetett esemény is, mely so-

⁹ Báthori Gábor kiváltságlevelét Bethlen Gábor megerősítő záradékával együtt közli Juhász, 1940. 239–243.

¹⁰ Kiadta Nicolae Dobrescu: *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*. Budapest, 1905. 19–22.

¹¹ Szabó T. Attila: A román nyelv taníttatása a gyulafehérvári kollégiumban a XVII. század közepén. = *Erdélyi Múzeum*, 1931. 1–3. sz. 90.

¹² Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. kötet. Budapest, 1904. 170.

rán 1616 decemberében a váradi zsinaton 60 román református papot ordináltak volna magának Bethlen Gábornak a személyes jelenlétében.¹³

Bethlen uniósnak nevezhető törekvéseit¹⁴ aligha lehet függetleníteni udvari papja, Geleji Katona István nézeteitől, akit maga a fejedelem tanítottatott Heidelbergben 1615–1617 között. A reformátusok között a heidelbergi gyökerű irénizmus fénykorát éli, annak hívei a görögkeleti egyházal is az együttélésre törekedtek, azt hangoztatva, hogy a távolság nem olyan nagy tőlük a tanításokat tekintve. Geleji egyik leveléből lépten-nyomon idézik a következő sorokat: „*Én a szenteknek és a képeknek tiszteletében és a Szentléleknek származásán kívül az igaz görög vallásban alig látok több különbséget a hitnek ágazataiban mitőlünk; hanem inkább mind csak a külső rendtartásokban és ceremóniákban vagy az különbség, amelyeket ez semmivel egyébbel nem tud állatni, hanem csak az ecclesia szerzésével, mint a pápisták*”.¹⁵ Geleji szerint is Krisztus egyházába tartozik mindenki, aki hisz Krisztusban, megtartja a törvényeket, ismeri az Apostoli Hitvallást, a Miatyánkot és a szentségeket. A reformátusok és a görögkeletiek közötti liturgiai eltérések, a szentek ábrázolásai Geleji szerint nem tartoznak az alapvető kérdések közé.

Bethlent a dogmatikai kérdéseknél jobban érdekelték a valláspolitikai illetve általában a politika szempontjai. Tudjuk, hogy a fejedelem egyesek által mitizált reformátusságától függetlenül támogatta a jezsuita Káldy György bibliafordítását is, udvarában a katolikus főtisztviselőket ugyanúgy megtaláljuk, mint a szombatos Péchi Simon kancellárt, vagy tudunk angyalok és apostolok képével díszített szószék- vagy orgonarendeléséről is.¹⁶ Juhász István megfogalmazása, mely szerint „az ökumenikus gondolkozásnak a protestáns orthodoxia talaján kifejlődött és csak ott kifejlődhetett eredménye ez”¹⁷ legalábbis vitatható, ugyanakkor ma is jelen van egyháztörténet-írásunkban.

Jól látható, hogy Bethlen igyekezett a görögkeleti egyházzal is gondoskodni, bár az nem tartozott a négy recepta religio közé. Fentebb utaltam arra, hogy odafigyelt, hogy ne maradjanak betöltetlen püspöki helyek, és maga vizsgálta meg, mint a *ius supremum ecclesiae* birtokosa, a jelöltek alkalmasságát. Fontos meg-

¹³ Az alkalomnak az egyházkerület jegyzőkönyvében nincs nyoma, arra egyedül Redmeczi T. János utal (RMK 523. *Az felseges Bethlen Gabornak... eöt rendbeli halhatatlan es örök emlekezetre méltó Isten anya szentegyhazával cselekedet jotetemenyerül ...* Kassa, 1622.)

¹⁴ „Mindez inkább csak az elvont, logikailag és nem történetileg valós lehetőségek számbavétele” – írja Miskolczy Ambrus („A reformáció jegyében”? Az 1648–i gyulafehérvári román Újszövetség másodikkiadásáról. = *Tiszatáj*, 1992. 1. sz. 67., továbbiakban Miskolczy, 1992.)

¹⁵ Kiadta Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete s levelei. = *Új Magyar Múzeum*, 1859. 1. sz. 215.

¹⁶ Kovács András: „Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában...” Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék és orgonarendeléséről. In. *A magyar művelődés és a kereszténység*. II. kötet. Budapest, 1996. 689–697.

¹⁷ Juhász, 1940. 136.

jegyezni, hogy míg az erdélyi református püspökök részére a Theophisust beiktató oklevélhez hasonló tartalmú meghatalmazást nem állítottak ki az fejedelmek, azt a partiumi, tiszántúli superintendensek felé mindig megtették, Méliusz Juhász Péter óta bizonyosan. Ráadásul az oklevelek tartalma szinte azonos a fent említett görögkeleti püspöki kinevezéssel. Geleji Katona István írja, hogy az oklevélben szereplő conditiokat még Keserüi Dajka János, Bethlen udvari papja majd erdélyi püspök fogalmazta meg. Bethlen még négy görögkeleti püspököt nevezett ki, köztük utolsóként, 1627-ben Brádi Györgyöt (Gennadiust) gyulafehérvári püspökké, aki alatt a két román superintendens, az északi és déli egyesült, Brádi felvette címei közé a „Rév, Várad és Szatmár püspöke” címet is. A fejedelmi hatáskör volt az egyházi javak biztonságának felügyelete, ilyen értelemben tudunk birtokok görögkeleti papok részére történt adományozásáról, vagy 1624-ben a Fogaras vidéki görögkeleti papok tized alóli mentességének biztosításáról.

Külön fejezetet érdemelne Bethlennek a konstantinápolyi görögkeleti pátriárka felé való közeledése. Az egész kérdéskör egy levél körül bontakozott ki, melyet állítólag Lukarisz Kirillosz pátriárka írt, immár válaszként, Bethlen Gábor megkeresésére. Az derülne ki belőle, hogy Bethlen a Kárpátokon túli románság reformációját is tervbe vette, egy protestáns Dáciát hozna létre, egyesítve a három fejedelemséget, s ehhez kéri a „közismerten” kálvinizmus felé hajló pátriárka támogatását. A korabeli híreszteléseken alapuló gyanús elméletet maga Juhász István is, és természetesen a mai román történészek jó része is elfogadja. Utóbbiak hozzátesszik, hogy azért nem lett az egészből semmi, mert a románok igen ragaszkodtak vallásukhoz, ráadásul éppen Bethlennek köszönhetően csak megerősödött összetartozásuk tudata. A Heltai Jánost köszöntő kötetben tavaly Nagy Levente bizonyította be a Lukarisz-levél hamis voltát, s jellemző, hogy azt nem a románok hamisították, hanem Kemény József szerkesztette a 19. században.¹⁸

Összegzésként megjegyzem, hogy amikor az erdélyi és partiumi románok reformációjáról beszélünk, érdemesebb a reformáció és románok viszonyáról szót ejteni. Kérdés az is, hogy vallási vagy politikai ügyről van-e szó, azaz beszélhetünk-e konfesszionalizációról egyáltalán, ha a román református egyházi élet kezdeményeit vizsgáljuk. Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling kategóriái a reformáció során megjelenő felekezetek, hitvallások egyenrangúságának, közös jellemzőinek kimutatására, közvetett és közvetlen modernizációs szerepének igazolására hiába tűnnek alkalmazhatónak ebben a tekintetben. Mert beszélhetünk az igazság abszolút birtoklásának tudatáról is, a hitelvek világos körülhatárolása is megtörténik a román kátéirodalom keretein belül (már 1544-ben kiadják Brassóban az első román nyelvű katekizmust). Azt látjuk, hogy gondoskodtak a tanok megfelelő képviselőiről is, és kísérlet történt a román művelődés újjászervezésé-

¹⁸ Nagy Levente: Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal. In: *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolc, 2011. 31–42.

re, persze a magyar reformáció központjai révén. Még mindig Reinhard kategóriáinál maradván: sor került a saját istentiszteleti formák és saját nyelvi közeg kialakítására is, hiszen az addig ószláv nyelvű liturgiát a román nyelvű váltotta fel. Találunk példát a propaganda alkalmazására is, hiszen az 1648-ban, Gyulafehérvárott megjelent román nyelvű Újszövetség előszavában Simion Stefan hosszasan értekezik az uralkodó kötelességeiről, a számunkra is jól ismert (Kálvinhoz is köthető, de számos előzménnyel bíró) ellenállási jog szellemében.¹⁹ Mégsem mondhatjuk, hogy román református felekezet született volna Erdélyben, a folyamat, avagy jelenség ennél jóval inkább összetett, amelynek lényegét, Miskolczy Ambrus szerint is, „még senkinek sem sikerült megragadnia”.²⁰

¹⁹ Szabadi István: A kálvini ellenállási jog és magyar értelmezései. = *Rubicon*, 2009. 9. sz. 46–47.

²⁰ Miskolczy, 1992. 71.

**Bethlen Gábor képe,
ábrázolása, reprezentációja**

GYULAI ÉVA

**„NÉZD MEG EZT SOK ORSZÁG NÉPE,
BETHLEN GÁBORNAK EZ KÉPE” –
BETHLEN GÁBOR IKONOGRÁFIAI REPREZENTÁCIÓJA**

ÉREMPORTRÉK: NYUSZTOS SÜVEG ÉS ÜSTÖK

Bethlen Gáborról fejedelemmé választása előttről nem maradt fenn ábrázolás, annak ellenére, hogy katonai és politikai pályája már korábban az Erdélyi Fejedelemség első emberei közé emelte. Mindez nem meglepő, hiszen a korabeli elit ikonográfiai reprezentációját egyrészt a nagy uralkodói („állami”) és főúri gyűjtemények portrégalériái, másrészt a sokszorosított grafikai eljárással készült metszetlapok őrizték meg könyvekben, illetve röplapokon, önálló metszeteken. Az erdélyi fejedelmi és főúri gyűjtemények azonban jórészt szétszóródtak, megsemmisültek, a rézmetszés pedig Kelet-Közép-Európában (Bécsről és Prágától nyugatra) nem tudott európai nivóra emelkedni, így a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség politikai és katonai elitjét jórészt külföldi nyomtatványokból ismerhette meg az európai közvélemény.

Bethlen ikonográfiájának alapvető jellemzője a fejedelem felismerhetősége. Külsőjének ismertetését több forrásból ismerjük, az egyik legplasztikusabb azonban az a személyleírás, amelyet a beszercebányai országgyűléssel egy idejű békétárgyalásokon a Caspar Dornau (1577–1631) német humanista tudós, orvos, a sziléziai herceg főtárgyalója vezette sziléziai követség egyik anonim résztvevője adott a tárgyalásokról készült nyomtatványban.¹ A sziléziai követ szerint Bethlen Gábor átlagos testmagasságú, inkább korpulens alkatú, magyar módra borotvált, elől tincset hagyó hajviselettel, homloka magas, arca ovális, feltűnő nagy szeme és kiterjedt szeme fehérje, orra hajlott, nagy szája van, fekete szakállát, francia módra, körben kerekre nyírták, de alul meghagyták hegyesre, arcszíne inkább sápatag, néha ugyanis kövek kínozzák. Mindig daliás és tetőtől-talpig fényűző magyaros viseletben jár, mint akkor is, amikor a beszercebányai templomban megjelenve, a nap rásütött, és a gyémánt, valamint az arany ragyogása szinte el-

¹ *Gründlicher und warhaffter Bericht, was massen der durchleuchtig Fürst und Herr, Herr Gabriel Bethlen, Fürst in Ungarn und Siebenbürgen etc. zum König in Ungarn erwehlet und außgeruffen: Deß gleichen Motiven, warumb dem Marches Spinola etlicher Stätt und Orten in der Chur-Pfalz sich zu bemächtigen, nachgesehen und gestattet worden.* H. n. [Heidelberg?], 1620.

vakította, aki ránézett.² Ez a pontos és hiteles személyleírás egyben hitelesíti Bethlen Gábor korabeli ikonográfiáját is, hiszen az erdélyi fejedelemről készült portrék megfelelnek a sziléziai követ leírásának. A Bethlen-ábrázolások egyébként meglepő hasonlóságot mutatnak, ami egyrészt archetípusok variációira utal, ami általános a kora újkori történeti ikonográfiában, másrészt a fejedelem megjelenésének, viseletének, „maga viselésének” állandóságára, azaz Erdély, a Magyarországi Részek, illetve a felső-magyarországi vármegyék uralkodója nem változtatott külsején uralkodói reprezentációjában.

Bethlen Gábor fejedelem ikonográfiai reprezentációjának alapját, archetípusát maga a fejedelem és udvara alkotta meg, mégpedig az aranypénzekkel (majd 1619-től az ezüsttallérokkal), hiszen már uralkodása kezdetén, 1613-ban aranyforintot³ vertek arképeivel és címerével, amelynek változatait egészen 1620-ig készítették, főként Kolozsvár pénzverdében (*I. kép*). A pénzeknek kivételes szerepük van az uralkodók képmásának népszerűsítésében, ráadásul ezek bizonyosan „otthon”, Bethlen esetében az Erdélyi Fejedelemség, illetve Felső-Magyarország verdéiben készültek, és nem külföldön, ugyanakkor a művészi, a hasonlóságot is célul tűző portrék a ritkábban, alkalmasszerűen használt, pénzeken: az aranyakon, tallérokon, illetve a reprezentációt szolgáló többszörös vereteken, emlékpénzekben jelennek meg.

1. kép. Bethlen Gábor aranyforintja, 1614, Kolozsvár (Huszár 327) (www.mcsearch.info[©])

² *An Person ist er rechter Mannslänge, zimlich corpulent, hat einen Ungarischen beschornen Kopf, vornen nur einen Schopff, hoher Stirn etwas länglichten Gesichts, grosser Augen, und viel weisses inn denselben, ein wenig über sich gekumpffte Nasen, zimlich wol bemündet, einen schwarzen Bart, fast auff die runde Frantzösische art, doch unten herumb nicht rundt, sondern etwas zugespizet, hat sonsten gar eine liebliche Farb im Angesicht, bißweilen ist er mit dem Stein übel geplagt, trägt sich jederzeit gantz Ungarisch, aber sehr stattlich unnd prächtig, wie dann, wann er irgend in die Kirchen geritten, und die Sonne geschienen, vor glantz der Diamanten unnd deß Golts, man ihne fast nicht ansehen können.*

³ Huszár Lajos: *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*. Akadémiai, Bp., 1995. (továbbiakban Huszár,) 327.

Az aranypénzeken élethű portré tűnik fel, nagy szemekkel, hajlott orral, bajuszszal és nyírt szakállal, haja igen rövidre nyírt, viselete felhajtott prémsüveg, karimája oldalt hasított, a hasíték mellett gyémántos tollforgó és kócsagtoll. Páncélja régies, lamellás, szegecselt, a pénzek hátlapján a saját farkába harapó sárkánygyíkkal körbevett Bethlen-címer: átlótt nyakú, egymással szemben álló vadludak. Az éremportré hosszú időre meghatározta a fejedelem ikonográfiáját, 1616-ban a kivételes reprezentációt szolgáló öt- és tízszeres kolozsvári aranyforintra is rákerült, hátlapján a „CONSILIO FIRMATA DEI”-mottós, egyenes kardot tartó, felhőből kinyúló kart ábrázoló emblémával. Ezt a jelmondatot Bethlen a királlyá választásakor Thurzó Imrének adományozott zászlaján is használta.⁴

1619-ben és 1620-ban ugyanez a süveges-páncélos profilkép valamivel hosszabb, de szintén kerekre nyírott szakállal jelenik meg Bethlen öt- és tízszeres aranyforintján, a hátlapokon azonban az emblémát Bethlen fejedelmi címere váltja fel: gyöngyös, leveles, fejedelmi rangkorona (*Fürstenkrone*) alatt doborpajzsban a Bethlenek ludai láthatók, a pajzs két oldalán barokkos nyújtott tárcsapajzsokban Erdély jelvényei: jobbról osztott mezőkben a Nap és a Hold, alatta a kiterjesztett szárnyú növekvő sas, balról a hét lebegő vár címerképe. A hegyes, de lekerekített szakállú Bethlen prémes, tollforgós magyar süveget visel borotvált fején, nyakát és mellét szegecselt, tausírozott főúri páncél fedi, fejedelmi méltóságát csupán egyetlen, a korábbi éremportrékon még hiányzó viseleti darab jelképezi, a páncéljára vett, és vállán kitűzővel (csattal) összefogott palást vagy köpeny (2. kép).⁵ A köpeny bizonyos aranypénzekon és tallérokon már jól kivehetően szőrméből készült, azaz Bethlent kacagányban, vagyis rangját jelző tigris- vagy párducbőrös köpenyben, ún. hátibőrben ábrázolják. Ezt a viseletet Schönvisner István (1738–1818), a modern numizmatika első magyarországi művelője is párducbőrnek tartja.⁶

⁴ Az emblémáról és zászlóról bővebben: Gyulai Éva: „Consilio firmata Dei” – Bethlen Gábor emblémás zászlaja – Besztercebánya, 1620. = *Történeti Muzeológiai Szemle, A Magyar Múzeumi Történetész Társulat Évkönyve* 10. (2010) 21–34. (A továbbiakban: Gyulai, 2010.) és Trajtlér Dóra Ágnes: Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében. = *Porta Speciosa: a journal of theological aesthetics*, 2010/2. 123–133.

⁵ Resch, Adolf: *Siebenbürgische Münzen und Medaillen*. Verein für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1901. (továbbiakban Resch.) Taf. 22/25; Huszár 303 (1619); 306–307 (1622)

⁶ GABRIEL BETH. D. G. PRIN. TRAN. *Protome Principis pileati, loricati, ad humeros cum pelle lincea*. PAR. REG. HVN. DOM. ET SICVL. COM. 1619. *Tria Scuta yuxta se posita, quorum unum exhibet arma gentilitia duas aves confixas, alterum septem castella, tertium in medio locatum coronatum, ac pro telamonibus binos leones habens continet in area superiore solem ac lunam, ionferiore aquilam dimidiatam. Siglae: A. I. Alba Julia. Aureus decupl. Musei Caes. Vindob.* Schönvisner (Shoenvisner), Stephanus: *Notitia Hungaricae rei numariae ab origine ad praesens tempus*. Universitas, Buda, 1801. (továbbiakban Schönvisner, 1801.) 519–520.

2. kép. Tízszeres aranyforint, 1619 (Resch Taf. 22/25 alapján)

Bár a tallérok általában az aranypénzek formáját követik, a Bethlen-numizmatikában 1619-ben felbukkannak Bethlent főúri viseletben, és nem páncélban ábrázoló ezüst éremportrék. Az egyik ezüstérem a numizmatikában *Schautaler*, azaz emléktallér néven ismeretes, és a korabeli fejedelmi aranyforintok ikonográfiáját és heraldikáját követi, azaz a hátlapján a *Fürstenkrone* alatt a Bethlen-címer és Erdély jelvényei külön pajzsban ábrázoltatnak, az előlap fejedelmi portréján azonban a páncél helyett prémgalléros (kacagányos?), nyakán összegombolt sújtásos mentét visel a profilban ábrázolt erdélyi fejedelem, viselete miatt egyébként felsőtestéből több látszik, mint a páncélos képeken. Tollforgós süvege azonban nem változott.⁷

A nyusztos süveges és mentés fejedelmi portré kivételesen plasztikus és artisztikus változata egy ezüst emlékérem (*3. kép*). Ábrázolása abban is különbözik a hasonló aranypénzekétől és tallérokétól, hogy Bethlen nem a koponya hátsó részét szabadon hagyó, visszatúrt, vágott és oldalára tűzött tollforgós prémsüveget viseli, hanem egy csúcsos, magas, kissé megrogyott egyedi főveget mintás posztóból vagy selyemből, szélén szőrmeborítással, és a hatalmas, a süveg csúcsára visszahajló tollat nem oldalt, hanem a homlokkal és orral egy vonalban tartja a tollforgós ékszer. A drága bársonymentére hatalmas, pettyezett szőrméből készült gallér borul, amely talán tigrisbőr, és így a mente fölé, a hátra és vállra vett ún. kacagányt jelzi. A mente bársonyának gránátalmás mustrája is jól kivehető, egyébként három gomb és sújtáspár „fért” a mellképbe. Az ábrázolás nemcsak művészi kvalitásával, hanem élethűségével is kitűnik, a művész bizonylathatja Bethlent fejedelmi viseletében. Kérdés, hogy a hatalmas toll kőcsag-

⁷ Resch, Taf. 22/29; Huszár, 371 (Tallér/Schautaler, 1619); 471 (Féltallér, 1619)

avagy strucctoll-e, mivel az erdélyi fejedelmek mind a kétféle előkelő tolldísz viselték, de mindkét toll megjelenik az oszmán inszigniológiában is. Az ábrázolás jobban hasonlít a strucctollhoz, amely előkelőbb volt, sőt rangjelző, hiszen a szultánnak három, nagyvezíreknek két hófehér strucctoll járt a török méltóságok között. Az ezüstérem nemcsak grafikai és vésnői igényességével tűnik ki, hanem köriratával is:

GABRIEL. D. G. REGNORVM. HVNGARIÆ. /
TRANSYL. PRINCEPS. AC. SICVLORVM. COM

3. kép. Bethlen Gábor-émlékérem, 1619 (CoinArchives©)

Bár a vereten sem évszám, sem verdejel nem található, Bethlennek a köriratban szerepeltetett titulusa – *Regnorum Hungariae Transyl(vaniaeque) Princeps* = Magyarország és Erdélyország fejedelme – egyértelműen az 1619. év őszére, illetve 1620 legelejére utal, hiszen előbb az 1619. szeptember 21-ikén tartott kassai gyűlésen választották meg a felső-magyarországi rendek Bethlent Magyarországnak fejévé, illetve fejedelmévé, majd az általa és a nádor által összehívott országgyűlés alkalmával, 1620. január 8-ikán, Pozsonyban be is iktatták Magyarországnak fejedelmének és fejének (*in principem et caput Regni Hungariae*). Már Schönvisner István is Bethlen pozsonyi hadjáratához, illetve a Szent Korona megszerzéséhez kapcsolja az érem titulását, azaz 1619-re teszi megjelenését, addig ugyanis Bethlen csak Erdély fejedelmének nevezi magát pénzein, a besztercebányai országgyűlés után pedig már megjelenik a választott királyi titulus.⁸

⁸ *In suis Numis primum inscribitur: Gabriel Bethlen Dei Gratia Princeps Transilvaniae, partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes ab anno scilicet 1613 usque 1617. Dein sic: Gabriel D. G. Regnorum Hungariae, Transilvaniae Princeps, ac siculorum Comes, postquam nempe Hungariam invadens, capto Posonio sacram coronam cum clenodiis occupasset; id quod*

Feltűnő a rangkorona is, hiszen nagyon hasonlít a birodalmi heraldikában hercegi koronának (*Herzogskrone*) nevezett rangjelző jelvényhez, így talán Bethlent, mint (magyarországi és erdélyi) szuverént reprezentálja.⁹

Egyébként ennek a rövid, pár hónapos időszaknak, amikor Bethlen Gábor – akárcsak korábban Bocskai István – a Magyarország fejedelme címet is viselte, nemcsak heraldikai reprezentációjában, hanem pecséthasználatában is van nyoma. 1620 márciusától augusztusáig használt ugyanis egy Körmöcbányán vésett pecsétnyomót, amelynek felirata és egyesített címere megegyezik az emlékérem köriratával és címerével.¹⁰ A titulus, amelyet Bethlen okleveleinek intitulatióiban is használ,¹¹ sőt korabeli nyomtatványok ajánlásaiban is megjelenik,¹² feltűnik nyelvhasználatával (*Regnorum Hungariae Transylvaniaeque*), hiszen a fejedelemséget Erdélyországnak (*Regnum Transylvaniae*) nevezi, amely így az államok rangsorában Magyarország (*Regnum Hungariae*) mellé kerül.¹³

Bethlen numizmatikai reprezentációjának első szakasza, a (gyémántos) tollforgós süveget és páncélt (emlékérmeim mentét) viselő profilkép egybeesik politikai pályájának első, az 1620. évi besztarcebányai országgyűlésig és királlyá választásáig tartó korszakával. Ezt a fordulatot az aranypénzek az 1620 körül vert aranyforint, illetve az 1620-ban készült tízszeres aranyforint reprezentálja, amelyeken, a körirat szerint, Bethlen erdélyi fejedelmi méltósága mellett, mint Magyarország és Dalmácia választott királya is megjelenik. Köpenyes-kacagá-

labente adhuc anno 1619 accidit. Schönvisner, Stephanus (ed.): *Catalogus numerum Hungariae ac Transylvaniae Instituti Nationalis Széchényiani* I–III. Trattner, Pest, 1807–1810. (továbbiakban Schönvisner, 1807–1810) II. 189–190.; 192.

⁹ Resch Taf. 66/63 (Resch ismeri a medál ovális arany változatát is 12-szeres aranyforint értékben: Taf. 66/61). Az érem rajzát és leírását „Bethlen Gábor magyar fejedelmi érme” címen, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának érme alapján közli: Angyal Dávid: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. In: *A Magyar Nemzet Története. Hatodik kötet.* Főszerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1898. III. fejt.; Ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből közli: Érdy János: *Erdély érmei képatlasszal.* MTA–Eggenberger, Pest, 1862. (továbbiakban Érdy, 1862.) 57. (III/1.); Tábla: VIII/12

¹⁰ Kovács, 2001. 11. jegyzet. A pecsétlenyomat heraldikai koronáját császári koronaként azonosítja.

¹¹ Pl.: *Nos Gabriel Regnorum Hungariae Transylvaniaeque Princeps, Sicolorum Comes.* Birtokzálogosítás hallerkői Haller Zsigmond Szolnok-Doboka vármegyei főispánnak. Bethlen Gábor, Kassa, 1620. febr. 20. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek.* DVD-ROM. Szerk. Gyulai Éva. Miskolci Egyetem BTK–Arcanum, Bp., 2005. № 10.166

¹² *Gabrieli I. Dei gratia principii regnorum Hungariae et Transylvaniae... Stephanus Nyilas Melotanus.* (Gyulafehérvár, 1620. febr. 4.) Milotai Nyilas István: *Sz. Davidnak huzadik soltaranak rövid praedicationok szerint valo magyarazattya... Bethlen Gabornak, Magyar és Erdélyorszag-nak istentfelo keresztyen fejedelmének főpraedicatora, Melotai Nyilas Istvan által.* Festus, Kassa, 1620. RMNY 1216

¹³ Károlyi Zsuzsanna már 1620. augusztus 18-ikán Magyar- és Erdélyország fejedelmének címezi Kassáról férjének írt levelét: *Serenissimo Principi, Gabrieli, dei gratia regnorum Hungariae et Transylvaniae principii, Sicolorumque Comiti, domino et Contubernali meo clarissimo.* TT 2. (1879). 202.

igazi hajviseletével ábrázolhatták, azaz igen rövidre nyírt (vagy borotvált) hajzat, homlokán meghagyott üstökkel. Mivel Bethlen csak 1620-tól veretett ezüsttallérokot, kivéve az 1619. évi ezüst emlékpénzeket, ezért a nagyméretű tallérok a fejedelmet már csak a fedetlen fővel, díszpáncélban ábrázolják, igaz, uralkodása végén, 1628-ban néhány tallérveretén visszatér a süveges ikonográfiához.¹⁷ A süveg nélküli korszak másik jellemzője a jogar (esetenként a szintén rangjelző díszbuzogány) megjelenése, ugyancsak korábbi fejedelmek, Báthori Zsigmond, sőt Bocskai István mintájára. Bethlen választott királyként, sőt a nikolsburgi békét követően, nemcsak a Szent Koronát, hanem a magyar aranyak Madonnáját is használja (5–6. kép).

5–6. kép. Aranyforint, 1621 és tallér, 1622 (Huszár, 335, 377) (www.pannoniaterra.hu)

A Bethlen-numizmatika heraldikájában a nikolsburgi békét követően újdonság a békében elnyert Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek címerének megjelenése a hercegségekben vert aprópénzekben, főként a 24 krajcáros ún. Kipper nevű rézpénzen, illetve az erdélyi vereteken is.¹⁸ Ugyanez a négyelt, szív pajzsos, fejedelmi koronás (*Fürstenkrone*) címer 1622-ben, majd 1628-ban(!) a tízszeres aranyforinton is feltűnik,¹⁹ majd 1622-től a tallérokban is (7. kép).²⁰

¹⁷ Huszár, 382–384 (1628/1629)

¹⁸ Resch, 203. stb.

¹⁹ Huszár, 306.; 308–311.

²⁰ Huszár, 379–384.

A különleges címerváltozatot, amelyet egyébként Bethlen pecsétjeire is felvésett,²¹ a heraldika Schönvisner óta Erdély és a sziléziai hercegségek egyesített címerének tartja. Schönvisner plasztikusan leírja az 1. mező szívet tépdeső, hármas sziklán álló karvalyát, amelyet Oppeln címerének vél, míg alatta a 3. mezőben Ratibor sasát azonosítja.²² Ez tévedés, hiszen mindkét hercegség címerállata a kiterjesztett szárnyú arany sas, Oppelné koronával, Ratiboré ezüst holddal a mellén. A Schönvisner által leírt karvaly (*vultur*) ikonográfiája nem hagy kétséget a felől, hogy Bethlen 1622-ben a Károlyi-címet alkalmazta címere 1. mezejében, hiszen a csőrével szívet tépő „karulymadár” a nagykárolyi Károlyiak címerállata.²³ Bár a numizmatikában máig többször felbukkan ez a tévedés,²⁴ már Érdy János (1796–1870) numizmatikus felismerte a Károlyi-címet Bethlen 1622-ben meghalt feleségének családi jelvényeként.²⁵ Ugyanerre a megállapításra jutott Köpeczi Sebestyén József (1878–1964) is a Turulban, 1912-ben.²⁶ Va-

²¹ Kovács, 2011. Különösen: 14. jegyzet

²² *Scutum corona Ducali ornatum, in quo sunt a dextris arma heraldica Ducatus Opoliensis et Ratiboriensis, nempe in superiore area vultur depascens cor, quo unguibus stringit, altero pede insistens tricollis; inferiore autem in area Aquila monocephala expansis alis. A sinistris conspicua sunt Insignia trium Statuum Transilvaniae.* Schönvisner, 1801. 522.; *In Numis anni 1622. et 1623... titulus... accedit: Gabriel Dei Gratia Sacri Romani Imperii et Transilvaniae Princeps, Partium Regni Hungariae Dominus, Siculorum Comes, Opoliae, Ratiboriae Dux, isque demum usque ad postremum vitae annum 1629. retinetur, simulque arma heraldica Ducatus Opoliensis et Ratiboriensis junguntur Transilvanicis, atque gentilitiis familiae Bethleniae. [...] Scutum corona Ducali tectum, in quo sunt a dextris arma heraldica Ducatum Opoliensis et Ratiboriensis; nempe in superioro area vultur depascens cor, quod unguibus stringit, altero pede insistens tricollis, inferiore autem in area est Aquila simplex alis expansis. A sinistris conspicua sunt Insignia trium Statuum Transilvaniae, et in medio totius Scuti Insigne Bethlenianum, draconis volumine conclusum.* Schönvisner, 1807–1810. II. 190., 193.

²³ A Károlyiak karuly-címeréről bővebben: Ridovics Anna: *A Károlyi-palota címerei.* Szakdolgozat. ELTE BTK Heraldika szak, 1992. Kézirat

²⁴ *10 Ducatenstück 1628 (Thalerstempel). Au. GAB D: G SA RO IM Et – TRAN PRIN: Geharnischtes Brustbild nach rechts, die Umschrift teilend, auf dem Haupt die Pelzmütze mit hohem Reiherbusch, mit der rechten das Scepter schulternd. – PAR REG HVN DOM SI CO: OP RAT DVX 1628. Gekröntes, ovales quadriertes Wappen mit dem Bethlen'schen Mittelschild, an die Stelle der ungarischen Wappen im ersten und dritten Felde sind diejenigen von Oppeln und Ratibor getreten.* Hess, Adolph: *Die Siebenbürgischen Münzen des fürstlich Montenuovo'schen Münzcabinet.* Hess, Frankfurt am Main, 1880. 100–101.

²⁵ *[j]obból fekkentesen két térre szelt paizsnak fenső osztályát ballában sziklacsúcson álló, nyílt szárnyú s szívtépő karul, karöltü karval (Nisus, Sperber) ékesíti, ez az 1622. elhúnyt Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gáborné nemzeti címere [...] karval mint Károlyi Zsuzsanna Bethlen Gáborné, alatta nyílt szárnyú ezüst holdas mellü sas mint Oppolia címere...* Érdy, 1862. 58.; 69.

²⁶ *A királyi címről való lemondása után elmarad címeréből a Magyarországot jelző rész, s helyébe az első mezőbe felesége, Károlyi Zsuzsanna hármas halmon álló, szívet tépő karvalya, a 3. mezőbe pedig Oppeln és Ratibor sasa kerül.* Köpeczi Sebestyén József: *Erdély címere = Turul*, 35. (1917) 33–48.

gyis a négyelt címerben csak a 3. mező tartalmazza, ráadásul együtt a két sziléziai hercegség címerét, hiszen mindkettő arany sast hordoz.

7. kép. Bethlen Gábor tallérja, 1628 (Huszár, 384) (www.pannoniaterra.hu)[©]

Bár Erdély heraldikusai véleményüket nem magyarázták, illetve forrással sem támasztották alá, megállapításukhoz argumentumot kínál Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna temetésének egyik gyászbeszéde. A temetési beszédekről kiadott két gyűjtemény egyikében Bojti Veres Gáspár leírja az 1622. május 13-ikán Kolozsváron meghalt fejedelemasszony első, még Kolozsváron, halála helyszínén végbement temetési szertartásának heraldikai reprezentációját. A Kolozsváron felállított koporsót, több helyen, Károlyi Zsuzsanna címere díszítette, amely egybefoglalta (*comprehendebant*) királynői és ősi családi címereit (*insignibus reginalibus aviticisque*), mégpedig a kettőskeresztet és a négy fő magyar folyót jelképező sávozatot, majd egy kiterjesztett szárnyú karvalyt, amely csőrével egy vörös szívet tépked (*Nisum integrum, rostro cor rubicundum vellicantem*), illetve az Erdély hét szabad városát szimbolizáló hét tornyocskát; nemkülönben a Holdat és Napot, végül két sasmadarat, az egyik ún. növekvő, azaz félsas, kiterjesztett szárnyával éppen elrugaszkodik a földről, a másik teljes egész, ezek Oppeln és Ratibor hercegségek (fejedelemségek) jelvényei (*Aquilas denique, unam pan-sis alis e terra quasi emergentem, alteram integram Ducatum Opoliae et Ratiboriae signa*).

Károlyi Zsuzsanna heraldikai reprezentációja igen hasonló férje címerhasználatához, hiszen a fejedelemasszony Erdély címerét viselte halotti pompáján (és minden bizonnyal korábban is), amelynek része volt saját karvalyos, valamint Oppeln és Ratibor hercegségek címere is. Ugyanakkor Bojti Veres téved is, hiszen az erdélyi vármegyéket jelképező növekvő sast az egyik sziléziai hercegség címerének véli, pedig mind Oppeln, mind Ratibor címerállata egész alak, és nem félsas.²⁷ Bethlen és Károlyi Zsuzsanna a két hercegség címerét együtt, egy sassal

²⁷ *Pheretrum holoserico obductum bis torto, aureis autem argenteisque fibulis, in formam calicum apertorum liliorum artificiose elaboratis insignitu clavis... argenteis deauratis variegatum, insignibus ad haec reginalibus aviticisque* (*Quae, duplicatam crucem e prominulo quasi monticu-*

emelte be fejedelmi heraldikájába. A fejedelemasszony választása érthető, hiszen családi címereként használta a szívet tépő karvalyt, férje gyakorlata azonban különös, hiszen nem férj és feleség szokásos egyesített címeréről van szó, hanem arról, hogy Bethlen 1622-ben, felesége, két halott fiuk anyja halálának évében fejedelmi jelvénye részévé teszi a Károlyi-címert, ráadásul a kivételes presztízsű 1. mezőben. Ez a gesztus, további források feltárásával, még magyarázatra szorul. Mindenesetre, Bethlen 1622-től három különféle alakú, ráadásul háromféle eredetű ragadozó madarat viselt egyszerre tallérjain: a sziklán álló és karmában szívet tartó karvalyt, mint Károlyi-címert, a növekvő sast (a Holddal és Nappal), mint Erdély egyik jelvényét, valamint a teljes sast, mint Oppeln és Ratibor Hercegségek címerállatát.

METSZETEK: KÉP ÉS SZÖVEG

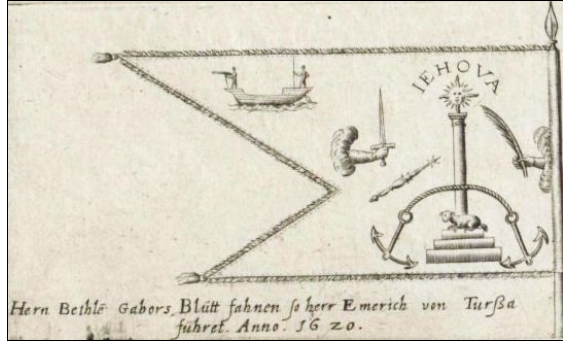
A metszetek, a pénzekkel ellentétben, Bethlen Erdélyen kívüli ikonográfiáját tükrözik, hiszen a fejedelemségben nem készült arcképét tartalmazó röplap. A korabeli egylapos nyomtatványokon, illetve a különálló lapként is terjesztett könyv-illusztrációkon a szöveg és portré koherens egység, mind a metszet címét, köriratát, illetve a portrét kísérő epigrammát vagy magyarázó szöveget illetően. Bethlen 1619. évi felföldi hadjárata, a pozsonyi, illetve a beszercebányai országgyűlés diplomáciai és politikai eseményei, majd a nikolsburgi béke a fejedelmet visszavonhatatlanul megjelenítette az európai téatrumban, a harmincéves háború színpadán. A képzőművészeti ikonográfiáját megalapozó ábrázolások is ekkor készültek, kivétel nélkül mind Erdélyen és a Magyar Királyságon kívül, igaz, minden bizonnyal magyar előkép, illetve a pénzek alapján.²⁸

A legelsőket egyikét Jacob van der Heyden (1573–1645) flamand festő, grafikus, rézmetsző, nyomdász készítette 1620 körül, aki Strassburgban és Majna-

lo exurgentem, quattuor fluvios Pannoniae nobiliores, Danubium, Tybiscum, Savum, Dravum, Nisum integrum, rostro cor rubicundum vellicantem, septem turriculas, totidem liberis Transsylvaniae civitates indiguitantes, Solem, Lunam, Aquilas denique, unam pansis alis e terra quasi emergentem, alteram integram Ducatum Opoliae et Ratiboriae signa, cum Diademate gio, rehendebant) undique respersum, ab Optimatibus Regni Senatorii ordinis epiryhediis humeros fulcientibus (erat enim non exigui ponderis) prolatum in medio depositum est. EXEQVIARVM coereonialium serenissimae principis ac dominae dnae. Svsannae Caroli. Válaszúti – Meszlényi, Gyulafehérvár, 1624. 27–28. RMNY 1306. Idézi: Mikó Gyula „Mivel én is csak ember voltam”. Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coereonialium libri gyászbeszédei. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2007. 98. jegyzet (<http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/5580/6/MikoGyulaErtekezes.pdf>) (2013. augusztus)

²⁸ A metszetekről bővebben: Czennerné Wilhelmb Gizella: Bethlen Gábor metszet-arcképe. = *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve* 8. (1980). 33–53. (továbbiakban Czennerné Wilhelmb, 1980.)

Frankfurtban működött. A rézmetszetes portré több európai gyűjteményben is megtalálható, így a stockholmi Fegyvermúzeumban is (8. kép).²⁹

8–9. kép.
Jacob van der Heyden röplapja, 1620 körül,
részletek (Ernstell, 2003. 2. kép alapján
és ÖNB Bildarchiv[©])

A Bethlent magyar viseletben ábrázoló metszetes lap Bécsben őrzött változatának felirata alapján a mintául szolgált kép 1619-ben készült, és a 39 éves Bethlent ábrázolja.³⁰ A bécsi nyomtatvány alsó részén feltűnik a besztercebányai Thurzó Imre-féle zászló³¹ igen elnagyolt másolata (9. kép), a portré alatt pedig, két hasámban, német és magyar epigramma olvasható a fejedelemről, a betűmetsző monogramjával: Typis JHeydē [*Typis J(acobi ab) Heyde(n) = Jakob Heyden betűivel*].³²

A két vers, ráadásul a magyar változattal együtt, egy másik korabeli röplap kísérőjeként is feltűnik, amelynek címe azonos a Heyden-féle nyomtatvány feliratával, de lovasportrét ábrázol (11. kép).³³

²⁹ Armémuseet i Stockholm. Ltsz. 33.250. Eva-Sofi Ernstell: Bethlen Gábor ajándéka. = *Credo* 9 (2003)/1–2. 18–32. 2. kép. (továbbiakban Ernstell, 2003.)

³⁰ GABRIEL BETHLEN D.G. PRINCEPS TRANS-/SYLVANIAE PART. REGNI HUNGARIAE DOMINUS ET SICULORUM COMES etc. *Aetatis suae* 39. An. C. 1619. Österreichische Nationalbibliothek, Grafiksammlung, Porträtsammlung. Ltsz. ÖNB PORT 59966–01

³¹ Gyulai, 2010.

³² A német költeményt közli: Leffler Béla: Magyar vonatkozású német népénekek, 1556–1697: negyedik közlemény. = *Századok*, 45. (1911)/3. 347–359. Itt: 357.

³³ Cennerné Wilhelmb 1980. 8. jegyzet. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka (a továbbiakban: MTKCs). A metszetlap megvan a British Museum grafikai gyűjteményében is.

10–11. kép. Jacques Granthomme lovas portréja IV. Frigyes pfalzi választóőről (1600 k.) és Bethlen Gábor fejedelemről (1620 k.)
(©The Trustees of the British Museum és MTKCs)

A lovas portrét kísérő három nyelven közölt vers Bethlen 1619–1620. évi hadjárataráról és királlyá választásáról értesíti a közvéleményt, ennek azonban ellentmondó titulusa, illetve a rézmetsző ajánlása, amelyek csak erdélyi fejedelemtént említik. Egyébként a latin és német szöveg nem szól a királyi méltóságról, csak arról, hogy Bethlen egész Magyarországra kiterjesztette igényét, ráadásul mindent vértelenül, harc nélkül (*Megvövé mind az országot... királyi öröme ez jó Magyarországnak – Vindicat absque omni sanguine Pannoniam – Nimpt ein gantz Hungarn ohne Blut*).

*Nézd meg ezt sok ország népe,
BETHLEN GÁBORNAK ez képe,
Erdélyi Fejedelemeink,
Régi Nemből tündöklőnek,
Kire néz minden Magyarság.
Midőn látná ez Uraság,
Magyar országnak ínségét,
Pápásoktól szennyvedését,
Felindula szép hadával,
Megvövé mind az országot,*

*Sic vultus, sic ora gerit fortissimus Heros,
Dacica BETLENIUS, qui modo scepra tenet.
Magnis ortus avis: nulli virtute secundus:
Marte potens: vera Relligione potens:
Cujus opem implorans patriis excivit ab oris
Pressa sub Ausonio Pannonis ora jugo:
Nec mora, promptus adest ingenti milite et omnem*

*Mellyben semmi vért nem ontott.
Minden rendnek szabadságát,
Felállattya igazságát.
Ezért méltán dicséretes,
Kész segítő, mint Herkules.*

*Vindicat absque omni sanguine jura Pannoniam
Pristinaque oppressis reparans sua jura colonis,
Alter ut Alcides, pervolat ora virum.*

*Isten, ki bírsz mindenekkel,
Áldgy meg immár békes[s]éggel.*

*Tu, qui regna tenes, qui hominum praecordia dextra
Summe Deus, Pacis da, rege, consilia.*

*Ihon látod képét, kívánd hosszú éltét
Bethlen Gábor Urunknak:
Erdély Fejedelme, s Királyi öröme
Ez jó Magyar országnak:
Isten után, ennek örülly Segitődnek,
Népe Pannoniának.*

A metszetes lap kivételes a korabeli hasonló munkák közül, hiszen maga a művész ajánlja Bethlennek, mint személyes ajándékot.³⁴ Az ajánlásból kiderül, hogy a metszetet Jakob Grandhomme, francia nevén: Jacques Granthomme (†1622) flamand származású rézmetsző, kiadó készítette, aki az 1580-as évek végén Párizs egyik ismert művésze volt, majd Heidelbergben működött (itt az egyetemre is beiratkozott 1596-ban). Heidelberg, illetve V. Frigyes pfalzi választó, cseh király, Bethlen szövetségese a kulcs a metszethez és az ajánláshoz, hiszen Granthomme, aki 1620-ban bizonyosan Heidelbergben alkotott, több metszetet készített V. Frigyesről, így az ajánlást minden bizonnyal a rajnai palotagróf és cseh király nevében (vagy kérésére?) intézte Bethlenhez. A dedikáción felül, a rölap készítője és a fejedelem közötti szoros kapcsolatra mutat, hogy a heidelbergi metszet a vers magyar változatát (eredetijét?) is közli, ami szokatlan a korabeli németországi gyakorlatban. Ha azonban a lovas portré ikonográfiáját tekintjük, előképét a Granthomme-corpusban nem V., hanem apja, IV. Frigyes pfalzi választófejedelem (1574–1610) képmásában találhatjuk meg, amelyet Granthomme 1600 körül metszett (*10. kép*).³⁵

Láttuk, hogy Heyden és Granthomme rölapjának latin és német versszövege megegyezik, sőt Granthomme lovas ábrázolásának és Heyden derékképének ábrázolása is feltűnően hasonló. Mindez azonos előképre, az említett ezüst emlék-

³⁴ *SERENISSIMO POTENTISSIMOQUE PRINCIPI AD DOMINO / D(omi)N(o) GABRIELI BETHLEN, PRINCIPI TRANSYLVANIAE, PARTIUM REGNI / HUNGARIAE, Domino SICULORUM Comiti etc. D(omi)n(o) suo Clementissimo D(ono) D(edit) D(edicavit) / JACOBUS GRANTHÔME*

³⁵ Jacques Granthomme: Portrait Friedrich IV of Bavaria, Elector Palatine. Metszet, 1600 k. British Museum Prints & Drawings, Museum number: 1876,0708.2644

pénzekre utal.³⁶ Így érthető, hogy a lovas portrén miért magyaros viseletben, nyaka körül kacagánnyal, és nem páncélban mutatkozik Bethlen. A Heidelbergben működött Granthomme és a Strassburgban kiadót fenntartó Heyden egyébként ismerték egymást, hiszen 1607 körül együtt metszették rézbe a párizsi Honvovgt kiadó Szibillákról szóló metszetes albumának képeit.³⁷

A „Winterkönig” névvel is illetett cseh királyt, V. Frigyes pfalzi választót és szövetségesét, Bethlen Gábort hasonló reprezentatív kompozícióban örökítette meg az augsburgi Lucas Kilian (1579–1637) a beszercebéányai országgyűlés és a fehérhegyi csata évében, 1620-ban (13–14. kép).³⁸ Bethlen portréja az évtizeddel korábban készült II. Mátyás-portré változata, a Habsburg uralkodót magyar királyként ábrázoló metszeten medalionjában Kilian egyszerűen kicserélte a portrét, a metszet Mars és Bellona alakját ábrázoló díszes kerete megmaradt (12. kép).³⁹

12–14. kép. Lucas Kilian metszete II. Mátyás magyar királyról (1610), Bethlen Gábor erdélyi fejedelemeiről (MTKCS) és V. Frigyes pfalzi választóról (1620) (Universitätsbibliothek Salzburg[®])

Lucas Kilian egyszerű formában, ovális keretben is megjelentette Bethlen 1620. évi süveges-mentés buzogányos portróját (15. kép), amely ikonográfiáját tekintve igen hasonló az ugyancsak az 1620. évi portrét tartalmazó, a bécsi és prágai csá-

³⁶ Cennerné Wilhelmb, 1980. 34.

³⁷ XII. SIBYLLAE, Ordine, Inscriptione et Forma elegantiori quam antehac vmquam. Ex antiquiss. monumentis restituta et proprijs Oraculis reddita. Jacobus Honvovgt excudit. [Párizs, 1607 k.]

³⁸ Kilian, Lucas: Bethlen Gábor fejedelem arcképe. Rézmetszet, 1620. MTKCs; Kilian, Lucas: Portrait Friedrichs V. von der Pfalz. Kupferstich, 1620. Universitätsbibliothek Salzburg Druckgraphiken Inv. Nr. G 278 III.

³⁹ MTKCs

szári udvar művésze, **Aegidius Sadeler** (1570–1629) által rajzolt metszetváltozatokhoz, csak a tollforgó helye különbözik, illetve a kacagány Kiliannál egyszerű szőrme, míg a Sadeler-ábrázolásokon jól láthatóan pettyes tigrisbőr (16–17. kép).⁴⁰ A Sadeler-változatok nemcsak azért érdekesek, mert Bethlent süveggel és fedetlen fővel is megjelenítik, mintha egy öltöztető baba lenne, hanem, mert az üstökös ábrázolást tükrözéssel metszette rézbe Crispijn van den Queborn hágai rézmetsző (1604–1652).⁴¹ Az 1625 körül készült metszet holland nyelvű, és – a többi lappal ellentétben – Bethlen titulussában a választott magyar királyi címet is szerepelteti mind a köriratban, mind a feliratban,⁴² azaz 1620–1621. évi állapotot tükröz (18. kép). A hágai metszet holland felirata szerint a képmás élethű, Bethlenről ad vivum készült (gedaen Naet leuen), az eredeti prágai/bécsi Sadeler-metszeteken azonban ugyanez nem olvasható!

15–18. kép. Lucas Kilian (15.), Aegidius Sadeler (16–17.) (MTKCs) és C. Queborn (18.) (Rijksmuseum[©]) metszetei Bethlen Gáborról, 1620–1625

Matthäus Merian frankfurti rézmetsző és kiadó először 1635-ben publikált *Theatrum Europaeum* c. rézmetszetekkel illusztrált történeti munkája az 1619. évnél közli Bethlen Gábor arcképét, amelynek ugyancsak a Sadeler-féle portré volt az előképe (19. kép).⁴³ A portrét kísérő, 3 disztichont tartalmazó latin epigramma azonban a Merian-kiadó eredeti alkotása, feltehetően a krónika szerzőjének, Johann Philipp Abele/Abelin (†1634) elzászi német szerzőnek köszönhető. A port-

⁴⁰ A metszetek számos gyűjteményben megtalálhatók (MTKCs, Rijksmuseum, Amsterdam stb.)

⁴¹ Crispijn van den Queborn (Aegidius Sadeler): *Portret van Gabriel Bethlen*. Prent, 1625(?). Rijksmuseum Amsterdam, Prenten RP-P-1908-36.

⁴² *Effigie van den doorleuchtigsten, Grootmachtigen Prince GABRIEL BETLEHEM gecoren Conincs in Hongarien, Prince van Transylvanien ende Graue vande Siccoli etc. – gedaen Naet leuen Crispiaen van Geborn exc.*

⁴³ *Theatrum Europaeum, Oder Außführliche und Wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten: so sich hin und wider in der Welt fürnämlich aber in Europa und Teutschen Landen so wohl im Religion- als Prophan-Wesen vom Jahr Christi 1617. biß auff das Jahr Jahr 1629.* Merian, Frankfurt M., 1635. 241.

rét kísérő alkalmi vers frappánsan foglalja össze a Bethlenről és politikájáról kialakult korabeli véleményt: előbb a dák(!), azaz erdélyi lovas had tekintette az előkelő származású Bethlent fejedelmének, így viselhette a vad (erdélyi) nép körében az uralkodói koronát. Bethlen Gábort a két legnagyobb hatalom közé, a Habsburg és a török birodalom szorításába helyezte sorsa, s szorult helyzetében próbált mindkettőnek kedvére tenni, megfelelni. A csehek ügye mellé akart állni, de a túlságosan hosszú út és a vészterhes idők nem engedték, hogy segítségükre siessen.

*Stemmate prognatum me Dacia vidit equestra.
Principem, et in populo gessi diademo⁴⁴ feroce.
BETHLENUS GABRIEL inter duo maxima postus
Imperia, hinc Regi conabar vtriq(ue) placere.
Causa Bohemorum placuit sed ferre salutem.
Non passa est via longa nimis, nec tempora dura.*

19. kép. Bethlen Gábor arcképe a *Theatrum Europaeum* első kiadásában, 1635

A mellképek mellett Frankfurtban egy újabb lovas portrét is kiadtak Bethlen Gáborról, mégpedig egy reprezentatív, a korabeli katonai és politikai elitet felvonultató frankfurti albumban, amelyet II. Ferdinánd császárnak és királynak ajánlottak a készítők, Daniel Meisner/Meissner (1585–1626) cseh származású költő, könyvkiadó és Eberhard Kieser (1583–1631) frankfurti rézmetsző.⁴⁵ A több mint 80 lovas portrét tartalmazó gyűjtemény a harmincéves háború korszakának uralkodóit és kiemelkedő hadvezéreit gyűjtötte össze latin epigrammával kísért met-

⁴⁴ Latinul helyesen: diadema

⁴⁵ Meisner, Daniel: *Ferdinandus Mundi Praeses ter maximus exstat*. [Eberhard Kieser, Frankfurt, 1620/21]

szeteken. A Bethlenről készült metszeten feltűnik a fejedelem emblémája is, a mottót Meisner epigrammája magyarázza.⁴⁶ Magyarországot Bocskai István mellett Bethlen, Thurzó György és a tizenötéves háború hadvezére, az 1598-ban magyar indigenátust szerzett Kollonich/Kollonitsch Siegfried (1572–1624) alsó-magyarországi főkapitány, Perényi Zsófia férje képviseli (20–23. kép).

A Meisner–Kieser-gyűjtemény azonban tartalmaz még egy magyar viseletbe (sújtásos dolmány, köpeny, szűk nadrág és csizma) öltözött hadvezért ábrázoló metszetet, amely Heinrich Matthias von Thurn grófról (cseh nevén: Jindřich Matyáš Thurn-Valsassina vagy Jindrich Matyáš z Thurnu, 1567–1640) készült. Thurn gróf a cseh, majd a morva protestáns rendek vezére, a cseh felkelés egyik vezéralakja, aki a fehérhegyi csata után katonáival Bethlenhez menekült, és az erdélyi uralkodó szolgálatába állt, Bethlen diplomáciai feladatokkal bízta meg, 1622 szeptemberében Konstantinápolyban képviseli új urát. Az album szerkesztői minden bizonnyal ezért öltöztették magyar viseletbe (24. kép).

20–24. kép. Daniel Meisner–Eberhard Kieser: Bocskai István, Bethlen Gábor, Thurzó György, Kollonich Siegfried és Thurn Máttyás lovas portréja, Frankfurt, 1620/1621

Mathias Tanner (1630–1692) cseh jezsuita szerző kiemelkedő jezsuitákról szóló művének Káldi György-életrajzát kíséri az a metszet, amely a trónján ülő Bethlent és az előtte álló, őt meggyőzni kívánó Káldi János jezsuitát, bibliafordítót ábrázolja. A 17. századi metszet egyike a zsánerszerű ábrázolásoknak, mégis különbözik a korábbi, Bethlent megjelenítő gúnyrajzok és egyéb politikai röplapok ábrázolásától. A metszet alatti felirat szerint a neves jezsuita szerző és hitszónok arra merészkedett, hogy az erdélyi fejedelmet megrója, amiért annyi keresztényt veszejtettek el a törökök.⁴⁷ Az életrajzban a szerző bővebben ír Káldi és Bethlen

⁴⁶ A Bethlen-metszetet és az epigramma szövegét közli: Ferenczi Zoltán: Rimay János 1573–1631. MTA–TTI, Bp., 1911 (*Magyar Történeti Életrajzok*) 255. 6. jegyzet és Gyulai, 2010. 29.

⁴⁷ P. Georgius Kaldi Soc. Iesus, Ungarus, potens opere et sermone Concionator, Operarius tota Ungaria nulli secundus, ausus etiam ex justo zelo Principem Transylvaniae haereticum Bethleemum Gabor reprehendere de tot Christianis Turcae proditis. Obiit Posonii 30 Oct. 1634. aet(at)is 64. Tanner, Mathias: *Societas Jesu apostolorum imitatrix. Typis Universitatis Caroloferdinandae*. Typis Universitatis, Praga, 1694. 644. (továbbiakban Tanner, 1694.)

találkozásáról,⁴⁸ mindezt egy korábbi jezsuita munkából kölcsönözte, szinte szó szerint. Philippe de Alegambe (1592–1652) belga jezsuita és bibliográfus a jezsuita hőskről és mártírokról szóló, Antwerpenben megjelent munkája szerint Káldi Györgynek olyan nagy tekintélye volt a fejedelmeknél, hogy szabadon buzdíhatta őket, szelíden és erővel is, kötelességükre. Így Bethlen Gáborral is folytatott egy kétórás magánbeszélgetést, amelyben emlékeztette a fejedelmet, hogy köze van sok ezer keresztény törökök általi elpusztításához és elhurcolásához, így nem sok jó várható tőle. Bethlen ennek ellenére nem volt ellenséges Káldival, sőt asztalához is meghívta, végül a jezsuita 1000 imperiális tallérral távozott, amelyet a fejedelemtől kapott bibliafordításának nyomtatási költségeire.⁴⁹

25. kép. Káldi György és Bethlen Gábor (Tanner, 1694. 644. alapján)

Franz Christoph von Khevenhüller (1588–1650) császári diplomata, történetíró saját koráról írt történeti munkája csak halála után 70 évvel jelent meg, metszetportrékkal illusztrálva. A Bethlen Gáborról szóló fejezetet Lucas Kilian Bethlen-

⁴⁸ Káldi György és Bethlen az 1621. évi hadjárat során, Nagyszombat 1621. július 30-iki elfoglalásakor találkozott, amikor a fejedelem szabad elvonulást biztosított a jezsuitáknak, sőt Káldit és társait megkérte, hogy Bécsben közvetítsenek közte és a császár között.

⁴⁹ GEORGIUS KALDI. [...] *Magna fuit fuit apud Viros Principes auctoritate et gratia; qui etiam libere auferret summos aequae atque infimos, quae suaviter, quae fortiter ad officium cohortari. Ea libertate cum Principem Transylvaniae Gabrielem Bethlemium, ob tot Christianorum millia Turcis prodita et abducta, criminis, quo se obstrinxerat, commonefecisset privato duarum horarum colloquio, eamque ob causam extrema omnia possent ab eo expectari, tantum abfuit, ut quidquam molestiarum experiretur, ut etiam Principis ad mensam admotus, honorario insuper Centum nummum Imperialium, in subsidium Typographiae, donatus abiret.* Alegambe, Philippe de: *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu Post excusum Anno 1608 Catalogum Petri Ribadeneirae Nunc hoc novo apparatu librorum ad annum reparatae salutis 1642 editorum concinnata et illustrium virorum elogiis adornata; Accedit Catalogus Religiosorum Societatis Jesu.* Antverpiae, Apud Ioannem Meursium, 1643. 156.

arcképének variánsa nyitja meg. Khevenhüller, Bethlen kortársa, a fejedelem jellemzésére, többek között, elmesél egy jellemző történetet: amikor Vilmos Keresztély brandenburgi örgróf⁵⁰ felkereste Bethlen Gábort, egy ládát vitt ajándékba, amelyben értékes velencei üvegpoharak voltak. Bethlen megkérdezte, hogy melyik a legszebb, s amikor kezébe vette, szándékosan leejtette, s a pohár összetört. Mindezt a fejedelem, aki latinul beszélt vendégével, így kommentálta: *Vitrum est* (= Ez csak üveg). Cserébe ő is ajándékot adott az örgrófnak, mégpedig egy aranyozott, ékkövekkel kirakott szablyát, mondván, ez akkor sem törik el, ha a földre esik.⁵¹

26. kép. Bethlen Gábor

F. Ch. Khevenhüller: *Annales Ferdinandeï c. könyvében*, 1721.

⁵⁰ Vilmos Keresztély brandenburgi örgróf (1587–1665), a magdeburgi érsekség evangélikus adminisztrátora, Brandenburgi Katalin nagybátyja, a harmincéves háború protestáns hadainak egyik hadvezére 1626-ban, miután serege kelet-Brandenburgban vereséget szerzett, dán katonáival Dániába ment, majd európai körútra indult, hogy a dán királynak szövetségést szerezzen, ekkor kereste fel Erdélyben Bethlen Gábort.

⁵¹ *Als Marg-Graff Christian Wilhelm zu Brandenburg, Administrator des Ertzstifts Magdeburg, in seinem Exilio einst zu ihm gekommen, und ihm eine Kiste voll schöner Venetianischer Glässer zum Geschencke geliefert, begehrte Er zu wissen, welches Glaß das schönste von allen wäre, und alß es ihm in seine Hand gereicht worden, ließ Er es willig auf die Erde fallen, und zubrechen, de Worte: Vitrum est: dabey sagende, und beschenckte hingegen solchen Marggraffen mit einem von Gold beschlagenen, und mit Edel-Steinen besetzten Sebel, anführende, daß solcher, wann Er gleich zur Erden fiel, nicht zerbrechen würde.* Khevenhüller, Franz Christoph: *Conterfet Kupfferstich – Annales Ferdinandeï Oder Wahrhafftige Beschreibung Kayzers Ferdinandi Des Andern... Thaten*, I–XII. Weidmann, Leipzig, 1721–1726. I. 336.

KOVÁCS ANDRÁS

JOSEF TRAUSCH KRÓNIKASZERKESZTMÉNYÉNEK
BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMRŐL SZÓLÓ
ANEKDOTÁI

Erdély kora újkori történetének egyik igen mostohán kezelt forrása a *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*.¹ Noha az 1847-ben Josef Trausch (1795–1871) által Brassóban kinyomtatott mű legrégebbi tudományos forráskiadványaink közé tartozik, adatait később is kevesek és ritkán használták. E kevesek között első sorban Szilágyi Sándor nevét említeném, aki természetesen ennek a forrásnak az adatait sem mellőzte.² Feltűnő viszont, hogy a *Chronicon* Bethlen Gábor fejedelemre vonatkozó izgalmas adalékai kimaradtak a Makkai László által szerkesztett 1980-ban megjelent tartalmas, a modern kutatás szempontjából is kiemelkedő fontosságú két szöveggyűjteményből.³

Bartонiek Emma annak idején jelentős teret szentelt a *Chronicon* értékelésének,⁴ meg kellett azonban fogalmaznia tehetetlenségét is: minthogy akkoriban nem férhetett hozzá Trausch száz gyűjteményekben rejtőzködő kéziratos forrásainak sorozatához, nem deríthette fel a szerkesztő módszereit, ahogyan nem ellenőrizhette és nem hasonlíthatta össze a felhasznált kútfők és a kiadott mű szövegét. Így az 1630-ban elhunyt Johannes Oltardus szebeni lelkész működését követő szerzőkről csupán sommás véleményt fogalmazhatott meg. A *Chronicon*-nak alaposabb értékelése azóta sem született. Trausch tudott még egy másik, az ő korában Bécsben őrzött kéziratról is, amit Johann Georg Schwandtner szándékozott kiadni a *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* tervezett IV. kötetében.⁵

¹ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales Hungarici et Transsilvanici*. Ed. Josephus Trausch Coronensis. P. I. Complectens annales annorum 990–1630; P. II. Complectens annales ann. 1630–1699. Coronae 1847–1848. (továbbiakban *Chronicon*, 1847.)

² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. VIII. (1621–1629). Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1882. 68, 71. (továbbiakban EOE)

³ *Bethlen Gábor krónikásai*. Szerk. Makkai László. Budapest, 1980. – *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László. Budapest, 1980.

⁴ Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. S. a. r. Ritoók Zsigmondné, bev. Klaniczay Tibor. MTA Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1975. 170., 171–175.

⁵ Engel, Johann Christian: *Geschichte des ungrischen Reichs*. Wien, 1813. I. 21. Vö. *Chronicon*, 1847. *Praefatio*, IV.

A *Chroniconra* annak idején éppen a Bethlen-anekdóták révén figyeltem fel. Közöttük olyan életes és meghökkentő, máshol nem emlegetett adatok voltak, amelyeket a nagy fejedelem mecénási arcélének megismerésére törekedve mindenképpen ellenőrizni kellett. Minthogy a bennük foglalt adalékok többnyire nem illettek a köztörténet körébe, nem is keltették fel a figyelmet a 19. század végén. Az Erdéllyel kapcsolatos, túlnyomóan református és unitárius fogantatású magyar történetírásban pedig különösen azért nem számíthattak hitelre, mert némelyikük a református fejedelem igencsak furcsa, saját egyházának előírásaival szembehelyezkedő, „eretnekszagú” megnyilatkozásairól szólt, így felületes szemlélő számára valamilyen evangélikus-szász manipulációnak tűnhetett a nagy fejedelem emlékének befekettetésére, lejáratására.

A *Chroniconnak* ezek az anekdótái tartalmilag Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin szász szempontból is érdekesítő személyére és uralkodásuk eseményeire vonatkoznak; a Trausch által Johannes Oltard szebeni lelkésznek tulajdonított szövegrészben, az 1620-as évek második felének eseményei közé illesztve, az I. kötet végének egymást követő oldalain⁶ található.

Az első ilyen részlet⁷ a Gyulafehérvárral közvetlenül szomszédos⁸ Kisfalud fejedelmi udvarházára vonatkozik, amelyet a szöveg szerint Bethlen Gábor második neje, Brandenburgi Katalin, „*Catharina ... nostra Brandenburgica*” – mondja róla a szerző – kedvéért valamilyen nyárilakként, befejeztetett és „*regali munificentia exornavit*”, minthogy a Báthory Zsigmond által 1594-ben kivégeztetett Kovacsóczy Farkas kancellárnak, az Ompoly partján emelt udvarház építetőjének nem adatott meg, hogy a munkát bevégeztesse.⁹ A falu Kovacsóczy halála

⁶ *Chronicon*, 1847. 309–312., illetve inkább visszautalásként – „ut supra dictum” – a 314. oldalon.

⁷ „*Catharina interim nostra Brandenburgica, et Principe Gabriele Hungarico bello occupato [sc. in 1626] et domi residente conviviis, venationibus et deambulationibus oblectabatur, praecipuum vero tempus terebat in egregio Palatio Kisfalvicensi. Hoc, in fine praecedentis seculi ab eximio illo erudito Volffgango Kovatsotio inceptum, et ad flumen amoenissimum Ampoly extractum [exstructum!], nondum tamen ob triste ejusdem fatum absolutum erat, verum ad hoc usque tempus imperfectum exstitit. Ne autem Principissa circumcursationibus asueta, toedio unius arcis Albensis afficeretur, in ejus gratiam Palatium illud Bethlenius absolvit, ac regali munificentia exornavit, huc identidem exspatiabatur et sese cum familiaribus, aulae magistro, Stephano Csakio et Doctore Sculteto, confessorio, oblectabatur.*” *Chronicon*, 1847. 309.

⁸ Ma Gyulafehérvár municipium része. Az Ompoly jelenlegi medrétől azonban 4–500 m távolságra vannak a település háza.

⁹ Birtokközpontként épült meg, a kancellárt megelőző tulajdonosoknak, Giorgio Blandratának és Berzeviczi Mártonnak udvarházát nem említik forrásaink. – Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, 1985. 314., 315–316, 367. Vö. János Zsigmond királyi könyve. *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*. I. Erdélyi Történelmi Adatok (továbbiakban ETA) VII.1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2003. 263. sz./1570. március 4.: Blandrata királyi orvos Kysfalwd-i jobbágysai. – Báthory Zsigmond királyi könyvei. 1582–1602. ETA VII. 3. Kv 2005. 454.sz./1584. március 2. Kovacsóczy Farkas jobbágysai. – 1283. sz./1590. október 24. Kovacsóczy Farkas job-

után így ismét fejedelmi birtokba került, s Báthory Zsigmond ottani kertészét, a fogarásföldi Bethlenből származó Bagd Istvánt is említik 1596-ban. Ma nyoma sincs ennek az épületnek, de mindaddig nem bukkant elő későbbi, 17–18. századi forrásokban sem rá vonatkozó adat. Úgy tűnik mégis, hogy az 1658-as pusztítás előtt létezett, mert II. Rákóczi György ottani „házának” mosóasszonyait, kertészeit és majorosát említik.¹⁰

Forrásunk szász szerzője annyiban azonban mégis tévedni látszik, hogy nem Katalin, hanem még első felesége, Károlyi Zsuzsanna számára építtette át az udvarházat a fejedelem,¹¹ sőt elképzelhető, hogy korábban már Báthory Gábor is mulatozott Kisfaludon.¹²

1616 májusa és 1618 májusa között szekérszámra küldték Kolozsvárról az ottani kőművesek által faragott keretköveket, tagozatokat.¹³ 1616-ban kolozsvári kőművesek, Diószegi István és Kőműves Pál dolgoztak ott.¹⁴ Az épületnek egy része fedél alá is került 1617-ben; akkor építették négy kandallóját, kilenc ajtajára pedig zárat szereltek.¹⁵ 1618-ban – ha a Kolozsvárról küldött 21 szekér faragott követ tekintetbe vesszük – folytatódott a jelentős építkezés, miközben Nagybányai Csengeri Képiró István kolozsvári céhmester már az épület belső díszítésén dolgozott.¹⁶ 1621 augusztusában a fejedelem a pozsonyszentgyörgyi tá-

bágyai. – Kovácsóczi Farkas birtoka: 552. sz./1588. május 28. – 626/1589. március 7. – 627/1589. március 7. u. – 953. sz./1596. július 27. Báthory Zsigmond kisfaludi kertésze, Bethlen-i Bagd István.

¹⁰ *Conventioia az kisfaludi Horvath Mátyás kertésznek.* ANDJC, Fond 566. Fejedelmi számadások az EME egykori levéltári gyűjteményében. 40. csomag, 1486–1552. sz. 11. – *Conventioia Kisfaludon leveő Marton ujkeresztyén Maiornak.* 40. csomag, 1486–1552. sz. 14.; *Conventio strenui Andraee Sijffer Hortulany kisfaludiensis.* Uo.; *Conventioia kisfaludi házhoz való két mosó asszony embereknek.* 40. csomag, 1486–1552. sz. 27.

¹¹ Kovács, Andrei: *Construcții patronate de Gabriel Bethlen.* [doktori dolgozat tézisei, soksz.]. Cluj, 1984. 8. – Minthogy a legfontosabb forrásunknak számító Kolozsvári Számadáskönyvek (továbbiakban KvSzám), Kolozsvár Város levéltára, az Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága – Arhivele Naționale Direcția județeană Cluj (továbbiakban ANDJC) – 1627–1628. évi kötetei hiányzanak, nem zárhatjuk ki esetleges további építkezések lehetőségét.

¹² Szalárdi János: *Sírmalmos magyar krónikája.* S. a. r., bev., jegyzetek Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 89.

¹³ KvSzám 14a. IV. 28 és 74.: 1616. május 1–2. 11 szekeret küldenek faragott kövekkel és ajtókeretekkel Kolozsvárról „Feyeruarra az vagy Kisfaludra” – KvSzám 14a. IV. 77.: 1616. július 14. Újabb 8 szekér faragott kő. KvSzám 14b. XXI. 36.: 1618. ápr. 11. 8 faragott kövel rakott szekeret. További 13 szekeret ápr. 17–18-án: KvSzám 14b. XXI. 37, 38.

¹⁴ KvSzám 14a. IV. 33: 1616. május 3.

¹⁵ KvSzám 14a. XVIII. 40, 41, 133: 1617 szept. 10–12. Kolozsvárról 10.000 db lécszeget küldenek. – KvSzám 14a. XVII. 89, 90: 1617. okt. 11, 13. 4 kályhához való csempét küldenek Kisfaludra.

¹⁶ KvSzám 14a. XVIII. 26, 36, 130: május 12., 15., 25.

borból figyelmeztette Károlyi Zsuzsannát a készülő-szépülő fehérvári és a kisfaludi kertekre.¹⁷

1626-ban, Brandenburgi Katalin érkezésére készülődve, úgy tűnik, csupán javították az oda rendelt beszercei ácsok az udvarházat.¹⁸ A *Chronicon*nak a korban szokatlan „*egregium palatium*” kifejezése, az épület szerénynek tűnő arányai és az idézetből kitetsző funkciója, az nevezetesen, hogy a gyulafehérvári bezárt-sággal ellentétben a fejedelemasszony kikapcsolódni, sétálni járt oda, ahol meg-hittjeivel, Scultetus doktorral, udvari lelkészével, illetve Csáki István udvarmes-terével mulattathatta magát, arra utalnak, hogy valamilyen kertekkel körülvett, villaszerű épület gyanánt kell magunk elé idéznünk ezt az Ompoly partján állott együttest.

A témánk szempontjából figyelemreméltó következő szakaszt az 1627-es év-számhoz sorolta be a szerzője.¹⁹ Ebben esik szó a gyulafehérvári vár négy bástyájának az erdélyi három nemzet és a fejedelem által felvállalt megépítéséről. A munkát, derül ki belőle, a fejedelem és a szászok egy-egy bástya felépítésével dícséretesen teljesítették is. A szászok bástyájának a szövegben leírt címerkom-pozícióját később már biztosan nem láthatták, mert a 18. század elején ezt a Ken-dervár bástyát megcsonkították, az új erődítmény *cavalierjévé* alakították, így a Szász Nemzet és az építtetők címereit sem láthatta többé senki. A szöveg egyko-rúságát támasztja alá a szászok erszényeinek és pénzesládáinak „megpurgálásá-ra” vonatkozó magyar elméncséget összegezõ idézet is. A szöveg értelmezésével kapcsolatban annak idején a két bástya építéstörténetére vonatkozó adatokat is,

¹⁷ Bethlen Gábor levele Károlyi Zsuzsannához. „Poson mellett Sz. György várasa mellett való táboromban 17. Augusti. Jó reggel írtam. 1621. ... Az fehérvári, kisfaludi kerteket, szerelmes asszonkám, parancsold meg, csináljanak igen szép kerteket belölök, lássanak valóban hozzá-jok...” Szabó Károly: Bethlen Gábornak és nejének Károlyi Zsuzsannának levelezése. = *Történelmi Tár*, 1879. VIII. 213–215.

¹⁸ ANDJC Beszerce Város Levéltára, 62/1626. május 7. (régí számozás).

¹⁹ „Anno 1627. Conclusum praeterea erat, consilio principis Gabrielis, a tribus nationibus reliquisque regni statibus unanimes consensu, ut cum dedecorosum sit inclitae nationi Hungaricae, imo toti nobilitati, nullam munitam arcem habere, sed semper quoties vel minimus rumor in regno increbuit, Saxonibus molestos esse, ab iisque hospitia precario impetrare, ut Alba Iulia, principis sedes firmis munimentis et proactis propugnaculis cingeretur, et, cum sit forma ejusdem quadrangularis, statutum est, ut serenissimus princeps angulum arcis principali oppositum muniret, quod etiam laudabiliter praestitit; alterum angulum orienti objectum Saxones firmarent, quod etiam per operis hujus praefectum, Valentinum Laurentii, a[lias] Pfaff, senatorem cibiniensem exaedificari curarunt, hocque anno absolutum est propugnaculum dictum Kender-vár, quemadmodum insignia collocata id manifeste ostendunt, nempe quatuor fluvii et novum lilia, aquila biceps[!] et tria folia nymphaearum. Item Michaelis Lutsch consulis Cibiniensis, Colomanni Gottsmeisteri, comitis nationis Saxonicae insignia peculiaria, cum eorum nominibus et adjectis anni numerus 1627. De hoc non illepidè quidam Hungarus jocus est: „Esse ad ipsum Saxonum purgatorium, quod pure marsupia illorum et oculos perpurgaverit.” Duos reliquos angulos, septentrionem [!] et occidentem [!] versus Hungaris nobilibus et Siculis sors muniendos reliquerat, qui tamen officium suum non fecerunt.” *Chronicon*, 1847. 309–310.

de az Erdélyi Fejedelemség állami/közösségi építkezéseinek a rendszerét is körvonalazni igyekeztem.²⁰

A Chronicon itt vizsgált, harmadik részlete²¹ egy másik közösségi építkezésre, a Collegium academicum építésére világít rá. „Miután Bethlen Gábor fejedelem kívül békét, otthon fejedelemségének nyugalmat szerzett, elméjét a hasznosabbakra és szükségesebbekre fordította.” A kollégium létrehozásának indoka anyagi természetű – folytatja a szerző egy János Zsigmond korától fel-feltűnő érveléssel²² – mivel a külföldi iskolázás nagyon sokba került, elhatározta, hogy Gyulafehérvárat Akadémiai Kollégiummal ékesíti. „... annak ellenére, hogy a kegyes emlékezetű Báthory István fejedelem bizonyos kollégiumot már létrehozott a kisebbik templom mellett, annak tágassága és épülete Gábor fejedelem véleménye szerint nem felelt meg. Más, tágasabb és alkalmasabb helyet választott tehát a Szent György-kapu közelében, ahol megvetette a legfelségesebb kollégium alapjait.” Ez a fordulat 1627–1628-ban következett be, akkor kezdődött el az új kollégium építése. Miközben a mesteremberek az építkezésen izzadtak, a fejedelem Bojthi Veres Gáspárt Németországba küldte, hogy onnan professzorokat hozzon a kollégium számára. Tájékozódó, első útjáról, Herbornból – folytatja – 1628 decemberében tért meg és, miután jelentette a fejedelemnek Alstedt, Bisterfeld és

²⁰ Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 276–294, különösen 277–284. (továbbiakban Kovács, 1996) – <http://www.mek.oszk.hu/02700/02717/index.phtml>

²¹ „Postquam Gabriel Bethlenius foris pacem, domi regnis suis tranquillitatem acquisivisset, coepit mentem ad utiliora et magis necessaria applicare. Nam cum animadverteret, in peregrinationibus studiorum causa in externas regiones multum pecuniae exportari, quod cedat in detrimentum Reipublicae, constituit Collegium Academicum Albae Juliae adornare, et licet Stephanus Bathoreus piae memoriae Rex Poloniae superiori saeculo fundamenta cujusdam Collegii, penes templum minus jecerit, et nonnullas habitationes extruxerit, tamen spatium et aedificium voto Gabrielis non respondebat. Eligit ergo alium locum et amplioem, et commodiorem, prope portam S(ancti) Georgii, in quo loco augustissimi Collegii fundamenta jecit, sed vix tertia pars ad perfectionem perducta est. Interea dum artifices in labore desudant celsissimus princeps Casparum Baytai (Bojthi), hominem eruditum, expedit in Germaniam, pro adducendis professoribus, et quidem signanter profectus est Herbornam, Nassoviorum urbem celeberrimam, unde evocavit insignem illum, et ab edita Encyclopaedia illustrem Johannem Henricum Alstedium, ejusque generum, Bisterfeldium, item M. Philippum Ludovicum Fischer, seu Piscatorem, summum Theologum. Mense Decembri [sc. anno 1628] praedictus Caspar Baytai venit ex Germania Schaesburgum ad Principem adducens libros quoddam Helveticae confessionis. Professores autem superius nominatos reliquerat in itinere, quorum solus Bisterfeldius, vivente Principe appulit, cui etiam Sua Celsitudo, quomodo futurum hoc Collegium administratum voverit, prolixè exposuit. Legaverit enim in sumtus faciendos, et pro alendis Praeceptoribus et alumnis, aureos 47.000, quos etiam ejus haeredes Episcopo Hungarico, Stephano Gelei numerarunt, per illos Theologiam et Philosophiam docentes, ...” Chronicon, 1847. 310–311.

²² Kovács András: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Budapest, 2005. 235–258, különösen 253/16.

Piscator ajánlkozását, a következő év májusában visszaindult az uralkodó végleges meghívásával a professzorokért,²³ akik közül az ifjabb és mozgékonyabb Bisterfelddel meg is érkezett augusztus végére a fejedelemhez. Közben a kollégiumon is folyt a munka, s a fejedelem halálakor – így forrásunk – az épületnek mintegy harmadrésze készen is volt. A passzus itt nem idézett folytatása azután retrospektívvé válik, a későbbi szerzők 18. századi fejleményekre utaló toldásaival, de az eddig felsorolt információk közül Bojthi Veres Gáspár útjait más forrásokkal összevetve is pontosan adja elő, az udvari történetíró Segesvárra való visszaérkezése „bizonyos kálvinista könyvekkel“ pedig életes, személyes élményre utaló adaléknak tekinthető, így elfogadhatónak tartjuk az építkezés méreteiről és befejezetlenségéről szóló híradását is, amelyet nemcsak Benkő József Transylvania specialisanak forrásunktól független fogalmazású szövege,²⁴ hanem most már sokkal korábbi, 18. század elején keletkezett közvetlen utalások is kétségtelenné tesznek.²⁵

Az eddigiektől eltérően, az utólagos, más forrásból származó, stílusában is különböző, tartalmában is torzult betoldás iskolapéldája a *Chronicon* következő, Martin Opitz rövid erdélyi szerepléséről szóló, korántsem érdektelen tartalmú, a Gyulafehérvárott Horatiust és Senecát magyarázó költőre vonatkozó bekezdése. Az eredeti szöveg szerzője még biztosan Bethlen Gáborra gondolt, a szerkesztők valamelyikének viszont a fejedelem személyét is sikerült összetéveszteni I. Rákóczi Györggyel. Mégis, a szövegben benne rekedt a valós, Bethlen Gábor második felvidéki hadjáratára vonatkozó, s így Opitz rövid erdélyi szereplésének az időbeni határával tökéletesen egybevágó, nézetem szerint erdélyi fogantatású kronológiai utalás. Elgondolkodtató viszont, hogy a szöveg szerint Ausztriába utazott „haza” Erdélyből. A 17. század elején a költő sziléziai szülőföldjét aligha tekintette volna valaki is Ausztriának. Ugyanakkor, különös módon ez a betoldás – bár az előadás rendjében a herborniak meghívását taglaló rész folytatásába került – a Bethlen Gáborra vonatkozó tömbben maradt, nem került át a *Chronicon*-nak a Rákócziak korát bemutató második kötetébe.²⁶

²³ Herepei János: Bojthi Veres Gáspár. In. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Szerk. Keserű Bálint. Budapest – Szeged, 1965. 198/14. jegyzet.

²⁴ Benkő József: *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe*. Ford., bev. tan. és jegyzetek: Szabó György. I. Bukarest – Kolozsvár, 1999. 184–185.

²⁵ Kovács, 1996. 290–294.

²⁶ „Praeter praedictos Professores evocatus etiam est Martinus Opitius, celebris ille Germaniae Ovidius, ut poesim doceret, qui in functione illa Professoria publice interpretatus est Horatium et Senecam, qua industria apud principem Rakotzium [Bethlenium!], qui ipsum saepe in aulam ad colloquium et mensam, doctis viris plenam, vocari jubet; apud indoctos autem invidiam meruit, inde etiam postea, cum, ex inclementia aeris Transsilvaniae et soli, corporis invaletudinem et animi nauscam concepisset, permissu Principis, atque magnis ab eo auctus muneribus paulo ante secundum bellum [sc. in 1623!], Transsilvania in Austriam, in patriae gremium abivit.” *Chronicon*, 1847. 311.

A Bethlen Gábor személyiségére vonatkozó utalások közül jelentőségében kiemelkedik az utolsó két, a szerkesztményben folytatólagos, s a gyulafehérvári nagyobbik/öreg templom (a mai székesegyház) tekintetében össze is függő információ. Az első a fejedelem zeneszeretetének és temperamentumának egészen kivételes, érzésem szerint hiteles lenyomatát kínálja: „*Amellett zeneszerető fejedelem volt, és azt kívánta, hogy a templomban motettákat énekeljenek a kálvinista szokások ellenére, és mert az emberek ezért bírálták, rájuk ripakodott, mondván, hogy »Dávid király és próféta volt, mégis élvezte a hangszeres zenét, ő maga a magyarok királya lenne, és élvezetet szerez neki az összehangzó zene«, s mivel a Püünkösöd utáni második vasárnapon [hihetőleg 1628-ban – KA] bizonyos száz diákok Vulpius²⁷ könyvének a Vater Abraham²⁸ c. motettáját magyar nyelvre alkalmazva előadták, hivatva a magyar kántort, s így támadt rá: »Miért akartátok ti elhíttetni velem, hogy magyarul lehetetlen a zenei mesterség törvényei és hangjai szerint énekelni? Te agancsos, ha nem tanulod meg a zenét és az összehangzó éneklést, elmozdítalak az állásodból.« Megfényegette továbbá a vele ellenkező kálvinistákat, hogy kényszeríteni fogja őket Dominus vobiscumot és muzsikát [ti. hangszeres kíséretű liturgiát?] énekelni, valahogy úgy, ahogyan azt Angliában teszik.»²⁹ E passzusnak a szerves kiegészítéseként esik szó Bethlen Gábor kassai mesterrel épített gyulafehérvári orgonájának a történetéről, melyet a fejedelem halála után, félig készen, az özvegy fejedelemasszony a szebenieknek ajándékozott.³⁰*

²⁷ Ti. Melchior Fuchs (1570–1615), Weimar város kántora.

²⁸ Ti. *Vater Abraham, erbarne dich mein!* (Ábrahám atyám, könyörülj rajtam!) Lukács 16, 24–25. – Die Motette nr. 261.

²⁹ „Erat praeterea Princeps amator musices, et volebat in templo motetas decantari, praeter consuetudinem Calvinianorum, et cum a hominibus carperetur, increpavit illos, dicens: Davidem fuisse regem et prophetam, et tamen musicalibus instrumentis delectatum esse; se etiam esse regem Ungarorum, et delectari harmonia musicali, eamque artem valde amare. Et cum D(omi)n(ica) I-ma post Trinitatem aliquando studiosi Saxonici textum motetae ex Vulpii libris, Vater Abraham etc. in Hungarico idiomate applicassent et decantassent, advocato Hungarico Cantore, his verbis eum suffodit: »Quare vos mihi persuadere vultis, quasi impossibile sit, hungarice ad leges et notas artis musicae canere? Tu corniger, nisi didiceris musicam, et harmonice canere, amovebo te ab officio.« Minatus etiam est, obloquentibus Calvinianis, quod velit illos cogere Dominus vobiscum et musicam canere, quemadmodum in Anglia sit. Insuper, ut ipsis aegre faceret, advocato Cassovia architecto instrumentorum musicalium, organon fieri curavit, in templum Albense collocandum, quod tamen ipso vivente non est perfectum, sed a Catharina Principissa postea Cibiniensibus donatum.” Chronicon, 1847. 311.

³⁰ Kovács András: „*Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában...*” Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék- és orgonarendeléséről. In. *La civiltà ungherese e il cristianesimo*. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi. Roma – Napoli, 9–14 settembre 1996. A cura di István Monok, Péter Sárközy. II. Budapest – Szeged, 1998. 689–697. – <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5137> – Kovács András: *Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben.* = *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből* Ú. S. 1 (11)/2006. 163–178, különösen 172. Régebbi irodalma: EOE VIII. 71/3. jegyz.; 78/2. jegyz. Az orgonára utaló hivatkozások közül Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. V.

Szervesen illeszkedik ezekhez a gyulafehérvári templom szószerkéről szóló rész: „Felépíttette [ti. Bethlen Gábor] még az új, fából készült és angyalok meg apostolok képeivel díszített mesteri szószerket is, s azt az öreg templomban a régi mellé felállíttatta, de azt, hogy erről a kálvinisták a néphez beszédet intézzenek vagy prédikáljanak, soha elérni nem tudta. Erről a szószerkről azután [Brandenburgi] Katalin udvari lelkésze, Scultetus doctor és más kálvinisták felbújtására, elmozdította az apostolszobrokat és nyilvános elföldelésükről gondoskodott, az őt gyűlölő kálvinisták kegyeit hajszolva.”³¹ Ezzel az idézettel tartalmában teljesen egyezik egy másik szász történetíró, Georg Kraus feljegyzése.³² Másutt már felsorakoztattam azokat az érveket, amelyek alapján az orgonának és a szószerknek a reprezentációs funkcióit értékelve, arra következtettem, hogy nem valamiféle eretnokség vagy Kálvin tanításaival való szembenállás, nem is az irénizmus, hanem a fejedelemnek a szertartás fényének az emelésére irányuló törekvése és egészen kivételes zeneszeretete magyarázza ezeket az újításokat, amelyek azonban igen rövid életűek voltak: a szószerk emeletes, a lőcsei Szent Jakab temploméhoz hasonlóan evangélikus ikonográfiájú hangvetőjét leverték, nyilvánosan

Budapest, 1905. 97. – Maksay Albert: Orgonaszó zendüljön, örömeinek csendüljön. = *Református Szemle*, 1954. 55. – Benkő András: Az erdélyi fejedelmi udvar zenei életéről. In. *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, 1979. 12. jegyz. – Benkő András: Ének és zene a Bethlen Kollégiumban. In. *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, 1980. 101/90. jegyz. – Vö. *Magyarország zenei története*. Szerk. Bárdos Kornél. Budapest, 1990. II. 1541–1686. 109–113. – Király Péter: *Bethlen Gábor udvarának zeneéletéről (Részletek egy tanulmányból)*. I–III. = *Muzsika*, 1990. 8–9. sz. 37–43., 11. sz. 32–36. és 1991. 1. sz. 26–28. – Dávid István: *Műemlék orgonák Erdélyben*. A Repertórium összeállításában közreműködtek: Binder Hermann, Geréd Vilmos, Kovács L. Attila. Kolozsvár – Budapest, 1996. 14–15. – Király Péter: Külföldi zenészek a XVII. századi erdélyi fejedelmi udvarban és hatásuk. = *Erdélyi Múzeum*, 1994. 1–16. Király Péter: *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*. (Humanizmus és Reformáció 22. Szerk. Jankovics József) Budapest, 1995. 115–123.

³¹ „Exstruxit etiam novum suggestum, ex ligno affabre factum, angelicisque figuris ac apostolorum imaginibus exornatum, idque in templum majus penes antiquum collocavit, sed, ut Calviniani ex eo sermones et conciones ad populum facerent, nunquam obtinere potuit. De hoc suggestu postea Catharina, ex instinctu aulici pastoris, doctoris Sculteti, aliorumque calvinistarum, imagines apostolorum amovit, et publice humare curavit, apud calvinianos, quibus exosa erat, gratiam aucupatura.” *Chronicon*, 1847. 312. – „[Catharina Brandenburgica] ... ad reconciliandos Calvinianorum animos, imagines a suggestu Bethleniano removeret, ut supra dictum.” *Chronicon* 1847. 314.

³² „Megtérése jelül [Brandenburgi Katalin] levétette és nyilvánosan elégettette azokat az arannyal bevont faragott képeket, ama tizenkét apostolt – mindez nagyon tetszett a kálvinistáknak –, amelyeket Bethlen Gábor a Nagytemplomban a diófából metszett új [szó]székre helyzetetett...” Kraus György: *Erdélyi krónika*. Vogel Sándor ford. Budapest, 1994. 125. – Eredetije: Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik. 1608–1665*. I. Wien, 1863. (Fontes Rerum Austriacarum. I. Scriptores. 3) I. Theil. 85: „... und liess zum schein der bekehrung die geschnitzeten übergüldeten bilder, so der Bettlen Gabor ihn die grosse Kirchen, nemlig die 12 Apostel, auff den Neyen von Nüssbäumenem Holtz geschnitzten Predigstull aufrichten lassen, herunter nehmen und öffentlig verbrennen, welches den Calvinisten ein grosser gefallen wahr, ...”

megégették és földbetemették, az orgonát pedig elajándékozták.³³ Lényegében már a fejedelem által kinevelt heidelbergiánus kálvinista udvari prédikátorok ellenállására vonatkozó utalás is érthetővé teszi, hogy ezeket a történéseket csupán a fejedelem nézeteivel egyetértő szász krónikások örökítették meg, s hogy egészen más értelmezésben emlékezik meg róluk a történetek után három évtizeddel Kemény János.

Mindezeket összevetve, elmondhatjuk, hogy a Chronikon Bethlen-anekdotáinak adatai hitelesek, Johann Oltard szebeni lelkész jegyezhette le őket 1630. január 6-án bekövetkezett halála előtt, s információi mögött saját benyomásait, valamint a korabeli szebeni hivatalosságoknak, Michael Lutsch főbíróknak, Koloman Gottzmeister szász grófnak, esetleg még a gyulafehérvári Collegium Academicum Vulpius motettáját magyarra fordító és a kórusművet magyarul előadó szász diákjainak élményeit sejtethjük.

³³ Ez a szövegrész végső formáját alighanem Johannes Oltard 1630. január 6-án bekövetkezett halála után, Brandenburgi Katalin rövid fejedelemsége idején nyerte el, mert a „kathedra aranyozó képíróknak” 1630 első negyedévében még fizettek a munkájáért. Vö. Radvánszky Béla: Udvartartás és számadáskönyvek. In. *Házi történelmünk emlékei*. I. Budapest, 1888. 82.

SZABÓ PÉTER

EMLÉKEZET ÉS REPREZENTÁCIÓ BETHLEN GÁBOR UDVARÁBAN

A REPREZENTÁCIÓ ÉS AZ EMLÉKEZET

A reprezentáció szó előtagja a „re” minden neolatin nyelvben ismétlést jelent: a jelenlét, latinul a „praesentia” ismétlését. Az említett előtaggal kapja meg a reprezentáció kifejezés a teljes értelmét: helyettesítés. A középkor és kora újkorban „a bíraskodási gyakorlatban, de ugyanígy pl. mind az egyháznagyok, mind a világi tisztségviselők helyettesítése jelzi, hogy korántsem csak a művészetre vonatkozó jelenségről van szó. Inkább arról, ami a műalkotásokat is, az uruk képében fellépő helyetteseket is összefűzi egymással, a képviselő elvéről.”¹ Mi most itt első sorban nem a művészetre vonatkozó reprezentáció példáira hívjuk fel a figyelmet Bethlen Gábor korában. Inkább arra a reprezentációra figyelünk, hogy Bethlen Gábor, miképp találta meg képviselőjét a múltban. Az ilyen típusú reprezentáció óhatatlanul összefügg az emlékezettel. Ebben az esetben a „hogyan jelenüljek meg a múltban” kérdését firtatja,² kihez hasonítsam magam és kormányzati gyakorlatom.

ALTEREGŐK

A „hogyan jelenüljek meg” kérdése bennünk, történészekben, akik a hitelesség követelményét állítjuk kutatásaink homlokterébe az önvallomások szintjén kaphat magyarázatot. Így I. Rákóczi György végrendeletében. Temetési „zászlóm Bocskai Istvánénál s annál inkább...Bethlen Gáborénál alacsonyabb legyen.”³ Bethlen Gábor egy 1627-ben kelt levelében politikai hitvallomást tett: én „Bocskai fejedelem idejében való békélésnek útját-módját tartottam meg.”⁴ „Bocskai

¹ Marosi Ernő: A 14. századi Magyarország udvari művészete és Közép-Európa. In. *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Katalógus. Szerk. Marosi Ernő. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport. Bp., 1982. 51–57., Uő: A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben. = *Történelmi Szemle*, 27. évf. 1984. 4. sz. 517–538.

² A „repraesentatio” szó egyik fordítása a „megjelenítés.” Györkösy Alajos: *Latin–Magyar Szótár*. Ötödik kiadás. Akadémiai Kiadó. Bp., 1975. 481.

³ I. Rákóczi György végrendelete. In. „*Számos dicsőségű első Rákóczi György*” a nagy fejedelem. Szerk. Csorba Csaba, Szerencs, 1993. 44–46.

⁴ Borsos Tamásnak – a feleségének hozott athnáméről. Udvarhely. 1627. július 7. Bethlen Gábor: *Levelek*. Kiad. Sebestyén Mihály. Kriterion. Bukarest, 1980. 200–219.

Illésházy Istvánhoz intézett leveleiben sokszor említi a János Zsigmond politikájához való igazodást.⁵ A tágabb értelmű történelmi hasonlítások, amelyek az erdélyi uralkodókat királyi ősök eredetéhez kötötték, szintén sokatmondóak. János Zsigmondban az unitárius írók a magyar ifjúság újabb Szent Imrét látták.⁶ Bethlen Gáborról Kemény János Önéletírásában azt írja, hogy ilyen uralkodót „Mátyás királytól fogva és István [Báthory] királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni.”⁷ A II. Rákóczi György teteme fölött elmondott temetési beszéd Czeglédi István (Sárospatak. 1661. április 24.) Hunyadi János huszonnégy török elleni csatájára hivatkozott.⁸ A hasonlítások az ókori görög–római és bibliai párhuzamok terén parttalanok. A történelmi megközelítés számára a retorikai túlzások miatt szinte használhatatlannak mutatkozik ez a példatár. Bocskai 1601 októberében, hogy vigasztalja a vagyonából, méltóságából kiesett Báthory Zsigmondot, az egykori fejedelmet Nagy Sándorhoz, Scipióhoz, Herculeshez hasonlította.⁹ Velechinus István Bethlen Gábor feleségét, Károlyi Zsuzsannát búcsúztatva temetési beszédében a fejedelemasszonyt Dianához, Cereshez, Rebecához, Sárához, Zsuzsannához, Eszterhez, Judithoz hasonlította.¹⁰ Ám éppen Bethlen Gáborral kapcsolatban mutatható ki, hogy nem esetleges a biblikus párhuzam. Heltai János 1983-ban megjelent tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a bibliát rajongással tanulmányozó Bethlen előtt a Saul eltemetető Dávid képe lebegett akkor, amikor 1628-ban megadta a végtisztességet, – mintegy Dávid magyar alterego-jaként – Báthory Gábornak.¹¹ A Dávid–Bethlen párhuzamot már a kortársak is hangsúlyozták. „Nagyságod ma az Úristentől mielőnkbe Saul után adatott, mint Dávid” – írta Bethlenről Bojti Veres Gáspár.¹²

⁵ Bocskai István Illésházy Istvánhoz. Kassa. 1606. szeptember. 18. Közl. Szilágyi Sándor. = *Történelmi Tár*, 1878. 332–333.

⁶ Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Gondolat. Bp., 1986. 76.

⁷ Kemény János önéletírása. In. *Kemény János és Bethlen Mikós művei*. (Magyar Remekírók sorozat) Kiad. V. Windisch Éva. Szépirodalmi. Bp., 1980. 99. (továbbiakban Kemény János önéletírása, 1980.)

⁸ Czeglédi István II. Rákóczi György fölött. Kassa 1661. (RMK. I. 974.). In. *Magyar nyelvű halotti beszédek*. A szöveget gondozta: Kecskeméti Gábor és Novák Veronika. MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988. 417. (továbbiakban Magyar nyelvű halotti beszédek.)

⁹ Bocskai István Báthory Zsigmondnak. Prága. 1601. október 5. In. Bocskai István: *Levelek Vál.*: Benda Kálmán, Európa Kiadó – Kriterion Könyvkiadó. Bp., 1992. 75.

¹⁰ Velechinus István Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fölött 1622. (RMK. I: 524.) In. *Magyar nyelvű halotti beszédek*, 113–127.

¹¹ Heltai János: Bethlen Gábor és Báthory Gábor viszonya a kortársak szemében. = *Irodalomtörténet*, 1983/3. 683–708.

¹² Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In. *Bethlen Gábor emlékezete*. Vál. Makkai László. Magyar Helikon. Bp., 1980. 55.

A „GENIUS LOCI”

A „genius loci” a hely szellemének vizsgálata az emlékezeti fejedelmi reprezentáció megismeréséhez közelebb vezethet. Jacob Burchardt „A reneszánsz Itáliában” című művében Fazio degli Uberti 1360-ban írt Dittamondó-ját idézi: egy képzeletbeli útleírást, amelyben Solius, a régi földrajzi író a vezető. Egy rongyos ruhájú, fenséges agg nő, – maga Róma – beszéli el a város dicső történetét. Seregromot néznek meg. „Che comprender potrai, quanto fui bella!” („Hogy megérthesd, milyen szép voltam.”)¹³ Tóth István elévülhetetlen érdeme, hogy kiadta a gyulafehérvári humanista költészet antológiáját „Költők virágoskertje” címmel. E forrásgyűjteményben olvasható Háportoni Forró Pál (?–1623) „A megszemélyesített Gyulafehérvár siratója, Károlyi Zsuzsanna nagyasszonyhoz”,¹⁴ vagy „A megszemélyesített váradi vár, amikor befejezték építését” című – ugyancsak Háportonitól származó költemény.¹⁵ Az előbbi így kezdődik „Én, Erdély fejedelmeinek székhelye, Fehérvár: / Aki a Bethlen Gábor szép palotája vagyok most, / És a reám bízott népet békés nyugalomban, / Sikeresen kormányozom ily széles hatalommal.” Majd a gyász hangján szólal meg a jelképes Gyulafehérvár: „Nyírbám e tán le a hajamat? Hasogassam össze az arcom...?” Mit is mondott Bonfini Beatrix királyné Mátyás halála felett érzett gyászáról? „Mély gyásztól kimerülve szájalmasan kuszált hajjal, orcáján körme nyomaival visszavitték a hálósobájába.”¹⁶ Háportoni nagy manierista-barokk ötlettel adaptálta Bonfinitól a gyász rituáléját. Ahogy Beatrix gyászolta Mátyást, úgy gyászolja Gyulafehérvár városa Károlyi Zsuzsannát. A megszemélyesített váraknak, templomoknak se szeri se száma az egykorú irodalomban. Hodászi Lukács prédikátor 1605-ben Nyírbátorban a következőket mondta ecsedi Báthory István teteme fölött. „Csak ez a templom is meg mutattja, minemű emberek voltak a Báthory Urak.”¹⁷

Kassáról, ahol a fejedelem – Gyulafehérvár mellett – 1619 és 1629 között egy másik székhelyet tartott fenn,¹⁸ nem maradt ránk ilyen megszemélyesített laudá-

¹³ Jacob Burchardt: *A reneszánsz Itáliában*. Ford. Elek Artúr. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata. Bp., 1978. 118.

¹⁴ Háportoni Forró Pál (?–1623): „A megszemélyesített Gyulafehérvár siratója, Károlyi Zsuzsanna nagyasszonyhoz.” *Prosopopeia Albae Juliae ad serenissam electam reginam*. 1624. In. *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája „Költők virágoskertje”* kiad. Tóth István. Accordia. Bp., 2001. 194–195.

¹⁵ „A megszemélyesített váradi vár, amikor befejezték építését” (*Quintus curtius Nagy Sándor története élé*) *Prosopopeia arcis Várad de finali sui aedificatione (1619)*. Uo. 195.

¹⁶ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter, Balassi Kiadó. Bp., 1995. 4.8. 215. 896.

¹⁷ Hodászi Lukács: *Halotti beszéd Báthory István felett (h.n.) 1605*. RMK. I. 401. 3. Az épületek emlékezetéről újabban: Kovács András: *Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben (Múltidéző zsebkönyvtár)* L Harmattan. Bp., 2007. 7–223.

¹⁸ Kerekes György: *Bethlen Gábor Kassán*. Kassa, 1943. 42–178.

ció. Ez azért érdekes, mert Bethlen Gábor kassai udvarának előzményeiről, Bocskai István udvaráról, Kassa társadalmáról több kiváló történészünk is értekezett, ám ők se találtak ilyet.¹⁹ A laudációt interdiszciplináris kutatások mozaik-elemeiből lehet összeállítani. Kassa: út Lengyelországba, a lengyel-Anjou hagyományokig. Bethlen Gábor lengyel királysági terveit lényegében itt készítette elő. Nagy Lajos 1369-ben Magyarország Anjou-kori címerét tette meg a város címeréül. A vörös és ezüst színek Kassa város címerének színei is.²⁰ Bethlen Gábor idején ezüst sassal bővített változatát használta a város. A sas a lengyel Jagellók ősi nemzetségi címeréből vett ezüst félsas (II. Ulászló 1502. évi címerbővítése).²¹

Bíró József találóan fogalmazta meg azt, hogy mit jelentettek az Anjouk Erdély számára: „Az Anjou királyok kora Erdély fellendülésének ideje, az uralkodók Balkán politikája a keleti kereskedelem útjainak átmenő állomásait fejlesztették ki. A korlátlan hatalmú királyok jogara alatt a biztonságban élő polgári rend tényleges uralma... jegecesedett ki s fénykorát élte Nagy Lajos... idejében.”²² – írta 1941-ben. A Déli-Kárpátok Erdélybe vezető szorosának védelmét Nagy Lajos biztosította Töröcsvár kiépítésével.²³ Nagy port kavarhatott Bethlen Gábor korában és az Anjouk erdélyi határvédelmére irányíthatta a figyelmet, hogy Töröcsvárt 1619-ben villámcsapás érte. Az erődítményt szinte teljesen újra kellett építeni.²⁴

1626. március 2-án Bethlen Gábor Brandenbúrgi Katalinnal Kassán ünnepelte lakodalmát. A frigy tipikus dinasztikus házasság volt. A fejedelem a harmincéves

¹⁹ Benda Kálmán: *Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara*. In. *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes, Székely Júlia. Gondolat. Bp., 1987. 158–166., Papp Klára: *Bocskai kassai fejedelmi udvara*. In. „Nincsön nekönk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Szerk. Ifj. Barta János és Papp Klára. Bp., 2004. 121–147., Újváry Zsuzsanna: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében*. = *Történelmi Szemle*, 1979. 2. sz. 577–591., Uő: *Kassa és a Bocskai szabadságharc kezdete*. = *Confessio*, 2006. 3. sz. 38–50.

²⁰ Áldásy Antal: *Címertan – A magyar történettudomány kézikönyve*. Bp., 1923. 42., 62., Sziklay János és Borovszky Samu: *Abauj vármegye és Kassa*. Bp., 1896. 42.

²¹ Kemény Lajos: *Kassa város címeres levelei*. = *Turul*, XXIII. 1905. 172., Szabó Péter: *Heraldikai elemek és triumphus motívumok a királynői és fejedelemasszonyi prezentációban*. = *Levéltári Közlemények*, LIII. évf. 1982. 111–121. (továbbiakban Szabó, 1982.)

²² Bíró József: *Erdély művészete* (Az 1941-ben megjelent kötet hasonmás kiadása a Dóvin művészeti KFT gondozásában. Felelős vezető: Skodnitz Ferenc). Bp., 1989. 29. (továbbiakban Bíró, 1989.)

²³ *Töröcsvár (Bran) Brassó megye*. In. Szépréti Lilla: *Régi és új világ Képes levelezőlapok*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár – Napoca. 1981., 11–15., Csorba Csaba: *Regélő váraink*. Magyar Könyvklub. Bp., 1997. 263–267., Cziráki Zsuzsanna szerint a vár 1377-ben a barcaságiak jelentős anyagi támogatásával épült. Cziráki Zsuzsanna: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. (Udvar történet kötetek III. Szerk.: Szabó Péter) ELTE. Bp., 2011. 27–28.

²⁴ Bíró, 1989. 35.

háború idején a Habsburg császár ellen harcoló svéd királlyal, Gusztáv Adolfal került rokonságba, akinek felesége szintén a berlini brandenburgi házból került ki. Kassai bevonulásakor Bethlen Gábor „fejér vont-ezüst köntösben” jelent meg. „Mind maga, s mind főlova”. A Kassa címerét és az Anjoukat idéző ezüst színben reprezentált tehát, mert a vörös színű nászhintó és a tizenkét vörös takaróval leterített díszparipa között lovagolt.²⁵ A megcélzott reprezentációs hagyományt illetően nagyon beszédes, hogy lakodalmi asztalán „Laszlo Mester az Ó Felsege szakacza czinalta materiak, a „Teszta mivek” között „Szent György vitezi kik sarkant öklelnek” – figurái szerepeltek.²⁶ Fontos tanulság, hogy a forrás többes számban Szent György vitézeiről beszél. Ez egyértelmű utalás az Anjouk idején Magyarországon is meghonosított „Szent György lovagjainak társaságáról.” A társaságot főként a király támogatása hívta életre. A lovagrendről szóló 1326-ban kelt jegyzőkönyv szellemi üzenete azt sugallja, hogy ugyanolyan dinasztikus cél miatt keletkezett, mint a Szent Lajos király alapította Plantagenet-rend.²⁷ Zsigmond király is a tradíciót követve a keresztény lovagszentet, Szent Györgyöt választotta az általa alapított Sárkány-rend eszményképéül.²⁸ A társaság-tudat, a familiatudat – ezt nyerte és örökölte Bethlen Gábor és az őt támogató hívek sora az Anjou-kori hagyományokból.

²⁵ Kemény János önéletírása, 1980. 61–62., *Vmbständliche RELATION Dess Bethlehem Gabors mit der Chur Brandenburgischen Princessin Catharina zu Cascha gehaltenen Beylagers. Gedruckt in diesem 1626. Jahr.* Augsburg. OSZK. Röp. 555. A vörös-ezüst színekben pompázó nászmenet színszimbolikáját e röpirat alapján elemzi: Szabó, 1982. 111–121. Az esküvőről újabban: Varsányi Krisztina: „Bethlen Gábor fejedelem a Német-római Birodalom korabeli nyilvánossága előtt a német nyelvű nyomtatványok tükrében” című PhD doktori disszertációja. 2013. (kézirat).

²⁶ NÉHAI FELSÉGES BETHLEN GÁBOR LAKADALMÁBAN CASSA. 1626. Német Szakácza Ferenc-Mester czinalta Accidentiák...Laszlo Mester az Ó Felsege szakacza czinalta materiak. Közli: Döbrentei Gábor. = *Erdélyi Múzeum*, 1817. Nyolcadik füzet, 189–191., Szabó Péter: Bethlen Gábor lakadalmara czinalt ekessegek. In. *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10. Szerk. Keserű Bálint.) Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged., 1990. 443–449.

²⁷ Fügedi Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori arisztokrácia fejlődése.* (Nemzet és emlékezet sorozat) Magvető Kiadó. Bp., 1986. 220. (továbbiakban Fügedi, 1986.), Klaniczay Gábor: Az Anjouk és a szent királyok. Fejezet a középkori szentisztelet történetéből. In. „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Szerk. Tüskés Gábor, Magvető Könyvkiadó. Bp., 1986. 65–88. (továbbiakban Klaniczay, 1986.), A dinasztikus szentkultusz, mint propaganda (Az Anjou-Luxemburgi szintézis) In. *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek.* Balassi Kiadó. Bp., 2000. 240–286. A Szent György státúmról: Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1988. 183.

²⁸ Sárkány címszó: *Szimbólumtár Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Szerk. Pál József és Újvári Edit, Balassi Kiadó. Bp., 2001. 415., Lövei Pál: A sárkányrend fennmaradt emlékei. In. *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I.* Tanulmányok. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987. 148–181.

Ezen kívül mást is örökölt a bethleni udvar az Anjouktól. Kolozsvári Márton és György szobrászok Szent Györgyöt ábrázoló lovas szobra – állítólag Nagy Lajos ajándékából²⁹ – 1373-ban került Hradzsin, a prágai vár díszei közé. A szobor eredetileg olyan hagyományt ölelt fel az erdélyi Szent György kultuszban, mely Bethlent Gyulafehérvár infrastruktúrájának megváltoztatására is ösztökélhette. Van olyan feltevés, hogy a Szent György szobor értelmezése a lovas figura és a kígyókkal, gyíkokkal benépesített mocsárvilágot ábrázoló talapzat korrelációjában keresendő. E nézet a víz-szabályozással gyakran küszködő Pó-vidéki Ferrarában született. Eszerint Szent György győzelmében a mocsárcsapolásban diadalmaskodó civilizáció szimbólumát kell látnunk.³⁰ Nem véletlen, hogy Szent György szobra épp akkor került Prágába, amikor a cseh Királyság fővárosának ejtő vízrendszerét megoldották.³¹ Mit is mond Szalárdi János Bethlen Gáborról? „A napnyugat felől való nagy hegyekből pedig a szőlőhegyeken által csökön a föld alatt igen szép bő forrásvizet vitetett volt be, melly elsőben... a megírt toronyok ellenében öntötte ki szép bőséggel magát, onnét pedig a templom oldala mellett elővivén, az város belső piacára deriválódott.”³²

A Bethlen-klán a különböző memoriális nézetek ápolásában rendkívül fontos szerepet töltött be. Ez a családi csoport Bethlen Gábor öccséből, id. Bethlen Istvánból, ennek fiából, ifjabb Bethlen Istvánból, öccséből, Bethlen Péterből és sógorukból, Zólyomi Dávidból állt. Ez a négy ember megtestesítette azt az Anjouktól örökölt Szent György rendi társaságtudatot, melyet a néhai fejedelem Kassán és Gyulafehérvárott ápolt Szent György kultusza is táplált. Ők a Bethlen Gábor kultusz ápolásában tovább alakították azt a nimbuszt, amely Bethlen Gábort az Anjou királyokkal kapcsolta össze. A klán ifjabb Bethlen István halála (Ecsed vára. 1632. december 23.) előtt nagyon erős volt. Nem véletlen, hogy Laskai János, ifjabb Bethlen István udvari literátora a gyulafehérvári főtemplomban ifjabb Bethlen István felett elmondott siratóversében (1633. március 24.) azt mondta: „Erősek voltak, mint két oroszlánfi.”³³ A két ifjú, ifjabb Bethlen István és Zólyomi Dávid dacoltak I. Rákóczi György kezdeti Habsburg-barát politikájával s elleneztek a közte és II. Ferdinánd között 1631. április 3-án megkötött békét,

²⁹ Bíró, 1989. 58., A Kolozsvári testvérek. In. *A magyarországi művészet története*. Szövegkötet. Főszerkesztő: Fülep Lajos. Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna, Corvina Kiadó. Bp., 1970. 140.

³⁰ Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon* (Művészettörténeti Füzetek 23.) Akadémiai Kiadó. Bp., 1995. 117.

³¹ Marosi Ernő szíves közlése.

³² *Szalárdi János siralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Magyar Helikon. Bp., 1980. 96.

³³ Fileki János Bethlen Krisztina temetésére (Nyírbátor. 1631. november 4.) írt verse és Laskai János ifjabb Bethlen István temetésére (Gyulafehérvár. 1633. március. 24.) írt versei. In. *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)* RMKT. 9. szerk. Varga Imre. Bp., 1997. 24–29., 606–607., 35. jegyzet., Tóth István: Ifjabb Bethlen István váradi udvara udvara, vagy a Murányi Vénusz Váradon. = *Erdélyi Múzeum*, 1995. 3–4. sz. 1–13.

amelyben a fejedelem erdélyi hatalmának elismerése fejében lemondott a hajdúkérdés megoldásáról. A Magyar Királyság területén élő hajdúk ugyanis Erdélyhez szerettek volna csatlakozni, ahol Bethlen Gábor 1614-ben fejenkénti nemesiséget adományozott számukra,³⁴ amely jóval előnyösebb volt a Bocskai által nekik juttatott kollektív nemességnél. Az utóbbi csak a hajdúvárosok területén biztosította az adómentességet. Nyírbátorban, 1631. november. 4-én Ifjabb Bethlen István leányának, Krisztinának a temetésén Fileki János debreceni papnövendék Bethlen Gábor alakját Nagy Lajoséhoz hasonlította.

*„Felseges Bethlehemus,
Az kit mint egy Lajost
Említnek meg már most
Mert volt ra nagy respectus.”³⁵*

Fileki kibővítette azt a Kemény János által reánk hagyományozott Bethlen Gábor–Báthory István–Mátyás király párhuzamsort. Az ő nagy ötlete az volt, hogy ezt a párhuzamsort megtoldotta egy Nagy Lajoshoz, Szent Istvánhoz visszavezető eredet-hasonlattal. Kemény – megismételjük – azt írta: „Ez nagy fejedelem, kihez hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királytól kívül nem hallatott, nem is remélhetni.”³⁶ Fileki mélyebbre fúrta a gyökereket.

*„Hol Bathori Istvan
Ki mint Szent Istvan
Szepen tündöklik vala.”³⁷*

A Bethlen-klán abban is ápolta az Anjou királyok hagyományait, hogy feltehetően felkarolta a Szent királyok kultuszát. Az Anjouk dinasztikus szentkultusza több formában is megnyilatkozott. A Károly Róbert gyermekeinek adott nevek között találhatunk Lászlót, Istvánt, Erzsébetet. A lovagideállá alakított Szent László képe felváltotta Keresztelő Szent Jánosét Nagy Lajos aranyforintján.³⁸ Bethlen Péter 1646-ban, midőn felesége, Illésházy Kata „jóságait” Trencsén vármegyében megtekintette s rokonságával találkozott, Erdélybe való hazatérté-

³⁴ *Erdély története három kötetben.* (Főszerkesztő: Köpeczi Béla.) *Erdély története második kötet 1606-tól 1830-ig.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1988. 688.

³⁵ „*Rhythmi Hungarici Ioanne Fileki Alumnus Scholae Debreceniensis*” – utalva a debreceni „iskola” növendékére. *A két Rákóczi korának költészete (1630–1660)* kiad. Varga Imre. (Régi Magyar Költők Tára XVII. század. 9.) Bp., 1977. 35. jegyzet. 606–607. (továbbiakban *Rhythmi Hungarici*, 1977.)

³⁶ Kemény János önéletírása, 1980. 99.

³⁷ *Rhythmi Hungarici*, 1977. 606–607.

³⁸ Klaniczay, 1986. 69–70., Fügedi, 1986. 226.

ben egy Bán nevű faluban augusztus 3-án gutaütésben elhunyt.³⁹ Nyírbátori temetése, és az ott elmondott prédikációk az utolsó összefoglalásai a Bethlenek Anjoukig, Szent Királyokig visszanyúló hagyományápolásának. A holttest „hazahozatalának rítusát” az egyik temetési oráció a Szent királyok végtisztességi tradíciójához hasonlította. Úgy kell tenni, mint ahogy azt a Szent királyokkal tették – bizonygatta Dobrai Bálint csesdi prédikátor Nyírbátorban, 1646. november 2-án. A követendő példa szerinte a Szent királyok öröksége, akiknek törekvése volt, hogy „temető-helyekben...elejeckel...edgyütt legyenek.”⁴⁰ (Az emlékezet reprezentációja a székhelyek mellett a temetkezőhelyeken is megnyilatkozott.)

A Bethlenek Anjou-kultusza és az ebből fakadó szent királyok kultuszának forrásvidéke tehát a magyar- és lengyelországi Anjouk kulturális örökségét ápoló kassai udvar lehetett. Innen plántálódott át Bethlen Gábor halála után a Bethlen család köré s válhatott legalább olyan fontos párhuzammá a Nagy Lajos–Bethlen Gábor eszmei rokonság, mint a Mátyás király–Bethlen Gábor kapcsolat.

A KÖVETEK REPREZENTÁCIÓJA ÉS AZ EMLÉKEZET

A nem a művészetre vonatkozó reprezentáció legalapvetőbb formája a követküldés más országok fejedelmeihez.⁴¹ Az erdélyi uralkodók követei uruk „képében” jártak el. Bethlen, hogy legalizálja a Porta előtt szerteágazó – a török szemében akár gyanús – európai diplomáciáját egy emlékeztetőt nyújtott be Sztambulnak a múlt követi reprezentációjáról.

„János király fia Báthory Kristófot az francia királyhoz elküldte, Báthory Istvánt Maximilián császárhoz, az angliai Erzsébet asszony-királyhoz Báthori Zsigmond Kakas Istvánt, lengyel királyhoz sok rendbeli követet, nem is lehet egyéb benne, hogy az fejedelmek egymáshoz ne küldözzenek, ha békeségben akarnak egymással élni...”⁴² – szövelt a Jusuf agához intézett, Bethlen Gábortól származó követi utasítás. Bethlennek viszonylag pontos volt az emlékezete. Bá-

³⁹ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Magyar Helikon. Bp., 1980. 283. (továbbiakban Szalárdi, 1980.)

⁴⁰ Dobrai Bálint csesdi prédikátor temetési beszéde. Nyírbátor. november 2. In. *Temetési pompa...Bethlen Péternek*. Váradon. 1646. RMK. I. 787. 66.

⁴¹ Bíró Vencel: *Erdély követei a Portán*. Minerva. Cluj – Kolozsvár, 1921.

⁴² Az tekintetes és nagyságos vezér khaimekamnak Haczy Jusuf agától izent punctumokra való resolutiók. (Kívül: Resolutiones suae Ser. Ad Legationes Juszuf aghae ad Rescep kajmekan ejusdem suae Ser. Minuta 20 Martii anno 1628 in Fogaras.) In. *Török-Magyarkori Allamokmánytár*. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi Sándor. (Török-Magyarkori Emlékek. Első Osztály. IV.) II. k. Pest., Athenaeum. 1869. Pest, 1869. 24–51.

thory Kristófot, ugyan nem János király fia „járatta fel” Galliába,⁴³ hanem Izabella királynő küldte Franciaországba II. Henrik királyhoz még 1558 előtt, az elene szőtt erdélyi rendi összeesküvés előestéjén.⁴⁴ Báthory István a szatmári béke-terv ügyében 1565. március 24-én Bécsbe indult, ám 1565. április 24-én új utasítást kapott: ne kösse meg a békét. Bécsi követségének háttéréről, Báthory bécsi fogságáról a mai napig a legrészletezőbb elemzést nyújtja Szádeczky Lajos Bekes Gáspárról készült életrajzában.⁴⁵ Kakas István valóban járt Erzsébet királynőnél (1594–1595).⁴⁶ A „lengyel királyhoz [küldött] sok rendbeli” követség dolgai inkább a múltra s nem a közelmúltra vonatkoztak. Bethlen 1628-ban „mivel az lengyel Zsigmond királytól igen offensus [felbosszantott] vala,” elsősorban a lengyel protestáns ellenzék fejével Janusz Radziwiłł herceggel tartotta a kapcsolatot.⁴⁷

Szerintem a követjárasi példák tendenciózan kiválasztottak, s igazolni kívánták a Porta előtt Bethlen Gábor államának 1628. évi helyét, presztízsét az európai politikában s a fejedelem új terveinek elfogadását szolgálták. Hadd mondjak le a fejedelmi politika világos értelmezése érdekében a diplomáciai kapcsolatok – Bethlen Gábor által említett – sorrendjének figyelembe vételéről.

1. Az angol–magyar kapcsolatok fölemlítése a Porta előtt nem véletlen. A közelmúltban megkötött westminsteri szerződés (1626. november 30.) az erdélyi fejedelmet angol, dán, holland együttműködésére kötelezte a Habsburgok ellen. Az együttműködés Kakas követségének felemlítésével nyert tradicionális megerősítést. Bethlen az akkori angol–erdélyi diplomácia eredeti célját természetesen nem említette, mert valójában ennek törrökellenes éle volt: Kakas a konstantinápolyi angol rezidens révén a perzsákat akarta feltüzelní a törökök ellen.⁴⁸ Kakas István személyét Bethlen Gábor inkább úgy tárhatta a portai nyilvánosság elé, mint a szívélyes erdélyi–angol kapcsolatok emblematikus alakját, aki jelképezte azt is, hogy az erdélyi állam a Habsburgok ellenségeivel, a törökök javára szövögeti dip-

⁴³ Gallia, Franciaország korabeli magyar nyelvben meghonosodott elnevezése. In. Szalárdi, 1980. 126.

⁴⁴ Forgách Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Ford. Borzsák István. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1982. 147.

⁴⁵ Szádeczky Lajos: *Kornjátí Békés Gáspár 1520–1579*. (Magyar Történelmi Életrajzok.) Méhner Vilmos kiadása. Franklin Kiadó. Bp., 1990. 10.

⁴⁶ Követségéről R. Várkonyi Ágnes: Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában. In. R. Várkonyi Ágnes: *Europica Varietas-Hungarica varietas*. Bp., 1994. 43–44. (továbbiakban R. Várkonyi, 1994.)

⁴⁷ Kemény János önéletírása, 1980. 85.

⁴⁸ R. Várkonyi, 1994. 43–44.

lomáciai kapcsolatait. A Keleti Királyság, az Erdélyi Fejedelemség angliai kapcsolattartásának vizsgálatára már Angyal Dávid is felszólította kora történészeit.⁴⁹ Fiatal kutatók tárták fel Szapolyai János és VIII. Henrik, valamint Bethlen Gábor és Anglia rendkívül intenzív diplomáciai kapcsolatát.⁵⁰

2. Ha felmutatta Bethlen Gábor érvelése a francia–erdélyi kapcsolat diplomáciai mintáját, nem túlzó az a következtetés, hogy ezt a fejedelem – a harmincéves háború közepén – annak bizonyítására szánta, hogy az erdélyi állam továbbra is elkötelezett a Habsburgok ősellenesége, a franciák mellett. A francia–erdélyi kapcsolatok célpontba állítása átvezet bennünket a francia politika egykori politikai tervéhez, amely János Zsigmond lengyel királyágát készítette elő. Egykor Medici Katalin, a nagyhatalmú francia anyakirálynő szerette volna a lengyel király unokaöccsét, János Zsigmondot a lengyel trónon látni, egy erdélyi–lengyel perszonalunió élén. Ez az államalakulat – az okos asszony elképzelése szerint – leánya, Valois Margit és János Zsigmond házassága esetén, a „Habsburgok hátában,” francia érdekeltségbe került volna. Az 1560-as évtized vége felé azonban Medici Katalin már a Habsburgokkal való megegyezésre hajlott, s elvetette a dinasztikus házasság tervét.⁵¹
3. A lengyel királyhoz küldött követségek fölemlítésével a fejedelem sejtetni engedte, hogy az erdélyi állam jelenlegi ura – miként elődje, Báthory Ist-

⁴⁹ Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. = *Századok*, 1900. 309–325., 398–420., 495–508., 702–711., A kérdéshez még R. Várkonyi Ágnes: Az Erdélyi Fejedelemségről Angyal Dávid és Székfű Gyula levelezése alapján. In. *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Újvári Mária, Separatum. Bp., 323–341.

⁵⁰ R. Várkonyi Ágnes és Horn Ildikó szorgalmazása nyomán az angol–erdélyi összefüggések tanulmányozása különösen előtérbe került. Ezt bizonyítja Botlik Richárd: „*Szapolyai János és VIII. Henrik kapcsolata*” című PhD disszertációja. Kézirat. (témavezető: Horn Ildikó.) Zarnóczki Áron László: *Anglia és Bethlen Gábor kapcsolata* című első díjas OTDK-dolgozata (témavezető: R. Várkonyi Ágnes). Zarnóczki Áron László: *Anglia és Bethlen Gábor kapcsolata*. = Treffort-Kert. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar kulturális és közéleti magazinja. 2009. II. évfolyam. 2. szám. 71. Az angol–erdélyi kapcsolatokat kutatta Várkonyi Gábor is Báthory Zsigmond uralkodása idején. A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában (Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból (1593–1597)). = *Aetas*, 2000. 4. sz. 106–124.

⁵¹ János Zsigmond francia házassági terve. In. Hóvári János: *A hűtlen Dobó*. (Labirintus, Szerk. Steinert Ágota) Helikon Kiadó. Bp., 1987. 82–85., Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Gondolat Kiadó. Bp., 1986. 69., Szabó Péter: *Az Erdélyi Fejedelemség (Tudomány Egyetem)*. Kulturtrade Kiadó. Bp., 1997. 40., Francis Watson: *Medici Katalin élete és kora*. (Kentaur Könyvek) Ford. Guthi Erzsébet. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1987. 7–345.

ván – elnyerheti Vitéz Boleszláv koronáját⁵² s vele együtt a lengyel királyságot. A történelmi argumentáció besorolódott abba az érvrendszerbe, melynek eredményeként – Kemény János szerint – Bethlen a lengyel korona megszerzésére a „töröknél és tatárnál is fundamentumot vetett vala.”⁵³ Ez nagy siker volt, mivel a Porta jóváhagyását Bethlen terveire az elhúzódó lengyel–török válság után, nehezen lehetett elérni. II. Oszmán szultán⁵⁴ lengyelországi hadjáratát 1624 táján – épp Kemény János szerint – Bethlen Gábor akarta megakadályozni. A török támadás elhárítására a fejedelem képviselőin keresztül 1627-ben titkos tárgyalásokat folytatott, mind a római császár, mind a lengyel király megbízottaival.⁵⁵ Fontos leszögezni, hogy valamennyi fent említett követi reprezentáció irányát és kapcsolatrendszerét helyesnek és ápolandónak tartotta a fejedelem.

Bethlen Gábor mind a múlt történelméből előhívott alteregók, mind a bibliai párhuzamok, mind a kassai székhely Anjou hagyományait felhasználta emlékezeti reprezentációjában. A hajdani erdélyi követek képviselési céljait is alkalmazta a memóriális nézetek és politikai célok felelevenítésében. Így kaphatott az emlékezet különös hangsúlyt a fejedelmi reprezentációban.

⁵² Horn Ildikó: Báthory István uralkodói portréja. Vitéz Boleszláv koronájáról és Báthory István reprezentációjáról. In. *Portré és imázs Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. L'Harmattan. Bp., 2008. 363–401. Az újratemetésekről szóló vajai Múzeum által rendezett konferencián 2007. november 5-én Gebei Sándor tartott kiváló előadást Bethlen Gábor 1628. évi lengyel királysági terveiről.

⁵³ Kemény János önéletírása, 1980. 85.

⁵⁴ Bethen Gábor és II. Oszmán viszonyáról főképp az erdélyi fejedelem első hadjárata idején: Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága, az országegyesítés és a Porta. = *Századok*, 1983. 5. sz. 1028–1060., újabban: Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta. = *Századok*, 2011. 4. sz. 915–975.

⁵⁵ Kemény János önéletírása, 1980. 80.

A KÖTET SZERZŐI

BALOGH JUDIT	egyetemi docens, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete (Miskolc)
ERDŐSI PÉTER	egyetemi adjunktus, ELTE Történeti Intézete (Budapest)
ERŐS VILMOS	egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
GEBEI SÁNDOR	egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Intézet (Eger)
GYULAI ÉVA	egyetemi docens, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete (Miskolc)
HORVÁTH ZITA	egyetemi docens, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete (Miskolc)
KEREPESZKI RÓBERT	egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA	egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Intézete (Piliscsaba)
KÓNYA ANNAMÁRIA	egyetemi adjunktus, Eperjesi Egyetem Történelmi Intézete (Prešov/Eperjes)
KÓNYA PÉTER	egyetemi tanár, rektorhelyettes, Eperjesi Egyetem Történelmi Intézete (Prešov/Eperjes)
KOVÁCS ANDRÁS	professor emeritus, akadémikus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar Magyar Történeti Intézete (Kolozsvár)
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA	tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézete, (Budapest)

- NAGY GÁBOR egyetemi docens, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete (Miskolc)
- PÁLFFY GÉZA tudományos tanácsadó, témacsoport-vezető, MTA BTK Történettudományi Intézete, (Budapest)
- RÜSZ-FOGARASI ENIKŐ egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kar Magyar Történeti Intézete (Kolozsvár)
- SZABADI ISTVÁN levéltárigazgató, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (Debrecen)
- SZABÓ PÉTER egyetemi docens, ELTE Történeti Intézete (Budapest)
- TÓZSA-RIGÓ ATTILA egyetemi tanársegéd, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete (Miskolc)

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE
(SOROZATSZERKESZTŐ: PAPP KLÁRA)
sorozat eddig megjelent kötetei

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös*. Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára*. Debrecen, 2009.
3. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás*. Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor*, Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012. (megjelenés előtt)
11. *Jeney-Tóth Annamária*: „... URUNK UDVARNÉPE ...” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*, Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely*, Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.